

UNIVERZITET U BEOGRADU

Filozofski fakultet

Dragan T. Stanojević

**OBLIKOVANJE NOVOG OČINSTVA
KROZ PRAKSE OČEVA U SRBIJI**

doktorska disertacija

Beograd, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE

Faculty of Philosophy

Dragan T. Stanojević

**SHAPING NEW FATHERHOOD
THROUGH PRACTICES OF FATHERS IN
SERBIA**

Dissertation

Belgrade, 2015

Informacije o mentoru i članovima komisije

Mentorka: Dr Smiljka Tomanović, Redovna profesorka, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Članovi komisije:

Dr Mina Petrović, Redovna profesorka, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Dr Mirjana Bobić, Redovna profesorka, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Dr Dragan Popadić, Redovni profesor, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Datum odbrane:

Podaci o doktorskoj disertaciji

Naslov doktorske disertacije: Oblikovanje novog očinstva kroz prakse očeva u Srbiji

Rezime

Predmet istraživanja predstavljaju prakse očinstva, identitet očeva i normativ očinstva u kontekstu porodične i društvene dinamike u Srbiji danas, sa posebnim fokusom na pomaljanje novih oblika, koji se u nauci identifikuju kao *ново očinstvo*. Opšti cilj je sociološka analiza fenomena javljanja *novog očinstva* u savremenom društvenom i kulturnom kontekstu Srbije iz koga su izdvojena dva posebna istraživačka cilja: 1. analitički – da se pomoću kvantitativnih podataka dođe do odgovora na pitanje koji kulturni, društveni i unutarporodični činioci čine determinante stepena uključenosti oca u život deteta; 2. heremeneutički – da se putem kvalitativnih podataka rekonstruiše pojava tzv. „novog očinstva“, odnosno istraže identiteti i prakse očeva u društvenom i kulturnom kontekstu Srbije.

U radu su korišćeni teorijski okviri pomoću kojih: 1) je fenomen kontekstualizovan, 2) su identifikovani obrasci roditeljskih praksi na nivou društva Srbije i 3) je omogućena interpretacija *novog očinstva*. U prvom slučaju se, pomoću pojmova *rizik*, *individualizacija*, *delanje* i *detradicionalizacija*, fenomen situira u određeni društvenoistorijski period. Na sledećem nivou, za proveru stepena (ne)uključenosti očeva u roditeljske obaveze su korišćena tri teorijska okvira: 1) teorija resursa, 2) teorija patrijarhata i 3) teorije porodične dinamike. Na trećem nivou su, na osnovu podataka dobijenih iz dubinskih intervjuva sa očevima koji su nosioci novih roditeljskih praksi, korišćeni pojmovi *identiteta*, *roda* i *maskuliniteta*.

Na osnovu reprezentativnih podataka očeva u Srbiji može se tvrditi da je među opštom populacijom veoma malo očeva koji pripadaju *novom obrascu očinstva*. Inače su prakse očeva u velikoj meri tradicionalne. Rezultati pokazuju da su za objašnjenje povećanog učešća očeva u obaveze oko dece, kao i egalitarnije raspodele roditeljskih obaveza značajni i resursi supruge, i vrednosne orijentacije oca, ali i porodična i partnerska

dinamika. Kada je reč o onome što otkrivaju narativi očeva koji su na visokom nivou uključeni u obaveze oko svoje dece prepoznajemo da se *novo očinstvo* u domaćem kontekstu može ostvariti u najmanje dva „ključa“. Individualističkom u kome je roditeljstvo samo još jedan identitet i jedna posebna sfera ostvarenja muškarca, ili *žrtvujućem* u kome i otac poprima *tradicionalističke* crte odricanja za dobrobiti deteta i porodice.

Ključne reči: očinstvo, *novo očinstvo*, identitet, maskulinitet, rod, resursi, patrijarhat, porodična dinamika, intimnost

Naučna oblast: Sociologija

Uža naučna oblast: Sociologija porodice

UDK broj: 316.356.2

Information about the dissertation

Shaping new fatherhood through practices of fathers in Serbia

Summary

The subjects of the research are practices of fatherhood, identity of fathers and norm of fatherhood in the context of family and social dynamics in Serbia today, with a special focus on the emergence of new forms, scientifically identified as *new fatherhood*. The overall objective is the sociological analysis of the phenomenon of occurrence of new fatherhood in contemporary social and cultural context of Serbia. Two specific research objectives are as follows: 1) analytical - by using quantitative data, to find the answer to the question which cultural, social and intra-family factors make determinants of the level of father's involvement in the child's life; 2) hermeneutical – by using qualitative data, to reconstruct the so-called phenomenon of "new fatherhood", i.e. to explore identities and practices of fathers in the social and cultural context of Serbia

The paper used theoretical frameworks by which: 1) the phenomenon was contextualized, 2) patterns of parenting practice were identified at the level of Serbian society and 3) interpretation of the *new fatherhood* was enabled. In the first case, by using the concepts of *risk*, *individualization*, *action* and *de-traditionalization*, the phenomenon is situated in a specific socio-historical period. At the next level, in order to examine the level of (non-)involvement of fathers in parenting responsibilities, three theoretical frameworks are used: 1) theory of resources, 2) theory of patriarchy and 3) theory of family dynamics. At the third level, on the basis of data obtained from in-depth interviews with fathers identified as the bearers of new parenting practices, concepts of *identity*, *gender* and *masculinity* are used.

The results indicate that resources of wife, father's value orientation but also family and partner dynamics are all significant for the explanation for the increased involvement of fathers in responsibilities for children as well as for egalitarian distribution of parental

responsibilities. When it comes to narratives of fathers with high-level of involvement in responsibilities for children, we recognize that the *new fatherhood* can be achieved in at least two "keys" in the domestic context. *Individualistic*, in which parenting is just another identity and a special sphere of self-realization of man, or *sacrificing*, in which father takes traditionalist features of sacrifice for the welfare of child and family.

Key words: fatherhood, new fatherhood, identity, masculinity, gender, patriarchy, resources, family dynamics, intimacy očinstvo.

Scientific area: Sociology

Specific scientific area: Sociology of Family

UDK No. 316.356.2

Sadržaj

Informacije o mentoru i članovima komisije	3
Information about the dissertation	6
Sadržaj	8
Spisak tabela	10
Spisak grafikona	12
1. Uvod	13
1.1 Predmet istraživanja	15
2. Teorijski i metodološki okvir	20
2.1 Definisane pojmove	20
2.1.1. Promene, rizici i individualizacija	21
2.1.2. Postajanje roditeljem u Srbiji – izazovi tranzicije u roditeljstvo	28
2.1.3. Teorija resursa	30
2.1.4. Patrijarhat kao kontekst za ostvarenje rodni uloga	35
2.1.5. Porodična dinamika i kvalitet bračnog/partnerskog odnosa	38
2.1.6. Interpretativni okviri identiteta muškaraca (kao očeva)	46
2.1.7. Rod - kontruisanje muškog i ženskog.....	47
2.1.8. Novo očinstvo – istraživačka pitanja i dimenzije	64
2.2 Ciljevi i hipoteze	75
2.2.1. Metodologija istraživanja – kvantitativni i kvalitativni okvir	78
2.2.2. Kvantitativni deo istraživanja	80
2.2.3. Osnovne osobine (pod)uzorka	87
2.2.4. Kvalitativni deo istraživanja	88
2.2.5. Narativna analiza kao metod	91
2.3. Istorijsko-društveni kontekst istraživanja.....	98
2.3.1. Istorijska perspektiva roditeljstva	98
2.3.2. Društveni okvir roditeljstva	103
2.3.3. Nega i briga	120
2.3.4. Demografski okvir roditeljstva	123

2.3.5. Trenutni pravni okvir roditeljstva	125
3. Rezultati istraživanja	129
3.1 Pogled odozgo: pravilnosti u roditeljskim praksama na nivou društva Srbije	129
3.1.1. Sociodemografske osobine roditeljstva	129
3.1.2. Osobine očeva i majki kao faktori uključivanja u aktivnosti oko dece	142
3.1.3. Resursi i roditeljstvo	144
3.1.4. Vrednosti - normativni okvir očinstva	160
3.1.5. Porodična dinamika i roditeljstvo	171
3.1.6. Integrativni model	183
3.2. Novo očinstvo i identitet očeva	190
3.2.1. Prelazak (tranzicija) u očinstvo	191
3.2.2. Promene koje je donelo roditeljstvo	218
3.2.3. Učenje roditeljstva	226
3.2.4. Rad-roditeljstvo	231
3.2.5. Rodne uloge roditelja	238
3.2.6. Odnos sa detetom	247
3.2.7 Odnos sa suprugom/partnerkom	256
3.2.8 identiteti - studije slučaja	276
4. Zaključak	310
4.1 Ostvarivanje roditeljstva u društvenom i kulturnom kontekstu Srbije	310
4.2 Dimenzije roditeljstva	315
4.3 Rizici – odnos prema detetu kao nostalgiji	326
4.4 Delanje – navigacija između različitih domena da bi se ostvario kompetentnim	328
4.5 Rod/identitet – ostvarivanje novih aspekata uloge kao manje hegemonih u svrhu obezbeđivanja sigurnog prostora za sebe.	330
Literatura	336
Prilog 1 Vodič za intervju o očinstvu	355
Prilog 2 Deo instrumenta anketnog istraživanja „Porodični život u Srbiji“	365
Biografija autora	369
Prilozi o autorstvu, istovetnosti i korišćenju	370

Spisak tabela

Tabela 1 Dimenzije i indikatori.....	82
Tabela 2: Obrazovani nivo roditelja.....	88
Tabela 3: Vodič za razgovor – dimenzije.....	90
Tabela 4: Stopa zaposlenosti muškaraca i žena starosti 25-49 godina u odnosu na broj dece.....	107
Tabela 5: Zaposlena lica prema intenzivnosti radnog angažmana prema polu (2010. godina).....	108
Tabela 6: Zbog čega ne traže posao lica koja se primarno bave negom članova porodice	109
Tabela 7: Stepen uključenosti roditelja u obaveze oko dece i komunikacija	130
Tabela 8. Razlika između supružnika u aktivnostima oko dece.....	134
Tabela 9. Prosečni skorovi uključenosti roditelja u odnosu na grad i tip porodice.....	138
Tabela 10. Korelacije uključenosti roditelja u odnosu na sociodemografske osobine ispitanika ...	138
Tabela 11. Uključenost oca malog deteta u odnosu na tip porodice, mesto stanovanja i broj dece	139
Tabela 12. Relativan odnos uključenosti supružnika u odnosu na tip porodice, mesto stanovanja i broj dece	140
Tabela 13. Uključenost oca velikog deteta u odnosu na tip porodice, mesto stanovanja i broj dece	141
Tabela 14. Relativan odnos uključenosti supružnika u odnosu na tip porodice, mesto boravka i broj dece	141
Tabela 15. Korelacije uključenosti roditelja u odnosu na sociodemografske osobine ispitanika ...	142
Tabela 16. Prosečni skorovi uključenosti roditelja u odnosu na starost i godine stupanja u brak ..	143
Tabela 17. Korelacije i regresioni modeli odnosa resursa i stepena uključenosti roditelja u negu deteta	146
Tabela 18. Radni status majke i nivo uključenosti oca u negu malog deteta	149
Tabela 19. Izvori prihoda majke i nivo uključenosti oca u negu malog deteta	150
Tabela 20. Obrazovanje roditelja i novo uključensti oca u negu malog deteta.....	150
Tabela 21. Radni status majke i razlika uključenosti roditelja u negu malog deteta.....	152
Tabela 22. Izvori prihoda majke i razlika uključenosti roditelja u negu malog deteta.....	152
Tabela 23. Obrazovanje roditelja i razlika uključenosti roditelja u negu malog deteta	153
Tabela 24. Sloj majke i razlika uključenosti roditelja u negu malog deteta.....	153
Tabela 25. Korelacije resursa i stepena uključenosti roditelja u obaveze oko velikog deteta.....	154
Tabela 26. Prihodi majke i stepen uključenosti oca u brgu oko velikog deteta.....	156
Tabela 27. Obrazovanje roditelja i stepen uključenosti oca u brgu oko velikog deteta	157
Tabela 28. Radni status majke i razlika uključenosti roditelja u brgu oko velikog deteta	157
Tabela 29. Sloj roditelja i razlika uključenosti roditelja u brigu oko velikog deteta.....	158
Tabela 30. Obrazovanje roditelja i razlika uključenosti roditelja u brigu oko velikog deteta.....	158

Tabela 31. Korelacije nege, brige i komunikacije majke i oca	159
Tabela 32. Regresioni model uključenosti oca, majke i razlike u uključenosti u negu deteta u odnosu na vrednosne orijentacije oca	164
Tabela 33. Uključenost oca u negu deteta i vrednosne orijentacije oca	165
Tabela 34. Razlika u uključenosti roditelja u negu deteta i vrednosne orijentacije oca	166
Tabela 35. Uključenost oca u negu deteta i vrednosne orijentacije oca	166
Tabela 36. Razlika u uključenosti roditelja u negu deteta i vrednosne orijentacije oca	167
Tabela 37. Uključenost oca u negu deteta i vrednosne orijentacije oca	167
Tabela 38. Razlika u uključenosti roditelja u negu deteta i vrednosne orijentacije oca	167
Tabela 39. Regresioni model uključenosti oca, majke i razlike u uključenosti u brigu deteta u odnosu na vrednosne orijentacije oca	168
Tabela 40. Uključenost oca u brigu deteta i vrednosne orijentacije oca	169
Tabela 41. Uključenost oca u negu deteta i vrednosne orijentacije oca	169
Tabela 42. Razlika u uključenosti roditelja u negu deteta i vrednosne orijentacije oca	170
Tabela 43. Regresioni model uključenosti oca, majke i razlike u uključenosti u komunikaciju sa detetom u odnosu na vrednosne orijentacije oca	170
Tabela 44. Regresioni model uključenosti razmene raspoloženja, želja i osećanja između roditelja i dece u odnosu na vrednosne orijentacije oca	170
Tabela 45. Korelacije i regresioni modeli odnosa porodične dinamike i stepena uključenosti roditelja u negu deteta	172
Tabela 46. Korelacije i regresioni modeli odnosa porodične dinamike i stepena uključenosti roditelja u brigu deteta	175
Tabela 47. Korelacije i regresioni modeli odnosa porodične dinamike i stepena uključenosti roditelja u komunikaciju sa detetom	177
Tabela 48. Uključenost roditelja u poslove domaćinstva i uključenost oca u negu deteta	179
Tabela 49. Uključenost oca u odlučivanje u domaćinstvu i uključenost oca u negu deteta	179
Tabela 50. Stepen intimnosti supružnika i stepen razlika u uključenosti roditelja u negu deteta ...	180
Tabela 51. Uključenost u poslove domaćinstva roditelja i stepen uključenosti u negu dece oca....	181
Tabela 52. Odlučivanje i stepen uključenosti u brigu	181
Tabela 53. Uključenost oca u poslove domaćinstva i razlika uključenosti u brigu oko dece supružnika	182
Tabela 54. Intimnost supružnika i razlika uključenosti u brigu oko dece supružnika	182
Tabela 55. Razlika u odlučivanju supružnika i razlika u brzi oko deteta/dece	183
Tabela 56. Regresioni modeli uključenosti oca (i razlike između supružnika) u negu, brigu i komunikaciju sa detetom/decom	185

Spisak grafikona

Grafikon 1 Hipotetički odnosi između dimenzija istraživanja	16
Grafikon 2: Učešće parova bez dece, Grafikon 3: Učešće parova sa decom	124
Grafikon 4: Učešće nuklearnih porodica, Grafikon 5: Učešće jednoroditeljskih porodica.....	124
Grafikon 6: Uključenost roditelja u negu malog deteta	131
Grafikon 7: Uključenost roditelja u obaveze oko velikog deteta*	132
Grafikon 8: Razgovori o različitim temama sa decom.....	133
Grafikon 9. Ko najčešće obavlja sledeće aktivnosti u domaćinstvu	135
Grafikon 10. Učestvovanje u odlučivanju u domaćinstvu	136
Grafikon 11. Prihvatanje vrednosti rodne ravnopravnosti od strane očeva.....	161
Grafikon 12. Odnos prema vrednostima braka i porodice kod očeva	162
Grafikon 13. Prihvatanje vrednosti roditeljske ravnopravnosti među očevima	163

1. Uvod

Povećano interesovanje za pitanje roditeljske uloge muškaraca, koje se pojavilo u akademskim diskursima i primenjenim istraživanjima u zemljama zapadne Evrope i severne Amerike, u najvećoj meri uzrokovano je promenama iz sfere porodičnog života u periodu tzv. kasne moderne. Trendovi povećanja broja razvoda, ponovljenih brakova, kohabitacija (sa decom), visokog učešća vanbračnog rađanja, znatnog povećanja učešća jednoroditeljskih porodica, usvajanja, broja neheteroseksualnih parova i porodica imali su, u sadejstvu sa promenama koje su se odigrale u javnoj sferi (ekonomije i politike), značajne posledice na partnerske odnose i roditeljske uloge u privatnoj sferi. Pomenute promene dovele su do neophodnosti preispitivanja važećih definicija pojma roditeljstva i posebno očeva kao roditelja. Pojam očinstva nije jednoznačan pojam kojim se imenuje krvna veza i/ili zajednički životni prostor roditelja i dece (Marsiglio, Day, Lamb 2000). Ovaj odnos je posredovan pravnom regulativom (npr. u slučajevima donacije semena biološki otac nema pravo na očinstvo) ali i društvenim i kulturnim normama (da li će se muškarac osećati ocem, preuzeti određene uloge i biti prihvaćen od strane društvenog okruženja kao otac – npr., u slučaju kada je u kohabitaciji sa ženom koja ima dete iz prethodne veze ili prethodnog braka).

Poslednja dva veka u Srbiji obeležena su procesima modernizacije, koji su doveli do urbanizacije, deagrarizacije, industrijalizacije i do značajnijeg uključivanja žena u ekonomski i društveni život, posebno nakon Drugog svetskog rata. U ovom periodu dolazi do izmeštanja velikog broja porodica iz njihovih širih tradicionalnih srodničkih mreža i, sledstveno tome, porodice i pojedinci se u većoj meri oslanjaju na sopstvene i sistemske resurse. Nuklearna porodica dobija na sve većem značaju, uz postepeno pojavljivanje novih porodičnih oblika, poput jednoroditeljskih porodica i porodica nevenčanih parova, kao i masovnog uključivanja žena u tržište rada tokom socijalističkog perioda. Sve ovo postepeno je vodilo ka nešto manjoj asimetriji u odnosima između supružnika u poređenju sa tradicionalnim društvom u prošlosti. Smanjivanje rodne asimetrije u privatnoj (domaćoj)

sferi dovodilo je i do uključivanja očeva u život svoje dece i promene njihovih identiteta u skladu sa novim zahtevima partnerskog i porodičnog života.

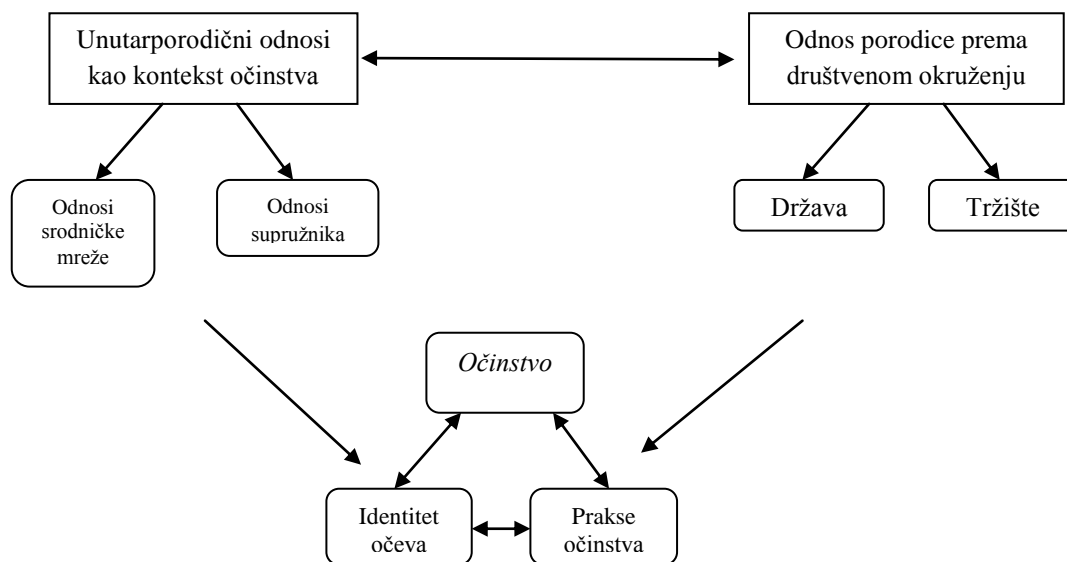
U izučavanju roditeljstva u domaćem naučnom kontekstu, očinstvo se gotovo uvek pojavljivalo u okviru interesovanja za majčinstvo, kao rezidua prepoznavanja patrijarhalne matrice u kojoj je žena dvostruko i trostruko opterećena obavezama u privatnoj i javnoj sferi. Dok su ideološki okviri i istraživački problemi feminizma usmeravali pažnju mnogih istraživačica i istraživača na prepoznavanje i analiziranje različitih situacija u kojima se nalaze žene, kao i na promene koje se dešavaju u njihovim životima, život muškaraca u privatnoj sferi retko je kada bio predmet istraživanja¹. Sasvim je sigurno da promene koje se događaju u privatnom životu žena imaju pandan u zanimljivim pričama iz života njihovih supruga, partnera, braće, prijatelja, sinova i dr. Istraživački je veoma značajno ispitati promene koje se dešavaju u životu muškaraca jer one upotpunjuju perspektivu porodičnih i partnerskih odnosa. Slika distanciranog i hladnog oca iz tradicionalnog društva ili rane građanske epohe nestaje i kao ideal i kao praksa, a integrisanje u kulturni i politički prostor Evrope zahteva nove vrednosti, diskurse i prakse u kojima su uloge oba roditelja u odgajanju deteta potpuno izjednačene.

¹ Skorijeg su datuma nastojanja M. Blagojević (Blagojević-Hjusun, 2013; Blagojević 2014) da otvori ovu temu i pokrene preispitivanje pozicije muškaraca na evropskoj periferiji u kontekstu krize, nasleđa ratova i diskursa patrijarhalnog muškarca.

1.1 Predmet istraživanja

Predmet ovog istraživanja predstavljaju prakse očinstva, identitet očeva i normativ očinstva u kontekstu porodične i društvene dinamike u Srbiji danas, sa posebnim fokusom na pomaljanje novih oblika, koji se u nauci identifikuju kao *novo očinstvo*. Navedena tri pojma na samom početku treba odrediti. Pod *očinstvom* (na engleskom 'fatherhood') podrazumeva se poželjan obrazac ponašanja oca u jednom društvu ili jednoj kulturi. Radi se o „kulturnom kodiranju muškaraca kao očeva“, odnosno o „pravima, obavezama, odgovornostima i statusima koji se pripisuju očevima, kao i o diskurzivnom polju koje određuje dobre i loše očeve“ (Hobson, Morgan, 2004: 12). S druge strane, *prakse očinstva* (na engleskom 'fathering') odnose se na konkretne manifestacije ove uloge, odnosno na ono što očevi zapravo čine. U engleskom jeziku distinkcija između ova dva pojma slična je razlici između pojmova *biti* i *činiti* (Ibid: 11). Identitet očeva formira se u prostoru između onoga kako su očevi *portretisani* u kulturi i onoga što oni čine u svakodnevnim praksama, a odnosi se na način kako muškarci sebe vide kao roditelja i kako sebe predstavljaju drugima.

U radu će se analizirati i tumačiti **prakse očinstva, identitet očeva i očinstvo kao društveno-kulturni konstrukt koji je rezultat međuprožimanja društvenog konteksta i porodične dinamike**. Analize će, dakle, kao početnu tačku imati **raznolikost individualnih praksi i narativa koje ćemo pokušati da situiramo u različite oblike porodičnih odnosa i širih kulturnih, društvenih i istorijskih okolnosti** (hipotetički odnosi između predmeta istraživanja i relevantnih konteksta prikazani su narednim dijagramom).

Grafikon 1 Hipotetički odnosi između dimenzija istraživanja²

Očinstvo je, kao kulturna konstrukcija uloge oca, nužno povezana sa identitetima očeva koji se materijalizuju kroz konkretne prakse. Ovi odnosi su ipak znatno složeniji i zavise od šireg društvenog okruženja i unutarporodičnih odnosa.

Društveno okruženje unutar kojeg porodica funkcioniše i unutar kojeg muškarac postaje otac jeste prvi značajan faktor koji određuje način na koji muškarci doživljavaju sebe kao roditelje i način na koji delaju u skladu sa ulogom oca. Najmanje četiri podsistema društva određuju strukturne okvire u kojima će očevi imati prilike da razviju određene prakse i identitete, a to su: 1) pravna regulativa, 2) tržište rada, 3) sistem socijalne zaštite i 4) kultura (kulturna konstrukcija očinstva). Preko pravnih normativa (zakona) definiše se ko ima pravo da bude roditelj detetu i kakva su njegova prava i obaveze. Na ovom nivou mogu se javiti razlike između pravnih sistema u određenju biološkog i socijalnog očinstva, ali i distinkcije u sudskim praksama kada se odlučuje o najboljem interesu deteta (npr. pri razvodu) ili zakonskih opcija da otac preuzme deo roditeljskog odsustva dok je dete malo (što je, npr., deo zakonske obaveze u Švedskoj). Tržište rada, koje je u većini (kasno)

² Dijagram predstavlja modifikovanu verziju koju su dali Barbara Hobson i Dejvid Morgan (2004: 9).

modernih društava rodno segmentirano i u manjoj ili većoj meri favorizuje muškarce, značajno utiče na realne okvire ekonomske samostalnosti ženâ i valorizaciju muškog i ženskog rada, pa samim tim i na rodne uloge kako u okviru makro sistema tako i unutar domaćinstva. Niže mogućnosti zaposlenja za žene, kao i niži prosečni prihodi, utiču na reprodukciju patrijarhalne podele domaćeg rada i roditeljskih uloga. Treći podsistem, sistem socijalne zaštite, može svojim merama biti usmeren na individue ili na porodice, i može u manjoj ili većoj meri činiti potporu mladim roditeljima, ili može najveći deo brige oko dece prebaciti u okvire porodice. U društvima u kojima su ove mere nerazvijene raste značaj neformalnih mreža i socijalnog kapitala porodice, što najčešće podržava reprodukciju asimetričnih rodni uloga. Konačno, kada postanu roditelji, očevi se, s jedne strane, rukovode kulturnim obrascima koje su poneli iz svoje porodice, a sa druge strane obrascem ponašanja koji je, kroz različite aspekte socijalizacije, usvojen tokom odrastanja .

Identitet očeva tradicionalno je bio ukorenjen u ulozi hranitelja porodice (Tomanović Mihajlović, 1997; Blagojević 1997). U periodu moderne (i u socijalizmu), tradicionalno društvo je ocu garantovalo mogućnost da ostvari ulogu hranioca, i to preko visokog stepena zaposlenosti, sigurnosti posla, izvesne favorizacije na tržištu rada i solidne socijalne zaštite, odnosno preko dominacije patrijarhalnih vrednosti i praksi u javnoj sferi, kao i preko jasne podele roditeljskih uloga u privatnoj sferi. U periodu kasne moderne i postsocijalističke transformacije rizici koje sa sobom nosi tržište rada, opadanje značaja države blagostanja, politički zahtevi demokratskog društva i promene u vrednostima dovode do pomaljanja izvesne simetrije između muškaraca i žena u javnoj sferi i javlja se potreba da se porodični život, odnosno uloge i odnosi između partnera/supružnika i roditelja i dece stalno preispituju.

Novije analize pokazuju da u savremenim društvima uloga oca kao hranioca nije uvek lako ostvariva i dodatno je dovedena u pitanje većom rodnom simetrijom u javnoj sferi (ekonomiji, politici i dr.) (Gerson, 1997). Takva situacija i dalje podrazumeva da muškarci kao roditelji očekuju da zadrže ulogu hranitelja, ali im se istovremeno otvaraju mogućnosti da potraže nova polja kompetencije u kojima će moći da se ostvare. Tako se, pored identiteta oca kao hranioca, razvijaju i drugi, poput „uključenog oca“, „brižnog oca“ i

sl. Termin *uključeni otac* ovde koristimo kao pojam koji obuhvata prakse tzv. novog očinstva, a one podrazumevaju visok stepen uključenosti u sve dimenzije detetovog života, vrednosti rodne ravnopravnosti i visoko vrednovanje roditeljskog identiteta kod muškarca. Uloge hranioca i uključenog oca mogu biti komplementarne, ali, kao i kod majki, i kod očeva ove uloge neretko dolaze u sukob. Sukob se često istovremeno odvija na dva nivoa – između različitih uloga samog muškarca i između roditeljskih uloga majke i oca. Želja muškarca da se posveti deci i da bude u velikoj meri prisutan u njihovim životima može biti značajno onemogućna ukoliko on mora da bira između zarađivanja i roditeljstva. U društvima poput Srbije, u kojima i senzibilitet prema ženi kao majci u poslovnoj sferi nestaje, razumevanje za roditeljske obaveze muškarca je još manje. Takav kontekst nameće neretko izbore *ili-ili*, odnosno zahteva punu posvećenost poslu, uz stavljanje roditeljskih obaveza i zadovoljstava na drugo mesto.

Ulazak u ulogu oca za nekog je rezultat planiranja, želje, a za nekog proizvod slučajnosti. Zbog čega su muškarci ostvarili ovu ulogu, kakva očekivanja imaju od sebe i kako sebe vide – bitni su elementi očinskog identiteta. Pored slike o sebi, očinstvo se materijalizuje i kroz različite prakse, odnosno kroz stepen i kvalitet uključenosti u život deteta. Kao što ćemo nastojati da prikazemo, ove prakse mogu biti direktne i indirektno, odnosno mogu podrazumevati neposrednu interakciju sa detetom – kroz negu, igru, učenja – ili biti posredne – kroz planiranje za dete, materijalno obezbeđenje i dr.

Pored društvenog okruženja, koje predstavlja okvir u kojem se kristališu opcije ostvarenja roditeljske uloge, pitanje kakav će identitet otac razviti zavisi i od njegovog iskustva tokom odrastanja, od socijalizacije, ali u velikoj meri i od društvenih situacija kroz koje prolazi. Ove situacije od njega zahtevaju da pronade praktična rešenja i ideje (za ostvarenje uloge oca) kojima će sebi i drugima objasniti svoje postupke. U ovom kontekstu, interesantne su ideje socijalnog konstrukcionizma jer prakse ljudi i njihove identitete tumače upravo kao niz odgovora na društvene mikro i makro izazove (za razliku od onih teorija koje ih tumače kao rezultat pretežno onoga što se nauči u ranom detinjstvu) (Gerson, 1997). Značajan kontekst izgradnje identiteta i praksi koje su vezane za partnerstvo i roditeljstvo predstavlja sama porodica opredeljenja. Opcije koje stoje na raspolaganju

roditeljima u smislu stepena i kvaliteta uključivanja u život deteta zavise od porodične dinamike, fleksibilnosti, međusobne podrške, veličine porodice, mogućnosti oslanjanja na resurse roditelja i dr.

Istraživanja pokazuju da je u periodu kasne moderne očinstvo pretrpelo daleko veće promene nego majčinstvo, a da su te promene najviše izražene kod mlađih, urbanih i obrazovanih očeva (Miller, 2010; Marsiglio, Day, Lamb 2000). Među važne promene spada i pojava tzv. *novog očinstva*, odnosno fenomena koji podrazumeva visok značaj odnosa sa detetom za formiranje ličnog identiteta (oca), kao i praksu veće uključenosti oca u odgoj i brigu o detetu (Miller, 2010).

I opet može ostati pitanje zašto istraživati *ново očinstvo* u Srbiji kada je ovo prema svim istraživanjima marginalan fenomen. Dva su moguća odgovora. Prvi, imajući u vidu da kasna moderna sa sobom nosi nove prakse, vrednosti, modele roditeljstva, proučavanje pojave u njenom nastanku je istraživački značajno i izazovno jer nam omogućava da bolje razumemo načine njenog pomaljanja u odnosu na specifičan strukturni i kulturni kontekst. Drugi, na ovaj način se uključujemo u debatu (ali iz perspektive značajno drugačijeg konteksta) o novim oblicima roditeljstva / *očinstva* i proširujemo horizont znanja o različitim odgovorima/modelima očinstva koji počivaju na savremenim tendencijama povećanog značaja roditeljstva za muškarce.

2. Teorijski i metodološki okvir

2.1 Definisane pojmove

S obzirom na kompleksnost predmeta istraživanja, a sa ciljem da kontekstualizujemo, objasnimo i omogućimo interpretaciju fenomena koji nas interesuje, za svrhu rada upotrebićemo nekoliko aktuelnih teorijskih koncepata. Teorijske okvire podelili smo na one pomoću kojih: 1) kontekstualizujemo fenomen, 2) identifikujemo obrasce u roditeljskim praksama na nivou društva Srbije i 3) interpretiramo pojavu *novog očinstva*.³ U prvom slučaju ćemo, pomoću pojmova *rizik*, *individualizacija*, *delanje* i *detradicionalizacija*, fenomen situirati u određeni društvenoistorijski period i odrediti relevantne osobine epohe u kojima muškarci postaju očevi. Na sledećem nivou, cilj nam je da odgovorimo na pitanja o realnim praksama očeva u Srbiji.⁴ Za proveru stepena (ne)uključenosti očeva u roditeljske obaveze koristićemo tri trenutno najčešće upotrebljavana teorijska okvira: 1) teoriju resursa, 2) teorije patrijarhata i 3) teorije porodične dinamike. Osnovna nam je namera da testiramo relativni značaj resursa, vrednosti i relevantnih supružničkih odnosa za stepen uključenosti očeva u život dece. Na trećem nivou ćemo, na osnovu podataka dobijenih iz dubinskih intervjua sa očevima koji su nosioci novih roditeljskih praksi⁵, koristiti pojmove *identiteta*, *roda* i *maskuliniteta*, kako bismo stvorili adekvatan interpretativni okvir unutar kojeg ćemo nastojati da prepoznamo specifične kulturne obrasce kod očeva koji pokazuju iskorak ka novim oblicima roditeljskih praksi i identiteta u Srbiji.

³ Drugim teorijskim okvirom objašnjavaćemo isključivo prakse, a trećim, pored praksi, i identitete očeva.

⁴ U prvom redu, na pitanja o stepenu uključenosti očeva u život dece na osnovu reprezentativnih (kvantitativnih) podataka za porodice u Srbiji.

⁵ Na osnovu podataka dobijenih iz dubinskih intervjua sa očevima koji su nosioci novih roditeljskih praksi (videti dalje u odeljku o metodologiji istraživanja).

2.1.1. Promene, rizici i individualizacija

Najširi teorijski okviri u koje smeštamo promene obrazaca roditeljstva jesu teorije modernizacije, a među njima posebno one koje obuhvataju i promene što se dešavaju unutar porodičnog domena. Dva pristupa koja daju zanimljive odgovore na izazove sa kojima se savremena porodica suočava jesu teorija demografske tranzicije (Lesthaeghe, Moors 2000; Lestheage, Neels, 2002; Petrović, 2009, Bobić, 2006, Bobić, 2013) i teorije *kasne moderne* (Bek, 2001, 2003; Beck, Beck Gernsheim 2002; Giddens, 1990).

Promene koje karakterišu tzv. drugu demografsku tranziciju (DDT) ukazuju na to da je, usled povećanja materijalnog blagostanja, sekularizacije, urbanizacije, produženja obrazovanja, a posebno usled obrazovanja žena i njihovog masovnog ulaska na tržište rada, došlo do promena u reproduktivnim praksama i u načinu doživljaja porodice i braka. Porodični domen odlikuje se sve kasnijim stupanjem u brak i istovremeno smanjenjem značaja braka, što dovodi do povećanja alternativnih formi partnerstva (kohabitacijâ, LAT unijâ, homoseksualnih zajednica i dr.), odlaganja ili odustajanja od roditeljstva, većeg broja razvedenih brakova i veće simetrije unutarporodičnog života. Ove promene sa sobom nose i nove vrednosne orijentacije koje podržavaju navedene prakse (Lesthaeghe, Moors 2000; Lestheage, Neels, 2002; Petrović, 2009). Van de Kaa identifikuje šest ključnih osobina procesa DDT: 1) smanjenje perioda fertiliteta (i odlaganje rađanja), 2) pad stope bračnosti i povećanje proseka godina stupanja u brak i za muškarce i za žene, 3) povećanje stope razvoda brakova i raspada konsenzualnih unija, 4) povećanje učešća kohabitacija, 5) povećanje učešća vanbračnih rađanja i 6) promene u obrascima korišćenja kontracepcije (Van de Kaa, 2002: 10; Van de Kaa, 1997).

Pad stope fertiliteta, koji traje tokom čitave (prve i druge) demografske tranzicije, dovodi se u vezu sa promenama u stavovima roditelja prema deci. Prva faza opadanja stope fertiliteta dogodila se tokom XIX veka i seže sve do tridesetih godina XX veka (period prve demografske tranzicije – PDT). Ona je uzrokovana promenom koja je podrazumevala „emocionalno i finansijsko investiranje u decu“, dok je pad fertiliteta u periodu od šezdesetih godina XX veka izraz sve veće individualizacije i odustajanja od roditeljstva

(Aries, 1980: 129, nav. prema Van de Kaa, 2002: 4–5). Van de Ka povezuje dve faze ne samo sa odnosom prema deci već šire prema porodici. Prema njemu, PDT karakteriše „model buržoaske porodice“, a DDT „model individualističke porodice“. U prvom periodu porodica je postala stabilnija i značajnija institucija, grupa sa kojom se pojedinci identifikuju, dok u drugom ona gubi na značaju (pokazatelj ovog procesa je sve veći broj razvoda). Porodica postaje mesto osećanja i razmene između supružnika/partnera, čemu „rađanje dece može ali i ne mora da doprinese“ (Van de Kaa 2002: 6).

Autori (Van de Kaa, 2002, Lestheage, Neels, 2002; Bobić, 2013; Kuhar, 2009; Petrović, 2009) za objašnjenje ovih procesa ne koriste samo demografske pokazatelje već kao značajnu pokretačku silu prepoznaju vrednosni sistem baziran na individualnim slobodama, izboru, samoaktuelizaciji i sl. DDT se prepoznaje kroz tri ključne dimenzije: 1) strukturalnu, 2) kulturnu i 3) tehnološku. Strukturalna podrazumeva socioekonomske promene poput povećanja GDP, industrijalizacije, razvoja tercijarnog sektora, povećanja značaja komunikacionih tehnologija i ekonomskog umrežavanja. Kulturna se odnosi na promene vrednosnog sistema. Ključno pitanje je promena u onome što ljudi žele, a kao odgovor se nameće život usmeren na sadašnjicu; potrošnja i poslovna karijera postaju bitan deo čovekovog života i identiteta. Značaj tradicionalnih društvenih grupa opada. Oslanjajući se na Ingleharta, DDT se dovodi u vezu sa procesima postindustrijalizacije, koji dovode do ključnih promena u sferi politike, porodice, posla, ideologije, seksualnosti i dr.

Teoretičari refleksivne modernizacije smatraju da procesi globalizacije, detradicionalizacije⁶ i sve intenzivnija individualizacija određuju način funkcionisanja savremenog društva. *Globalizacija* je proširila horizonte mnogim ljudima, ali je istovremeno dovela u pitanje mnoge ranije izvesnosti (ekonomske, socijalne i političke). Tržišta rada, roba i kapitala proširili su se preko cele planete i stvorili su uslove u kojima se dobitnici i gubitnici (na regionalnom i individualnom nivou) smenjuju veoma brzo,

⁶ Treba biti oprezan kada se upotrebljava pojam detradicionalizacije. i upotrebljavati ga u smislu idealnog tipa, pre nego završenog procesa u kome su sve tradicije i modeli nestali i nebitni. Dobar način rekonstruisanja pojma i uočavanja njegovih ograničenja u sferi partnerstva daje Gross (2005), kada opaža značaj romantičnog kompleksa ljubavi kao i dalje dominantnog oblika uređenja partnerskih odnosa u današnjim Sjedinjenim Državama.

stvarajući rizike, posebno u sferi rada i zaposlenja. Istovremeno, kulturni modeli prema kojima su se ljudi upravljali sve se brže menjaju ili nestaju. *Detradicionalizacija* se odnosi na ovaj proces, u kome ranije izvesnosti zasnovane na kolektivnim identitetima i interesima gube na značaju. Pojam ne podrazumeva irelevantnost tradicije već to da one nemaju nužno istorijsku dubinu i zagarantovanost postojanja: naprotiv, „tradicije“ koje izgledaju kao stare često su sasvim skorašnje po poreklu i, ponekad, izmišljene i konstruisane, i kao takve postaju deo individualnih i grupnih identiteta. Dok savremeno društvo individui pruža više opcija u životu, ono istovremeno stvara okruženje koje je bremenito rizicima. U kontekstu koji je sve manje predvidljiv, individue moraju biti *refleksivne*, odnosno treba stalno da preispituju i usaglašavaju svoja delanja. Individualizacija tako postaje sudbina savremenog čoveka, hteo on to ili ne, s obzirom na to da „nasleđeni recepti za život i stereotipne uloge više ne funkcionišu ... i ne postoje istorijski modeli za življenje“ (Bek, 2003: 223). U kasnoj modernoj naciji, klasa, etnicitet i tradicionalna porodica sve više gube na značaju, dok etika individualizma i samopostignuća postaje naj snažnija društvena sila (Beck, Beck Gernsheim 2002: 23). U takvom kontekstu, ključni problem koji se nameće individui jeste kako da različite sfere života (rad, porodica, slobodno vreme) dovede u izbalansiran odnos. S jedne strane, dolazi do smanjenja značaja naučenih i postojećih modela ponašanja, dok se sa druge javlja potreba za strukturisanim načinom života.

Promišljajući koje su se promene desile u porodičnom domenu, Bek i Bek Gernšajm (2002) idu tako daleko da je po njima pojam „porodice“, koji smatraju produktom moderne (uz domaćinstvo, brak, roditeljstvo), postao nepotreban prežitak. Savremene odnose unutar porodice vide kao nestabilne zbog toga što predstavljaju predmet stalnog pregovaranja između članova porodice i zbog toga što zavise od poklapanja individualnih putanja životih tokova koje na duži rok mogu biti divergentne. Ulazeći u novu, roditeljsku ulogu, muškarci se suočavaju sa drugačijim izazovima nego njihovi očevi. Nasleđeni modeli supruga i oca, koji su podrazumevali određeni stepen rodne nejednakosti, gube na aktuelnosti i sve su manje funkcionalni u okolnostima u kojima oba supružnika rade i ravnopravni su u javnoj sferi (makar nominalno). Zato se pojavljuju i nešto drugačiji odgovori na nove situacije i dovode do formiranja novih porodičnih praksi, kao i novih ideja/slika/narativa o tim praksama. U svetlu pregovaranja, dogovora između partnera, kao i

promišljanja, izmišljanja i konstruisanja porodičnih uloga, nastaje novo roditeljstvo, i, za nas posebno zanimljivo, novo očinstvo.

Empirijske studije (Brannen et al. 2002; Brannen, Nilsen 2002; Brannen, Nilsen 2005; Tomanović *et al.* 2012) upozoravaju da je *individualizovanje* neophodno staviti u kontekst. To znači da je važno prepoznavati razlike u izborima koji se nude i da je za veliki broj izbora neophodno posedovati odgovarajuće resurse (individualne, porodične i/ili institucionalne). Posebni konteksti generišu različite nivoe društvenih nejednakosti pristupa resursima, pa samim tim i slobodi izbora.

U skladu sa prethodno navedenim promenama, *delanje* (mladih) postaje veoma značajno za analizu refleksivnosti u rizičnom kontekstu. *Delanje* se određuje kao suočavanje sa zahtevima destandardizovane/restandardizovane tranzicije u odraslost, u kojoj (mlada) osoba nastoji da unutar određenih društvenih i kulturnih okolnosti stvori sebi dovoljno prostora/izbora za ostvarenje sopstvenih ideja i želja. Savremeno, kasnomoderno društvo pred individue postavlja zahteve za refleksivnošću, odnosno za preispitivanjem sopstvenih ciljeva i želja i strukturnih mogućnosti njihovih dostizanja i ostvarenja. U tom smislu subjekti postaju delatni jer su situirani unutar društvenog konteksta koji je nepredvidiv i rizičan, za razliku od relativne i dugotrajne statičnosti tradicionalnih društava, pa čak i perioda moderne. *Delanje* shvaćeno na ovakav način podrazumeva nekolicke dimenzije: 1) određena značenja, 2) intencionalnost, 3) temporalnost i 4) odnos prema društvenim strukturama, moći i resursima (Walter et al, 2009: 49). Svako *delanje* ima *određeno značenje* koje podrazumeva smisao delanja (koje je usmereno i određeno drugima). Značenje nastaje i preispituje se u procesu komunikacije i interakcije sa drugima. Za ideje (re)konstrukcije značenja predstavljaju važne ideje generisane unutar mikrosociologije. Za ovaj proces značajan je proces pregovaranja između aktera (na različitim nivoima društvene stvarnosti) ali i način korišćenja simboličkih resursa (različitih diskursa) koji stoje na raspolaganju (Ibid.: 53–58). *Intencionalnost* podrazumeva da je *delanje* usmereno i regulisano refleksivnošću pojedinaca u konkretnim situacijama (Giddens, 1984, navedeno prema Walther et al., 2009: 57). *Delanje* je ukorenjeno u strukturi ličnosti (motivaciji), uzrokovano je i spoljašnjim okolnostima (kroz kulturu), a

nastaje kao refleksivni čin postizanja kontrole nad procesima sopstvenog života. *Temporalnost* povezuje prethodne dve dimenzije jer objašnjava kako se značenja i prakse (re)konstituišu u određenim socijalnim situacijama i na koji način povezuju prethodna i sadašnja iskustva/znanja u svetlu planiranja ili očekivanja budućnosti. S obzirom na to da prethodna iskustva nisu uvek pouzdana za planiranje budućih akcija u okruženju u kome postoji visok stepen rizika, vreme postaje sve manje kontinuum, a sve je više *fragmentisano* (sastavljeno od velikog broja posebnih zadataka koje treba obaviti, kao i zadataka koji su podeljeni u različite sfere), *ubrzano* (broj zadataka koji treba obaviti se povećava i zahtevi za njihovim rešavanjem se ubrzavaju usled razvoja tehnologije), *zgušnjeno* i, konačno, karakteriše ga fenomen *produžene sadašnjosti*, odnosno usmerenost na trenutnu situaciju usled rizika koji ograničavaju mogućnost planiranja (Brannen, Nilsen 2002). Imajući u vidu da treba uskladiti više sfera života (i u sadašnjosti i budućnosti) koje su pod visokim stepenom rizika i promenljivosti, planiranje postaje neophodan životni zahtev, ali i izvor potencijalne frustracije. Što se tiče poslednje dimenzije delanja, ona podrazumeva da se ono uvek odvija unutar određenog *društvenog konteksta* i implicira postojanje nejednake raspodele moći i resursa između pojedinaca i društvenih grupa. U zavisnosti od mesta koje pojedinac zauzima u raspodeli zavisice i njegov mogući opseg delanja. Strukture deluju istovremeno i ograničavajuće i podstičuće, stvarajući horizont opcija koje pojedincima stoje na raspolaganju.

Delanje osoba postaje naročito značajno i vidljivo u periodu kada treba doneti ključne odluke u životu (po pitanju obrazovanja, zaposlenja, preseljenja, osnivanja porodice) i preduzeti konkretne korake. Razlozi zbog kojih se pojedinci odlučuju za određeni životni put ili zbog čega ne preduzimaju određene korake jesu istraživački veoma značajne teme. Tranzicija u roditeljstvo je za većinu osoba deo šire tranzicije u odraslost, koja predstavlja putanju kojom mlada osoba stiče sociološki relevantne attribute odraslosti, odnosno preuzima odgovornost za različite domene svog života: obrazovanje, zaposlenje, sticanje finansijske nezavisnosti, osnivanje sopstvenog domaćinstva, osnivanje porodice (Brannen et al. 2002; Jones and Wallace, 1990; Jones and Wallace, 1992; Wallace and Kovatcheva, 1998; Tomanović, Ignjatović, 2004; Tomanović, Ignjatović, 2006; Tomanović, 2010b; Tomanović 2012a, Tomanović 2012b). Ovaj prelazak teče istovremeno

ili je u veoma bliskoj vezi sa drugim životnim tranzicijama, naročito profesionalnom. U društvima u kojima su intenzivirani navedeni procesi detradicionalizacije i individualizacije primećene su promene u dostizanju odraslosti, odnosno putanje odrastanja su od standardizovanih sve više postajale destandardizovane (Beck, Beck Gernsheim 2002). Pod prvima se podrazumeva jedinstven, vremenski veoma zgusnut sled koji je sačinjen od sledećih događaja – završetak obrazovanja, zaposlenje, osnivanje domaćinstva/porodice. Norme i prakse procesa odrastanja su u saglasju i mladi u odraslost ulaze standardnim redosledom u kratkom periodu. Ovakve putanje mladih bile su karakteristične za stabilna društva moderne, ali i za period nakon Drugog svetskog rata kako na zapadu (zahvaljujući razvijenim politikama države blagostanja) tako i na istoku (unutar relativno stabilnih socijalističkih poredaka). Sa povećanjem značaja tržišnih mehanizama na svim društvenim nivoima, sa promenama koje su usledile u sferi obrazovanja (sve veći obuhvat i sve duži ostanak u procesu školovanja), kao i sa rastom opcija ali i rizika za mlade u svim društvenim sferama, njihove putanje prestaju da podrazumevaju isti redosled događaja i ujednačen tempo. Veća je verovatnoća da se tradicionalne putanje (od obrazovanja ka porodici) napuste ili modifikuju dodatnim obrazovanjem u različitim životnim fazama, razvodom, ponovnim sklapanjem braka, promenom karijere ili povremenim poslovima i dr. Ovakve putanje su u porodičnom domenu rezultirale odlaganjem braka, odlaganjem rađanja deteta, odlučivanjem na odgoj dece bez drugog roditelja, ali u sve većoj meri i odustajanjem i od braka/partnerstva i od roditeljstva. Ipak, iako su destandardizovane putanje fenomen koji je prisutniji u periodu kasne moderne, on je suštinski zavisao od društvenog konteksta u kom se odvija (Brannen *et al.* 2002; Brannen, Nielsen, 2005).

Tranzicija u roditeljstvo obuhvata proces donošenja odluka koje su od značaja da mlada osoba postane roditelj (ili da odustane od roditeljstva), aktivnosti koje preduzima u tom smeru, kao i načine „kombinovanja novog statusa sa drugim razvojnim zadacima vezanim za odrastanje, poput nastavka obrazovanja, izgradnje profesionalne karijere, pronalaska posla, napuštanje domaćinstva, izgradnje emotivne veze, pronalaska adekvatnog stambenog prostora i razvojem strategija suočavanja sa poteškoćama koje se mogu isprečiti, poput nezaposlenosti, raskida emotivne veze...” (Walther *et al.* 2009: 4). Da li će se mlada osoba odlučiti da postane roditelj zavisice, pored individualne želje te osobe, i od značaja

koji ona pridaje obrazovanju, karijeri, zreloom partnerstvu, od shvatanja optimalnih uslova u kojima dete treba da raste, odnosno – od svih aspekata ličnog identiteta, ali i realnih mogućnosti da ih ostvari.

Razmatrajući kako različiti društveni konteksti utiču na socijalne biografije mladih, A. Valter uvodi koncept tranzicionih poredaka (režima) (Walther, 2006; Walther et al. 2009), upućujući na to da se uslovi u kojima se mladi odlučuju na roditeljstvo i postaju roditelji međusobno razlikuju u različitim evropskim zemljama. Ovaj pristup nam pomaže da uočimo specifične načine na koji mladi ulaze u određene uloge (u sferi obrazovanja, rada, porodice) u odnosu na ograničenja i mogućnosti društvenog konteksta. Na osnovu upoređivanja različitih dimenzija (obrazovanja, sistema socijalne zaštite, oblika zapošljavanja, zapošljavanja žena, koncepta mladosti, oblika isključenosti, praktičnih politika države i institucija), Valter i saradnici (Walther et al. 2009: 18–21) formiraju tipologiju od pet tranzicionih poredaka u Evropi: univerzalistički, poredak usmeren na zapošljavanje, liberalni, subprotektivni i postsocijalistički.⁷

Postsocijalističke zemlje pokazuju i osobine subprotektivnih (familističkih) režima i imaju sopstveno nasleđe socijalne države. U većini ovih država (uključujući i Srbiju), sistem socijalne zaštite se ili urušio ili se transformisao tako da je njegov obuhvat najčešće nedovoljan i nepouzdan. Kako je sistem institucionalne podrške roditeljstvu nerazvijen, pomoć ostalih članova (šire) porodice predstavlja veoma značajnu podršku u podizanju

⁷ *Univerzalistički* je prisutan u nordijskim zemljama i karakteriše ga sveobuhvatnost obrazovanja, čije troškove najvećim delom snosi država; cilj obrazovanja je lični razvoj i postajanje građaninom; rodni odnosi su izbalansirani i u sferi obrazovanja i u sferi rada i postoji dobar sistem socijalne zaštite i podrške roditeljstvu. *Usmeren ka zapošljavanju* (Nemačka, Austrija, Francuska, Holandija): poredak u kojem je sistem obrazovanja visoko diferenciran i selektivan i u službi tržišta rada. Cilj obrazovanja je priprema za posao. Sistem socijalne zaštite je selektivan i favorizuje one koji trenutno jesu ili su bili deo tržišta rada i/ili procesa obrazovanja. *Liberalni* (anglosaksonske zemlje) karakteriše to što država snalaženje na tržištu rada ostavlja na nivou lične odgovornosti. Mladost se vidi kao prelazna i pripremna faza za zaposlenje. Iako tržište nudi dovoljno opcija, ono istovremeno nosi sa sobom obilje rizika, tako da iako je učešće žena na tržištu visoko, poslovi koje one obavljaju su češće privremeni poslovi. *Subprotektivni* je karakterističan za zemlje juga Evrope u kojima je, u poređenju sa severom, prilično nerazvijeno tržište rada. Nakon završenog obrazovanja mladi često imaju period čekanja do ulaska u sferu rada, što ih u ovom periodu čini visoko zavisnim od porodice porekla. Sistem socijalne zaštite je nedovoljno razvijen tako da dobar deo usluga koje u drugim zemljama obezbeđuje država ovde su deo generacijskih transfera (Walther et al. 2009: 18-21).

dece. U uslovima nedovoljno razvijene institucionalne podrške, stepen međugeneracijskih transfera i pomoći zavisiće od mere u kojoj je sistem socijalne zaštite i podrške porodice ostao prisutan u jednom društvu, kao i od razvijenosti privrede koja može da apsorbuje radnu snagu i da generiše prihode unutar domaćinstva kojim mogu da se kupe usluge na tržištu (npr. usluge dadilje).

2.1.2. Postajanje roditeljem u Srbiji – izazovi tranzicije u roditeljstvo

I u Srbiji se danas roditeljstvo ostvaruje u uslovima u kojima nasleđeni obrasci polako gube na značaju ili ne mogu da daju adekvatne odgovore na potrebe savremenog odgajanja dece i supružničkih/partnerskih odnosa. Iako je u Srbiji obrazac rodne segregacije uloga u kući i u roditeljstvu još uvek dominantan, za razliku od zemalja zapadne, centralne i severne Evrope, on trpi izazove usled opštih procesa modernizacije i, konkretnije, usled kulturne, ekonomske i političke razmene sa zemljama Evropske Unije. Roditelji neretko moraju da posegnu za novim rešenjima, da se ugledaju na (stvarne ili zamišljene) nove modele, da ih osmisle, kao i da se međusobno dogovaraju i usklađuju oko obavljanja konkretnih aktivnosti. Poput drugih sfera života, tako i roditeljstvo i partnerstvo postaju sfera slobode izbora, ali i izvori stalne anksioznosti usled neophodnosti da se osmišljava, preispituje i konstruiše.

Istraživanja u Srbiji (Tomanović, Ignjatović, 2004; Tomanović, Ignjatović 2010; Tomanović, 2012b) pokazuju da je tranzicija u odraslost i dalje u velikoj meri standardizovana i da se ispoljava sledećim redosledom – od završetka školovanja, pronalaženja posla, ulaska u brak do rađanja deteta. Sve ovo se dešava u kratkom periodu (i u tome ne postoje značajne razlike između različitih slojeva i nivoa obrazovanja mladih muškaraca i žena). Partnerske odnose u Srbiji generalno karakteriše visok stepen bračnosti, nizak stepen kohabitacija, nizak stepen samostalnog života pre braka (kao i preferencije ovog vida života), ali i veoma velike vremenske bliskosti između sklapanja braka i rađanja (najveći broj dece se rodi u prvoj godini braka). Imajući to u vidu, možemo reći da ulazak u odraslost za najveći broj mladih ne podrazumeva destandardizovane i individualizovane

putanje. Kao ključna razlika u odnosu na period socijalizma pokazuje se odlaganje svih značajnih događaja, dovodeći tako do pomeranja odrastanja za treću deceniju života.

Odlaganje odrastanja ili produžena adolescencija u aktuelnim istraživanjima posmatra se kao rezultat delovanja kako strukturnih ograničenja tako i raširenih kulturnih obrazaca. Ograničenja generisana unutar društvene strukture su: 1) nerazvijenost tržišta rada i duga nezaposlenost, 2) rizična pozicija na tržištu rada (privremeni poslovi, tzv. *rad na crno*), zbog koje se mladi suočavaju sa produženom finansijskom zavisnošću od roditelja, 3) veoma loša stambena situacija koja dovodi i do visoke stambene zavisnosti od roditelja i često zasnivanja porodičnog života unutar domaćinstva porodice porekla. Na nivou kulturnih ograničenja, pokazuje se da mladi u visokoj meri vrednuju porodični život, kao i da ih paternalistička kontrola ne stimuliše da preuzmu kontrolu nad sopstvenim životom. Zbog toga mladi najčešće ulaze u porodicu opredeljenja direktno iz porodice porekla, bez prethodnog praktikovanja samostalnog života, dok tokom većeg dela života postoje značajni međugeneracijski transferi ekonomskog i socijalnog kapitala (Stanojević, 2012). Po navedenim osobinama mladi u Srbiji pokazuju slične obrasce kao i njihovi vršnjaci iz zemalja južne Evrope, tj. zemalja tzv. mediteranskog kruga. Njih karakteriše dug ostanak u roditeljskom domu, direktan prelazak iz porodice porekla u sopstvenu porodicu, visoko učešće proširenih porodičnih domaćinstava, standardizovane putanje u odraslost i odsustvo diverziteta putanja u odraslost (Iacovou, 2002).

Kao što primećuje Tomanović, „mladi u Srbiji slede neke globalne trendove, kao što je odlaganje zasnivanja porodice u kasne dvadesete i rane tridesete, a potom i neke trendove koji su karakteristični za balkanske zemlje, kao što je velika zavisnost od roditeljskih resursa i neformalne podrške“ (Tomanović, 2012a: 127). Kao i tranzicija ka odraslosti, i tranzicija u roditeljstvo je standardizovana i najčešće podrazumeva istovremenost sklapanja braka, osnivanja domaćinstva i rođenja deteta u prvoj godini bračnog života. Iz ovoga sledi da je osnovni cilj braka prokreacija, što predstavlja odliku tradicionalnog obrasca partnerskih odnosa. Za najveći broj mladih, odlaganje braka i roditeljstva nije izraz lične volje, već nemogućnost da se poštuju normativi usled strukturnih ograničenja u kojima žive. Bračnost i roditeljstvo su veoma visoko vrednovani

među mladima kako na nivou normativa tako i na nivou praksi. Vrednosti porodičnog i bračnog života kod njih su veoma raširene, a alternativni oblici braka slabo su zastupljeni (iako u poslednjih deset godina dolazi do izvesnih pomeranja u trendovima), što upućuje na favorizovanje jednog modela partnerskih odnosa – formalnog.

Porodične tranzicije su u značajnoj meri određene veoma nepovoljnim društvenim kontekstom, koji karakteriše visok nivo nezaposlenosti i nesigurnost na poslu, visoka finasijska i stambena zavisnost i međugeneracijska razmena u kojoj neformalne mreže podrške postaju ključni resurs za porodičnu tranziciju. Srbiju odlikuje solidan ali nedovoljan obuhvat dece predškolskog uzrasta u ustanovama brige o deci, pa se neformalne veze pojavljuju kao značajne jer nadomešćuju nedostatke sistema. Nefleksibilnost tržišta rada, u kome se neretko krši zakonom propisana satnica, dodatno opterećuje usklađivanje radnih i porodičnih obaveza. Iako je iz socijalističkog sistema socijalne zaštite nasleđen relativno dug period porodičnog i roditeljskog odsustva, u nedovoljno regulisanom privrednom i pravnom ambijentu upravo dužina odsustva postaje razlog za diskriminaciju žena pri zapošljavanju. Iako postoje mere finasijske pomoći roditeljima u vidu dečjih dodataka i subvencija, deo svakodnevnih troškova odgajanja dece i dalje je previsok za veći deo stanovništva (Tomanović, 2012a: 128–129)

2.1.3. Teorija resursa

Rad žena u javnoj sferi je s vremenom revalorizovan i u većini razvijenih društava danas načelno ne postoje razlike u tipu rada, prestižu i naknadama između muškaraca i žena. Prihodi koje žene ostvaruju na tržištu rada postaju osnov njihove samostalnosti, što im posledično omogućava i značajnije pregovaračke pozicije unutar domaćinstva i bračne/partnerske dijade – moć u mikrokruženju. U teoriji resursa (Coltrane, 2000; Knudsen, Waerness, 2008), autori polaze od pretpostavke da ukoliko ženi na raspolaganju stoji više resursa u vidu obrazovanja, primanja ili oblika radnog angažmana, samim tim će one imati i više moći unutar domaćinstva i moći će da insistiraju na ravnomernijoj raspodeli

kućnih i roditeljskih obaveza.⁸ Procesi modernizacije su s vremenom doveli do sve veće simetrije rodničkih odnosa u javnoj sferi, što je kao posledicu imalo postepene promene u istom pravcu u privatnoj sferi. Ravnomernija raspodela moći unutar domaćinstva prisutnija je u srednjim slojevima društva, odnosno u onima u kojima je garant društvenog statusa (visoko) obrazovanje, solidna zanimanja i natprosečni prihodi oba supružnika. Stoga je i očekivano da će u jednom društvu ravnomernija raspodela domaćih obaveza korelirati sa nivoom obrazovanja žene, visinom njenih prihoda i zaposlenošću. U sferi roditeljstva, kao i u ostalim sferama porodičnog života, raspodela obaveza oko dece će biti ravnopravnija, manje asimetrična i bez vrednosnih konotacija ili sa manje izraženim vrednosnim konotacijama koje su u vezi sa tipom aktivnosti u smislu više/manje vredno.

Polazna pretpostavka je da će aranžmani oko podele kućnih poslova zavisi od procesa pregovaranja između partnera, procesa u osnovi određenog količinom resursa koje svaki supružnik poseduje. Ova perspektiva, kako to vidi sociološkinja Dž. Brajns, podrazumeva: „a) da su poslovi unutar domaćinstva izvor *potcenjivanja*, tegobna aktivnost za koju bi svako pre platio drugom da ih obavi, b) da je svaki aranžman koji partneri uspostave podložan promenama, c) da se prilagođavanja dešavaju prilično brzo i u skladu sa promenama u resursima bilo koje strane, i d) da postoje određeni resursi koje i suprug i supruga doživljavaju kao prihvatljive za proces pregovaranja“ (Brines, 1993: 307).

Teorija resursa se javlja u četiri oblika, i to kao: 1) teorija ekonomske razmene (*economic exchange*), 2) status na tržištu rada kao resurs, 3) obrazovanje kao resurs, i 4) teorija vremenskih okvira (*time availability*) (Coltrane, 2000; Knudsen, Waerness, 2008; Brines, 1993).

Sva četiri oblika objašnjenja su komplementarna i veoma često međusobno tesno povezana. Pa ipak, svaki od njih poseduje sopstvenu analitičku snagu, kao i empirijsko i teorijsko utemeljenje. U svakom slučaju, ove teorije počivaju na ispitivanju značaja posedovanja resursa u apsolutnom i u relativnom smislu. To znači da se ispituje odnos ukupne količine resursa koje poseduje supružnik (suprug ili supruga), ali i relativan odnos

⁸ U Srbiji je M. Babović (2009b) upotrebila teoriju resursa kao jedan od oblika objašnjenja rodne podele kućnog rada.

resursa između supružnika (koji može biti u korist muškarca, žene ili je izbalansiran) i stepena njegovog/njenog angažovanja u poslovima domaćinstva i oko dece.

Prvi teorijski model (*teorija ekonomske razmene*) počiva na značaju koji prihodi supružnika igraju u raspodeli obaveza u domaćinstvu. Osnovni model koji zagovara Brajns (1993, 1994) jeste direktna veza između resursa – u ovom slučaju novca, odnosno prihoda – i količine moći koju supružnik poseduje. Ovu teoriju ekonomske razmene autorka zasniva na tržišnoj logici razmene i proširuje je proučavajući posebno one odnose u kojima je jedan od supružnika ekonomski zavisn. Rezultati njene analize pokazuju da žene koje su ekonomski zavisne, odnosno ne rade i ne ostvaruju prihode, imaju drastično veći angažman unutar domaćinstva od žena koje su ekonomski manje zavisne ili imaju iste prihode kao i njihovi supružnici. Druga istraživanja takođe potvrđuju tezu da sa višim приходima supruge korelira manje radnih sati unutar domaćinstva i oko dece (Mannin, Deutch, 2007; Bianchi, et al. 2000). Jedno od objašnjenja predlaže R. Gupta, ekspertkinja i istraživačica rodne odnosa moći, nudeći tezu o *transakcionim troškovima* po kojoj žena sa više zarađenog novca može da plati pomoć, kupuje gotovu hranu i na taj način *otkupi* slobodno vreme (Gupta 2006). Kada je reč o muškarcima, rezultati su drugačiji: sa relativnim rastom prihoda (u odnosu na suprugu) učešće muškarca u kućnim poslovima se ne smanjuje, već se povećava (Brines 1993, 1994; Greenstein, 2000). Objašnjenje za ovakvu vezu može biti posredovanje obrazovanja kao uslova koji muškarcu omogućuje više prihode, ali i kao osnov višeg kulturnog kapitala i vrednosti rodne ravnopravnosti koje utiču da se muškarac uključi u kućne poslove na višem nivou. Kada je žena u potpunosti finansijski zavisna, ona obavlja veći deo poslova; asimetrija je najmanja kada supružnici imaju slične prihode, a najveća kada je muškarac finansijski zavisn od svoje supruge. Prethodni zaključci upućuju na to da se ne radi o lineranom trendu, već o krivi raspodele kućnih poslova u odnosu na ravnotežu prihoda između supružnika. Kako raste relativno učešće supruge u ukupnim приходima, opada njen anagažman u domaćim poslovima. To se dešava samo do određene mere (koja predstavlja granicu ukoliko žena doprinosi sa više od 51% kućnog budžeta), jer, kako autori ukazuju (Bittman et al, 2003), nakon toga žena ponovo preuzima veći deo kućnih obaveza. Do sličnih rezultata dolazi i V. Dž. Tičenor (1999), američka sociološkinja, a slični se pominju i u poznatoj studiji A. Hoščajlda (1989). Autorka Tičenor

je sprovedla kvalitativno istraživanje parova u kojima supruga zarađuje više od supruga ili u potpunosti pokriva budžet kuće, ali istovremeno obavlja većinu kućnih poslova. Rezultati ukazuju da materijalni doprinos domaćinstvu ovih žena nema isto značenje kao kada je u pitanju doprinos muškarca jer su njene uloge i dalje uloge supruge i majke, a ne uloga hranioca porodice.

Primena teorije resursa samo je delimično opravdana kada je reč o pomenutim rezultatima koji govore da se odnosi supružnika definišu u okvirima koji prevazilaze domen puke ekonomske razmene, dok rodni identitet supružnika umnogome definiše uspostavljanje njihovih identiteta/uloga. Zbog toga autori uvode proširenje područja objašnjenja izvan ekonomske razmene (Evertsson, Neramo 2004; Evertsson, Neramo 2007). U model objašnjenja uvode pitanje (rodnog) identiteta kao činioca kojim mogu da se objasne navedene varijacije.

Prikazani rezultati su u skladu i sa drugim istraživanjima (v. Coltrane, 2000; Lachance-Grzela, Bouchard, 2010), koja pokazuju da je asimetrija u raspodeli poslova najmanja onda kada postoji egalitarnost u prihodima; i u slučaju kada suprug zarađuje više i onda kada zarađuje manje od supruge, raspodela poslova ide na štetu žene.

Drugi okvir teorije resursa (*status na tržištu rada kao resurs*) funkcioniše kao dopuna prvom i polazi od značaja pozicije u hijerarhiji zanimanja koje supružnici zauzimaju (kao i relativne razlike između njih). Nekoliko istraživanja je prepoznalo samostalne efekte zanimanja na raspodelu kućnih obaveza (Pittman, Blanchard 1996; Brayfield, 1992; Kroska, 2004). Prema nalazima istraživanja sprovedenog u Kanadi, ukoliko se žena nalazi na višoj poziciji u hijerarhiji zanimanja, kao i ukoliko je značajnije pozicionirana od svog supruga, utoliko je verovatnije da će manje biti uključena u poslove oko kuće (mada su ovi efekti prilično mali) (Brayfield, 1992). Poput ovog, istraživanje sprovedeno u SAD (Kroska 2004) pokazuje da je slična situacija i sa pozicijom supruga, s tom razlikom što muškarci na najvišim upravljačkim pozicijama u nešto većoj meri učestvuju u kućnim poslovima u odnosu na ostale muškarce. Ova veza između zanimanja supružnika je u različitim istraživanjima pokazala različite rezultate, što može biti rezultat razlika u proučavanom kontekstu i operacionalizaciji. S tim u vezi, istraživanje u Švedskoj

pokazuje da pozicija na tržištu rada majke ne utiče na nivo participacije njenog supruga u poslovima vezanim za domaćinstvo i oko dece (Kitterod, Pettersen, 2006).

Treći okvir teorije resursa (*obrazovanje kao resurs*) pretpostavlja da postoji veza između nivoa obrazovanja supružnika i stepena učestvovanja u kućnim poslovima. Obrazovanje se javlja u tumačenjima i kao resurs i kao uzrok liberalnije ideološke orijentacije koja vodi egalitarinijoj podeli rada (Evertsson, Neramo 2007). Ukoliko se posmatraju direktni efekti obrazovanja supruge, sa visinom obrazovanja najčešće korelira niže učešće žene u kućnim poslovima. Na ovom nivou obrazovanje predstavlja resurs koji daje izvesnu moć ženi i omogućuje joj bolju pozicioniranost na tržištu rada. Kod muškaraca je zabeležen suprotan trend jer više obrazovanje implicira veću uključenost u obaveze oko domaćinstva (ovaj rezultat direktno je suprotan teoriji resursa). Na ovom nivou, najčešće se u objašnjenje uključuje teorija rodne ideologije (Coltrane, Ishii Kuntz, 1992; Ross, 1987). Naime, iako postoji korelacija obrazovanja i prihoda supruga, ova dva resursa povezana su sa angažovanjem u domaćim poslovima na različite načine – obrazovanje direktno, a primanja inverzno (Hardesty, Bokemier, 1989; Ross, 1987).

Kao poseban oblik objašnjenja funkcioniše i teorija vremenskih okvira (*time availability*) supružnika. U njoj se polazi od pretpostavke da će više vremena obavezama u kući (i oko dece istovremeno) posvećivati onaj supružnik koji manje vremena provodi na poslu (ili uopšte ne radi) (Parkman, 2004; Davis, Greenstein, 2004; Fuwa, 2004; Bianchi et. al, 2000; Kroska, 2004; Presser, 1994). Sama teorija je u bliskoj vezi sa teorijom resursa jer podrazumeva da će nezaposlene žene imati više slobodnog vremena, kao i da će one koje rade skraćeno radno vreme (ili kraće od svojih supruga) imati nešto više slobodnog vremena, ali i verovatno manje resursa (u vidu prihoda). Veza može biti i indirektna: ukoliko je supruga više na poslu, utoliko će muškarac više vremena posvećivati obavezama oko dece (Deutch, Lussier, Servis, 1993; Kroska, 2004; Hardesty, Bokemier, 1989). Iako veza postoji, istraživanje u Švedskoj (Kitterod, Pettersen, 2006) pokazuje da ona ne mora biti linearna, odnosno da će se muškarci češće uključivati u kućne poslove ukoliko njihova supruga radi duže, ali samo do određene granice; ukoliko žena radi i preko ove granice (preko 35 sati nedeljno), onda on ove poslove prebacuje ili na samu suprugu ili češće na

treće lice koje je plaćeno. Na ovaj način se zapravo reprodukuje tradicionalni obrazac po kojem je osnovna briga o kući i deci *ženin posao*. Tome doprinosi i činjenica da se, pod uticajem modernizacijskih efekata, muškarac javlja prvenstveno kao pomažući član; on je spreman da učestvuje do određene mere, i to onda kada je neophodno da dođe do izbora supruge da li će redukovati svoj angažman na poslu ili će *otkupiti* svoju karijeru i slobodno vreme. Međutim, iako navedena israživanja pokazuju da postoji veza između broja sati provedenih na poslu i broja sati rada u kući, ova veza objašnjava tek mali deo varijabiliteta (Greenstein, 2000: 323).

Ovi pristupi ipak nisu ostali bez kritika. Iako je moguće empirijski utvrditi da sa zaposlenjem i/ili povećanjem prihoda i radnih sati žene raste učešće muškarca u kućnim poslovima, to i dalje nužno ne znači da se radi o promeni ideologije ili moći u rodним odnosima u domaćinstvu (Sullivan, 2004: 211). Upravo zato sistem značenja koji strukturise aktivnosti i vrednuje svaku od njih jeste nezaobilazan okvir objašnjenja varijacija u praksama unutar domaćinstva.

2.1.4. Patrijarhat kao kontekst za ostvarenje rodnih uloga

Kontekst u kom se ostvaruju rodne uloge nije vrednosno neutralan. Društvene nejednakosti rodnih uloga se najčešće izražavaju kroz pojam patrijarhata. *Patrijarhat* je pojam koji se odnosi na sistem društvenih odnosa u kojima muškarci dominiraju nad ženama i eksploatišu njihov rad u privatnoj i javnoj sferi. Ovi odnosi sistematski prožimaju šest društvenih struktura: proizvodnju, raspodelu, odnose u državi, nasilje, seksualnost i kulturne institucije (Walby, 1991: 20–21).

Silvija Volbi razlikuje dva oblika patrijarhata – privatni i javni, a oba posmatra kroz dve ravni – dijahronijsku i sinhronijsku. U istorijskoj ravni, privatni patrijarhat XIX veka prethodi javnom patrijarhatu XX veka i podrazumeva odnose moći unutar domaćinstva. On počiva na isključivanju ženâ iz javne sfere (privrede i ekonomije) i na eksproprijaciji rezultata ženskog rada od strane muškaraca/domaćina. Javni patrijarhat počiva na segregaciji radne snage na osnovu pola i dominacije muškaraca. Eksproprijacija rezultata

rada žena je ovde kolektivna i garantovana tržištem i/ili državom. Autorka ne podrazumeva postojanje radikalnog reza između dve pomenute faze, već pre dominaciju jednog oblika, dok većina osobina iz prethodne faze u manjem ili većem obimu opstaje i dalje (Walby, 1991: 23–24). Iako su u drugoj polovini dvadesetog veka zabeleženi koraci ka većoj simetriji u javnoj i privatnoj sferi, odnosi između muškaraca i žena su još uvek na putu ka jednakosti, a koliko su od nje udaljeni, razlikuje se od društva do društva. Iz ove perspektive ključni činilac kojim se objašnjavaju rodne uloge (njihova (a)simetričnost) nije nivo resursa kojim raspolažu ni pojedinac niti specifični društveni odnosi već vrednosne orijentacije na nivou pojedinca i čitavog društva. U društvima kod kojih je veoma zastupljena patrijarhalna i autoritarna vrednosne orijentacije, rodne uloge ostaju asimetrične, čak i onda kada se povećavaju resursi kojima žena raspolaže.⁹

Iako postoji više pokušaja objašnjenja dominacije muškaraca nad ženama kroz istoriju, analitički je interesantan način koji razvija Burdije na osnovu svojih već klasičnih pojmova – *habitus*, *polje*, *ekonomski*, *socijalni*, *kulturni* i *simbolički kapital*. Za Burdijea, *polje* je područje društvenog (koje čini obrazovni sistem, politika, pravo, sport, mediji i sl.), unutar kojeg se različiti akteri (institucije, društvene grupe i individue) međusobno takmiče u skladu sa „pravilima igre“ datog polja za dobiti koje to polje produkuje. U tom smislu, samo „polje nije precizno omeđen, statičan 'domen' ili 'područje' nego dinamično polje sila” (Spasić, 2004: 290).

Svako polje određuje „sistem trajnih i prenosivih dispozicija” ličnosti – *habitus*.¹⁰ Iako pod *habitusom* Burdije podrazumeva i objektivnu i subjektivnu stranu, sociološki je relevantnija *objektivna* jer se odnosi na interiorizovane društvene konstrukte (Filipović, 2001). Ovi konstrukti predstavljaju matrice opažaja i shvatanja prirodnog i društvenog

⁹ Istovremeno, modernizacija u javnoj sferi najčešće dovodi do dodatnog opterećenja žene, tako da se često govori o drugoj i trećoj smeni supruge/majke (Milić, 2007).

¹⁰ Iako Burdijeova teorija habitusa daje odgovor na pitanje kako društvo upisuje različita značenja u tela i podvrgava žene muškoj dominaciji, on se oslanja na teorije razmene kao objašnjenja mehanizma uzroka zašto do toga dolazi. Distancirajući se isključivo od idealističkog (komunikacijskog) shvatanja razmene koje daje Levi-Stros, ali i odbacujući ekonomski (materijalistički) redukcionizam, Burdije smatra da je muškarcima u razmeni primarni cilj akumulacija simboličkog kapitala – *časti*, čime je žena pretvorena u *dar* (Burdije, 2001: 61). Istovremeno, dar mora imati određene osobine da bi čast bila očuvana i uvećana. Upravo zato je polje estetike prepušteno ženama, zajedno sa ogromnim brojem uputstava o nepodesnom/nečasnom ponašanju.

sveta. Rod jeste jedan od oblika društvenog orkestriranja habitusa. Do formiranja rodnog habitusa dolazi kroz proces socijalizacije i on se održava kroz ključne institucije društva: porodicu, crkvu, sistem obrazovanja i državu. Društveni poredak kojim dominiraju muškarci predstavljen je tako da nije neophodno opravdanje muške dominacije jer se ona javlja kao prirodni poredak. Ovaj poredak funkcioniše kao „simbolička mašina” čiji je primarni cilj da legitimiše vladavinu muškaraca koja se manifestuje u rodnoj podeli rada, strukturi vremena, mesta, raspodeli resursa i dr. (Burdije, 2001: 17). Biološke razlike između muškaraca i žena predstavljaju osnovu na kojoj se opravdava društveno konstruisani svet dominacije. Upravo je zato telo mesto upisivanja i prelamanja društvenih i kulturnih značenja koja postaju naturalizovana i individue zaključavaju u svoju „prirodu” – pol. Dominacija muškaraca podrazumeva simbolički i stvarni pristanak ženâ. Kroz istoriju, ovaj pristanak žena je proizveden kroz usvajanje odgovarajućih jezičkih praksi, koje, prema Burdijeu, predstavljaju jedinu legitimnu poziciju posmatranja, osnovni instrument saznanja, iz koje se odnosi dominacije čine prirodnima. „Simboličko nasilje se uspostavlja posredstvom odobravanja koje potčinjeni ne može a da ne dâ vladajućem ... jer raspolaže samo instrumentima saznanja koji su mu zajednički sa njim i koji ... čine da ovaj odnos izgleda kao prirodan” (Burdije, 2001: 51).

Burdije smatra da su modernizacijski procesi, a posebno feministički pokret, doprineli određenim promenama u domenu rodne dominacije. Međutim, strukture koje određuju habitus i dalje preživljavaju i formiraju se/prenose se kroz primarnu i sekundarnu socijalizaciju. Zbog toga je sistem vrednosti koji se odnosi na rodne odnose u javnoj i privatnoj sferi, a koji se prenosi na pojedinca putem socijalizacije, značajan prediktor njegovog/njenog ponašanja. U društvima koja su obeležena visokim rizicima materijalne sigurnosti dominiraju tradicionalne vrednosti i vrednosti preživljanja koje, između ostalog, podrazumevaju poštovanje i povinovanje autoritetima, jakom vođstvu, socijalnom statusu koji se nasleđuje, i lojalnost neinstitucionalizovanim vezama (najčešće srodničkim).

Ovakva struktura odnosa reflektuje se i na porodične odnose i podrazumeva set stavova prema porodičnom životu koji uključuje jasnu podelu rodnih sfera, poštovanje autoriteta i dominaciju muškaraca. Uloge se vide kao rodno podeljene na muškarce, koji su

roditelji-hranioci, i žene, koje kao majke pružaju negu i brigu. Žena se idealizuje kao majka i supruga i, sledstveno tome, postoji nizak stepen odobravanja abortusa, razvoda, samostalnog života (van porodičnog okvira) (Inglehart, Norris, 2005: 16). Muškarci su kao očevi zaduženi za komunikaciju sa spoljnim svetom, materijalno obezbeđenje porodice i eventualno predstavljaju moralni (neretko odsutni) autoriteti deci. Iako su procesi modernizacije rezultirali intenzivnim promenama u sistemu vrednosti (i sledstveno praksama) koje se odnose na rodne uloge, rezidue patrijarhata prisutne su u manjem ili većem obimu u različitim društvima. Stavovi koji predstavljaju bazu ovakvog shvatanja društvenih odnosa reflektuju se na dva nivoa: javnom i privatnom. Rodni odnosi u javnoj sferi, bilo da reflektuju patrijarhalne vrednosti ili vrednosti rodne ravnopravnosti, izražavaju se kao odnos prema učestvovanju žena u javnosti, politici, prema zapošljavanju žena i njihovom napredovanju (karijeri), dok se u privatnoj sferi oni odnose na podelu poslova unutar domaćinstva, podelu roditeljskih obaveza, način odlučivanja o bitnim stvarima (odnosno, raspodelu moći) i sl. S obzirom da različiti pojedinci prihvataju ideje rodne (ne)ravnopravnosti u različitoj meri, opravdano je pretpostaviti da će ove varijacije u prihvatanju ideja objasniti i varijacije u njihovim praksama. Vrednosni sistemi supružnika testirani su kao prediktori podele kućnog posla u nekoliko istraživanja, čime su jasno potvrđene veze između vrednosti i praksi podele kućnih poslova. Tako je, na primer, u studiji o ključnim prediktorima koji utiču na podelu domaćih obaveza između supružnika u SAD potvrđen nezavisan efekat sistema vrednosti, koji podrazumeva rodnu ravnopravnost na (ne)egalitarniju raspodelu (Bianchi et al, 2000). Ukoliko supružnici imaju sistem vrednosti koji je bliži polu rodne ravnopravnosti, istovremeno će imati ravnopravniju raspodelu kućnih obaveza (u navedenoj studiji potvrđen je viši značaj vrednosnog sistema žena nego muškaraca).

2.1.5. Porodična dinamika i kvalitet bračnog/partnerskog odnosa

Pored strukturnih činilaca i vrednosnog sistema, koji predstavljaju značajne prediktore delanja unutar porodičnog polja, na uspostavljanje određenih obrazaca unutarporodičnih odnosa (i ponašanja) između supružnika i između roditelja i dece utiču i

njihove crte ličnosti, prethodna i sadašnja iskustava i drugi lični razlozi i okolnosti u kojima se nalazi pojedinac. Uspostavljena porodična dinamika može imati samostalnu snagu da utiče na pojedine aspekte delanja. Pravila supružničkih odnosa uspostavljenih u periodu pre rođenja deteta mogu predstavljati model odnosa i kada dete dođe na svet. Stepen autonomije i bliskosti supružnika, način odlučivanja, očekivanja i pružana podrška u različitim situacijama mogu činiti model za uspostavljanje roditeljskih odnosa, podelu obaveza, odgovornosti i podrške kako između supružnika tako i između roditelja i dece. Istovremeno, rađanje deteta predstavlja novu fazu porodičnog ciklusa, u kojoj se nove uloge preuzimaju, a stare redefinišu. Ovaj period je bremenit potencijalnim konfliktima.

Jedan od veoma uticajnih načina operacionalizacije unutarporodične dinamike predstavio je D. Olson (1999) kroz tri dimenzije: *kohezivnost*, *fleksibilnost* i *kominikaciju*. Kohezivnost je odredio kao stepen 'emocionalnog povezivanja koje članovi porodice imaju jedni prema drugima' (Olson, 1999: 2) tako što se skalira u kojoj meri su članovi porodice bliski, odnosno udaljeni u dimenzijama vremena, prostora, prijateljstava, donošenja odluka i dr. Autor je predložio četvorostepenu skalu: dezangažovanih, odvojenih, povezanih i umreženih porodica, koje se, zauzimanjem centralnih pozicija na skali (odvojeni i povezani), smatraju uravnoteženim/funkcionalnim tipovima, dok na porodičnu disfunkcionalnost upućuju krajnje pozicije na skali. Iako je skala podeljena na četiri tipa, kreće se od odnosa koji na jednom kraju podrazumevaju minimalnu povezanost članova i veoma visok stepen individualizovanosti ponašanja, a na drugom kraju veoma povezane članove porodice i minimalnu individualizovanost u ponašanju.

Olson je porodičnu fleksibilnost definisao kao 'stepen promene u vođstvu, odnosima uloga i pravilima odnosa' (Ibid.: 4). Već je iz definicije jasno da su značajne dimenzije odnosi moći, pregovaranje, odnosi uloga i pravila koja se odnose na uloge, kao i u kojoj meri su moguće njihove promene i adaptacija na nove situacije. I skala fleksibilnosti je sačinjena od četiri tipa porodičnih odnosa: rigidnih, strukturisanih, fleksibilnih i haotičnih. Kao i u prethodnom modelu, centralne se smatraju funkcionalnim, a periferne će verovatno pokazivati veće probleme prilikom prilagođavanja na nove

okolnosti.¹¹ Na jednom kraju ove skale nalazi se struktura odnosa u kojoj su uloge jasno raspodeljene, pravila uloga i odnosa poznata su svima i poštuju se. Nasuprot, druga strana skale ukazuje na to da uloge nisu fiksirane, pravila se često menjaju, zajedno sa odnosima koji se stalno preispituju i rekonstruišu. Poslednju značajnu dimenziju čini komunikacija unutar porodice, odnosno prisustvo empatije i pažljivog slušanja, govor u svoje i u tuđe ime, razmena osećanja, poštovanje i dr. (Ibid.: 5). Na osnovu ove tri dimenzije, Olson formira trodimenzionalni Circumplex model izbalansiranosti unutarporodičnih odnosa.¹²

Rođenje deteta sa sobom nosi značajne promene u obavezama, dužnostima i obrascima ponašanja tek postalih roditelja. Istraživanja pokazuju da istovremeno sa ovim promenama dolazi do opadanja zadovoljstva partnerskom/bračnom vezom (Bryan, 2002; Lawrence et al, 2007). Kao i svaka nova faza u životnom ciklusu pojedinca i porodice, i roditeljstvo i zasnivanje porodice sa sobom nose značajan stepen kontingencije i od više faktora zavisi na koji način će se roditelji adaptirati na nove uloge. U zavisnosti od stepena i kvaliteta komunikacije između supružnika/partnera, deljenja zajedničkih značenja i očekivanja, stepena međusobnog oslanjanja/podrške i osećaja zajedništva, kao i od nivoa razvijenosti dispozicija fleksibilnosti/adaptibilnosti članova porodice, obrazovaće se način na koji će se oni prilagoditi roditeljskim zadacima.

Među promenama koje nastaju tokom ovog procesa veoma je značajno redefinisanje grupnog i ličnog identiteta. Supružnici/partneri postaju roditelji, te ovim procesom menjaju svoj identitet, ali i osoba sa kojom žive doživljava iste promene. Stoga je neophodno redefinisati i ovaj odnos. Dolazak deteta na svet može predstavljati novu osobu sa kojom se partner/ka deli, ali i osoba koja na novom nivou ujedinjuje partnere/supružnike u zajedničkom cilju podizanja novog bića. Ova promena može dovesti do povećanja ili do smanjenja porodične kohezivnosti u zavisnosti od načina na koji supružnici shvataju svoje

¹¹ Na osnovu ove dve dimenzije (kohezivnost i fleksibilnost) Olson formira dvodimenzionalni Circumplex model (u formi kvadrata), koji se sastoji od šesnaest kategorija porodičnih odnosa. One porodice koje su bliže središtu smatraju se izbalansiranim; na sredini su one koje imaju srednje izbalansirane odnose, dok su na rubovima one sa neizbalansiranim odnosima.

¹² U domaćim sociološkim istraživanjima ovaj instrument je primenila M. Ljubičić na istraživanju porodica opšte populacije (Ljubičić, 2009, Ljubičić, 2010).

roditeljske identitete, ali i stepena slaganja ovih vizija. Nažalost, ne postoje istraživanja koja su proučavala odnos porodične kohezivnosti i konkretnu podelu roditeljskih obaveza.

S druge strane, reorganizacija uloga sa sobom nosi učenje konkretnih veština za brigu o detetu, kao i viši nivo integracije nove uloge sa već postojećim i potrebama koje poseduju partner/ka i porodica kao grupa (Bryan, 2002: 205). Ukoliko unutar porodične grupe pojednici neguju viši stepen fleksibilnosti, lakše će izaći na kraj sa sopstvenim obavezama, socijalnim odnosima, imaće prilike da lakše organizuju brigu oko deteta i racionalnije i efikasnije reaguju na iznenadne promene. Fleksibilnost odnosa partnera predstavlja njihovu zajedničku osobinu koja često zahteva vreme prilagođavanja od trenutka upoznavanja, zabavljanja, početka zajedničkog života, sve do trudnoće, rađanja dece i roditeljstva (Ibid.: 206). Sa rigidnijim odnosima u porodici možemo očekivati i jasniju podela obaveza i sfera delanja, te sa tim možemo pretpostaviti da fleksibilniji odnosi sa sobom nose i promene karakteristične za kasnu modernu – ravnopravniju raspodelu kućnih i roditeljskih obaveza.

Stepen uključenosti oca u obaveze oko dece i u kućne obaveze, odnosno ravnomerniji i ravnopravniji oblik podele svih domaćih i roditeljskih obaveza sa suprugom/partnerkom, zavisi u značajnoj meri od zadovoljstva brakom/partnerstvom. Iako u nekim slučajevima zadovoljstvo može da bude na relativno visokom nivou, a da ravnopravnost podele obaveza i moći bude na niskom (najčešće onda kada je tradicionalni model rodnih uloga prihvaćen kod oba supružnika), mnoga istraživanja sprovedena uglavnom na zapadu pokazuju direktnu vezu između ove dve dimenzije (Allen, Daly, 2007; Bouchard et al, 2007; Parke, 2002; Nystrom, Ohrling, 2004). Mada u različitim populacijama i različitim instrumentima ispitivana, ova veza je jasna i upućuje na podatak da zadovoljstvo međusobnim odnosom partnere dodatno učvršćuje i upućuje jedno na drugo, između ostalog i u vidu spremnosti da podele obaveze ili da zajedno u njima učestvuju. Takođe, količina provedenog vremena i kvalitet odnosa između roditelja i deteta u značajnijoj su vezi sa zadovoljstvom u braku kod oca nego kod majke (Parke, 2002). To znači da će odnos oca sa detetom značajnije varirati ukoliko u braku dolazi do nesuglasca

nego što je to slučaj sa odnosom majke i deteta. Sa tim je direktno povezana sledeća dimenzija – intimnost.

Stepen intimnosti između supružnika je, naime, još jedan značajan aspekt porodične dinamike (Bobić, 2008; Bobić, 2010, Bobić, Vukelić, 2009). *Intimnost* postaje značajan kvalitet supružničkih i porodičnih odnosa sa promenama koje karakterišu kasno moderno društvo. Istovremeno sa ovim promenama su tekli procesi slabljenja stabilnosti porodičnog jedinstva (koja je garantovana tradicionalnim idealima i pravnim okvirima), s jedne strane, koje su pratili zahtevi za emocionalnom i kognitivnom bliskošću, odnosno većim stepenom intimnosti između partnera i između roditelja i dece, sa druge strane. Pojam intimnost je relativno nov pojam koji srećemo u istraživanjima i prema definiciji Lin Džejmison, sociološkinje porodice, profesorke na Univerzitetu u Edinburgu, čiji je primarni istraživački interes usmeren na ovaj fenomen, intimnost predstavlja „specifičan oblik znanja, ljubavi, bliskosti prema drugoj osobi“ i podrazumeva „uzajamno otvaranje, odnosno međusobno otkrivanje najdubljih misli i osećanja. To je intimnost *selfa* pre nego telesna intimnost, mada se intimnost kompletira spajanjem *selfa* i telesne bliskosti“ (Jamieson, 2002: 1). Ključne dimenzije intimnosti čine *ekskluzivno znanje, razumevanje, ljubav, briga i deljenje*. Znanje se odnosi upoznatost sa unutrašnjim svetom partnera, sa njegovim željama, očekivanjima, planovima, strahovima i sl., a razumevanje na prihvatanje partnera takavim kakav jeste i na shvatanje stvarnih motiva njegovih postupaka. Za ispunjavanje zahteva za ovakvom vrstom razmene unutar partnerstva neophodna je međusobna briga i deljenje, koje omogućuju zadovoljavanje ličnih i partnerskih potreba i želja optimalnim korišćenjem ličnih i zajedničkih resursa (vremena, pažnje, emocija, rada, finansija i dr.) (Jamieson, 2001: 7–9). Prema njenim nalazima, značajna dimenzija intimnosti važna dimenzija intimnosti u vezi jeste seksualnost. Dok je seksualnost (u zapadnom i evropskom kulturnom kontekstu) tradicionalno bila mesto muške dominacije, a sličnu poziciju zauzima i danas u popularnoj kulturi i u dominantnim diskursima, intimnost podrazumeva poštovanje i uvažavanje seksualnosti partnera i međusobno uživanje u odnosu (Jamieson, 2001: 107–135). Vrsta veze koja podrazumeva intimnost ne počiva na jasnim modelima rodni uloga, ne temelji se na tradiciji niti u popularnoj kulturi, te stoga zahteva visok stepen refleksivnosti partnera i kontinuirano međusobno prilagođavanje. Ipak, usled visokog

stepena zahteva za refleksivnošću, pregovaranjem i prilagođavanjem, trajnost ovakvih veza postaje upitna. Iako dovodi do većeg stepena zadovoljstva na kreće staze, takva veza može biti izvor dugotrajne nestabilnosti kod visoko individualizovanih partnera koji imaju svoje zahteve i lične životne putanje (Beck, Beck-Gernsheim, 2002).

Promene intimnosti ne dešavaju se samo između partnera, već i u odnosu roditelja i dece.¹³ Dok je u porodičnoj dinamici *moderne* intimnost između roditelja i dece počivala na odnosu majke i dece, ova situacija se sa savremenim društvenim promenama menja u pravcu izjednačavanja intimnosti sa decom između oba roditelja. Ovakva dinamika uključuje promenu od autoritarnih i permisivnih obrazaca vaspitanja ka demokratskim (autoritativnim) modelima, koji počivaju na autoritetu kompetencija učesnika u odnosu (Baumrind, 1967). U slučaju demokratskih (autoritativnih) obrazaca, roditelji postavljaju svoju perspektivu odrasle osobe kao osnovni okvir odnosa, ali prepoznaju i uvažavaju perspektivu deteta, njegove interese i način na koji ono smatra da se stvari mogu odvijati. Ova dinamika – partnerska i roditeljska – neretko funkcioniše u paru, jer demokratizacija odnosa između generacija zahteva i demokratizaciju odnosa unutar generacije (roditelja).

Promene koje su se dogodile u društvenoj strukturi (u sferi rada, zapošljavanja, socijalne zaštite i dr.) postavile su i muškarce u nove društvene okvire na makro i mikroplanu, te stoga raniji modeli odnosa (koji uključuju i tradicionalne modele i modele koje su roditelji naučili tokom svog detinjstva) nisu primenljivi, ili su samo delimično primenljivi u realnim odnosima (Gerson, 1997). Novi odnosi u društvu traže nove odgovore. Takva situacija daje akterima neke nove slobode i izbore, ali istovremeno pred njih postavlja i nove zahteve. S obzirom na to da su se ekonomske međuzavisnosti supružnika smanjivale (usled ulaska žena u tržište rada), s vremenom je brak postao sve nestabilniji. Istovremeno, usled javljanja novih oblika zajedničkog života (kohabitacije,

¹³ Priroda intimnosti između roditelja i dece je drugačija nego između partnera. Razlog za to je vezan za činjenicu da su neki od osnovnih zadataka roditelja vaspitanje i socijalizacija dece, koji podrazumevaju strategije kontrole, učenja, davanja primera i dr., što zahteva određeni stepen nejednakosti moći i autoriteta unutar ovog odnosa.

LAT¹⁴ zajednice i dr.), održavanje bračnog života na duže staze u sve većoj meri je diktirano uspehom procesa pregovaranja. U takvim uslovima muškarci mogu da biraju između sledećih opcija: 1) pokušaja zadržavanja tradicionalne uloge oca i supruge kao hranioca, 2) odustajanja od roditeljstva (što može da se posmatra i kao izraz postmodernog životnog stila) i 3) novog očinstva, koje predstavlja novi odgovor na nove situacije (Gerson, 1997: 121–123).¹⁵ Treća opcija postaje učestalija u uslovima značajne prisutnosti svesti o rodnoj ravnopravnosti i kad ne postoji takav društveni kontekst koji aktivno stimuliše reprodukciju patrijahalnog modela, na primer u okviru tržišta rada ili preko dominantnih diskursa roditeljstva. Na ovoj vrednosnoj osnovi razvijaju se novi oblik partnerstva i novi oblik roditeljstva, u čijoj suštini leži sve veća simetrija u podeli porodičnih obaveza.

Kada je reč o teorijama socijalnog konstrukcionizma i socijalizacije koje se bave (na)učenicim roditeljskim modelima, njih možemo da posmatramo pre kao komplementarne nego kao konkurentske. Prve smeštaju promene obrazaca očinstva u šire istorijske i društvene okvire, sa ciljem da istraže načine njihovog (re)strukturisanja na mikronivou. Osnovna pretpostavka glasi da će se novi obrasci pojaviti samo ukoliko su okolnosti takve da akteri prepoznaju svoj interes ili nuždu u njima. Pregovaranja o rodnoj ravnopravnosti u javnoj sferi, (na primer u zakonodavstvu i ekonomiji) odražavaju se i na partnerske odnose jer od aktera zahtevaju veću reflektivnost (kalkulacije dobiti i gubitaka) i značajnije međusobno pregovaranje u raspodeli svakodnevnih roditeljskih obaveza. Za razliku od teorije socijalizacije koja roditeljske modele smatra primarno zavisnim od dispozicija ličnosti i naučenih modela ponašanja, socijalni konstrukcionizam ih tumači u odnosu na (društvene) okolnosti zbog kojih se ovi modeli stvaraju. Struktura delanja supružnika – ustanovljena raspodela obaveza između partnera – ne mora biti rezultat posedovanja resursa

¹⁴ *Living Apart Together* – LAT, pojam se odnosi na zajednicu u kojoj partneri žive zajedno ali tako što svako ima sopstveno domaćinstvo.

¹⁵ Kao dodatak modelima koje je identifikovao Gerson možemo da pretpostavimo da postoji još jedan, četvrti, model, koji podrazumeva nove prakse, veću simetriju, stvaranje novih identiteta, ali ne sa ciljem jednakosti, već kao izraz borbe za uspostavljanjem novog oblika dominacije.

ili vrednosnog sistema, već može imati svoj autonomni izvor, pregovaranje (dogovor partnera/supružnika).

Iako navedene teorije akcenat uglavnom stavljaju na mikro i makrostrukturne okvire, resurse i identitete roditelja, značaj socijalizacije u usvajanju određenih rodni uloga nije nevažan. Istraživanja u SAD poput, onog koje je sprovela S. Kanningam (2001) pokazuju da postoje jasne veze između osobina roditelja i odnosa njihove dece (tokom detinjstva i u odraslom dobu) prema poslovima u domaćinstvu. Analiza pokazuje da je stepen učestvovanja očeva u kućnim poslovima dok su deca mala direktno uticao na stepen participacije njihovih sinova u istim poslovima kada su oni odrasli (nakon 30. godine). Istovremeno, zaposlenost majke i njen duži boravak na poslu uzrokuje nastajanje modela po kome će ćerke uspostavljati sličan radni obrazac ali i niži stepen angažovanja u domaćinstvu. Isto istraživanje pokazuje da su stavovi roditelja o rodni ulogama (u domaćinstvu) takođe značajan faktor koji oblikuje stepen uključenosti u domaće obaveze. Za predviđanje učestvovanja žene u poslovima u domaćinstvu čini se da su važniji strukturni okviri, odnosno otvorenost društva za zapošljavanje i rodna egalitarnost na tržištu rada (uključujući pristup, prestiž posla i naknadu), dok je za muškarce značajniji porodični okvir stvaranja učenja i stvaranja značenja prema domaćim poslovima (Cunningham, 2001: 197–198).

Ovi rezultati nam pružaju i jednu skicu mogućeg istorijskog obrasca promene odnosa prema domaćem radu. Naime, najpre su se promene dogodile u javnoj sferi jer su žene osvojile pravo na rad. Ostvarivanje ovog prava nije istovremeno dovelo do značajnog smanjivanja kućnih obaveza žena, ali je postepeno dovelo do toga da muškarac počne da pomaže oko nekih od njih. Pomažući ženi, a ne (samostalno) preuzimajući odgovornost za kućne obaveze, muškarac je mogao zadržati svoj identitet hranioca. Međutim, deca takvih očeva/roditelja pokazala su drugačiji odnos prema raspodeđivanju kućnih poslova između muškaraca i žena. Devojčice koje su odrasle u ovakvim društvenim i porodičnim uslovima su rodnu ravnopravnost u sferi rada doživljavale kao već dosegnutu vrednost, odnosno kao nešto što se podrazumeva, S druge strane, dečaci su počeli da doživljavaju kućne poslove manje frustrirajuće i manje preteće po muški identitet, i samim tim bili u većoj meri

spremni da se u njih uključe u još većoj meri. Pravci daljeg razvoja porodične dinamike zavise od šireg konteksta odnosa (koji se formiraju) u javnoj sferi, posebno od stepena političke i ekonomske rodne egalitarnosti i od porodične i partnerske dinamike na mikro nivou.

2.1.6. Interpretativni okviri identiteta muškaraca (kao očeva)

Da bismo razumeli prakse pojedinaca, neophodno je da razumemo njihovo poimanje sebe i značenje i značaj tih praksi u njihovom svakodnevnom životu. Nadovezujući se na promene koje se dešavaju u načinu kulturnih reprezentacija pola i konstrukcije roda, kao značajno pitanje nam iskrsava sledeće – kako muškarci sebi i drugima objašnjavaju ovu promenu (roditeljstvo) u sopstvenom životu i šta ona za njih znači. Pitanje se zapravo može svesti na to kako se konstituiše njihov *identitet* kao oca. Uopšteno gledajući, identitet predstavlja niz značenja koja individua pridaje određenim društvenim ulogama. Iz konstatacije da svaka ličnost igra više uloga proizilazi i to da svaka osoba ima više identiteta. Iako se tokom života nalazi u različitim ulogama, sve one za nju nemaju podjednaki značaj, već ih individue strukturiraju u određeni hijerarhijski niz (White, Klein, 2008: 103). Sâm identitet predstavlja rezultat aktivnog odnosa individue i društva. Društvo/kultura preko manje-više organizovanog sistema uloga i sistema značenja koje im pripisuje daje pojedincima mogućnost da strukturiraju svoje aktivnosti, ali i značenja koje im pridaju (Burke, Stets, 2009: 3–5). Treba imati na umu da društvo ne poseduje jasan i konačan niz uloga, kao i da u društvu ne postoji apsolutni konsenzus oko normi i značenja koje uloge sa sobom nose.

Bark i Stets smatraju da se svaki pojedinačni identitet koji osoba razvije sastoji od četiri komponente: identitetskog standarda, inputa, komparatora i outputa (Ibid.: 62–67). Identitetski standard podrazumeva značenja koja idu uz određenu ulogu. Inputi predstavljaju opažanje i definisanje situacije u kojoj se individua nalazi. Ona procenjuje da li se aktivnosti (sopstvene ili tuđe) ili značenja koja im drugi pridaju uklapaju u njene (identitetske) standarde. Individua može biti pasivna ili aktivna u svakoj situaciji. U prvom slučaju, ona samo definiše situaciju kao poznatu, odnosno kao onu koja jeste ili nije u

skladu sa njenim značenjima (npr. definiše nekog muškarca kao feminiziranog), ili aktivna, ukoliko menja okolnosti da bi ih prilagodila svojim značenjima (npr. uređuje svoje okruženje kako bi odala utisak muževnosti). Budući da identitet podrazumeva i opoziciju/distanciranje, neophodni su standardi koji predstavljaju suprotnost identitetskom standardu – komparatori. Da bi se osoba ponašala na sebi svojstven način, ona se upoređuje sa onim oblicima ponašanja koje doživljava kao nedopustive (ispoljavanje emocija u javnosti kao znak ženskosti) ili distinktivne. Poslednja komponenta identiteta je autput, odnosno ponašanje koje je manje-više u skladu sa identitetskim standardima. Ceo proces je zapravo cirkularan jer pojedinac definiše situaciju u kojoj se nalazi – daje joj značenje, prilagođava delanje koje procenjuje u skladu sa svojim standardima, a zatim delanje menja u skladu sa situacijom tako da definisanje počinje ispočetka. Ovaj proces nije arbitraran jer bi u tom slučaju bilo potrebno mnogo energije da se situacije definišu i da ljudi uopšte smisleno komuniciraju. O tome svedoče određena zajednička značenja, kao i određene niše koje ljudi biraju i u kojima žive svoje identitete – gde preko imidža, druženja sa određenim ljudima i sl. dele slične situacije i značenja (Burke, Stets, 2009: 74–75).

2.1.7. Rod - konstruisanje muškog i ženskog

U društvenim naukama, pod rodom se dugo podrazumevala kulturna konstrukcija praksi i značenja koje se formiraju u vezi sa biološkim razlikama polova.¹⁶ Problematičnost ovakvog određenja roda ogleda se u tome što nemoguće jasno odvojiti njegove prirodne, društvene i kulturne dimenzije, ali i u tome što se pod rodom podrazumeva određeni set osobina i načina ponašanja pojedinaca koji oni razvijaju na osnovu sopstvene pripadnosti određenom polu (Wharton, 2005: 6–7). Ovakvo shvatanje roda u savremenim istraživanjima je dovedeno u pitanje: namesto o rodnoj dihotomiji (muško–žensko), danas se često govori o *kontinuumu* na kome su „raspoređeni“ različiti aspekti rodnog identiteta. Više teoretičara kritikovalo je biologizam, teoriju uloga, kulturni redukcionizam, kao i jednostranosti poststrukturalizma (Connell, 2000; Connell 2005; Radulović, 2009).

¹⁶ Slična je i definicija roda: „psihološki, društveni i kulturni aspekti muškosti i ženskosti“ (Kessler, McKenna, 1978, navedeno prema Wharton, 2005: 6).

Možemo reći da danas postoji izvestan stepen slaganja sa idejom da rod predstavlja izvesnu strukturu odnosa, da zavisi od šireg društvenog i kulturnog konteksta i da se manifestuje i (re)konstituiše u procesu društvenog delanja.

Upravo stoga je aktuelna nova perspektiva, u kojoj se pod rodom podrazumeva „struktura društvenih odnosa koji su centrirani oko reproduktivnog polja i niz praksi koje dovode do stvaranja reproduktivnih distinkcija između tela tokom društvenog procesa“ (Connell, 2009: 11). Sličnu definiciju iznosi i Vartonova, podrazumevajući pod rodom „sistem društvenih praksi”¹⁷ koji kreira i održava rodne razlike i „organizuje odnose nejednakosti na bazi ovih razlika” (Wharton, 2005: 7). Iz ove definicije autorka izvlači tri bitne osobine fenomena: 1) rod je istovremeno i proces i stanje, 2) rod je fenomen koji funkcioniše na više nivoa društvene strukture i ne svodi se na osobine pojedinca, i 3) rod je društvena kategorija za uspostavljanje i održavanje društvenih nejednakosti (Ibid).

Jedan od pokušaja da se ponudi integrativna teorija koja bi objasnila osnovne principe organizacije roda pružili su Kolins i saradnici (1993). Imajući u vidu veliki broj istraživanja iz različitih teorijskih i metodoloških perspektiva, autori su predložili (uzročnu) shemu koja obuhvata četiri međusobno povezana bloka: 1) rodnu organizaciju proizvodnje, 2) rodnu organizaciju reprodukcije, 3) politike seksualnosti, i 4) političku ekonomiju, čija specifična interakcija dovodi do rodno određene mobilizacije resursa i potencijalno do rodnih konflikata (Ibid.: 187–189).

Prvi blok se odnosi na način organizovanja proizvodnje u jednom društvu, odnosno na uloge koje u proizvodnji obavljaju muškarci i žene. Ovde se nameće i pitanje ko šta radi, kakve društvene konsekvence proizilaze iz obavljanja određenog rada (prestiž, moć i sl.) i kakva se značenja pridaju tom radu, tj. da li se uopšte percipira kao društveno (i tržišno) značajan rad, kao npr. u slučaju kućnog rada. Tokom istorije je u svim društvima postojala organizacija rada koja je, između ostalog, počivala i na rodu. Drugi blok se odnosi na reproduktivne aktivnosti poput rađanja i roditeljstva. Iako nisu u potpunosti svodivi jedan na drugi, kroz istoriju je evidentna komplementarnost između prva dva bloka. Oblik radnog

¹⁷ Ovu definiciju autorka preuzima od Ridgeway, Smith-Lovin, 1999.

angažmana je, naime, u velikoj meri određen rađanjem i organizacijom čuvanja dece – najveći deo brige i nege oko dece *prepušten* je ženama, što predstavlja obrazac koji je ukorenjen od lovačkih zajednica do perioda kasne moderne. Ma koliko reprodukcija bila ukorenjena u biološke polne razlike, s obzirom na to da samo žena može da rodi dete, ona je stalno bila socijalno organizovana. Različita društva nisu uvek direktno obavezivala majku na brigu i negu, već su iste obaveze preuzimale i druge osobe, npr. starija deca, posebna lica zadužena za odgajanje dece ili kolektiv. Slični angažmani postoje i danas u vidu bejbisitera, vrtića, škola i sl. U svakom slučaju, način kulturnog odgovora na potrebe odgajanja dece istovremeno je povezan sa opcijama koje se muškarcu i ženi otvaraju u sferi produkcije. Mogućnosti koje stoje na raspolaganju supružnicima utiču i na način na koji će oni organizovati dnevne obaveze, a naročito na to kako će napraviti ravnotežu između sfere rada i porodičnog života. Ukoliko su mogućnosti ograničene, usklađivanje rada i roditeljstva može uticati na segregaciju radnih aranžmana između polova (na posao i domaći rad), što će uticati i na pristup resursima (prihodima) koje dobijaju od sopstvene produktivnosti. Treći blok se odnosi na politike seksualnosti koje obuhvataju, s jedne strane, razmenu žena između grupa, a sa druge polnu organizaciju unutrašnje i spoljne prinude. I dok je prvi aspekt dugo bio značajan princip komunikacije i stvaranja savezništva između grupa, u moderno doba on je gotovo izgubio na značaju (mada su stereotipi i recidivi vidljivi i danas). Drugi je i dalje dominantan princip organizovanja prinude u društvu i zbog toga se agresivnost i dalje pretežno smatra osobinom muškaraca. Politike seksualnosti stvaraju, reprodukuju i utiču na druge sfere života ideologijom rodni razlika koje se smatraju prirodnim. Sva tri bloka utiču na (četvrti blok) rodno određen stepen resursa koji se javljaju u vidu: „ekonomskih resursa, organizacije srodstva i domaćinstva, rodnog sastava elita, nasilja i seksualne agresije i rodni ideologija”, i kao takvi utiču na svakodnevne prakse (raspodelu poslova i moć u domaćinstvu, slobodu delanja i sl.) i motivacije ljudi (Ibid.: 203). Ekonomski resursi će u značajnoj meri zavisiti od mesta muškaraca i žena u raspodeli rada, kao i od društvenog vrednovanja tog rada. Osoba koja obavlja veći deo društveno poželjnog rada iz kog povlači prava na naknadu (u vidu prihoda/dobra) imaće i više moći u donošenju ključnih odluka i veći stepen slobode delanja. U zavisnosti od oblika organizacije srodstva, zavisice i pozicija muškaraca i žena u njemu.

U patrilinearnim i partilokalnim društvima, muškarci između sebe razmenjuju žene, tako da njihov socijalni kapital predstavlja značajan deo rodnih razlika. U modernim društvima ove razlike postaju manje značajne, dok organizacija domaćinstva (rada i moći) u većoj meri zavisi od razlika koje postoje na nivou ekonomske i političke produkcije i reprodukcije. Upravo zbog načina nasleđivanja i nemogućnosti da se u dovoljnoj meri akumulira bogatstvo, sastav elita je, istorijski gledano, bio dominantno “muška stvar”. Rodna ideologija uslovljena je, s jedne strane, načinom na koji su kulture definisale rodne razlike i, s druge, određenjem stepena rodne superiornosti. Ova dva aspekta jesu povezana, ali prvi nužno ne vodi ka drugom. Tamo gde postoje jasne i postojeće razlike utemeljene na superiornosti jednog roda (muškog) biće manje šansi za inovacije i promene u praksama. Tamo gde se (posredstvom ideologije, nauke, društvenih pokreta i sl.) koncepcije roda menjaju (i to i na nivou određenja rodnih razlika i moći) dolazi do efekta u kome prakse i ideje međusobno interreaguju i menjaju se u pravcu egalitarnijih rodnih odnosa (Ibid.: 203–208).

Praktikovanje roda

Vest i Cimerman (West i Zimmerman, 1987) zastupaju tezu da rod nije nešto što ljudi *jesu*, već nešto što *rade/praktikuju*. I oni dovode u pitanje shvatanje roda zasnovanog na teoriji uloga, jer on podrazumeva konačan i stabilan okvir osobina koje pojedinci poseduju i koji čine njihov identitet, pristup koji pri tom prenebregava značaj interakcija u stvaranju i reprodukciji praksi koje (re)konstituišu rod. Oni stoga predlažu razdvajanje tri elementa: *pola, polne kategorizacije i roda*. *Pol* se odnosi na društveno prihvaćen način definisanja bioloških osobina klasifikovanja muškaraca i žena. *Polna kategorizacija* podrazumeva prikazivanje (*display*) i prepoznavanje nekog u okvirima određenog pola. Ovaj proces obuhvata društvene definicije bioloških osobina, ali se u većoj meri odnosi na kulturne kodove i društvene prakse koje se prepoznaju kao rodno određene. *Rod* se odnosi na situirane aktivnosti koje se sprovode u skladu sa normativnim očekivanjima i aktivnostima koje su prikladne za određeni rod (Ibid.: 127). Iz ove pozicije uvek individue *praktikuju rod*, ali je u pitanju delanje koje je situirano (deo jasnog konteksta – socijalne

situacije) i pod stalnim praćenjem stvarnog ili imaginarnog relevantnog drugog (Ibid.: 126). Rod se potvrđuje u interakciji sa drugima kada se delanje podešava tako da ga drugi vide kao rodno normativno prikladno ponašanje. Smernice za ovakav vid ponašanja uče se tokom procesa socijalizacije, ali se one ponovo ispituju, reformulišu i potvrđuju u socijalnim interakcijama. Autori idu korak dalje tvrdeći da sve interakcije podrazumevaju *polnu kategorizaciju* i da će od polnog određenja sagovornika/delatnika zavisiti i definicija situacije i očekivano ponašanje.¹⁸ Međutim, ovakava priroda roda ne podrazumeva da je moguće lako menjati značenja i očekivanja koja se na njega odnose. Upotpunjujući navedeni etnometodološki prilaz rodu, Vest i Fenstermaker (West, Fenstermaker, 1995) smatraju da je bitan aspekt fenomena mogućnost da se aktivnosti i okolnosti socijalne situacije prepoznaju i da se situiraju u širi društveni okvir. Za objašnjenje ove mogućnosti značano je uvideti tri bitna elementa. Važno je prepoznati da razumevanje socijalnih akcija nije „bitno samo za aktivnosti koje potvrđuju dominantne normativne koncepcije (npr. aktivnosti koje su izvedene 'neupadljivo' i koje ne izazivaju posebnu pažnju), već je značajno i za one aktivnosti koje odstupaju.” Razmevanje mora imati u vidu „mogućnost evaluacije akcija u odnosu na normativne koncepcije i verovatne konsekvence date evaluacije za buduće interakcije”. „Proces razumljivosti se dostiže kroz interakcije ... ali iako su individue one koje praktikuju rod, proces dostizanja razumljivosti je istovremeno i interakcioni i institucionalni u svom karakteru: to je osobina društvenih odnosa, ali njegov idiom potiče iz instucionalne arene u kojoj funkcionišu društveni odnosi” (Ibid.: 21).

Kako primećuje Dojč, ova perspektiva je dovela do toga da se socijalizacija više ne vidi kao jedina osnova rodnih razlika, jer se rod formira kroz niz interakcija tokom života a ne isključivo kroz proces učenja i internalizacije. Bitna dimenzija roda je njegova transformativnost kroz interakciju. S obzirom na to da su diskursi i normativi rodnih uloga nejednoznačna polja kao i s obzirom na činjenicu da su temelji patrijarhalnog (makro i mikro) poretka dodatno uzdrmani aktuelizovanjem političkih i socijalnih prava žena, isti

¹⁸ Ovaj stav je u poslednje vreme naišao na kritiku nekoliko teoretičarki koje smatraju da danas možemo da govorimo o situacijama u kojima se rod (koji podrazumeva i polnu kategorizaciju) ne manifestuje. Radi se o praksama i situacijama u kojima nije moguće odrediti nečiji rod, kao i onim namernim situacijama kada se dešava izbegavanje rodnog određenja (Deutch, 2007, Risman, 2009, Connell, 2010).

(kulturni) kodovi postaju deo repertoara i muškaraca i žena i dovode do promene samih praksi. Ova perspektiva potom ne vezuje rodne uloge za strukturne uslove života linerano, čime se zapravo sve verzije teorije resursa dodatno preispituju. Rodne nejednakosti u privatnoj sferi mogu opstajati i onda kada su muškarac i žena izjednačeni u javnoj sferi, mada i strategije otpora/pregovaranja u privatnoj sferi mogu postojati i onda kada su u javnoj izražene nejednakosti. Rod ne izražava prirodne razlike, već predstavlja projekat koji treba da naturalizuje određene prakse. Zato je rod u stalnom procesu i rezultat će se razlikovati u različitim društvima i (pot)kulturama (Deutsch, 2007: 107–108).

Maskulinitet

Političkom emancipacijom i ulaskom žena na tržište rada povećan je pritisak na njihove supružnike da se u većoj meri uključe u poslove oko domaćinstva. Ova nova istorijska situacija je, između ostalog, zahtevala i novo preispitivanje rodnihih identiteta. I dok žene osvajaju one sfere javnog i privatnog života koje su tradicionalno pripadale muškarcima, muškarci su se ili grčevito držali svojih tradicionalnih uloga ili su tražili nove načine da zadrže rodnu hegemoniju ili su prihvatili novu situaciju i ulazili u one sfere koje su tradicionalno smatrane *ženskim*.

Muški identitet je u ovom procesu višestruko revidiran tako da je postao predmet posebnog dela rodnihih studija – *studija maskuliniteta*. Pod pojmom *maskuliniteta* podrazumeva se specifična rodna situacija muškaraca i identitet koji se razvija na osnovu niza uloga koje muškarci zauzimaju. Imajući u vidu da ne postoji jedan jedinstven niz uloga u kojima se svi muškarci nalaze, kao i da sami pripadaju različitim kulturnim i društvenim miljeima, pre svega se može govoriti o *maskulinitetima* (Brittan, 1989, nav. prema White, 1994: 120), odnosno različitim obrascima reprezentacije, identitetima i praksama muškaraca. Gatman prepoznaje četiri načina upotrebe ovog pojma u antropologiji: 1) muški identitet, koji se odnosi na sve ono što muškarci rade i misle; 2) muškost (*manhood*) – sve ono muškarcišto rade i misle da bi se prepoznali i bili prepoznati kao muškarci; 3) muževnost (*manliness*), odnosi se na postojanje kulturne gradacije muškosti, pa su neki muškarci „više muškarci“ od nekih drugih prema standardima u određenoj kulturi/društvu, i

4) muške uloge, koje se formiraju u odnosu na strukturnu opoziciju – žene, tako da je maskulino sve ono što nije feminino (Gutmann, 1997: 386).

Konel (2005) pod maskulinitetom podrazumeva konfiguraciju socijalno konstruisanih rodnih praksi. Maskulinitet upućuje na muško telo, ali autor ističe da nije determinisan biologijom, želeći da istakne da telo nije jednostavno prazna podloga oko koje se upisuju značenja, već da predstavlja izvor simbolizacije koja istovremeno postavlja određene limite značenjima. S obzirom na to da je već odredio najmanje četiri strukture odnosa koje rod podrazumeva (moć, proizvodnja, emocija i simbolizacija), maskulinitet (kao specifična rodna konfiguracija) posledično se javlja u okviru svih. Rezimirajući ključne nalaze socioloških, antropoloških i istorijskih istraživanja koji su kao svoj predmet imali različita ispoljavanja *muškosti*, Konel dolazi do nekoliko ključnih zaključaka: 1) Postoji više oblika maskuliniteta, odnosno više obrazaca i praksi muškosti u različitim istorijskim periodima, društvima, različitim društvenim poljima i institucijama (npr. u vojsci ili unutar transnacionalne kapitalističke klase), ali je takođe moguće da unutar društvenog polja identifikujemo različite oblike maskuliniteta; 2) Iz prethodnog ne proizilazi da svaki oblik maskuliniteta ima opšteprihvaćenu kulturnu vrednost već neki od njih zauzimaju dominantnu, *hegemonu*¹⁹ poziciju u odnosu na ostale oblike ispoljavanja muškosti (atletski – *predatorski*, heteroseksualni u odnosu na gej). Na taj način nastaje hijerarhizacija maskuliniteta u jednom društvu i možemo je prepoznati tako što ćemo pogledati u pravcu instanci moći i načina reprezentacije maskuliniteta u javnoj sferi – zakona, medija, popularne kulture i sl.; 3) Maskuliniteti su uvek stvar kolektiviteta; definisani su unutar određene (pot)kulture i postoje unutar društvenih institucija; 4) Telesnost je bitna jer se maskulinitet određuje u odnosu na muško telo, i to tako što ga definiše i disciplinuje, ali samo telo postavlja granice upisivanju značenja (maskulinitet koji ide uz atletsko telo ne može se upisati u telo starice); 5) Aktivno učestvovanje u

¹⁹ Birtan uvodi termin – *maskulinizam* da opiše nejednaku raspodelu moći između muškaraca i žena u različitim sferama društvenog života: domaćinstvu, partnerstvu, politici i privredi (Brittan, 1989, nav. prema Rosh White, 1994). Konel (Connell, 2005:37) koristi već pomenuti pojam *hegemoni maskulinitet* pod kojim podrazumeva različite obrasce dominacije muškaraca u društvima u kojima je dominantan vrednosni sistem patrijarhalni. Iako nisu svi muškarci direktni zagovornici nejednake raspodele moći, većina njih zapravo ima koristi (*dividenda maskuliniteta*) od već uspostavljenih rodnih odnosa.

konstruisanju maskuliniteta podrazumeva da muškost nije fiksirana u biologiji niti su rodne uloge koje osobe igraju u jasnom skladu sa nizom propisa, već su društveno (re)konstruisani kroz delanje. Rodni, maskulini identitet i maskulinitet kao društvena praksa nastaju kroz društveno delanje i zavise od društvenog konteksta i resursa koje individuama stoji na raspolaganju; 6) Maskuliniteti nisu jasno i nedvosmisleno zaokruženi set značenja i praksi već često podrazumevaju unutrašnje kontradiktornosti i napetosti (npr. homoseksualnost u vojsci); 7) Dinamički aspekt maskuliniteta podrazumeva da oni nisu fiksirani i nepromenljivi već da se u skladu sa novim potrebama kako na makro tako i na mikronivou menjaju, stvarajući nove oblike rodni praksi (Connell, 2000: 10–14).

Maskulini identiteti/prakse prepoznaju se u obrascima socijalizacije, vršnjačkom organizovanju, sportskim aktivnostima, obrazovanju, dokolici, sferi rada, porodičnim odnosima, oblicima prijateljstva, popularnoj kulturi i dr.²⁰ Dečaci se unutar porodice često odgajaju pod „maskulinim-ratničkim narativima“ oličenim u igrama koje reprodukuju sukobe (zamišljene ratove dobra i zla) i međusobno kompeticiju (Jordan, Cowan, 2009) i prilikom prvog suočavanja sa društvenim institucijama (prvenstveno sa školom) dolazi do konflikta između ovog narativa i narativa civilnog društva (koje insistira na racionalnosti, međusobnom uvažavanju, ravnopravnosti i mirnom rešavanju nesuglasica). Rešenje se pronalazi u napuštanju ratničkih narativa i praksi u javnoj sferi, tako da dečaci prave svojevrsni *društveni ugovor* između sebe (naravno, posredstvom obrazovnih institucija), odustajući od nasilja i zamenjujući ovaj narativ maskulinim-atletskim, koji sada počiva na jasnim pravilima igre i *muškom* uvažavanju. S druge strane, *ratnički diskurs* kao predruštvena forma ne napušta se u potpunosti, već ostaje deo privatnosti koja je vidljiva kroz dokolicu u npr. ratničkim/nasilnim video-igricama, nasilnim filmovima, popularnoj kulturi, koja podrazumeva dominaciju nad ženama u privatnom domenu. Društveni ugovor,

²⁰ Kulture uvek podrazumevaju određene markere muškosti. U evropskom prostoru, buržoaski etos je u prvoj polovini XIX veka kao muževne isticao značaj "duhovnih, cerebralnih i moralnih osobina ... da bi u drugoj polovini veka već preovladao mišićni, militaristički maskulini tip koji je bio suprotan bilo kakvom estetskom ili emocionalnom pokazivanju" (Segal, 1993: 626). Danas se u SAD kao dominantne maskuline osobine prepoznaju autoritet, moć i mogućnost dominacije nad drugima, ekonomsko/materijalno postignuće, karijera, prestiž i heteroseksualnost (Hodges, Budig, 2010:722). U Latinskoj Americi su to očinstvo, muški naslednik i obezbeđivanje porodice, dok je u Japanu to rad do *iznemoglosti* koji treba da materijalno obezbedi porodicu, kao i muška solidarnost nakon posla (Nye, 2005: 1942-1943).

koji predstavlja oblik odricanja od moći, istiskuje agresivnost iz javne sfere i uvodi je u privatnu, čime se kompenzuje ovaj gubitak.

Za formiranje maskulinog identiteta veoma su važni roditelji. Kao agensi socijalizacije ali i kao aktivni akteri, oni kroz dnevne interakcije sa svojim sinovima utiču na njihove slike o sebi i drugima. U istraživanju praksi i normativa roditelja koje utiču na formiranje rodnog identiteta Kane (2009) primećuje da su roditelji svesni sopstvenog uticaja na formiranje *muškog* identiteta (razlike ne tumače isključivo kao polne karakteristike) i da aktivno rade na tome da postave granice seksualnosti, emocionalne distance i izgleda koje su jasno markirane u odnosu na bilo koji oblik feminiteta.

Svaka kultura ima određeni set pravila oličenih kroz fraze poput *budi muško (ne budi devojčica)*, koje u prvom redu podrazumevaju kontrolu emocija (Kivel, 2009: 83). Disciplinovanje i održavanje unutar ovog seta pravila postiže se bilo nagrađivanjem, bilo potencijalnim ili stvarnim odstranjivanjem iz vršnjačke i/ili muške grupe, bilo manje-više nasilnim disciplinskim postupcima roditelja (posebno oca) ili vršnjaka. U procesu postajanja muškarcem ključna osobina koju dečaci treba da steknu jeste *kontrola* – nad sobom, nad emocijama, društvenim relacijama i kontrola nad drugim ljudima. Ukoliko su ovladali sobom i ukoliko imaju kapaciteta da ovladaju drugim sferama života, odnosno da dobiju ono što žele, onda će i njihov status među muškarcima biti istaknutiji. Ovakva struktura identiteta podrazumeva u značajnoj meri autoritarnu ličnost jer postavlja zahteve za dostizanjem pozicije autoriteta, ali i za submisivnom samokontrolom u hijerarhiji (muške) moći, čime se dečaci pripremaju za život u *piramidi* ekonomske i političke moći (Kivel, 2009).

Tokom adolescencije, maskulinitet se dalje nadograđuje kroz jasna pravila izbora i upotrebe seksualnosti. Heteronormativnost, *osvajanje* devojaka²¹, predstavljaju markere muškosti koji se dodatno formiraju preko opozicije homoseksualnosti (Pascoe, 2009). Mehanizam koji konstituiše maskulinitet nije jednostavno homofobija, već diskurs o *pederima* (koji ne mora čak ni imati uvek seksualne konotacije) u odnosu na koji se

²¹ Posebno preko povremenog i seksa *bez obaveza*.

postavljaju parametri muškosti. *Pederi* predstavljaju penetrirani maskulinitet koji je abdicirao od moći čime predstavlja pretnju društvenom poretku zasnovanom na rodnom nejednakostima. Ovaj mehanizam leži u samoj osnovi rodnog poretka moći među adolescentima, ali i poretka muškaraca i žena generalno, jer ovaj diskurs ne definiše samo šta je muško (za muškarce), već određuje kakva je društvena uloga i pozicija žene, preko pripisivanja *ženskih* atributa *devijantnim* muškarcima (Pascoe, 2009: 70).

U periodu adolescencije (koja traje sve do socijalne odraslosti), odnosno periodu momačkog života (*guyland*) (Kimmel, 2009) maskulinitet se formira kroz nekoliko praksi. Tada raste pritisak da se muškost dokaže.²² Ali u situaciji kada više ne postoje jasna uputstva za život (garantovana tradicijom ili autoritetom stručnjaka), kada su rizici poslovnog okruženja izraziti, kada se svet tehnologije i komunikacija menja tako da je veoma teško planirati, najznačajniji oslonac predstavljaju vršnjaci koji dele slična iskustva i pred kojima stoje isti zahtevi. U ovoj teritoriji bez jasnih uputstava i smernica, dolazi do značajnog intenziviranja preispitivanja i potvrđivanja muškog identiteta kroz komunikaciju i prakse sa vršnjacima i kolegama.

Vršnjačke rodne/muške grupe, koje mogu biti neformalne (drugari, prijatelji) i formalne (sportski klubovi, hobi grupe i sl.), predstavljaju najznačajnije referentne okvire u odnosu na koje se obrazuje maskulinitet. Kroz rituale konzumiranja alkohola, drogâ, upražnjavanja sporta, *muške priče*, šale čiji je predmet seksualnost (Lyman, 2009) postavljaju se granice i određuju se sadržaji muškosti. Ove grupe imaju kapacitet da stvore *muško povezivanje* ('male bonding') koje se od prijateljstva razlikuje po tome što ne počiva samo na poverenju i intimnosti, već i na ekskluzivnim sadržajima koji su isključivo *muški* (poput sporta, seksualnosti, odnosa sa ženama i sl.) (Tuzin, 2004: 488-489).

²² Ona se ne može više imitirati kao u periodu dečaštva, već su potrebni jasni socijalno prihvatljivi pokazatelji muškosti u vidu seksualnih uspeha kod žena, uspeha u školi, poslu, imetku i sl., što su osobine koje dobijaju jasnu maskulinu konotaciju u svakodnevnim razgovorima ali i u popularnim diskursima.

Kada je u pitanju sfera rada²³, muškarci svoj maskulini identitet potvrđuju na dva načina. Prvo, samom participacijom na tržištu rada, jer je javna sfera kulturološki konstituisana kao dominantno *muško polje*, tako da neučestvovanje u njemu povlači sa sobom i gubitak izvesnih simboličnih i stvarnih privilegija. U savremenom privrednom kontekstu i sama forma participacije na tržištu rada ima rodne konotacije. Muškaraca je, u zemljama Zapada, značajno više na poslovima koji su stalni i sigurniji, dok su žene angažovanije na privremenim i povremenim poslovima. Prvi zato podrazumevaju situiranost i izvesnije obezbeđenje porodice, i samim tim predstavljaju osnov hraniteljskog identiteta, dok drugi imaju funkciju pomoćnih/dodatnih prihoda (Henson, Rogers, 2009). Drugo, muškarcima iz rada proističe mogućnost ostvarivanja prihoda, ali i deo društvenog prestiža koji im omogućava značajnu ulogu u javnoj (kao manje više uspešni radnici/stručnjaci/rukovodioci) i privatnoj sferi (kao hranitelji porodice).

Da je ne samo zaposlenost nego i vrsta zanimanja još uvek značajan za konstrukciju rodnog identiteta svedoče studije (Williams, 2009; Henson, Rogers, 2009) koje su ispitivale odnos prema muškarcima i ženama koji su obavljali tzv. netradicionalna rodna zanimanja. Rezultatu ukazuju na to da je ženama daleko teže da ostvare ravnopravnost na poslu ukoliko obavljaju zanimanja koja se smatraju *muškim*, kao i da su pod stalnim pritiskom negativnih stereotipa (kao nedovoljno ženstvene, odnosno *muškarače*). S druge strane, muškarci u sektorima koji su tradicionalno *ženski* (vrtići, niži razredi obrazovanja, biblioteke, socijalni rad i sl. ili ukoliko obavljaju privremene poslove koje, takođe, daleko češće obavljaju žene) imaju čak mogućnost da lakše uđu i brže napreduju, ali su i oni od

²³ Sa nastankom industrijske proizvodnje dolazi do odvajanja sfere rada i privatnog života i do izrazitije podele na javnu i privatnu sferu, koja ima svoju jasnu rodnu dimenziju. Fabrika postaje mesto sticanja prihoda i dominantno je okupirana muškarcima, dok je kuća mesto odmora i emocionalne sigurnosti koju za čitavu porodicu obezbeđuju žene. Iako je u drugoj polovini XX veka, a posebno tokom i nakon II svetskog rata došlo da značajnijeg uključivanja žena na tržište rada, kao što je već rečeno, ono je bilo i još uvek je u velikoj meri rodno segregirano. U tom smislu, i danas preovladavaju stereotipi o rodnoj predispoziciji za obavljanje određenih poslova, gde se muškarci doživljavaju kao uspešniji u obavljanju tehničkih zanimanja, a žene u oblastima usluga. Naime, smatra se da je za prva zanimanja potreban analitički um i razvijeno apstraktno mišljenje, a za druga dobre socijalne veštine i mogućnost obavljanja više poslova istovremeno. Pri tome, u oba slučaja se veruje da postoje predispozicije koje su deo bioloških, psiholoških ili kulturoloških osnova (Henson, Rogers, 2009; Kimmel, 2009).

strane *autsajdera* označeni kao feminizirani i nedovoljno *muškarci* (Williams, 2009: 187–188).

Ipak, pored radnog statusa i zanimanja, samo radno okruženje favorizuje one osobine koje se smatraju maskulinim. To su osobine autoriteta, moći, racionalnosti, instrumentalne logike, prestiža (Schilt, 2009: 235), tako da upravo zbog prednosti koju muškarci ostvaruju u takvom okruženju ono i podstiče identifikaciju sa navedenim normama kroz interakcije i mikropolitike svakodnevnih odnosa. Sama politika radne organizacije je retko fleksibilna za odsustvo profesionalno poželjnih *maskulinih* osobina kod muškarca, a takođe često ne uzima u obzir roditeljske i porodične obaveze zaposlenih muškaraca, podrazumevajući da će tu vrstu obaveza preuzeti majke. Na taj način radna organizacija ne samo što stimuliše muškarce da se identifikuju sa rodnim/maskulinim ulogama već im neretko i aktivno onemogućava/otežava da razviju alternativne oblike *maskuliniteta* (npr. onaj koji je u visokoj meri uključen u porodični domen).

U skladu sa poslednjim stoje i rezultati istraživanja (Hudges, Budig, 2010; Johansson, Klinth, 2008) koja ukazuju da muškarci u SAD i Švedskoj sa dobijanjem potomstva imaju tendenciju da više rade (prekovremeno i dodatno) i više zarađuju. Pa ipak, *dividendu* na ovaj način pre mogu da ostvare oni koji se nalaze na višim pozicijama unutar firme, kao i oni koji obavljaju nemanuelna zanimanja jer ih radno okruženje stimuliše u radu, a kao kompenzaciju firma dobija lojalnog i posvećenijeg radnika. Oni na drugom kraju hijerarhije i u manuelnim zanimanjima nemaju veće šanse za (dodatnom) zaradom, pa je njihova pozicija i najbremenitija kontradikcijama između hraniteljskog identiteta i roditeljstva (Hudges, Budig, 2010). Posebno su ugroženi muški identiteti u uslovima kada su muškarci gotovo kao i žene gubitnici u društvenim procesima, odnosno u uslovima prolongirane društvene, ekonomske i političke krize, sa malo (materijalnih i simboličkih) resursa na raspolaganju (Blagojević, 2014).

Samo roditeljstvo je takođe jedno od značajnih izvora identiteta muškarca. U tradicionalnim kulturama se tek zasnivanjem porodice i dobijanjem potomstva, i to posebno muškog, koje treba da obezbedi nastavak porodične loze, muškarac kvalifikovao kao *pravi muškarac*. Obeležje muškosti predstavljala je sama činjenica da je neko roditelj i

da je sposoban da izdržava porodicu, dok su svakodnevne obaveze najčešće ostavljane majci. O značaju ovog odnosa sa decom govore iskustva patrilinearnosti u običajnim i pravnim praksama (u Srbiji sve do 1946. godine), prema kojima su deca bila vezana za oca u slučaju rastave roditelja. Deca su, kao naslednici porodičnog imena i imanja, smatrana nastavkom i potvrdom muškog identiteta. Sa industrijalizacijom i modernizacijom, ovaj odnos se menja u pravcu pravnog izjednačavanja i favorizovanja majke kao primarnog roditelja usled njene uloge brige i nege dece, dok identitet oca počiva u većoj meri na materijalnom obezbeđenju porodice. I u slučajevima kod kojih je modernistički porodični projekat imao dobre uslove za razvoj *komplementarnog asimetričnog modela* (Parsons, 2009), odnosno u kojima je u punom smislu počivao na rodnoj segregaciji sfera (privatno-javne), ovaj identitet oca/muškarca je bio dominantan (kao što je i danas). Međutim, u slučajevima u kojima nisu postojali uslovi za potporu ovakvom porodičnom modelu, razvijaju se najmanje dve strategije odgovora očeva. Prva je odustajanje od izdržavanja porodice i dece, i ona počiva na odricanju od odgovornosti za materijalnu, ali i bilo kakvu drugu sigurnost, i ogleda se u značajnom stepenu vanbračnog rađanja (ili razvoda), u kojima otac odbija da na bilo koji način sudeluje u odrastanju dece. Druga strategija podrazumeva da očevi mogu preispitati svoje samopoimanje tako što revidiraju slike o sebi kao roditelju i rekonstruišu prakse koje nisu obavljali njihovi očevi, time uspostavljajući ravnotežu u odnosu sa partnerkom/suprugom i decom (Nye, 2005). Ovaj proces zavisi od pozicije žena na tržištu rada, socijalne politike (socijalna politika može biti tako uređena da insistira na ulozi oca kao hranitelja te tako i na njegovoj finansijskoj ulozi u slučaju razvoda; s druge strane ona može favorizovati egalitarni model odgoja dece kroz roditeljska odsustva omogućena roditeljima oba pola, kao što je to slučaj u Švedskoj.), javnih diskursa, ali i od stratifikacijske/klasne pozicije porodice (Gillies, 2009).

Kao bitan prediktor verovatnoće razvoja *novog* identiteta oca pojavljuje se stepen (ne)slaganja/homologije uloga i odnos između različitih uloga i reprezentacija poželjnog očinstva. Naime, iako je moguće prihvatanje ideje/slike oca koja podrazumeva brigu i uključenost u odrastanje deteta pitanje je u kolikoj meri je takva slika usklađena sa drugim identitetima i ulogama u kojima se muškarac nalazi. Jedan od pomenutih identiteta je zanimanje, kao i pozicija koju muškarac ima u firmi. Ukoliko otac obavlja neki od

tradicionalnih *muških* poslova (radnički, tehnički i sl.), kao i ukoliko je u firmi njegov angažman na poslu visoko pozicioniran, i poslovna kultura će biti manje osetljiva za njegov roditeljski identitet, odnosno posvećivanje deci različito od onog koje podrazumeva uloga oca-hranioca.

Istorijski su identifikovane promene u dominantnim modelima i praksama očeva u različitim društvima. Plek u istoriji SAD identifikuje četiri obrasca: 1) moralni autoritet, 2) odsutni hranilac, 3) model polne uloge (*sex role model*), i 4) novi otac (Pleck, 1987). Prvi obrazac bio je karakterističan za period osamnaestog i ranog devetnaestog veka. Otac se u ovom periodu zapravo smatrao dominantnim roditeljem (i zakonski prepoznat kao takav), „moralni pedagog koji je učio decu oba pola šta Bog i društvo od njih zahtevaju“ (Ibid.: 352), bez obzira što je svu negu dece obavljala majka. Osnovni odnos između roditelja i dece bio je odnos *dužnosti*. Drugi obrazac je dominirao tokom XIX i u prvoj polovini XX veka. U ovom periodu uloga oca kao roditelja postaje sekundarna usled odvajanja sfere rada i porodičnog života, a pojavljuje se majka koja počinje da dominira životima dece. Dobar otac je portretisan kao neko ko zarađuje za porodicu i obezbeđuje hleb i materijalnu sigurnost. Od početka Drugog svetskog rata do sredine šezdesetih godina pojavljuje se još jedan obrazac (koji nije dominantan, ali se pojavljuje kao konkurentski/alternativni obrazac) oca kao modela za ulogu muškarca. Tokom i nakon rata pojavile su se kritike da previše blizak odnos između majke i deteta dovodi do feminizacije dečaka i da je neophodno da se očevi uključe aktivnije u odrastanje svoje muške dece, što je očevima nametnulo zahteve da postanu glavni prenosioци maskulinog identiteta. Poslednji obrazac (*novi otac*) postaje sve popularniji u poslednjih nekoliko decenija. On podrazumeva uključenost oca u sve faze odrastanja deteta i sve obaveze oko deteta bez obzira na pol, a pored toga i ravnopravne rodne bračne/partnerske odnose i brisanje ili zamagljivanje granica između tzv. muških i ženskih poslova (Ibid.: 353–358).

Istorijski gledano, možemo prepoznati najopštija tri modela očinskih uloga u Srbiji. Prvi je model tradicionalnog oca koji je postojao još od srednjeg veka i koji je dugo u XX veku bio dominantan u ruralnim oblastima, a njegova osnovna uloga bila je određena statusom starešine porodice, koji je odgovarao za postupke i pred drugim licima zastupao

članove svoje porodice. Odnosi između generacija bili su definisani uzrasnim patrijarhatom, a deca (isključivo muška) bila su osnov produženja porodičnog imena, porodičnih obreda i kontinuiteta imanja i, samim tim, marker odraslosti i muškosti. Očevi nisu bili uključeni u brigu o svakodnevnim razvojnim potrebama dece (fizičkim, psihičkim i sl.), a istovremeno su bili veoma emocionalno distancirani. Otac je bio zaštitnik i moralni autoritet. Drugi model počinje da se razvija u urbanim centrima od sredine XIX veka, sa razvojem građanskog društva, industrijalizacijom i nastankom uslužne klase. Muškarci se pozicioniraju u javnoj sferi (u fabrici, javnom sektoru), čime njihova glavna uloga u porodici postaje ona hraniteljska. Iako je svakodnevna briga i nege dece i dalje domen majke, buržoaski etos stvara i novu osećajnost unutar porodice koja podrazumeva intimniji odnos muškarca sa suprugom i osećajniiji odnos prema deci. Sa intenzivnijim modernizacijskim procesima u drugoj polovini XX veka koje je doneo socijalizam, model *segregirane komplementarne dijade* opstaje, s tim što se identitet oca kao hranioca dekonstruiše time što majka počinje da se radno angažuje. Ovaj model je i danas dominantan, ali pored njega počinje da se razvija i treći, model *novog očinstva*, koje počiva na uključenosti očeva u negu i brigu dece, ravnomern(ij)u raspodelu kućnih poslova, vrednosti rodne i roditeljske ravnopravnosti.

Iako postoje empirijski dokazi o sve većoj rodnoj simetriji između supružnika unutar domaćinstva (koja obuhvata i roditeljske obaveze) u prethodnom veku, autori u više navrata postavljaju pitanje da li se zaista radi o trendu koji je među muškarcima pretežno ili isključivo motivisan potrebom za rodnom ravnopравnošću.²⁴ Nekoliko nalaza ukazuje da ovaj motiv muškaraca nije jedini. Jedan od značajnih uvida jeste da je sa procesom modernizacije, koja je učvrstila porodicu u njenom nuklearnom obliku, istovremeno jačala i podela na privatno/javno tako što je privatna sfera postala utočište za probleme i teškoće sa kojima se muškarac susretao u javnosti. Otuda porodica postaje privilegovana sfera emocionalnog života. Ipak, u kasnoj moderni porodični život sve učestalije muškarcu ne predstavlja isključivo dopunu angažmana u javnom domenu, već počinje da, pod uticajem

²⁴ U više studija identifikuje se nova slika muškarca/oca kojom se modernistički projekat oca kao hranioca napušta ili mu se nudi konkurencija (Fox, 1999, Miller, 2010, Johansson, Klinth, 2007, Aerseth 2007, Vuori, 2007, Holter, 2007).

popularne kulture i potrošnje, porodični život doživljava kao mesto *izvanrednih* iskustava koja su motivisana individualnim željama²⁵. Postoji više uloga i identiteta koje muškarci zauzimaju i konstruišu tako što im omogućavaju pozicije moći, poput različitih političkih, privrednih, društvenih aktera i dr., ali je značajno prepoznati kakva su rešenja pronađena za novu istorijsku partnersku i porodičnu situaciju u kojoj se muškarci trenutno nalaze (Plantin, Mansson, Kearney 2003).

Dok je javnu sferu moguće kontrolisati i usmeravati u pravcu rodno simetričnijih odnosa sredstvima koja su javna, dotle se u privatnoj sferi patrijarhalne vrednosti i prakse mogu mnogo duže zadržati i dobijati nove oblike (Burdije, 2001). Smanjenje rodnog jaza na tržištu rada, smanjenje razlika u visini zarada, povećanje političke zastupljenosti žena, promena javnog govora u pravcu afirmacije žena i (jednaka) reprezentacija žena i muškaraca sa sobom nosi i reperkusije na druge nivoe društvenog života. Međutim, u njima dosta dugo mogu opstajati i menjati se oblici patrijarhalne dominacije. Takođe, delimična promena u javnoj sferi, koja podrazumeva nove oblike reprezentacije muškaraca i žena, koje sa sobom nose rodno ravnopravniji sadržaj, čak i kada je visoko prihvaćena i usvojena kroz muški identitet, ne nosi uvek i promenu praksi. Da bi došlo do promena praksi na nivou dnevnih obaveza, neophodna je usklađenost tržišta rada, politike, socijalnih službi i reprezentacija muškarca i žene. Primer poslednje tvrdnje predstavlja i istraživanje stavova i praksi muškaraca/očeva u Švedskoj prema roditeljskom odsustvu. Uprkos veoma pozitivnom stavu muškaraca o mogućnosti da se uključe u roditeljstvo i odsustvuju sa posla, oni su proveli sa decom manje od jedne petine ukupnog vremena odsustva (18.7%), prema istraživanju iz 2004. godine (Johansson, Klinth, 2008: 43). Iako se od sredine sedamdesetih godina u toj zemlji vodi pozitivna kampanja koja kao cilj ima rekonstrukciju maskuliniteta u pravcu (post)modernog, brižnog, demokatičnog muškarca, i dalje je verovatnije da će žene biti više uključene u poslove oko domaćinstva i dece, a da će muškarci raditi sa punim radnim vremenom i zarađivati više (u Švedskoj, oko dve trećine ukupnih prihoda ostvaruju muškaraci, Ibid.: 59–60). Ovakva pozicija njima ipak ostavlja

²⁵ Promena se desila u pripisivanju značenja aktivnostima koje su ranije bile mundane a koje postaju sve više pozitivno vrednovane poput kuvanja, uređivanja kuće, odgajanje dece i sl.

moćnost da *izaberu* u kojoj meri će preuzeti obaveze oko dece, pa samim tim predstavlja poziciju moći.

Značajna dimenzija promene u reprezentacijama muškaraca, koja podrazumeva njihovo veće učešće u domaćim poslovima i uključenost u obaveze oko dece, jeste konzumeristička osnova ovih reprezentacija i praksi. S obzirom na to da se javljaju kao deo novih životnih stilova (brižnog muškarca, dobrog oca i sl.), povećano učešće u privatnoj sferi se može objasniti kroz dimenziju prezentovanja drugima, što upućuje na njihov performativni karakter. Istovremeno ostaje veliko pitanje u kojoj meri se na ovoj način izlazi u susret dečjim potrebama i kućnim obavezama tako da „osnovni dualizam između moralnih zahteva feminizma i hedonističkog uživanja koji se nudi kroz konzumerističku kulturu ostaje“ (Aerseth, 2009: 425).

Gotovo sva strana²⁶ i skorija domaća²⁷ istraživanja pokazuju da u raspodeli kućnih obaveza dominira ženski rad, kao i da su žene značajno manje uključene u strateška porodična odlučivanja. Pitanje koje se otvara u diskusiji u vezi sa *novim očinstvom* jeste da li su očevi, koji po svim karakteristikama predstavljaju stvarni iskorak u pravcu rodne simetrije u privatnoj sferi (i posebno u praksama roditeljstva) nastavili da reprodukuju određeni patrijarhalni obrazac (ali ovog puta na drugačiji način) ili se radi o odustajanju od muške dominacije. Istraživanja T. Miler (Miller, 2010), sprovedena u Engleskoj, pokazuju da identiteti *novih očeva* postaju centrirani oko očinstva, ali da se tradicionalna sfera žena osvaja samo parcijalno i da je ova podela roditeljstva između majke i oca osnov novih oblika nejednakosti. Na majke i dalje pada veći deo brige i nege oko deteta, dok se otac/suprug javlja kao pomažući akter, kome je za isticanje svog identiteta značajniji odnos sa detetom u javnoj sferi nego svakodnevnoj rutinskoj svakodnevici.

Imajući u vidu da je maskulinitet deo svih značajnih društvenih struktura i nivoa, kao i da utiče na gotovo sve društvene odnose, ovo istraživanje čiji su ciljevi promene u obrascima očinstva fokusiraće se na najrelevantnije dimenzije i teme roditeljstva: 1)

²⁶ Odličan pregled stranih istraživanja daje Lachance-Grzela, Bouchard, 2010.

²⁷ Od domaćih istraživanja je neophodno pogledati Babović (2006, 2009b), Blagojević, (1997, 2006), Blagojević – Hjuson (2013), Bobić (2010), Tomanović-Mihajlović (1997), Tomanović (2012a).

identifikovanje kulturnih modela/predstava očinstva preko narativa očeva, 2) odnos ključnih društvenih institucija prema pitanju roda (oličenih najpre u zakonu i praksama socijalne države), 3) prakse očeva unutar porodice i van nje.

2.1.8. Novo očinstvo – istraživačka pitanja i dimenzije

Nakon uvođenja analitičkih pojmova, kroz čiju prizmu ćemo posmatrati očeve, dolazimo do ključnog koncepta istraživanja – *novog očinstva*. Budući da detradicionalizacija porodičnog i bračnog života sa sobom donosi nove forme i sadržaje, istraživači su primetili da je neophodno govoriti o različitim oblicima roditeljskih praksi. Ti oblici pre svega zavise od forme u kojoj se ostvaruje odnos oca i deteta – u okviru nuklearne, proširene, jednoroditeljske porodice (sa ocem na čelu), ili uz odsutnog oca (usled razvoda/rastave), unutar homoseksualnih porodica, LAT zajednica i dr. (Miller, 2011: 10). Istraživanja zapažaju da je tokom druge polovine XX veka došlo do značajnijeg uključivanja očeva u aktivnosti oko dece i unutar domaćinstva, što se tumači kao rezultat promena na tržištu rada, socijalnih politika, ali i kao deo promena kulturnih miljea kasne moderne, iako rodna asimetrija u manjoj ili većoj meri opstaje u svim zemljama.

Već duže vreme se u popularnim diskursima ali i u stručnoj javnosti sve češće govori o *krizi muškosti* koja sa sobom nosi i preispitivanja i nove oblike roditeljskih praksi muškaraca. Pitanja očinstva postala su posebno zanimljiva sociolozima, psiholozima, pedagogima, socijalnim radnicima i drugim stručnjacima zainteresovanim za porodični život. Pored mnogih disciplina čiji je predmet očinstvo, pojavili su se i različiti metodološki pristupi, kao i nekoliko značajnih perspektiva. Očinstvo je posmatrano kroz prizmu kulturnih reprezentacija i diskursa. Istraživači su nastojali da, na osnovu analize sadržaja (u medijima) ili analize javnih diskursa, utvrde koji su dominantni modeli očinstva, kao i da prepoznaju sadržaje novog očinstva, odnosno norme i vrednosti koje ga uokviruju. U slučaju skandinavskih zemalja, nastojanje da se promeni kulturni imidž oca bio je deo državnih politika, dok je promena ovih diskursa u ostalim zemljama delimično bila uokvirena u promenama u politici, ali i u delu društvenih promena koje su svoj izraz našle u popularnoj kulturi. Kulturna reprezentacija majke daleko je češće bila predmet istraživanja

u domaćim stručnim istraživanjima (v. Tripković, 1997, i Blagojević, 2000, 2005), jer je u periodu postsocijalističke transformacije, značaj ženskih prava postao važan deo akademskih debata i javnih diskursa o *retradicionalizaciji* srpskog društva.

Jedno od retkih istraživanja u regionu koje je fokusirano na promene praksi očeva sprovedeno je u Sloveniji (Švab, Huber, 2010). Autorke su pošle od teorijske tipologije očeva: nezainteresovani, tradicionalni, 'dobri' i netradicionalni i prepoznale da drugi i treći dominiraju u Sloveniji.

U nacionalnom akademskom kontekstu sproveden je nemali broj empirijskih studija koje su na reprezentativnim uzorcima nastojale da pokažu stepen uključenosti roditelja (majki i očeva) u aktivnosti oko dece i sa decom (Tomanović – Mihajlović, 1997; Petrović, 1993; Tomanović 2004; Tomanović 2012a; Babović, 2006, Babović 2009b; Blagojević 1997; Blagojević, 2006; Blagojević – Hjuson 2013; Milić, 2010). Cilj ovakvih studija bio je višestruk: da se utvrde razlike između očeva i majki u pogledu stepena i kvaliteta uključenosti, da se prepoznaju obrasci angažmana roditelja na osnovu nivoa i oblika angažmana, kao i da se dođe do relevantnih prediktora kojim se mogu objasniti razlike između supružnika. Takođe, značajan doprinos rasvetljavanju fenomena pružile su kvalitativne studije (Tomanović-Mihajlović 1997; Tomanović 2010b; Blagojević 2006, Blagojević-Hjuson 2013), kojima se uz pomoć analiza individualnih narativa i detaljnih iskustava nastojalo razumevanje individualnih motiva za roditeljstvo, značaj i značenje brige i nege za oba roditelja, ali i porodične dinamike koja oblikuje roditeljske prakse.

Sociološki koncepti koji su razvijani i operacionalizovani da bi se objasnilo i razumelo novo očinstvo i prakse koje ga prate jesu; *uključenost, dostupnost, odgovornost, regulacija distance, fleksibilnost porodičnih odnosa, socijalni kapital, identitet* i dr. Dok su prva tri pojma operacionalizovana i predstavljaju obavezni repertoar anketnih istraživanja, ostali su se češće koristili u kvalitativnim studijama. Sa teorijskih pozicija simboličkog interakcionizma i teorije identiteta, istraživači su bili zainteresovani „da prepoznaju kako muškarci shvataju i konstruišu sopstvene identitete u različitim situacijama ... i da je neophodno razumeti prirodu, osnove i posledice privrženosti očeva deci“ (Marsiglio *et al* 2000: 1177). Kada su pitanja identiteta postala fokus istraživanja, postalo je vidljivo da

identitet oca nije fiksiran, već da značenja i prakse zavise od socijalnih situacija u kojima se otac nalazi, kao i od dinamičkog odnosa njegovog samopoimanja i prisutnih diskursa koji uokviruju očinstvo. Posebno polje u ovoj sferi pripada socijalnoj i razvojnoj psihologiji, u okviru kojih se dominantna pitanja odnose na kvalitet veze između oca i deteta i značaj ove veze za uravnotežen psihički razvoj deteta ali i oca koji je (sa rođenjem prvog deteta) ušao u novu životnu fazu (Marsiglio et al, 2000).

Promene koje su se dogodile unutar porodičnog domena osvedočene su znatnim brojem istraživačkih rezultata. Stručnjaci iz različitih disciplina, (psihologije, sociologije, antropologije, medicine) pronalazili su zanimljive aspekte u vezi sa promenama u sferi roditeljstva. Odgovori na različita istraživačka pitanja postajali su deo različitih teorijskih sistema tako da i danas, iako je tema manje-više omeđena pod zajedničkim nazivom *new fatherhood*, ne postoji jedinstven konceptualni aparat, što se više može smatrati prednošću nego ograničenjem, jer su istraživači ponudili mnogo različitih načina bavljenja ovom temom. Za potrebe ovog rada, naša analiza biće usmerena na sociološki relevantne aspekte očinstva, odnosno na identitet očeva i prakse očinstva kao deo različitih nivoa društvenog konteksta (porodičnog, regionalnog, globalnog i kulturnog).

Roditeljstvo uključuje i očinstvo i materinstvo, pa je zato veoma značajno kako su oni kulturno normirani. S obzirom na to da su ove dve uloge u vezi i na nivou reprezentacija najčešće podrazumevaju neki oblik komplementarnosti, modeli materinstva, koji su i danas u značajnoj meri povezani sa intenzivnijom brigom o deci od očeva, značajno će uticati i na kulturne slike očinstva i na prakse samih očeva. Na nivou konkretnih praksi, način ponašanja i model očinstva koji će suprug zastupati zavisiće od partnerke i njenih očekivanja i njenog roditeljskog identiteta. Ukoliko je kvalitet partnerskog odnosa veoma bitan muškarcu, njegov odnos prema sopstvenoj roditeljskoj ulozi može biti deo funkcije ovog odnosa (Marsiglio, 1993: 499). Na taj način će se otac koji je tek ušao u roditeljsku ulogu posvećivati detetu i u onim sferama (može se raditi o rutinskim, dnevnim obavezama) za koje ne smatra da pripadaju njegovoj (muškoj) sferi prvenstveno zarad održanja kvaliteta odnosa sa partnerkom.

Dve osnovne dimenzije značajne za istraživanje očinstva jesu **individualna tranzicija i porodična tranzicija** u roditeljstvo, unutar koje muškarac postaje otac. Ulazak u novu ulogu (uključujući i ulogu roditelja) podrazumeva specifičan način privikavanja, koje zavisi kako od strukturnih faktora tako i od iskustva koje pojedinac ima. Određeni stil roditeljstva ne mora isključivo biti samo rezultat naučenih modela, već i rezultat trenutnih interakcija u koje se ulazi i načina na koji se stilovi (re)konstruišu (Gerson, 1997). U tom smislu, odnos sa suprugom/partnerkom (koji dobrim delom može zavisiti od njenog radnog angažmana, obrazovanja i dr.) i širom mrežom srodnika može uslovljavati i koliko će roditeljskih obaveza otac preuzeti, kao i kakav će očinski identitet razviti kroz vreme.

Individualna tranzicija očeva podrazumeva dve poddimenzije: 1) identitet očeva i 2) odnos prema detetu/decu. Dok se prva odnosi na manje-više koherentnu sliku koju muškarac ima o sebi kao roditelju, druga se donosi na stvarne roditeljske prakse. Ove dve poddimenzije mogu biti u homologiji, ali mogu biti i u neskladu. Identitet očeva predstavlja određeni skup značenja koji očevi pripisuju sopstvenoj ulozi roditelja. Značenja kojima definišu sopstvenu ulogu crpe iz javnih diskursa, interakcija sa drugim ljudima, ali i podržavajući ili napuštajući model roditeljstva sopstvenog oca. Ova značenja nastaju kao rezultat manje ili više aktivnog odnosa prema javnim i privatnim *znanjima* o očinstvu i nisu fiksirana, već su u procesu (re)konstituisanja. Ključna pitanja u vezi sa identitetom jesu koliko je ova uloga važna za pojedinca, da li je bila značajna pre nego što je postao otac, kad je nastala i zbog čega važna, koje novine u smislu ličnog identiteta i ličnog razvoja, odnosno zrelosti, ona donosi. Poseban akcenat stavlja se na odnos pre i posle ulaska u novu ulogu, kao i na način učenja nove uloge (od koga?, kad i kako se pripremao?; ko su mu bili uzori?). Očevi mogu biti veoma privrženi roditeljskom identitetu, ali na različite načine. Kao *hranitelji*, oni sopstvene ekonomske aktivnosti mogu videti u potpunosti u funkciji očinskog identiteta, ali isto tako mogu identitet graditi na intenzivnijim (emocionalnim, praktičnim) odnosima sa detetom. Za shvatanje značaja roditeljskog identiteta bitni su i ostali identiteti koje muškarac razvija i kojima je u manjoj i većoj meri privržen (poput npr. profesionalnog). Ovde nam se otvaraju pitanja u kojoj meri su ovi identiteti komplementarni, da li su uloge koje oni podrazumevaju u sukobu i da li ih je moguće izražavati simultano. Pripadnosti pojedinim (pot)kulturnim miljeima i društvenim grupama

sa sobom mogu nositi vrednosti maskuliniteta koji mogu biti u suprotnosti sa određenim oblikom roditeljske posvećenosti (npr. sa iskazivanjem emocija prema deci) (Marsiglio, 1997).

Razvijanje određenog (roditeljskog) identiteta podrazumeva proces identifikacije sa relevantnim modelima. Modeli se mogu naći u: „a) simboličkim prezentacijama, uključujući modele u medijima, b) konkretnim ličnostima, uključujući roditelje i vršnjake i c) obrascima ponašanja koje podržavaju socijalne institucije“ (Losh-Hesselbart, 1987, nav. prema Daly, 1993: 514). Izvori saznanja o modelima roditeljstva najčešće su višestruki i iz njih se formira obrazac za koji otac smatra da je najprimereniji njemu i razvoju njegovog deteta. Pored toga, postoji razlika u stepenu refleksije očeva na ovu temu i preispitivanja sopstvenog očinskog identiteta. Verovatno je kod fenomena novog očinstva najveća promena u odnosu na ranije modele upravo refleksivnost koju novo očinstvo nosi sa sobom. Dok bi odlika tradicionalističkih praksi roditeljstva podrazumevala neupitnost i u velikoj meri slaganje sa dominantnim modelima, odlika savremenih roditelja zahteva neprestano preispitivanje ispravnosti i adekvatnosti sopstvenih ideja i praksi zbog sve više informacija, znanja i manje postojanih socijalnih odnosa.

Promene koje se dešavaju na nivou očinskih praksi nisu *prisilne*, već podrazumevaju racionalne strategije muškaraca i određenu motivacionu osnovu. Šta motiviše muškarce da se u život dece uključe u većoj meri nego njihovi očevi? Odgovor na ovo pitanje ide u dva pravca i osvetljava dva najbitnija odnosa. Prvi se tiče odnosa prema supruzi/partnerki. Kao što smo napred naveli, rizici partnerstva stvaraju okvir u kojem je neophodno da obe strane budu zadovoljne svojim ulogama i ulogom druge strane da bi se veza očuvala i njen kvalitet bio na odgovarajućem nivou. U tom smislu, intimnost se može javiti kao značajan motiv za uključenost u život dece. Iako ovaj motiv može biti značajan, želja muškarca da postane otac i da bude uključen u život dece ima i svoje autonomne korene.

Motivacija može da bude i deo tradicionalnih diskursa. Naime, dok je muškarac svoj identitet formirao kroz odnos sa suprugom - kao porodičan čovek, usled percepcije nestabilnosti ove veze taj odnos može biti pomeren na stabilniji odnos, odnos prema detetu.

I u ovom slučaju odrastanje i zrelost mogu se uočiti tek kroz preuzimanje porodične odgovornosti, što identitetu postaje čvrsta uporišna tačka. Motiv može predstavljati želja da se osigura prenos genetskog materijala (*krvi*) i kontinuitet porodične loze, društveno iskazivanje/potvrđivanje zrelosti i društvene odgovornosti i dr. Motivisanost da se postane roditelj može imati različite osnove poput: a) *potrebe za iskustvom brige i podizanja dece*, gde se roditeljstvo ostvaruje kroz želju da se brine o drugom biću, usmeravanju i uživanju u uključenosti u njegov razvoj; b) *prilike da se ojačaju veze sa partnerom*, jer roditeljstvo ne predstavlja samo odnos dece i roditelja, već i rekonstrukciju partnerskog odnosa koji doživljava transformaciju kvaliteta koji supružnici mogu manje-više jasno da anticipiraju, c) *osiguranja od usamljenosti i finansijske oskudice u starosti*, d) *osećanja povezanosti sa prijateljima i ostatkom porodice (porekla)*“, jer se sa godinama broj socijalnih kontakata najčešće smanjuje, tako da roditeljstvo može predstavljati okvir zadržavanja društvenih veza; ali takođe motivi mogu poticati i iz: „a) ljubavi prema deci, b) društvenih, religioznih i porodičnih pritisaka da delaju kao pravi muškarci (faktor sramote, u krajnjoj liniji), c) ranog porodičnog iskustva, posebno odnosa sa svojim roditeljima, i d) percepcije u kojoj meri njihovoj deci treba njihova pomoć i finansijski resursi“ (Marsiglio, Day, Lamb, 2000: 281; Marsiglio, 1998). Otkrivanje izvora motivisanosti značajno upotpunjuje sliku identiteta očeva, s obzirom na to da nam pruža odgovore na pitanja zašto su u toj meri i na taj način očevi uključeni u život deteta.

Drugom poddimenzijom obuhvaćen je odnos roditelja/oca i deteta. Ovaj aspekt je ključni u proučavanju očinstva jer se identitet oca materijalizuje kroz prakse sa detetom. Operacionalizacija ovog odnosa u istraživanjima deo je veoma intenzivnih akademskih debata, tako da su postojeća istraživanja u ovom domenu u poslednjih deset godina značajno unapredila merne instrumente.²⁸ Istraživači primećuju da se pitanje uključenosti roditelja u život deteta ne završava odgovorom na pitanje o količini vremena koje roditelj posveti detetu tokom dana ili materijalnog obezbeđenja koje mu pruži, već da je ovo pitanje daleko kompleksnije i da podrazumeva i dimenzije poput emocionalne razmene,

²⁸ Posebno istraživanja sprovedena u sklopu Nacionalnog centra za očeve i porodični život Univerziteta u Pensilvaniji SAD i istraživačkog tima okupljenog oko Marsilja, Deja i Lamba (2000).

odgovornosti, dostupnosti, planiranja za dete i dr. Mada je moguće ispitivati i kvalitativne i kvantitativne aspekte ovih dimenzija, treba imati u vidu njihov relativni i apsolutni značaj. Apsolutni bi se odnosio na količinu vremena koju otac provodi sa detetom i stepen prisnosti između oca i deteta. Relativni značaj obuhvata odnos kvaniteta i kvaliteta odnosa oca i deteta sa drugim aspektima života oca, poput posla, dokolice i dr. Ovaj odnos je veoma značajan jer nas upućuje na okvire u kojima se ostvaruju uloge oca, na njihove potencijale i ograničenja, kao i na razlike u praksama i identitetima između majke i oca. I dok možemo pretpostaviti da je kod majki roditeljski identitet češće centralni, on se kod očeva doživljava kao deo *standardnog paketa* koji uključuje karijeru, dom, brak i decu (Townsend, 2002: 30, nav. prema Miller, 2010: 21). Razlike između muškaraca i žena pojavljuju se u centralnosti pojedinih uloga. Dok je kod žena uloga majke češće centralna i primarna, kod oca se roditeljstvo javlja kao jedna od uloga. Ova razlika postaje vidljiva u situacijama kada je potrebno izabrati između aktivnosti koje se odnose na različite uloge, odnosno kada uloge dođu u međusobni sukob, poput izlaska ranije sa posla zbog deteta, odustajanja od napredovanja u karijeri, korišćenja slobodnog vremena i dr.

Prisutnost oca predstavlja prvu dimenziju u ovom odnosu (roditelj/dete) i sastoji se od tri poddimenzije – *odgovornosti, dostupnosti i uključenosti oca* (The Fathering Indicator Framework: 3; Marsiglio, 1995; Lamb, 1987a; Lamb, 1987b; Lamb 1997; Pleck, 1997; Palkovitz, 2002). Pod prisutnošću oca podrazumevaju se sposobnosti da se uspostavi i održava odnos sa detetom. Ovaj odnos treba da bude u funkciji kompletnog razvoj deteta (The Father Indicator Framework: 8–14). *Odgovornost* se odnosi na organizovanje resursa koji su neophodni za svakodnevni život i za planiranje budućnosti deteta. Ova organizacija obuhvata dva polja: 1) unutarporodično, koje se odnosi na optimizaciju resursa unutar porodice/domaćinstva i uključuje razmišljanje i rešavanje pitanja poput uređenja dečje sobe, njeno opremanje igračkama i materijalom za učenje i sl., i 2) vanporodično, u kojem roditelj predstavlja most ka širem društvenom okruženju tako da prilikom koncipiranja onog što je najbolje za dete bira mesto stanovanja u odnosu na potrebe deteta (vrtić, škola, ambulanta, park i sl.), ali i aktivno posreduje sa svim socijalnim akterima sa kojima dete može imati veze (vaspitači, učitelji, lekari, roditelji druge dece i dr.). Otac može pokazivati različit stepen uključenosti u mreže koje su značajne za dete, bilo da su one institucionalne

ili neformalne (poput neformalne mreže roditelja vršnjaka njegovog deteta). Odgovornost se manifestuje u upoznatosti, učestvovanju u procesu definisanja i pregovaranju oko onog što je u detetovom najboljem interesu. *Dostupnost* podrazumeva stepen potencijalne interakcije između roditelja i deteta u svakom momentu. Pošto roditelji ne provode sve vreme u direktnom kontaktu sa decom, potencijalna dostupnost može varirati u zavisnosti od mesta i tipa interakcije. Ovde se otvaraju pitanja poput sledećih: kada su roditelji kod kuće, da li su oboje podjednako dostupni deci?; da li deca i sa ocem i sa majkom mogu razgovarati telefonom dok su na poslu? Ova pitanja otkrivaju da li su i u kojoj su meri očevi, kada se nalaze u različitim sferama (na poslu, u kući), dostupni za decu, odnosno koliko im se različite sfere (privatna i javna) preklapaju, a u kojoj meri su isključive. Ovo pitanje dobrim delom zavisi od institucionalnih rešenja i pisanih i nepisanih pravila u radnim organizacijama. *Uključenost* oca predstavlja dimenziju koja je najviše proučavana i koja podrazumeva direktnu interakciju sa detetom. Ova interakcija može se manifestovati na tri načina: 1) kroz direktnu brigu, koja podrazumeva kupanje, povijanje, hranjenje, pranje i peglanje odeće, spremanje hrane, razmenu emocija i dr., 2) igru, koja uključuje aktivnosti poput igre igračkama, logičke igre, sport i sl., i 3) proces učenja, kojim roditelj želi da usmeri dete bilo instrukcijama/savetima, disciplinovanjem ili putem primera, ne bi li ono steklo socijalne kompetencije i željeno obrazovno postignuće. Roditelj pokazuje brigu kroz svest i uključenost u socioemocionalni i telesni razvoj deteta; kroz odnos u kojem se dete oseća sigurno, roditelj organizuje fizičko i socijalno okruženje u najboljem interesu deteta. Ovde je naglasak i na stepenu refleksivnosti oca, na nivou stalnog nadzora nad određenim potrebama deteta. Ona uključuje svest o razvojnim, tj. o psihičkim, emocionalnim, intelektualnim i socijalnim potrebama dece, o njihovom zdravlju i sigurnosti, kao i stepen informisanosti oca o ovim potrebama, stepen nadziranja i komunikacije sa detetom i partnerkom, kao i blagovremeno prepoznavanje trenutaka kad treba reagovati (The Father Indicator Framework).

Tradicionalno se briga oko deteta smatrala majčinom ulogom, ali sa pomenutim društvenim promenama očevi sve više učestvuju u ovim aktivnostima. Tokom odrastanja, dete sve više osvaja socijalni i kulturni prostor van svoje porodice (kroz vrtić, školu, vršnjačka druženja i sl.). Na koji način će se u njega uključiti, kakve će uloge preuzeti i

kakve će to dugoročne efekte imati na socioemocionalni razvoj deteta, zavisi u velikoj meri od angažmana roditelja, koji mogu manje ili više učestvovati u planiranju i razvoju kompetencija deteta – tako što učestvuju u odabiru vrtića, škole, tipa aktivnosti, drugara svoje dece, kroz igru, čitanje deci, pomaganju oko domaćih zadataka i sl.

Pored direktne uključenosti, roditelj je istovremeno i na druge posredne načine prisutan u životu deteta. Da bi dete uspelo da razvije svoje potencijale, jedan od važnih preduslova su materijalni uslovi odrastanja. Na koje načine očevi obezbeđuju sredstva za porodicu i decu, šta su sve spremni da rade i da li taj rad smatraju usklađenim sa porodičnim životom ili ga tumače kao oblik svojevrzne žrtve za porodicu.

Druga dimenzija (odnosa roditelj/dete) je **materijalno i finansijsko obezbeđenje** porodice i dece i odnosi se na apsolutno i relativno učešće finansijskih i nefinansijskih oblika materijalne potpore koje obezbeđuju otac i majka, njihove porodice porekla i institucije društva. S obzirom na to da je uloga oca kao hranioca u najvećem broju društava i dalje neupitna, pitanja šta otac radi, kako radi, da li radi više poslova, šta je sve spreman da uradi na radnom mestu kako bi poboljšao ili održao svoju poziciju kao funkciju roditeljske uloge, u kojoj meri mobiliše alternativne materijalne i nematerijalne resurse porodice porekla (poput socijalnog kapitala), jesu značajna istraživačka pitanja. Ova pitanja sa sobom nose zahtev da se prepoznaju radni angažmani supružnika i da se dođe do odgovora kako su oni formirani. Oni mogu biti deo racionalnih odluka o maksimizaciji odnosa prihoda, radnog vremena i vremena za kućne i roditeljske obaveze, i u tom slučaju bi se, bez obzira na rod, radno više angažovao roditelj sa višim primanjima i/ili boljom strukturom radnog vremena, ili mogu biti deo patrijarhalnih diskursa o ocu kao hranitelju i majci koja brine i neguje decu.

Treća dimenzija (odnosa roditelj/dete) jeste **životni stil** oca. Kada postane otac, muškarac može manje-više radikalno da promeni svoj stil života, a može i da zadrži postojeće navike. Navike se mogu odnositi na prakse koje su rizične po zdravlje, poput pušenja, upotrebe alkohola, lakših i težih droga, nezdrave ishrane, nepraktikovanje rekreacije i lekarskih pregleda, ali i na prakse koje mogu voditi porodičnoj dezorganizaciji i disoluciji, poput fizičkog i nefizičkog nasilja. Roditelji najčešće menjaju stil života ulaskom

u svoje uloge, ali će stepen promene, način adaptacije (kroz prihvatanje ili otpor) i rezultat zavisiti od značaja ove uloge za oca i njegovih očekivanja od nove situacije. Rezultat će, takođe, biti u velikoj meri izraz odnosa koji otac razvije sa detetom.

Druga dimenzija značajna za istraživanje očinstva (pored individualne dimenzije) – **porodična tranzicija** predstavlja mikrodrštveni okvir u kojem roditelji komuniciraju, pregovaraju i ostvaruju roditeljske uloge krećući se od jedne (životne) roditeljske faze do druge.

Sa otpočinjanjem *roditeljske* porodične faze, koja podrazumeva *adaptaciju* na nove okolnosti, dolazi do promene u svim značajnim domenima porodičnog života, i to „kvaliteta odnosa sa porodicom porekla, kvaliteta odnosa između partnera/supružnika kao para, odnosa između svakog roditelja sa novorođenčetom, balansa između životnih stresova i podrške unutar porodice i dobrobiti ili nedaća svakog roditelja i deteta pojedinačno“ (Cowan, Cowan, 1995: 413). U prvih nekoliko meseci nakon rođenja deteta roditelji najčešće iskuse ove promene i ulaze u proces rekonstrukcije sopstvenog života – ciljeva, prioriteta, planova, svakodnevnih ritmova i dr. U ovom procesu, oni moraju uskladiti različite sfere života i sopstvene uloge (sina/ćerke, oca, partnera/supružnika, brata/sestre, radnika, rođaka, prijatelja i dr.) i odnose promisliti i postaviti na nove osnove (Cowan, Cowan, 1995). Dinamika između para tokom ovog procesa veoma je značajan pokazatelj načina adaptacije na nove uloge. Ukoliko su međusobna očekivanja usklađena, niži je stepen stresa i veća rezilijentnost porodice na promene.

Pitanja koja se ovde otvaraju jesu načini funkcionisanja porodičnog podsistema, kako su uloge podeljene i kako je došlo do takve podele tokom porodičnog razvitka (pregovaranja, zajednički/suprotstavljeni sistemi vrednosti i sl.), kakva je podela moći unutar porodice i posebno unutar bračne dijade (postavlja se pitanje ko donosi strateške odluke). Da bismo shvatili šta određene aktivnosti roditelja znače, moramo ih kontekstualizovati u porodični milje. Od porodične dinamike (koja je pod značajnim uticajem socijalnog okruženja, kao i dominantnih i dostupnih kulturnih modela partnerstva i roditeljstva) i modela funkcionisanja porodice (koja uključuje određeni etos porodice) zavisice i konkretne aktivnosti očeva. Porodični kontekst uslovljen je načinom uobličavanja

nekoliko značajnih odnosa. Prvi jeste odnos prema individualnosti i intimnosti članova porodice. Ovaj odnos je u literaturi poznat kao *regulacija distance*²⁹ (*distance regulation*) i odnosi se na toleranciju prema individualnosti svih članova porodice, odnosno na stepen samostalnosti koji mogu razviti nezavisno od porodice kao celine, s jedne strane, a sa druge strane, na stepen intimnosti unutar porodičnog sistema (Marsiglio, Day, Lamb, 2000: 284–285). Prema ovim kriterijumima, roditelji imaju različita rešenja i njihov nivo uključenosti u obaveze i odgovornosti oko dece zavisiće od toga koliko autonomije prepuštaju deci i koliko intimnosti gaje u odnosima sa decom. Iako roditelji mogu pridavati visok značaj svom roditeljskom identitetu, konkretan stepen uključenosti se razlikuje kod roditelja koji gaje modele roditeljstva sa visokim i niskim stepenom tolerancije autonomije i onih koji imaju različito shvatanje poželjnosti bliskosti/intimnosti sa svojom decom.

Druga značajana karakteristika porodičnog konteksta jeste stepen *fleksibilnosti*. Ova osobina podrazumeva stepen u kome je unutar porodičnog podsistema moguće, kao i stepen u kom je prihvatljivo menjati uloge i pravila koja regulišu odnose između članova, strukturu moći i odlučivanje u zavisnosti od situacija i ciljeva (Ibid.: 286). U porodicama sa rigidnom strukturom, postoji jasna podela uloga i jasna struktura moći. U takvom kontekstu, pregovaranja su veoma ograničena, refleksivnost sopstvene pozicije je svedena na minimum i najčešće dominira neki od tradicionalnijih modela raspodela obaveza i dužnosti. S druge strane, u veoma fleksibilnom okruženju verovatnije je da će se model podele autoriteta, odlučivanja i međusobnih porodičnih odnosa konstruisati u zavisnosti od situacije i od željenih ishoda. U takvim okolnostima razviće se manje rigidna podela na muške i ženske domaće i roditeljske uloge, a sama dinamika će u većoj meri zavisiti od racionalnih odluka.

Da bismo razumeli porodičnu i ličnu tranziciju u roditeljstvo, fokusiraćemo se na nekoliko (ranih) faza porodične tranzicije tako što ćemo obuhvatiti rekonstrukciju lične biografije u različitim segmentima, od perioda pre zabavljanja sa sadašnjom partnerkom/suprugom do trenutne faze – porodice sa predškolskim detetom.

²⁹ Ovaj pojam se donekle preklapa sa Olsonovim pojmom kohezivnosti, iako je širi jer pored stepena individualnosti uključuje i dimenziju intimnosti između članova porodice.

2.2 Ciljevi i hipoteze

Opšti cilj istraživanja je sociološka analiza fenomena javljanja *novog očinstva* u savremenom društvenom i kulturnom kontekstu Srbije. Iz njega izdvajamo dva posebna istraživačka cilja:

1. analitički – da pomoću kvantitativnih podataka pokušamo da dođemo do odgovora na pitanje koji kulturni, društveni i unutarporodični činioci čine determinante stepena uključenosti oca u život deteta.
2. heremeneutički – da putem kvalitativnih podataka rekonstruišemo pojavu tzv. „novog očinstva“, odnosno da istražimo identitete i prakse očeva u društvenom i kulturnom kontekstu Srbije.

U skladu sa prvim ciljem, najpre ćemo opisati prakse očinstva u Srbiji i uporediti ih sa praksama majčinstva. Ključna pitanja na koja želimo da odgovorimo jesu: na koji način i u kojoj meri su, u odnosu na majke, očevi uključeni u brigu i negu dece?; kakva je komunikacija očeva sa decom?; na koji način je povezan sistem vrednosti očeva i stepen i kvalitet uključenosti u život dece?; kako odnos između supružnika utiče na obavljanje roditeljskih aktivnosti?; kakva je unutarporodična dinamika (odnosi, načini rešavanja konflikata i sl.)?

Potom ćemo ispitati da li su pojedine prakse očinstva više ili manje zastupljene u određenim kategorijama populacije i koje su sociodemografske osobine očeva i porodica njihovi najbolji prediktori. Kao pretpostavljene prediktore koristićemo: obrazovanje očeva i njihovih supruuga, obrazovnu homogenost braka, godine starosti, razliku u starosti supružnika, zanimanje, radni status, veličinu porodice, tip porodičnog domaćinstva, sistem vrednosti na skali patrijarhalnosti, kojom se posebno meri i javni i privatni patrijarhat i koja uključuje dimenziju kojom se mere stavovi prema (ne)jednakosti roditeljskih uloga.

Na drugom nivou analize dovešćemo prakse očinstva u vezu sa porodičnom dinamikom, odnosno sa različitim dimenzijama odnosa između supružnika. Interesuje nas na koji način su povezane prakse očinstva sa različitim nivoima partnerskih odnosa: 1) sa

stepenom intimnosti i kvalitetom i kvantitetom komunikacije, 2) sa raspodelom moći između supružnika, koja je merena preko raspolaganja kućnim budžetom i preko strateškog odlučivanja, i 3) sa podelom domaćeg rada – poslova u domaćinstvu koji ne uključuju direktno brigu oko i negu dece.

Na osnovu prvog cilja formulisali smo hipoteze nastale na osnovu tri često suprotstavljena, ali i potencijalno komplementarna, teorijska polazišta – teorije resursa, teorije patrijarhata i porodične dinamike. Dok prva podrazumeva da će sa povećanjem resursa supruge rasti njena moć i smanjivanje asimetrije u obavezama u kući između supružnika, druga počiva na ideji da će asimetrija u patrijarhalnom društvu opstajati bez obzira na resurse. Treća polazi od postavke da će raspodela obaveza zavisiti od specifičnih odnosa koji su uspostavljeni između supružnika i da ne mora direktno zavisiti od resursa ni od sistema vrednosti.

Na taj način formulisali smo sledeće hipoteze:

1. Uključenost oca je posredovana socioekonomskim činiocima, tako da očekujemo da će se veći stepen uključenosti u aktivnosti oko dece ispoljiti kod mlađih, urbanih i obrazovanijih očeva.
2. Od različitih dimenzija odnosa između supružnika, poput stepena intimnosti, raspodele moći i domaćeg rada, radnih strategija unutar porodice, tipa porodice (nuklearne, vertikalno proširene, kohabitacije) zavisice i stepen uključenosti oca u aktivnosti oko dece. Očekujemo da će se otac u većoj meri uključivati ukoliko je veći stepen intimnosti, fleksibilnosti, manja asimetrija moći, kod nevenčanih parova sa decom i nuklearnih porodica.
3. Sa povećanjem obrazovanja, prihoda i zaposlenosti supruge dolazi do ravnomernije raspodele aktivnosti oko dece između supružnika, odnosno očevi se češće uključuju u brigu i negu dece.
4. Sa smanjenjem skora na skali patrijarhalnosti kod muškaraca dolazi do značajnijeg uključivanja u aktivnosti oko dece.

U skladu sa dugim ciljem, nastojaćemo da na dubljem nivou razumemo pojavu *novog očinstva* u Srbiji. *Novo očinstvo* podrazumeva određeni kulturni konstrukt, sve veću uključenost očeva u život dece, poseban značaj ovog identiteta za oca i visok stepen rodne ravnopravnosti unutar bračne/partnerske dijade. Narativi očeva poslužiće nam da, u prvom redu, identifikujemo kulturni obrazac (ili obrasce) kojima se u Srbiji konstruišu pojave koje vode ka *novom očinstvu*, da prepoznamo različite načine ulaska u očinske uloge, identitete koje formiraju u tom procesu, kao i strategije kretanja između životnih sfera rada, porodice i slobodnog vremena. Na ovom nivou analize nastojaćemo da prepoznamo efekte modernizacijskih i globalnih procesa (u sferi roditeljskih uloga) u Srbiji, kao i da identifikujemo lokalne varijacije.

Na osnovu navedenog cilja, postavili smo (umesto hipoteza) nekoliko istraživačkih pitanja i bazičnih pretpostavki koje će voditi istraživanje:

1. Da li su kulturni konstrukti *novog očinstva* u Srbiji drugačiji u odnosu na društva Zapada (u kojem su se najpre pojavili i bili predmet istraživanja)? S obzirom na to da Srbija predstavlja zemlju sa prilično visokim skorovima na skali patrijarhalnosti, pretpostavka je da će i prakse i identiteti očeva biti pod većim uticajem „tradicije“, čak i kad preuzimaju nove obrasce.
2. Na koji način su usklađeni identiteti i prakse očeva? Pretpostavka je da postoji još uvek značajni pritisak na očeve da obavljaju svoju ulogu hranioca porodice, ali i da je potreba za stabilnim vezama sa decom, zbog rizika koji karakterišu savremeni brak i partnerstvo, nešto što ih motiviše da se aktivnije uključe u život dece.
3. Da li novi obrazac roditeljstva podrazumeva rodnu ravnopravnost ili predstavlja novi oblik iskazivanja muške dominacije u sferi roditeljstva? Iako podrazumevaju viši stepen egalitarnosti između roditelja, novi obrasci očinstva istovremeno ne predstavljaju i odsustvo muške dominacije. Očekujemo da će očevo očinske prakse razvijati i u pravcu koji im garantuje poseban društveni ugled koji se pripisuje *uspešnim muškarcima*.

2.2.1. Metodologija istraživanja – kvantitativni i kvalitativni okvir

Pitanje metoda u sociologiji još je uvek dobrim delom pitanje izbora između kvalitativnih i kvantitativnih metoda. Ova dilema oko i dalje zadržava neke od „starih“ dihotomija nastalih u filozofiji nauke, epistemologiji i sociologiji, iako je u mnogo čemu u savremenim epistemološkim raspravama došlo do konvergencije pozicija (npr. pozitivizma i naturalizma ili logičkog pozitivizma i realizma). Ovo pitanje izbora metoda (makar u većini slučajeva) može biti rešeno odbacivanjem antinomije dva stanovišta koje možemo shvatiti kao komplementarna.

Pozitivistička paradigma u sociologiji konstituisala je disciplinu sa Kontom, Spenserom, Dirkemom, da bi u okviru bečkog Kruga bila razvijena u obliku logičkog pozitivizma, čime je osigurala dominantno mesto u sociologiji sve do šezdesetih godina prošlog veka. Dela Kuna, Fajarabenda, Popera doveli su u pitanje postavke i primenu logičkog pozitivizma u izučavanju društva i otvorili šire polje primenama kvalitativnih metoda (Newman, Benz, 1998: 5). Pa ipak, sve učestalijom primenom kvalitativnih metoda debata o njima je samo nastavljena, tako da je „višedecenijska rasprava između predstavnika rivalskih metodskih orijentacija pridonela radikalizaciji suprotstavljenih gledišta i naglašavanju neposredno vidljivih razlika ispod kojih se često kriju sličnosti proizašle iz u osnovi jedinstvenog metoda sociologije” (Ilić, 2000: 235). Oslanjajući se na preokret u nauci, koji je nastao sa kritikom logičkog pozitivizma, u kojoj je mogućnost opovrgavanja ključna dimenzija naučnog znanja, a u istraživačkom postupku se polazi od pitanja/hipoteze gde se ono/ona dokazuje/opovrgava, Njuman i Benc (Newman, Benz, 1998) primećuju da su elementi kvalitativnih i kvantitativnih metoda prisutni gotovo uvek u svim istraživanjima. Svako istraživanje započinje istraživačkim pitanjem, a odgovor i procedura istraživanja zavisiće od dostupnosti podataka, prirode podataka (brojčanih ili opisnih) i dizajna istraživanja. Istraživački postupak gotovo uvek zahteva ili podrazumeva i hermeneutički i kauzalni aspekt.

Autori predlažu da se umesto o dihotomiji govori o interaktivnom kontinuumu, koji bi bio baziran na cik-cak kretanju: kvalitativne / kvantitativne / kvalitativne metode (Ibid.:

11). Na ovaj način bi se na istraživačko pitanje dobili odgovori koji bi bili potpuniji i dublji. Sličnu poziciju zauzimaju i Merton i Kendal (raspravljajući o značaju i primeni fokus intervjua) i zapaža da su moguća dva načina kombinovanja kvalitativnih/kvantitativnih metoda. Prva, u kojoj bi se najpre izvršilo kvantitativno istraživanje, a zatim kvalitativno, kojim bi se produbili i detaljno opisali (pojedini) aspekti pojave. U drugoj bi se pošlo od rezultata kvalitativnih istraživanja, iz kojih bi se došlo do početnih hipoteza. Hipoteze bi bile proveravane prikupljanjem informacija na velikim uzorcima i standardizovanim tehnikama, merenjima i analizama (Merton, Kendal, 1946).

Iako razlike između metoda postoje, ipak se pre može govoriti o njihovim prednostima i ograničenjima nego o međusobnoj nesvodivosti. Kvantitativni metodi pripadaju delu kontinuuma kojim se želi postići što izvesnije znanje, objašnjenje pojava, otkrivanje uzročnih odnosa između događaja. Karakteriše ih hipotetičko-deduktivni pristup, u kome se dokazuje postavljena hipoteza. Tok istraživanja unapred je osmišljen, a pojmovi od teoretskog dovedeni na operacionalni i merni nivo. U ovom procesu od primarnog značaja su objektivna i precizna merenja. Dobijeni podaci numerički se izražavaju i statistički analiziraju, dok je značajan aspekt mogućnost generalizacije nalaza. Kvalitativne metode, sa druge strane, imaju kao cilj opis i razumevanje pojave u svom kontekstu. One teže otkrivanju i tumačenju onoga što akteri rade i interpretiraju, a istraživač polazi od deskripcije i indukcije. Cilj istraživačkog procesa je detaljan opis neke pojave, a hipoteze se formiraju i prilagođavaju tokom istraživačkog procesa (sekvencijalna analiza igra bitnu ulogu). S obzirom na to da se proces zasniva na pojedinačnim slučajevima, generalizacije su ograničene i često onemogućene. Ipak, za razliku od kvantitativnih metoda, istraživaču je ostavljena veća sloboda prilikom tumačenja podataka.

Mada su ove razlike smatrane nepremostivim i zauzimale su potpuno nesvodive epistemološke pozicije, pristupi u velikoj meri konvergiraju. Kvalitativne metode se još od vremena konstituisanja sociologijâ koriste za otkrivanje uzročnih odnosa (npr. kod uporedno-istorijskog metoda, v. Ilić, 2000), a kvantitativnim metodama je moguće ispitivanje smisla sadržaja komunikacije, na šta ukazuje npr. metod analize sadržaja.

Kao najširi epistemološki okvir koji podupire upotrebu kombinacije metoda su filozofske i epistemološke pretpostavke razvijene u okviru neopragmatizma. Pretpostavka polazi od važnosti samog istraživačkog pitanja i najboljeg odgovora koji se može dobiti. Manje je značajan „metod ili pogled na svet koji podupire metod, ... a ključni kriterijum je 'šta god da radi' u cilju odgovora na specifično pitanje“ (Teddlie, Tashakkori, 2009, navedeno prema Mertens, 2009: 296). Naučni jezik predstavlja samo jedan od jezika kojim se objašnjava svet i u većini slučajeva je pragmatičniji od zdravorazumskog, religijskog i dr. Metode koje se koriste počivaju na različitim kodovima (ali ne i na neprevodivim) koji, korišćeni u istim istraživanjima, mogu doprineti dolasku do adekvatnijeg odgovora.

Kao kombinacija ova dva pristupa, u društvenim nauka postala je legitimna praksa upotrebe u istom istraživanju oba metoda ukoliko njihova kombinacija daje potpunije i adekvatnije odgovore na istraživačka pitanja. Ova kombinacija naziva se triangulacijom ili, u poslednje vreme još češće, *miks metoda (mixed methods)*. U istraživanju smo koristili kombinaciju kvantitativnog i kvalitativnog metoda, zasnovanog na intervjuima sa očevima. Dizajn istraživanja je bio *sekvencijalni*³⁰, što znači da je prvo izvedeno istraživanje na reprezentativnom uzorku očeva putem strukturisanog upitnika, a prikupljeni podaci obrađivani su kvantitativnom metodom. Na osnovu podataka i analiza formirali smo istraživačka pitanja koja smo proveravali intervjuom i kvalitativnom analizom.

2.2.2. Kvantitativni deo istraživanja

Za analize u okviru prvog cilja biće korišćena baza podataka istraživanja o porodičnom životu, sprovedenog 2008. godine od strane istraživačkog tima Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, kao i analize autorki studije

³⁰ Više o tipovima dizajna miks metoda videti u (Mertens, 2009: 297-307)

Vreme porodica (Milić, 2010; Tomanović, 2010a; Ljubičić, 2010; Bobić, 2010; Sekulić, 2010).

Prilikom proučavanja predmeta istraživanja, najpre je neophodno jasno odrediti istraživački okvir, imajući u vidu: 1) dimenzije uključenosti roditelja u obaveze oko dece, kojima će biti određeni oblici uključenosti roditelja, 2) uzroke različitog stepena uključenosti, kojim se utvrđuju najznačajniji uzroci različitog nivoa roditeljskog angažmana, i 3) jedinice analize. Dimenzije uključenosti roditelja predstavljene su kao prva dimenzija u tabeli, dok ostale predstavljaju pretpostavljene uzroke varijacije pojave. Uzroci se mogu podeliti na individualne, dijadske (supružničke/partnerske) i grupne/porodične (ili na nivou domaćinstva). Prvi se odnose na osobine, resurse ili stavove pojedinaca (oca ili majke), drugi podrazumevaju specifične odnose između supružnika (npr. stepen intimnosti i dr.), dok treći obuhvataju osobine grupe, porodice ili domaćinstva (npr. prihodi po članu domaćinstva ili stepen kohezivnosti). Kad je reč o jedinicama analize, ona će imati dva nivoa: 1) individualni, u kome je osnovna ideja da se prepozna stepen uključenosti oca i majke i 2) dijadski – u kome je jedinica odnos između supružnika – stepen (a)simetrije u roditeljskim obavezama. Osnovne dimenzije i njihova operacionalizacija predstavljene su u tabeli 1.

Osnovne zavisne varijable predstavljene su prvom dimenzijom i izražavaju stepen uključenosti očeva u obaveze oko male i velike dece, kao i stepen komunikacije sa njima. Ova mera je apsolutna i pruža nam podatke o stepenu aktivnosti samih očeva, ali, da bismo prepoznali da li stepen uključenosti utiče na ravnomerniju raspodelu roditeljskih obaveza između supružnika, koristili smo relativne mere – razlike između supružnika u stepenu uključenosti i u komunikaciji sa decom. Na ovaj način, moći ćemo da uočimo relativan odnos, odnosno stepen (a)simetrije u ovim aktivnostima između supružnika.

Tabela 1 Dimenzije i indikatori

Dimenzije	Indikatori
1. Stepen uključenosti roditelja u brigu, negu i komunikaciju sa decom	uključenost roditelja u obaveze oko malog deteta razlika u uključenosti roditelja u obaveze oko malog deteta uključenost roditelja u obaveze oko velikog deteta razlika u uključenosti roditelja u obaveze oko velikog deteta komunikacija roditelja i dece o određenim temama razlika u komunikaciji između roditelja sa decom
2. Resursi kojim raspolažu supružnici i domaćinstvo	nivo obrazovanja oca i majke radni status oca i majke socio-ekonomski status oca i majke prihodi domaćinstva indeks materijalnog položaja domaćinstva
3. Vrednosne orijentacije oca	vrednosne orijentacije koje se odnose na brak i porodicu vrednosne orijentacije rodne ravnopravnosti vrednosne orijentacije rodne ravnopravnosti roditeljskih uloga
4. Kvalitet odnosa sa suprugom	intimnost supružnika uključenost roditelja u odlučivanje u domaćinstvu raspodela svakodnevnih obaveza u domaćinstvu između supružnika razlika u raspodeli svakodnevnih obaveza u domaćinstvu
5. Porodična dinamika	skala porodične adaptibilnosti skala porodične kohezivnosti
6. Ostali indikatori	mesto stanovanja, tip porodice, broj dece

Kompozitni indeksi formirani su sabiranjem svih odgovora i njihovim *uprošćavanjem* (tako što su individualni skorovi deljeni sa brojem indikatora), pa svaki od njih ima vrednost od 0 do 1. Za sve aktivnosti gde je dete bilo malo tako da određni tip delatnosti nije bio moguć (npr. da roditelj pomaže detetu *da rešava domaće zadatke* ukoliko dete još nije pošlo u školu), prosečan skor je računat ne uzimajući u obzir taj indikator, čime je realnije prikazana angažovanost roditelja, imajući u vidurazlike u starosti dece i prateće aktivnosti.

Kompozitni indeksi formirani su od sledećih indikatora:

- Indeksi uključenosti oca i majke (i indeks razlika) u obaveze oko malog deteta formirani su od aktivnosti za koje su ispitanici bili pitani ko ih najčešće obavlja: 1) hranjenje, 2) kupanje, 3) zabavljanje i čitanje, 4) prepovijanje i 5) uspavljivanja deteta. Odgovori su uključivali opcije: ispitanik, drugi roditelj ili zajedno. Za svaku

od njih, bilo da je samostalno ili zajednički obavlja, roditelj dobija jedan poen, a indeksi nakon uprosečavanja imaju vrednosti od 0 do 1.

- Indeksi uključenosti oca i majke (i indeks razlika) u obaveze oko velikog deteta formirani su od sledećih aktivnosti, za koje su ispitanici bili pitani ko ih najčešće obavlja: 1) ko vodi dete/decu u zabavište, 2) ko vodi dete/decu u školu, 3) ko pomaže detetu/decu u rešavanju školskih zadataka, 4) ko odlazi u školu/na roditeljske sastanke, 5) ko vodi dete/decu na vanškolske aktivnosti (npr. treninge, pozorišne predstave), 6) ko vodi dete/decu kod lekara. Kao i kod prethodnog pitanja, postojala je mogućnost samostalnog ili zajedničkog obavljanja aktivnosti, tako da svaki put kada je roditelj bio uključen, dobijao bi jedan poen, a indeks ima vrednosti od 0 do 1.
- Indeksi komunikacije sa ocem i majkom (i indeks razlika) formirani su na osnovu uključenosti roditelja u komunikaciju sa detetom o sledećim temama: 1) o izboru prijatelja, 2) o narkomaniji, 3) o alkoholizmu, 4) o seksualnosti, 5) o porodičnim prilikama, 6) o detetovim planovima za budućnost i 7) o prilikama u društvu. Indeksi imaju vrednosti od 0 do 1.

Ostale dimenzije u istraživanju predstavljaju prediktore za koje smatramo da mogu objasniti određeni deo varijacija u praksama očeva. U prethodnom poglavlju predstavljena je teorija resursa u nekoliko svojih najznančajnijih verzija. Usled izvođenja *post hoc* analize (na već postojećim podacima), operacionalizacija resursa neće obuhvatiti sve dimenzije pomenute u teorijskom delu, ali će uključiti neke od ključnih resursa koje poseduju roditelji/supružnici pojedinačno i čitavo domaćinstvo.

Od pojedinačnih **resursa** koje poseduju supružnici, analiza će koristiti: 1) radni status oca i radni status majke (zaposlen/a, neaktivan/a, nezaposlen/a), 2) odnos radnih statusa supružnika (oboje zaposleni, zaposlen otac/majka nezaposlena, majka zaposlena/otac nezaposlen), 3) socioekonomski status oca i majke zasnovan na strukturi zanimanja (izražen skalom kao visok, srednji, prelazni i nizak), 4) prihodi oca i majke (redovni, dodatni, bez prihoda), i 5) nivo obrazovanja oca i majke, izražen u vidu ordinalne skale nivoa obrazovanja i intervalne skale aproksimacije broja godina provedenih u procesu

obrazovanja. Od zajedničkih resursa domaćinstva, koristiće se prihodi po članu domaćinstva.

Druga dimenzija predstavlja operacionalizaciju pretpostavke da kulturni obrasci utiču na roditeljske prakse. Stepem prihvatanja određenih vrednosti i normi, koje se mogu označiti kao tradicionalne, patrijarhalne ili (post)moderne, može značajno oblikovati ponašanje (ili delanje) pojedinaca. **Vrednosne orijentacije** koje izražavaju pogled na rodne uloge, kao i odnos između njih, predstavljene su kroz tri indeksa:

- Indeks – vrednosti braka i porodice, koji je sačinjen od iskaza: 1) „Brak (kao institucija) je prevaziđen”, 2) „Za dete je neophodno da živi sa majkom i ocem da bi srećno odraslo“, 3) „Nije u redu da nevenčani parovi žive zajedno”, 4) „Ljudi u braku su generalno srećniji od onih koji nisu oženjeni/udate”, 5) „Abortus treba zabraniti zakonom”, 6) „Sloga i jedinstvo porodice treba uvek da budu iznad interesa i potreba svakog pojedinog člana”, i 7) „Kada par ne može da reši bračne probleme, najbolje je da se razvede”. Nakon preusmeravanja odgovora tako da se meri isti vrednosni konstrukt, napravljen je indeks sa vrednostima od 1 do 5, gde niže vrednosti označavaju tradicionalniji pogled na brak i porodicu, a više *savremeni*.
- Indeks rodne ravnopravnosti sačinjen je od iskaza: 1) „Žena je jedino ispunjena kada postane majka“, 2) „Prirodno je i razumljivo da muškarac ima više seksualnih sloboda“, 3) „Vrlo je verovatno da će dete u predškolskom uzrastu, čija je majka zaposlena, zbog toga trpeti posledice“, 4) „Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč“, 5) „Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac“. S obzirom na to da su stavovi testirani preko petočlane Likertove skale sa modalitetima od 5 – potpuno se slažem, do 1 – uopšte se ne slažem, nakon preusmeravanja svakog odgovora tako da se meri isti vrednosni konstrukt, napravljen je indeks sa vrednostima od 1 do 5, gde niže vrednosti označavaju patrijarhalnu rodnu podelu uloga, a više vrednosti veću rodnu simetriju.

Indeks rodne ravnopravnosti roditeljskih uloga sačinjen od stavova: 1) „Otac može isto tako dobro da vaspitava dete kao i majka“ i 2) „Brigom o deci prvenstveno treba da se bavi majka, pa tek onda otac“.

Sledeća dimenzija koja se analizira je *kvalitet odnosa između supružnika* i izražena je kroz nekoliko posebnih poddimenzija: 1) intimnost supružnika, 2) raspodela svakodnevnih obaveza u domaćinstvu između supružnika, i 3) uključenost roditelja u odlučivanje u domaćinstvu.

Intimnost supružnika je operacionalizovana pitanjima o: 1) stepenu međusobne komunikacije između supružnika, odnosno koliko često (na tročlanoj skali, sa modalitetima: nikad, retko i često) a) suprug supruzi i b) supruga suprugu saopštava svoje želje, raspoloženja i osećanja, 2) učestalosti seksualnih odnosa, i 3) šta za njih seksualni odnosi predstavljaju (od obaveze do zadovoljstva).

Naredne dve dimenzije mere odnose između partnera preko njihovih oblika delanja unutar domaćinstva. Ukoliko njihova delanja počivaju na jasnoj podeli sfera i uloga, onda ona najčešće nisu deo pregovora/dogovora. Imajući u vidu široko rasprostranjene patrijarhalne vrednosti i odnose unutar domaćinstva, koji su istorijski dugo prisutni u načinu funkcionisanja porodice na ovim prostorima, način uključivanja muškarca u sferu i poslove koji su tradicionalno smatrani *ženskim*, ne ide automatski. Najčešće se do ravnomernije podele poslova dolazi kroz proces pregovaranja između supružnika, odnosno uvođenje muškarca (manje-više nedobrovoljno) u nove uloge. Viši stepen uključenosti supružnika/partnera u svakodnevne obaveze, što najčešće vodi ka simetričnijoj podeli rada, kao i preuzimanje odgovornosti za donošenje odluka, pretpostavlja kapacitet supružnika, a posebno supruga, da učestvuje u dogovorima i preuzme odgovornost. Kao takav, on ukazuje na stepen otvorenosti partnera da zaista dele svakodnevne zahteve reprodukcije domaćinstva, što predstavlja značajan deo njihove dinamike, i to dinamike koja je najčešće ispregovarana još pre rođenja deteta.

Prva od poddimenzija ukazuje na stepen uključenosti svakog roditelja pojedinačno (i razliku između njih) u svakodnevno funkcionisanje domaćinstva, a indeks je formiran na osnovu pitanja o obavljanju sledećih aktivnosti: 1) kuvanja, 2) pranja sudova, 3) pranja

odeće, 4) čišćenja, 5) peglanja, 6) sređivanja dečje sobe, i 7) svakodnevnih kupovina. Pretpostavka je da način raspodele poslova između supružnika predstavlja rezultat već ispregovanih odnosa između njih. Dakle, stepen (ne)egalitarnosti ukazuje na stepen pregovaranja/dogovora oko svakodnevnog funkcionisanja domaćinstva, što je bitan deo dinamike.

Uključenost roditelja u donošenje odluka vezanih za strateško i svakodnevno funkcionisanje domaćinstva predstavlja izraz njihove međusobne solidarnosti i sa ostalim članovima domaćinstva, i izražava brigu o svim neophodnim uslovima za svakodnevnu reprodukciju porodice. Indeks uključenosti u odlučivanje sačinjen je od pitanja da li su supružnici uključeni u odlučivanje o: 1) raspodeli kućnog budžeta za mesec dana, 2) štednji radi kupovine većih stvari, 3) većim kupovinama (nameštaj, automobil i sl.), 4) uređivanju stana/kuće (adaptacije, krečenje, hoblovanje parketa i sl.), 5) načinu provođenja godišnjeg odmora (letovanja, zimovanja), 6) školovanju dece, 7) kupovini obuće i odeće, 8) dečjim izlascima (do kada sme da ostane, gde može da ide i sa kim), i 9) dodatnim aktivnostima dece. U tom smislu, uključenost izražava i stepen zainteresovanosti roditelja za dobrobit svoje dece i porodice i, kao takva, može biti deljena ili individualizovana. Ona predstavlja i izraz zajedničkih ili partikularnih delanja supružnika/roditelja.

Porodična dinamika izražena je instrumentom FACES III, koji meri odnose svih članova porodice kroz standardizovane skale funkcionalnosti i kohezivnosti. U analizama će ove skale biti tretirane kao kontinuirane varijable. Njihova upotreba u kliničkim istraživanjima pokazala je opravdanost njihovog tretiranja kroz U oblik (*curvilinear*) (Thomas, Ozechowski, 2000) jer krajnje vrednosti ukazuju na nefunkcionalne osobine porodica. U istraživanjima opšte populacije, skale dobijaju linearni oblik s obzirom na to da je daleko manje ekstremnih vrednosti nego u kliničkim istraživanjima, tako da ćemo ih kao takve tretirati (više o debati u Anderson, Gavazzi 1990; Lee, 1988).

Pored navedenih kompozitnih indeksa koristićemo i podatke o ispitaniku poput mesta stanovanja, tipa domaćinstva (samostalno ili u okviru proširenog porodičnog sastava) u kome živi, broja dece u domaćinstvu.

Od statističkih analiza koristićemo deskriptivne mere za opis fenomena, (parcijalnu) korelacionu analizu i višestruku regresionu analizu za ispitivanje veza između relevantnih pojava. Na ovaj način moći ćemo da izmerimo značaj svih prediktora uključenosti oca u različite obaveze oko dece, kao i da prepoznamo njihove direktne i indirektne efekte.

2.2.3. Osnovne osobine (pod)uzorka

Baza podataka koju ćemo koristiti u daljim analizama predstavlja deo istraživanja porodičnog života koje je sprovedeno na uzorku od 1200 porodica sa decom, podeljenih u dva poduzorka – porodice u kojima su ispitanici sklopili brak u periodu od pet godina, i u periodu od petnaest do dvadeset godina pre samog istraživanja, 2008. godine. Istraživanjem su bili obuhvaćeni i roditelji koji su trenutno van braka (razvedeni), ali koji su u brak stupili kad i oni koji su trenutno u braku. Podaci daju dovoljno materijala da se pruži opis osnovnih osobina roditeljstva u Srbiji i odrede osnovne karakteristike očinstva. Dalje analize uključiće samo očeve, koji čine polovinu ukupnog uzorka (N=570). S obzirom na to da nas interesuje dinamika unutar porodice, koja uključuje i bračnu dijadu, razvedene očeve smo isključili iz analize. Na taj način, moći ćemo da prepoznamo različite prakse očinstva i da pronađemo sociološki relevantne prediktore koji te razlike objašnjavaju.

Poduzorak očeva podeljen je na 48.2% onih koji su u braku do pet godina i 51.8% onih koji su u braku od petnaest do dvadeset godina. Prosečna starost očeva unutar prvog poduzorka je 31.6, a unutar drugog poduzorka 44 godine. U brak je 23.2% očeva stupilo do svoje 23. godine, 56.7% u periodu između 24. i 30. godine, dok je 20.2% u brak ušlo nakon 31. godine. Mesto stanovanja za 70.9% očeva jeste grad, dok je za ostale (29.1%) selo. Veličina domaćinstva je sledeća – 31.8% ima tri člana, 37.9% četiri, 15.6% pet i 14.7% šest i više članova. Prema porodičnom sastavu domaćinstva, ukupno je 72.1% nuklearnih i 27.9% proširenih porodica. U 44.8% porodica ima jedno dete, 46.2% dvoje, dok 9% porodica ima troje (i više) dece. Najveći broj očeva ima redovne prihode putem plate (81.7%), dok je 6.2% bez ikakvih prihoda. Kao ostali glavni prihodi pojavljuju se: honorarna zarada za 3.5% očeva, 4.7% od prodaje poljoprivrednih proizvoda, penzija za

1.6% (i ostali prihodi 2.3%). Svaka peta porodica (22.8%) ne poseduje automobil, 66.3% poseduje jedan, a 10.9% dvojica kola ili više njih.

Tabela 2: Obrazovani nivo roditelja

Obrazovanje	Otac	Majka
Osnovna škola (i niže)	7	8.8
Srednja za radnicka zanimanja	17.7	15.2
Srednja za tehnicka i dr. Stručna	44.4	39.8
Gimnazija, srednja opšteg tipa	4.9	8.1
Viša škola	8.6	11.3
Fakultet	15.6	15.2
Postdiplomski stepen	1.8	1.6
Ukupno	100	100

Obrazovni status roditelja ujednačen je na nivou poduzorka. Nešto je više žena sa najnižim nivoom obrazovanja, ali isto tako više i sa nekim nivoom obrazovanja nakon srednje škole. Na nivou bračne dijade 51.8% supružnika ima isti nivo obrazovanja (uzeli smo trostepeni kriterijum – osnovna, srednja škola i viša/fakultet), u 26.3% supruga ima viši stepen obrazovanja od svog supruga, dok je u 21.9% obrazovna asimetrija u korist supruga.

Socioekonomski status očeva je sledeći: 4.4% očeva zauzima neku od pozicija koja ga kvalifikuje za vrh socioklasne piramide (političar ili direktor višeg, srednjeg ili nižeg ranga, krupni i srednji preduzetnik), 12.3% čine stručnjaci, 22.8% radnici, 17.7% službenici i tehničari, 7.7% je sitnih preduzetnika, dodatnih 7% samozaposlenih, 5.3% poljoprivrednika, osoblje zaštite čini 4.2% očeva, 1.6% su penzioneri, 10.9% je nezaposlenih, dok je 0.9% studenata (ostalo čini 5.2%).

2.2.4. Kvalitativni deo istraživanja

U skladu sa drugim ciljem istraživanja koristićemo kvalitativnu metodologiju. Imajući u vidu da na ovom nivou cilj nije rekapitulacija svih mogućih stilova roditeljstva, već isključivo novih formi, suočili smo se sa izazovom kako pronaći one očeve koji predstavljaju nosioce novih obrazaca. Novi oblici očinstva podrazumevaju najmanje tri

elementa: 1) značajnije uključivanje oca u brigu i negu dece, 2) visok značaj ove uloge, odnosno identiteta za oca, i 3) visoko vrednovanje rodne ravnopravnosti. Da bismo došli do ovih očeva, suočili smo se sa izazovom kako doći do onih koji pokazuju osobine *novog očinstva*. Osnovna ideja bila je da iz postojećih baza podataka izdvojimo one očeve koji odgovaraju profilu i obavimo intervju sa njima. Imajući u vidu vremensku distancu između dva istraživanja i promene koje su se desile na ličnom planu, odziv ovih očeva bio je na veoma niskom nivou, zbog čega smo primenili alternativnu strategiju izbora adekvatnih ispitanika. Napravili smo elektronski (*online*) upitnik, koji smo distribuirali preko interneta, a koji je uključivao 25 varijabli za merenje stepena učestvovanja očeva u brizi i nezi deteta, kao i bateriju pitanja kojima se meri vrednovanje rodne ravnopravnosti u roditeljskim ulogama. U roku od 15 dana upitnik su popunila 103 oca, od kojih smo izabrali 45 koji odgovaraju potrebnom profilu. To su očevi koji imaju sledeće obeležja: 1) na skali uključenosti u brigu i negu dece su u prvih 30%, 2) u odgovorima na pitanja³¹ kojim se meri egalitarnost roditeljskih uloga imali su skorove koji odražavaju umerenu ili potpunu egalitarnost, 3) na skali rodne egalitarnosti imali su skorove koji odražavaju umerenu ili potpunu egalitarnost, 4) njihova deca trenutno imaju 2–7 godina. Poslednji kriterijum valja obrazložiti. Godište deteta je uzeto kao kriterijum kojim se želi prepoznati konstantna uključenost oca u brigu oko deteta. Naime, ova razvojna faza deteta podrazumeva i dalje visok stepen brige i nege od strane roditelja, ali je dovoljno vremenski udaljena od perioda privikavanja na roditeljske uloge tako da možemo govoriti o ustanovljenom stilu roditeljstva. Iz ovako formiranog poduzorka očeva obavili smo intervju sa 24 ispitanika³². Pomoću metoda dubinskog intervjuja je bilo moguće na dubljem nivou razmeti stavove, lično iskustvo, prakse, mišljenja i motivaciju očeva. Na ovaj način smo u mogućnosti da dopunimo opštija saznanja dobijena na osnovu kvantitativnih podataka i analiza. Intervjui su vođeni „licem u lice“, osim u tri slučaja, kada je zbog nemogućnosti zakazivanja intervjuja obavljen razgovor putem video linka (preko skajpa). Tokom izvođenja

³¹ Iskaze *Otac može podjednako dobro da vaspitava dete kao i majka i Brigom o deci prvenstveno treba da se bavi majka, pa tek onda otac* merene Likertovom petočlanom skalom.

³² Ovaj broj ispitanika se pokazao kao dovoljan da zadovolji zastupljenost i zasićenost svih relevantnih osobina od interesa za istraživanje.

istraživanja testirali smo da li su ispitanici osetljivi na samu temu i da li su otvoreniji prema ženskom intervjueru. Zbog toga je 7 intervjuera obavila obučena sociološkinja. U narativima ipak nije bilo značajnijih razlika u odnosu na pol istraživača, što ukazuje da je ovaj tip populacije visoko refleksivan u odnosu na sopstvene prakse i reprezentacije, bez obzira na to kome se obraća. Nakon obavljenih intervjuera, snimljene razgovore smo pretočili u tekst, koji je dalje analiziran uz pomoć programa za analizu kvalitativnih podataka (NVivo7).

Za formiranje instrumenta su delimično korišćena iskustva iz prethodnih istraživanja³³ (Miller, 2010; Father Indication Framework; Palkovitz, 2002; Marsiglio, 1995; Lamb, 1987a; Lamb 1997; Pleck, 1997) koja smo prilagodili domaćem kontekstu.

Tabela 3: Vodič za razgovor – dimenzije

Individualna tranzicija		Porodična tranzicija	
1	Socio-demografske osobine	5	<ul style="list-style-type: none"> o Zajednička značenja / posvećenost o postajanje porodicom o zajedništvo o posvećenost o Fleksibilnost o pregovaranje oko uloga (kroz vreme) o pitanje moći o komunikacija o odnos stabilnosti i porodične promene
2	Usklađenost roditeljstva, posla i slobodnog vremena		
3	<ul style="list-style-type: none"> JA kao otac (self) značenje/identitet b) proces postajanja ocem - motivacija c) razvoj – zrelost 		
4	Odnos (roditelj) otac – dete 4.1. Prisutnost oca <ul style="list-style-type: none"> • odgovornost <ul style="list-style-type: none"> ➤ unutarporodična ➤ vanporodična • dostupnost • uključenost • direktna interakcija brige • igranje • proces učenja (najšire) 4.2. Materijalno obezbeđenje		

³³ Deo vodiča za razgovor koji se odnosi na sazrevanje i slike o dobrom/lošem ocu je delimično prerađen deo instrumenta koji je pokristio Palkovic (Palkovitz, 2002: 267-271). Podatke o aktivnostima vezanim za decu ispitanici su davali za sebe i svoju suprugu. Ovaj deo instrumenta predstavlja delimično revidiranu verziju koju su koristili Marsiglio et al (1998), (koju je originalno razvio Palkovitz, 1997).

Sociodemografske osobine obuhvataju teme obrazovanja, rada, zanimanja, materijalnog standarda porodice i sl. *Identitet* očeva obuhvata interpretacije kako su postali očevi, šta su uzroci, a šta posledice ulaska u ovu ulogu, motivaciju i značaj ovog identiteta. *Usklađenost različitih sfera života* podrazumeva različite angažmane koje očevi prave da bi uskladili posao, roditeljstvo, bračne odnose i slobodno vreme. Na ovom nivou može postati jasno kakve su strukturne prepreke izbalansiranog odnosa, kao i kakvo je relativno vrednovanje svake sfere života ponaosob. *Odnos roditelj–dete* uključuje niz složenih poddimenzija (od kojih su dve osnovne prisutnost i materijalno obezbeđenje). Na ovom nivou razgovor se fokusirao na stvarne prakse očeva (u smislu kvanititeta i kvaliteta) i interpretacije značaja tih praksi za njih i za decu. U okviru porodične tranzicije, *zajednička značenja* imaju kao cilj da prepoznaju značenja na nivou porodice, odnosno treba da ponude odgovore o obliku porodične ideologije. *Fleksibilnost* podrazumeva odnose i prakse koji postoje na nivou supružnika i šire srodničke grupe i obuhvataju pitanja o podeli rada u domaćinstvu, roditeljstvu, pitanja moći i odlučivanja, odnosno kvaliteta supružničkih odnosa, kao i vremensku dimenziju koja obuhvata način privikavanja na nove uloge.

2.2.5. Narativna analiza kao metod

Metod narativne analize svoju primenu je započeo u filozofiji, analizi književnih dela, antropologiji i psihologiji, ali je brzo pronašao put do svih disciplina koje se bave kulturom, odnosno nekim sistemom značenja. Upotreba narativa u istraživanjima je u isto vreme došla iz različitih epistemoloških perspektiva (realističke, modernističke, postmodernističke, konstruktivističke), pa su se i očekivanja od metoda i njegov razvoj razlikovali u skladu sa osnovnim istraživačkim ciljevima i pretpostavkama (Clandinin, Rosiek, 2006: 36). S obzirom na to da je upravo zbog svoje primene u različitim akademskim poljima različito i konceptualizovan i primenjivan u istraživačkim praksama, ovaj metod je sa sobom doneo bogatstvo i različitost upotrebe, ali i potrebu da se prilikom određenja jasno definiše šta se pod njim podrazumeva.

Evik i Silbi (1995: 201–204) smatraju da narativi u sociologiji³⁴ mogu imati tri forme i funkcije. Prva forma jeste *objekt* istraživanja, gde se narativ proučava kao oblik kojim ljudi osmišljavaju i objašnjavaju sebi i drugima svet oko sebe i svoje mesto u njemu. Cilj analize bi bio dolaženje do sličnosti i različitosti narativa, kao i prepoznavanje različitih narativnih strategija kroz vreme i prostor. Druga forma je narativ kao *metod* istraživanja. Ovde se priče tretiraju kao izvori za proučavanje društvenog života. Na osnovu narativa možemo donositi sudove o odnosima u porodici, preduzeću, gradu. Treći oblik je narativ kao produkt sociologa (u vidu pisanog teksta, članka, knjige), kojim se daje uvid stručnjaka u društvene odnose. analizu koju sprovodimo prva dva načina korišćenja narativa su nam od pomoći, dok bi treći bio verovatno značajan za sociologiju i filozofiju nauke. Prvi nam je važan sa hermeneutičkog stanovišta i omogućuje nam pravljenje osnovnih klasifikacija narativa, dok nam drugi daje osnova da analitički ispitamo odnos naratora i društvenog okruženja.

Narativ je zapravo priča koju individue pričaju o sebi (ili o određenim događajima) i na taj način pokušavaju da objasne i strukturiraju proživljeno iskustvo, ideje i značenja. Labov (1972: 359–360) definiše narativ kao „metod za rekapitulaciju prošlih iskustava, kojim se vrši poklapanje verbalnih iskaza sa sekvencama događaja koji su se zaista dogodili“. Narativi su način na koji ljudi uobličavaju sopstvena iskustva i tumače delanja koja su (ne)povezana, stvarajući jedinstveni poredak značenja. „Priče pomažu da se izrazi smisao, evaluira i integriše tenzija koja je inherentna iskustvu: prošlost sa sadašnjošću, zamišljeno sa stvarnim, zvanično sa nezvaničnim, lično sa profesionalnim, kanonsko sa različitim i neočekivanim” (Dyson, Genishi, 1994: 242–243, navedeno prema Webster, Mertova, 2007: 2). Priče koje oblikuju životno iskustvo jednako su značajne, ako ne i značajnije od samog iskustva. Razlog je taj što rekonstrukcija podrazumeva davanje

³⁴ Korišćenje narativa kao metodološkog oruđa u društvenim naukama ima najmanje dva oblika – naturalistički i konstruktivistički (Elliot, 2005: 18–20). Dok je prvom cilj da se dobije iscrpan opis načina na koji ljudi žive, drugom je cilj rekonstrukcija *društvenog reda* iz njihovih delanja. Prvi traga za tim šta se dogodilo i narativ tretira kao izvor podataka, dok drugi ide korak dalje i postavlja pitanje o smislu praksi koje konstituišu svakodnevni život. Za ovaj iskorak izvan dobijanja opisa događaja, veoma je važna interakcija između intervjua i ispitanika. Uloga intervjua je aktivna jer je njegov zadatak da u što većoj meri stimuliše interpretativne kapacitete ispitanika (Elliot, 2005: 22).

značenja pojedinim događajim ali i njihovo uklapanje u širu sliku smisla gde su događaji vođeni određenim ciljevima.

Osnovna ideja ovog metoda jeste rekapitulacija ljudskih iskustava (mada je samo polje iskustva približno problematizovano u filozofiji). Ono je shvaćeno u duhu neopragmatizma (posebno Djuia), po kome je priroda iskustva transakciona (za razliku od Kantovog transcendentalizma), pa je smisao njegovog istraživanja razumevanje relacije između subjekta i njegove okoline (prirodnog i društvenog konteksta) a ne dolaženje do „verne reprezentacije realnosti nezavisne od posmatrača” (Clandinin, Rosiek, 2006: 39). Nekoliko momenata se pojavljuje kao značajno za elaboraciju ovog metoda: 1) temporalnost znanja – treba imati u vidu da narator prilikom pričanja priče uvek selektira materijal, činjenice i događaje kojima formira priču; 2) kontinuitet iskustva – iskustvo je rezultat kontinuiteta sa prethodnim iskustvima i sa anticipiranjem budućih. Istraživanje je „akt unutar struje aktivnosti koja generiše nove odnose koji postaju deo budućih iskustava” (Clandinin, Rosiek, 2006: 41); 3) socijalnu dimenziju istraživanja i razumevanja narativa – narativi su rezultat unutrašnjeg sveta pojedinca (želja, mišljenja, strahova, (ne)svidanja), društveno-kulturnog konteksta i lične biografije. Narativ tako predstavlja priču koja je sastavljena od niza logički povezanih događaja, osmišljenih od strane aktera. Sami akteri se posmatraju kao reflektivni, ali reflektivnost nije proizvoljna, već je kulturno uslovljena tako da sam narativ može da se razume kao rezultat namere osobe koja priča priču i kao konteksta u kom je priča ispričana (Miller, 2010: 10).

Na sličan način i Eliot identifikuje ključne karakteristike narativa: 1.temporalnost, 2. smisljena povezanost delova i 3.socijalna referentnost (Elliot, 2005: 4). Prva (temporalnost) se odnosi na perspektivu aktera u trasiranju procesa i povezivanju sekvenci događaja, posebno onih koji su značajni za njegov život. Ova osobina narativa podrazumeva da su događaji međusobno povezani određenim redosledom njihovog izlaganja i da promena sekvenci značajno menja smisao narativa. Narativ se izražava kroz vezu sa prošlošću, sadašnjošću i budućnošću, odnosno kroz „tri ključne dimenzije ljudskog iskustva – značajnost, vrednost i intenciju” (Connelly, Clandinin, 1990: 9).

Druga podrazumeva da postoji određena logika u načinu povezivanja delova iskustva i njihovog interpretiranja. Ova logika čini narativ koherentnim. Iako se delovi narativa mogu analizirati i kao posebni, značenja su, s jedne strane, uslovljena načinom njihovog izlaganja, a sa druge povezanošću sa društvenim kontekstom. Takođe, delovi narativa mogu stajati u međusobnom odnosu tako da direktno ili indirektno upućuju na njihovu uzročnu vezu (određeni događaji koji predstavljaju uzrok onih koji slede). Ova povezanost delova narativa najčešće se naziva *zaplet*. Narativ se sastoji od više zapleta koji grupišu iskustva u smislene veze i čine ih interpretabilnim sebi i publici. Dimenzija koja se takođe smatra značajnom jeste evaluacija narativa (od strane naratora), kojom se daje značenje i značaj aktivnostima o kojima se priča. Ova dimenzija ima direktnu funkciju komunikacije sa *publikom* jer najdirektnije akcentuje značaj događaja i njihov smisao.

I treća (socijalna referentnost) se odnosi na činjenicu da su narativi uvek društveno i kulturno kontekstualizovani i da su uvek usmereni ka određenoj publici. Oni predstavljaju izraz društvene situacije onog ko ih stvara i u tom smislu se mogu rekonstruisati elementi koji svesno upućuju na društveni kontekst (kada narator sâm daje odgovor šta je iz okoline uticalo na događaje) i delovi koje istraživač može naknadno kontekstualizovati (kada istraživač prepoznaje vezu između društvenog konteksta i, načina povezivanja sekvenci, narativa).³⁵

Narativima pojedinci na jedan manje ili više koherentan način predstavljaju sebe, konstruišu (i reprezentuju) sopstveni identitet. Kroz naraciju individue mogu konstruisati

³⁵ Zilber *et al* (2008) diferenciraju kontekst u kom se naracija formira na tri sfere 1. *intersubjektivni*, neposredan kontekst u kom narativ nastaje – kroz direktnu komunikaciju intervjuera i ispitanika, gde je refleksivnost intervjuera u značajnoj funkciji refleksivnosti ispitanika; 2. *društveno polje*, koje se odnosi na društveno-istorijski kontekst u kom pojedinac živi; uključuje dve dimenzije – strukturalnu – društveni sistem i društvenu strukturu unutar koje se nalazi (institucije, društvene grupe, organizacije i dr.) i temporalnu – događaje i pojedince koji oblikuju polje (ratovi, izbori, krize i sl). Ova sfera se u narativima ne prepoznaje kao *realna* već kao referentna za ispitanikovo iskustvo tako da treba posebno obratiti pažnju na koji način se pojavljuje kontekst u narativima, odnosno koje grupe, organizacije, institucije, ličnosti, događaji su značajni da izraze uslove u kojima se priča odvija i koja predstavlja značajan okvir razumevanja i objašnjenja naratorovog iskustva; 3. *kulturni meta-narativi* su manje više koherentne mreže značenja koji mogu funkcionisati na različitim nivoima – lokalnom, nacionalnom, etničkom, globalnom. Kao takvi oni mogu služiti kao legitimacijska osnova ili kao *model* za pričanje sopstvene priče. Oni često nisu deo refleksije naratora, ali postaju deo analize istraživača Zilber *et al* (2008: 1050-1054).

sopstvenu životnu priču i pritom davati odgovore o sebi, sopstvenom razvoju i kako i zbog čega su sada u situaciji u kojoj se nalaze (Lieblich et al, 2008: 613). Da bi objasnili sopstveni položaj, pojedinci mogu koristiti različite argumente, a neki od njih su deo postojećih modela (kulturnih priča, *metanarativa*). Ispitanik može isticati jedan ključni „uzrok“ ili više njih koji su odredili njegov životni tok, poput ličnog delanja, značaja socijalnih relacija/društvenih mreža, društvene strukture ili iznenadnih događaja (Ibid.). Objašnjenje može biti zasnovano na isticanju značaja lične inicijative, preduzimljivosti koje je dovelo do trenutne situacije, podstičućim i ograničavajućim aspektima društvene strukture (poput klasnog, slojnog, etničkog, rodnog, obrazovnog položaja i sl.) ili čak neočekivanim preokretima u životu koji su izazvani nepredvidivim događajima (npr. otkaz na poslu, razvod roditelja i sl).

Prvi korak u dolaženju do nečije interpretacije o sopstvenom životu (ili nekom njegovom delu) jeste stvaranje uslova u kome će se narativ *otkriti*. Među njima je uspostavljanje odnosa poverenja u kome je reč data ispitaniku tako da on oseti apsolutnu slobodu da ispriča svoje priče. Ispitanik je taj koji u ovoj situaciji ima autoritet, jer su njegov glas i njegova interpretacija jedini od značaja. Ali to ne znači da je istraživač pasivan, već naprotiv, on aktivno učestvuje u komunikaciji, vodeći računa da su njegovi naponi u pravcu razvijanja priče ispitanika, a ne u davanju određene boje ili pravca (Connelly, Clandinin, 1990: 3–4).

Analitičko oruđe koje ćemo koristiti za analizu priče koju očevi pričaju M. Adams identifikuje kao: „*nuklearne epizode* (značajni događaji, sporedni događaji, prekretnice); *imidži* (idealizovana personifikacija selfa, koja ima funkciju glavnog lika u priči); *tematske linije* (sekvence narativa koje su ciljno orijentisane i koje se ponavljaju, posebno one koje se tiču moći/delanja, i ljubavi/zajedništva) i *ideološke postavke* (pozadina verovanja i vrednosti koja situira zaplet u etičko-religioznom kontekstu)” (McAdams et al., 1997: 679).

Instrument istraživanja je konstruisan tako da izražava *višestruke narative* i time nam omogućava da dobijemo interpretacije i podatke o više dimenzija roditeljstva, i to tako što će ih ispitanik povezivati sa prošlim, sadašnjim i budućim (anticipiranim) događajima (Pleck, Stueve, 2004: 88).

Za analizu dobijenih narativa koristićemo dva narativna metoda koja identifikuju Liblich i saradnici – kategorijski i holistički (Lieblich et al., 1998). To znači da ćemo iste narative tretirati na dva analitička načina. U prvom slučaju ćemo pokušati da u okviru određenih tematskih celina (npr. prvo iskustvo sa detetom) prepoznamo svu raznolikost zapleta koji se pojavljuju, njihove međusobne odnose, i ukoliko je moguće povezati ih sa karakteristikama ispitanika. U drugom slučaju ćemo pokušati da analizom celokupnih narativa ispitanika otkrijemo tipične primere *očinskih identiteta*.

U prvom slučaju (kategorijski analiza) ćemo koristiti tematske celine (izdvojene iz pojedinačnih narativa) sa ciljem da prepoznamo varijacije u praksama, stavovima, odnosima i procesima koji obeležavaju tranziciju u roditeljstvo. Na ovaj način ćemo obraditi sve tematske celine: 1. tranziciju u roditeljstvo, 2. normative očinstva i očinski identitet 3. odnos oca i deteta/dece i 4. porodičnu/partnersku tranziciju.

Narative o tranziciji u roditeljstvo dobili smo tako što smo od očeva tražili da nam ispričaju svoja iskustva o roditeljstvu u pet vremenskih tačaka:³⁶ 1) razmišljanje i odlučivanje o roditeljstvu, 2) period trudnoće, 3) rođenje deteta (prvih nekoliko dana), 4) period dok je dete beba (prva godina), i 5) sadašnje roditeljsko iskustvo. Za poslednja tri tražili smo da izdvoje neko posebno upečatljivo iskustvo, događaj ili situaciju koja je tipična za taj period. Na ovaj način, generisali smo veći broj priča koje rekonstruišu tranziciju u roditeljstvo/očinstvo.

Narative o normativu očinstva i očinskom identitetu ispitanici su nam predstavili kroz priče o tome kako su se oni odlučili da postanu roditelji, šta za njih roditeljstvo znači, zbog čega je bitno biti roditelj, koje promene u njima samima je donelo roditeljstvo, koje su uloge oca i majke, šta je dobar a šta loš otac, kakav je njegov odnos prema sopstvenom detinjstvu i roditeljima (posebno ocu) u svetlu njegovog roditeljstva, kakav je odnos ovog i drugih identiteta (posao, dokolica i sl) i dr. Na ovaj način prepoznali smo različite načine na koji očevi opisuju sebe, odnosno koje elemente povezuju da bi predstavili sebe kao oca i njihove stavove koji formiraju manje/više koherente diskurse (*novog*) očinstva.

³⁶ Ovakvu strategiju razvijaju Plek i Stiv (2004). Mi smo je donekle modifikovali i tako primenili.

U trećem slučaju korišćenja narativa nastojaćemo da prema tri osnovne dimenzije – prisutnost oca, materijalno obezbeđenje i porodična/partnerska tranzicija – prepoznamo modele odnosa očeva i njihove dece, npr. stepen i način uključenosti u dečji život. Na poslednjem nivou ćemo analizirati različite modele porodične tranzicije u roditeljstvo, i socijalne relacije očeva (npr. modeli odnosa sa suprugom/partnerkom).

U drugom slučaju (holistička analiza) korišćićemo čitave narative pojedinaca, sa ciljem da izdvojimo modele subjektivnih objašnjenja, racionalizacija, osećanja procesa postajanja roditeljem, odnosa sa detetom i suprugom/partnerkom. Oni će biti predstavljeni kao posebne studije slučaja, jer ćemo nastojati da kroz analizu celovitih narativa izdvojimo tipične identitetske strukture. Interpretacije će uzeti u obzir ličnu biografiju oca, društveni kontekst i porodičnu dinamiku. Pojedinačne priče će nam dati celovitiju perspektivu o životu muškaraca koji su očevi, nego kada analiziramo posebne segmente njihovih priča.

2.3. Istorijsko-društveni kontekst istraživanja

2.3.1. Istorijska perspektiva roditeljstva

Istorijski i sociološki posmatrano, možemo reći da je odnos oca prema deci u značajnoj meri (ako ne u potpunosti) rezultat promena odnosa između supružnika u privatnoj i javnoj sferi. Ukoliko želimo da shvatimo značaj promene koja se dešava sa nastajanjem moderne porodice i njenog posebnog kvaliteta *osećajnog jedinstva*, koji podrazumeva i novu osećajnost oca prema deci, neophodno je da shvatimo promene unutar bračne dijade. Za razumevanje fenomena novog očinstva, veoma je značajna promena koja se dogodila u postojanosti bračnih/partnerskih odnosa u savremenom svetu, tako da nove roditeljske prakse predstavljaju izraz pregovaranja između ravnopravnih partnera. Ovaj proces otvara mogućnost traganja za novim uporištima identiteta muškarca.

Na osnovu raspoloživih izvora³⁷, kao što su pravna dokumenta, pisma, memoari i sl., mogu se u grubim crtama rekonstruisati porodični odnosi u Srbiji tokom XIX i u prvoj polovini XX veka. Tokom **XIX veka** među balkanskim stanovništvom dominira *balkansko porodično domaćinstvo*, čije su osnovne osobine patrilokalnost i patrilinearnost, i unutar njega funkcioniše patrijarhalna – rodna i generacijska – struktura autoriteta. Domaćinstvo je istovremeno proizvodna i potrošačka jedinica sa sistemom kolektivne svojine u vlasništvu muškaraca, koja se i među njima deli i nasleđuje (Kazer, 2002: 272). Unutar grupe žene su podređene muškarcima usled patrilenearnog načina računanja srodstva, koji je ženu isključivao iz sistema nasleđivanja i od nje činio *nesigurne* članove domaćinstva koji će u dužem roku napustiti kuću i promeniti mrežu lojalnosti (Ibid.: 361). Podređenost je

³⁷ Istorijski izvori za proćavanje porodićnih odnosa na tlu Srbije su prilićno ogranićeni, a jedan niz razloga se vezuje za domen koji je karakteristićan za proućavanje fenomena uopšte, poput preovlađujućeg stava u prošlosti da je ova sfera stvar privatnosti i nebitna a samim tim i nezanimljiva (hronićarima, istorićarima i dr.). Drugi niz razloga se odnosi na specifićnost društveno-politićke situacije ovog podrućja koje je duži vremenski period bilo deo Otomanske imperije unutar koje nije postojala potreba za sistematskim proućavanjem ili beleženjem osobina domaćeg života. Takođe, nakon uspostavljanja državnosti, proći će dosta vremena do uspostavljanja institucija socijalne zaštite kao i institucija koje za cilj imaju sistematsko praćenje stanja stanovništva (poput zavoda za statistiku).

podrazumevala stvarno i simboličko priznavanje autoriteta muškaraca, bez obzira na njihove godine.

Sve do 1844. godine porodični odnosi nisu bili regulisani posebnim zakonom. Te godine *Srpski građanski zakonik* uvodi odredbe koje žene pozicioniraju (u skladu sa preovlađujućom patrijarhalnom ideologijom i praksama većine evropskih društava kao i Srbije) pravno zavisnom od svog muža i oca, namenjujući joj uloge supruge i majke i ograničavajući njenu delatnost pretežno na privatnu sferu (Vučetić, 2007: 133). Budući da je i pravno vezana za oca i supruga, bez mogućnosti nasleđivanja, sa veoma ograničenim pravom na potomstvo (u slučaju razvoda) i gotovo bez prava na zapošljavanje (osim uz saglasnost supružnika), položaj žene je u ovom periodu bio samo zakonska kodifikacija već postojećih praksi.³⁸ Prema ovom zakonu, supruga je bila lišena prava nasleđivanja muža u slučaju njegove smrti – imala je pravo na korišćenje, ali ne i na otuđivanje ostavštine. Ženska i vanbračna deca nisu imala pravo na nasledstvo i ova zakonska odredba ostala je na snazi sve do 1955. godine³⁹, kada je ukinuta i zamenjena jednakim pravom na nasleđivanje deteta oba pola, kao i dece koja su rođena van braka. U slučaju razvoda, *Građanski zakonik* je predvideo da odrasla deca žive sa ocem, i to muška deca starija od četiri i ženska starija od sedam godina, a mlađa sa majkom.⁴⁰ U skladu sa učenjima crkve i preovlađujućom ideologijom, žena je bila izjednačena sa detetom, i nije bila ravnopravna sa

³⁸ U ovom smislu Srbija ne predstavlja izuzetak u Evropi već prati trendove s obzirom da se "većina zakonodavstva zasnivala na Napoleonovom *Code Civile*, u kojem je ženska pravna sposobnost bila izjednačena sa pravnom sposobnošću maloletnika. U Francuskoj su žene i muškarci bili izjednačeni u pogledu pravne sposobnosti tek 1938. godine, u Poljskoj 1921. Sovjetskom Savezu 1932, a u Italiji 1919. godine" (Marković, 2007:103).

³⁹ "Deca muška umrloga i njihovi muški potomci dobijaju prvi nasledstvo; oni isključuju sestre, oca i mater i sve pretke njine i njihovo potomstvo ili pobočne srodnike." (Član 396. Srpski građanski zakonik). "Koliko muške dece, na toliko se delova deli imanje roditeljsko, i svako dete muško dobija ravan deo. A ženskoj deci u ovom slučaju pripada uživanje, izdržavanje, snabdevanje i pristojno udomljenje po postojećem običaju." (Član 397. Srpski građanski zakonik).

⁴⁰ "Rasprava supružnička ili i sam razvod ne oslobađava roditelje od njihove dužnosti spram dece. Samo u tom slučaju potreba je iste dužnosti na oba roditelja razvedena srazmerno podeliti, tako, da ako se sami poravnali i složili ne bi, zakon uređuje, da deca muška do navršene četvrtve, a ženska do navršene sedme godine pod materinu hranu i negu spadaju, a ostali pod očinu brigu dolaze; ako ne bi osobite okolnosti sreće radi dečije drugu naredbu iziskivale." (Član 118. Srpski građanski zakonik).

muškarcem ni na jednom nivou, tako da je muškarac za nju predstavljao, kao i za decu, autoritet kog treba slušati i od kog treba učiti (Timotijević, 2011: 289–291).

Patrilokalnost i patrilinearnost sa sobom nose i patrijarhalni model oca-hranitelja, kome je obaveza prema deci izdržavanje. Ukoliko bi došlo do razvoda supružnika, otac je imao obavezu da se brine o materijalnom obezbeđenju dece.⁴¹ U praksi, i država se trudila da ojača tradicionalnu ideologiju i suzbije dovođenje u pitanje braka kao institucije (posebno u praksama preljube i čedomorstva) (Divac, 2006). Zakonski su ograničavane sve situacije koje mogu da dovedu do svađa ili prilika za preljube, poput seoskih zabava ili primanja u kuću žene koja je odbegla od svog supruga (Ibid.: 229).

Patrijarhat je bio državna ideologija i dominantni (i verovatno jedini) pogled na bračne i porodične odnose. Podela uloga podrazumevala je da su muškarci svoj identitet zasnivali na „ulozi starešine porodice, njenog hranitelja i zaštitnika“, dok je osnovna uloga žena bila vođenje domaćinstva koje je uključivalo i brigu o deci (Vuletić, 2006: 117). U pravnom smislu, ovakva situacija ostala je na snazi sve do uspostavljanja novog društvenopolitičkog sistema posle Drugog svetskog rata. Tokom XIX veka, situacija u gradu bila je slična kao i na selu, mada su urbani centri bili i mesta modernizacije. U većim gradovima postepeno je bivalo sve više zaposlenih žena, kao i organizacija koje direktno ili indirektno okupljaju žene i predstavljaju okvir artikulacije njihovih posebnih rodničkih interesa.

Prva polovina XX veka, naročito posle stvaranja Kraljevine SHS, predstavlja period nešto brže modernizacije usled značajnije komunikacije koja se odvija unutar političkog i kulturnog prostora područja sa različitim istorijskim iskustvima (Austrougarske Monarhije i Otomanskog carstva). Sredstva komunikacije (saobraćajnice i mediji), omogućila su bliže povezivanje stanovnika sa modernim evropskim trendovima, što je dovelo do prihvatanja novih ideja i novih praksi (iako unutar prilično uskih krugova –

⁴¹ „Sve troškove poradi izdržavanja i vaspitanja dece dužan je poglavito otac nositi, a posle njega mati, za njom ded i baba od očine strane, a za ovima stričevi, a posle ded i baba od materine strane i ujaci; osim ako nisu u zadruzi, u kom slučaju ako uživaju imanje u zajednici dužan je starešina kućni o snabdevanju sviju starati se, i posle oca svu brigu poglavito nositi.“ (Član 119. Srpski građanski zakonik).

urbanih). Na političkom planu se u ovom periodu (mada neuspešno) odvijaju borbe za izjednačavanje prava nasleđivanja između supružnika (Marković, 2007).

Žene su u ovim procesima modernizacije dobijale sve više na značaju u javnoj sferi. Najpre su počele da ulaze u sferu rada tako što su osvajale zanimanja koja su odgovarala tradicionalnim ženskim ulogama u kući (poput poslova u domaćinstvu, nege, tekstilne industrije, nižih nivoa obrazovanja i dr.), ali su postepeno postale prisutne i u onim sferama koje su smatrane isključivo muškim (politika, nauka i dr.). Beograd, kao najznačajniji urbani centar, bio je središte ovih promena. Iako je učešće žena u radnoj snazi bilo značajno ispod nivoa učešća muškaraca, ono se postepeno povećavalo, od 14.2% 1926. do 15% 1931. godine (Milenković, 1998, nav. prema Vučetić, 2007: 135). Istovremeno su se dešavale i promene u shvatanju braka i seksualnosti, o čemu nam svedoči povećavanje broja razvoda, ali i sve češće javno preispitivanje ženske čednosti kao vrhunske vrednosti (Vučetić, 2007:140–141).

Promene su se polako dešavale i u selima, u kojima postepeno opada značaj tradicionalnog patrijarhalnog autoriteta. Sa raspadom tradicionalne zadruge, najpre dolazi do smanjenja i redefinisanja autoriteta supruga, a potom i oca. U prve dve decenije XX veka već su vidljivi uticaji modernizacije, ali i efekti Prvog svetskog rata, kada je većina žena ostala sama na gazdinstvima i dokazala sebi i drugima da su podjednako sposobne da njima upravljaju kao i muškarci. Uz sve češće obrazovanje žena, svodenje porodice na nuklearnu i migracije ka gradu, promene unutar porodice bile su nezaustavljive (Erlih, 1971: 35–68, 207–282).

Uspostavljanje novog društveno političkog poretka **nakon Drugog svetskog rata** značilo je ubrzanu modernizaciju na mnogim poljima društvenog, političkog i ekonomskog života. U *Ustavu FNRJ* (donetom 1946. godine), jasno je postulirana rodna ravnopravnost. Prvi put u istoriji žene su dobile pravo glasa, a njihovo pravo na rad i jednaku zaradu dobilo je i pravnu formulaciju. *Zakon o braku*, koji donet iste godine kad i Ustav, uveo je značajne modernizacijske novine: nestaje pravna podređenost žene suprugu, patrilinearnost postaje opcija a ne i obaveza (supružnici biraju da li će zadržati sopstveno ili uzeti prezime supružnika), roditelji su postali izjednačeni u pogledu obaveza prema deci. Razvod je

olakšan i omogućen je sporazumom, a imovina nakon razvoda deljena je srazmerno onom što su u brak uneli (računajući i domaći rad) (Gudac Dodić, 2006: 36–37). Pravnim normama posebno je podvučena zaštita žene, naročito majke, i to tako što su uvedene različite institucije zdravstvene i socijalne zaštite i prvi put porodijsko odsustvo. Promenjena je regulativa nasleđivanja, tako da je žena nasleđivala supruga u slučaju njegove smrti, a deca roditelje, ravnopravno, bez obzira na pol. Tokom šezdesetih godina se odnos prema abortusu menja podzakonskim aktima, ali je ovo pravo potvrđeno u Ustavu iz 1974. godine (Gudac Dodić, 2006: 18–22).

Ova pravno uokvirena modernizacijska dostignuća imala su i svoje manifestacije u realnom životu. Tokom socijalističkog perioda, došlo je do povećanja broja žena koje ulaze i izlaze iz procesa svih nivoa obrazovanja. U ovom periodu smanjuje se rodni jaz u obrazovanju između muškaraca i žena, da bi žene (mereno neposredno nakon završetka obrazovanja), u proseku postale bolje obrazovane od muškaraca tokom osamdesetih godina XX veka (Stanojević, 2013). U okviru tržišta rada, situacija tokom čitavog perioda išla je u smeru manje-više ubrzanog zapošljavanja žena i smanjenja rodnog jaza u stopama aktivnosti, neaktivnosti, nezaposlenosti i zaposlenosti. Žene su postale značajni deo radne snage. Povećanje učešća zaposlenosti žena u ukupnoj radnoj snazi se kretalo od 22% 1950. godine do oko 40% početkom devedesetih godina (Gudac Dodić, 2006: 61–63). Mada su pokazatelji ukazivali na smanjenje rodnih nejednakosti, one nisu nestale. Prvi indikator reprodukovanja patrijarhalnog nasleđa moguće je prepoznati u strukturi zapošljavanja, tzv. feminizacije rada. Žene su pretežno bile zaposlene u određenim privrednim granama i sektorima koji su inače slabije plaćeni i masovno zapošljavaju nekvalifikovanu i polukvalifikovnu radnu snagu. Radilo se o zanimanjima koja su tradicionalno vezivana za ulogu žene, poput nege dece, starih (medicina, obrazovanje, prehrana), izrade odeće i obuće (tekstilna i kožna industrija i sl.). Iako je postojala regulativa koja je garantovala rodnu jednakost na nivou zarada, žene su sa istim kvalifikacijama imale niže plate, što posredno upućuje da su bile isključene iz upravljačkih struktura i sa odgovornijih položaja.

Ukratko, mada je položaj žene značajno promenjen, novi društveni sistem je podrazumevao nasleđe patrijarhalne kulture koja načelno priznaje ista prava ženama i

muškarcima, ali koja istovremeno sa sobom reprodukuje vrednosti muške dominacije i u javnoj i u privatnoj sferi.

Struktura domaćinstva nastavlja da se menja u pravcu intenzivnije nuklearizacije porodice. Ovaj proces upućuje na gubitak značaja šireg srodničkog sistema za porodični život i svođenje njene osnove na konjugalnu dijadu. Ipak, modernizacija iz ovog ugla nije kao cilj postavljala individualizaciju pojedinaca. Nuklearna porodica je bila ideal – *osnovna ćelija društva*. Brak i porodica se i dalje veoma visoko vrednuju, i iako je razvod olakšan, on podrazumeva dokazivanje bračne krivice. Postepeno dolazi do rasta broja razvoda i do vanbračnih rađanja, odnosno do povećanja broja jednoroditeljskih porodica, ali prema ovim osobama postoji značajan stepen diskriminacije u javnim i privatnim diskursima i praksama. Porodični domen ostaje i dalje u velikoj meri stvar privatnosti, pa su pravila koja ga uređuju i dalje pod uticajem kulturnog nasleđa. O poslednjem svedoči veoma niska osetljivost društva na porodično nasilje.

U takvom kontekstu i dalje ostaju dominantne ideje žene kao majke (bez obzira na njenu radnu angažovanost) i supruge kojoj pripada domaća sfera. Bez obzira na to što su žene osvojile pravo na rad i što su u visokom procentu učestvovala na tržištu rada, do promena unutar domaćinstva dolazilo je veoma sporo. Najveći stepen opterećenja kućnim radom i dalje trpe žene, čak i onda kada su zaposlene. Zato se govori o prvoj i drugoj smeni žene – na poslu i kod kuće (Milić, 2007). Na planu podele obaveza unutar domaćinstva i obaveza prema deci ne dolazi do značajnih promena. Očevi u ovom periodu zadržavaju svoju primarnu ulogu hranioca porodice. Unutar bračne dijade dolazi do promene i razvija se novi emocionalni senzibilitet između supružnika, a odnos prema deci se menja u tom pravcu što se prihvata emocionalna razmena oca i deteta.

2.3.2. Društveni okvir roditeljstva

Period *postsocijalističke transformacije Srbije (PST)* specifičan je po nekoliko obeležja: isprekidan tok transformacijskih promena, drastičan pad proizvodnje, rast neformalne ekonomije, ogroman rast nezaposlenosti (uključujući fiktivnu zaposlenost), rast

društvenih nejednakosti – posebno između elite i ostatka društva. Prema ovim negativnim obeležjima, Srbija je tokom devedesetih bila daleko ispred ostalih postsocijalističkih zemalja (Babović, 2009a: 59–60).

U domaćoj sociološkoj literaturi (Lazić, 2000; Lazić, Cvejić 2004) promene od otpočinjanja PST najčešće se dele u dve faze: period „blokiranе transformacije“ od početka devedesetih do 2001. i period „reaktivirane ili zakasnele transformacije“ posle političkih promena s kraja 2000. godine. Blokirana transformacija nastaje zato što je, za razliku od većine drugih postsocijalističkih zemalja, „političko-ekonomsku dominaciju zadržao režim koji je direktno proizišao iz prethodne vladajuće grupacije, a posledica toga je bilo blokiranje postsocijalističke transformacije” (Lazić, Cvejić 2004: 42). Čitav period obeležen je kombinacijom institucionalnih transformacija i konzervativnih društvenih praksi. Naime, s jedne strane dolazi do strukturnih promena, poput uvođenja političkog pluralizma, odnosno višepartijskog sistema, tržišne ekonomije, rasta klase preduzetnika, tržišnog sektora, ali istovremeno usled nasleđa sa kojim politička elita nije htela da raskine mnogi društveni odnosi opstaju, poput dominantne uloge države i političke elite (koja je uspela da izvrši veliki deo konverzije političkog kapitala u ekonomski) i nepotpune privatizacije. Usled izolacije zemlje, GDP je opao za polovinu, fiskalni sistem je bio u stalnom i dubokom deficitu, finansijski sektor nefunkcionalan, dok je rast neformalne ekonomije i vrednost koja se stvara u njoj premašila polovinu GDP-a u prvoj polovini devedesetih (Krstić et al., 1998: 7, nav. prema Babović 2009a: 93). Istovremeno, dolazi do rasta nezaposlenosti (stvarne i fiktivne – lica na prinudnim odmorima) i do uspostavljanja značajnih materijalnih nejednakosti (GINI koeficijent 1996. iznosi 37.8, što je najviše među postsocijalističkim zemljama, izuzev Rusije) (Ibid.: 84–103). Usled ovih procesa dolazi do značajnog osiromašenja stanovništva, koje dobar deo radnih aktivnosti premešta u sektor neformalne ekonomije i prinuđuje ga da razvije različite strategije opstanka, dok istovremeno raste redistributivna uloga države. S obzirom na to da je Srbija posredno i neposredno u ovom periodu bila u uključena u ratove, navedeni kontekst je dovodio do

pogoršanja uslova i osećanja nesigurnosti za većinu ljudi u Srbiji.⁴² Ovi procesi učinili su društveno okruženje veoma rizičnim za većinu stanovništva, a ključni rizici bili su nezaposlenost, siromaštvo i sve veća kriminalizacija društva (Milić, 2002: 261; Blagojević, 1997).⁴³

U drugoj fazi reaktivirane transformacije, dolazi do izvesnog stabilizovanja institucija: makroekonomska stabilizacija, povećanje deviznih rezervi, ubrzavanje privatizacije, kreditni rejting zemlje raste, strane donacije i investicije počinju da pristižu, dolazi do smanjenja obima neformalne ekonomije, povećanja proizvodnje, međunarodne ekonomske razmene i dr. Iako su nove mere donekle stabilizovale političke i ekonomske prilike (došlo je do realnog povećanja GDP i prihoda), na početku decenije javila se i čitava armija nezaposlenih (prethodno fiktivno zaposlenih), koje privatni sektor nije mogao da apsorbuje. Mada je sve do 2008. dolazilo do postepenog smanjivanja učešća nezaposlenih, kriza na globalnom nivou osetiće se u Srbiji od 2009. godine, kada dolazi do naglog pada izvoza, proizvodnje i dodatnog pritiska na tržište rada, gde je 2012. ukupna stopa nezaposlenosti bila 21.6% (za mlade od 15 do 24 – 50.9%, ARS, april 2012.).

Tokom čitavog navedenog perioda domaćinstva, i pojedinci su morali da se prilagođavaju veoma radikalnim društvenim promene. Ovaj period je za stanovništvo predstavljao vreme izuzetnih rizika. S obzirom na to da je socijalistički društveni sistem prestao da postoji, a da je izostalo temeljnije restruktuiranje i uvođenje institucija koje bi integrisale društvo na novim osnovama, pukotine koje su nastale dovele su do jačanja neformalnih veza na svim nivoima funkcionisanja i oslanjanje na sopstvene/porodične

⁴² U prvoj polovini devedesetih u Beogradu je svako šesto domaćinstvo primilo izbeglice manje ili više trajno (preko 200.000 izbeglica je došlo u Beograd), svako peto je pozajmljivalo novac, skoro trećina dobijala „pomoć u naturi“ dok je preko $\frac{3}{4}$ ispitanika percipiralo da se životni standard njihove porodice pogoršao. Prisutnost rata je dovela do veoma povećane kriminalizacije društva koja je praćena velikim strahom od nasilja, a čak svako sedmo domaćinstvo je osećalo da je njihova imovina bila ugrožena od strane provalnika (Milić, 2002: 261, Blagojević, 1997).

⁴³ Milić smatra da je gubitnika u procesu tranzicije daleko više od dobitnika i da se mogu razvrstati u četiri grupe: 1. bez gubitaka: domaćinstva gradskih jezgara, najmanje izložene razaranjima, 2. višestruki gubitnici u koje spadaju stari, nezaposleni, radnici, izdržavani, ali srednji-slojevi iz gradskih zona, 3. višestruki dobitnici koje čine mladi, preduzetnici, 4. posebnu grupu čine bivši rukovodioci, koji pripadaju onima sa višestrukim gubicima, ali od ranije imaju akumulirani kapital (Milić, 2002: 266-273).

resurse u velikoj meri. To je dovelo do jačanja neformalne privrede i do kreiranja značajnog dela GDP u ovoj sferi. Pojedinci i domaćinstva prilagođavali su se kriznom okruženju u zavisnosti od resursa kojima su raspolagali, a kao jedan od najbitnijih resursa pokazao se humani kapital. Domaćinstva su ispoljila tendenciju diversifikovanja radnih aktivnosti (uključivanjem različitih članova u različite poslove, kao i obavljanjem više poslova van domaćinstva istog pojedinca), češćeg obavljanja dodatnog rada, povratka poljoprivredi usled gubitka posla, kao i samostalnim zadovoljavanjem potreba samostalnom naturalnom proizvodnjom (Babović, 2004: 271). Naime, domaćinstva su bila primorana da jedan deo prihoda ostvaruju preko dodatnih poslova ili isključivo radeći neprijavljeni kao samozaposleni ili kod poslodavca. O tome svedoči i visok nivo radno-diversifikovanih strategija domaćinstva (2003. godine), gde 2/5 domaćinstava prihode stiže kroz formalno zaposlenje i dodatni rad, najčešće u neformalnom sektoru, a svako deseto domaćinstvo prihode stiže isključivo unutar neformalnog sektora (Babović, 2004: 250–252). Strategija radne diversifikacije bila je strategija ublažavanja materijalnih i finansijskih pritisaka na domaćinstvo, kao i osnov poboljšanja položaja svojih članova (i bila je deo repertoara značajnog dela domaćinstava, osim onih koji se po materijalnom standardu nalaze na dnu i onih na vrhu društvene stratifikacijske lestvice). O tome svedoči i sastav domaćinstva jer se češće odvijaju kod proširenih porodica (Babović, 2009a; Miletić Stepanović, 2011). Na taj način udruživanje resursa članova domaćinstva postaje osnova za zadržavanje socijalnog položaja, ali i otvaranje mogućnosti za unutargeneracijsku ili međugeneracijsku društvenu promociju. Situacija *zbijanja redova* unutar porodice doprinela je usporavanju modernizacijskih procesa koji su na nivou porodice i braka podrazumevali preživljavanje u visokoj meri patrijarhalnih vrednosti i tradicionalne podele rada.

Na tržištu rada trenutno su više stope zaposlenosti muškaraca nego žena. Tokom 2012. godine u kontingentu radno sposobnog stanovništva (15–64 godina starosti) je bilo 52.4% zaposlenih muškaraca i 38.1% zaposlenih žena (ARS, 2012). Iako je stopa ukupne zaposlenosti među najnižima u Evropi, razlika u upošljenosti muškaraca i žena je na nivou istočnih, južnih i centralnih evropskih zemalja (EUROSTAT). Stopa zaposlenosti u poslednjih 15 godina beleži izvestan pad za oba pola, što je, s jedne strane, rezultat starenja stanovništva, ali u mnogo većoj meri rezultat dodatnog povećanja nezaposlenosti nakon

2008. godine. Razlika između zaposlenosti muškaraca i žena se u ovom periodu nešto intenzivnije smanjuje, ali ne kao rezultat povećanog zapošljavanja žena, već usled povećanog gubitka posla muškaraca.

Prosečne zarade (zaposlenih kod pravnih lica) u poslednjoj deceniji su nominalno porasle gotovo tri puta, ali je istovremeno nastao i izvesni jaz u visini plata između muškaraca i žena. I dok 2003. godine gotovo da nije bilo razlike u prosečnoj visini plate, 2010. godine je ta razlika skoro 10% (Žene i muškarci, 2011: 65-69). U gotovo svim sektorima delatnosti muškarci imaju viša primanja, što ukazuje na to da zauzimaju više pozicije unutar radnih organizacija, ali i na mogućnost da su za isti rad bolje plaćeni. Na svim nivoima stepena obrozovanja, prosečna zarada žena je niža i kreće se 65–85% plate muških kolega.

Stopa zaposlenosti žena varira drugačije u odnosu na muškarca kada se posmatra u odnosu na to da li i koliko dece imaju. Podaci nam govore da sa dobijanjem deteta raste stopa zaposlenosti i muškaraca i žena. Povezanost je takva da najčešće do odluke da se dobije dete dolazi nakon dobijanja posla, i da je u tom smislu značajnija zapošljenost muškarca/oca. Sa povećanjem broja dece dolazi do pada zaposlenosti žena i konstantnog stepena upošljenosti muškaraca, čime se rodni jaz povećava na tržištu rada.

Tabela 4: Stopa zaposlenosti muškaraca i žena starosti 25-49 godina u odnosu na broj dece

25-49 godina	2006			2010		
	Ž	M	Razlika	Ž	M	Razlika
Bez dece	58.6	66.4	7.8	58	64	6
1	61.9	82.9	21	60	79	19
2	56.6	81.7	25.1	58	82	24
3+	32.9	80.6	47.7	55	80	25

RZS, 2008, 2011, *Žene i muškarci*.

Ipak, kada je reč o dominantnom modelu angažmana na tržištu rada, u Srbiji je najzasupljeniji obrazac u kojem su oba supružnika zaposlena puno radno vreme. Na osnovu

podataka isključivo o porodičnim domaćinstvima⁴⁴ u čak 71.1% porodica oba supružnika su zaposlena, u još 18.5% je muškarac zaposlen, a supruga nezaposlena, 6% je porodica u kojima je majka zaposlena, a otac ne radi i 4.4% gde su oba supružnika van tržišta rada.

Neaktivnost žena značajno je viša od neaktivnosti muškaraca, i tokom poslednje decenije se kod oba pola povećala za oko 10%.⁴⁵ Razlog ovog povećanja je dvostruk – s jedne strane, povećao se broj penzionera, a sa druge broj mladih koji su u procesu obrazovanja. I u jednoj i u drugoj populaciji dominiraju osobe ženskog pola, i uz učešće kategorije domaćica objašnjava udeo neaktivnosti na tržištu rada žena.

Tabela 5: Zaposlena lica prema intenzivnosti radnog angažmana prema polu (2010. godina)

Časovi rada - nedeljno	Starost					
	15+		15-64		15-24	
	Ž	M	Ž	M	Ž	M
Manje od 20 časova	2	2	2	2	5	4
Od 20 do 29 časova	5	4	4	3	7	9
Od 30 do 39 časova	8	6	7	5	5	5
Preko 40 časova	85	88	87	90	83	82
Ukupno	100	100	100	100	100	100

Izvor: RZS, 2011, *Žene i muškarci*.

Kad je reč o strukturi raspodele radnog vremena, većina zaposlenih i muškaraca i žena radi puno radno vreme, a tek je nešto više učešće žena od muškaraca sa kraćim radnim vremenom. Puna zaposlenost stanovništva sa punim radnim vremenom nasleđe je socijalističkog ideala privrede i rodni odnosa, koji kao takav preživljava i kao kulturni obrazac i kao praksa planiranja porodičnih prihoda. Trenutno privredni ambijent, kao i zakonodavna prakse Srbije, nisu naročito osetljivi po pitanju dužine radnog vremena roditelja, tako da je strategija u slučaju nemogućnosti unajmljivanja stručnih usluga za čuvanje dece najčešće odustajanje od rada.

⁴⁴ Podaci su predstavljeni na osnovu istraživanja Porodični život u Srbiji 2008. godine Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

⁴⁵ U 2000. godini je iznosila za muškarce 51.1% i 34.2% za žene, dok je 2010. godine iznosila 61% za žene i 44.5% za muškarce (Sekulić, 2012: 40).

Nezaposlena lica koja trenutno ne traže posao iznose različite porodične razloge koji ukazuju na rodnu diversifikaciju neaktivnosti na tržištu rada. Svega 0.2% muškaraca ne traži posao usled brige o deci ili odraslim nesposobnim licima za razliku od 5% žena, kao i što 3% muškaraca navodi lične ili porodične razloge, a iste ima 13% žena.⁴⁶ Najčešći razlozi među onima koji navode da usled čuvanja dece ili odraslih ne traže posao prikazani su sledećom tabelom (tabela 6). Kod žena najčešći razlog jeste nedostatak servisa (vrtića) koji pružaju usluge čuvanja dece, dok je kod muškaraca (inače niskog učešća) razlog briga o roditeljima.

Tabela 6: Zbog čega ne traže posao lica koja se primarno bave negom članova porodice

	Žene	Muškarci
UKUPNO %	97	3
Usluge za čuvanje dece nedostupne	56	11
Usluge za brigu o odraslima nedostupne	14	58
Usluge za čuvanje dece i brigu o odraslima nedostupne	5	0
Usluge za čuvanje dece i brigu o odraslima namaju uticaj	25	31
Ukupno	100	100

Izvor: RZS, 2011, *Žene i muškarci*.

Iz poslednje tabele je očigledno da je za ravnopravno učestvovanje na tržištu rada neophodno da podružtvljavanje određenih porodičnih funkcija bude na optimalnom nivou. Da ne bi postojala dilema *ko će od supružnika raditi a ko čuvati decu*, dilema koja može samo dovesti do reprodukcije patrijarhalnih odnosa i vrednosti, neophodno je ne samo da postoji pravna regulativa koja omogućuje ravnopravan pristup tržištu rada, već i realni uslovi za usklađivanje sfere rada i porodičnog života za oba roditelja. Iako je tokom socijalističkog perioda razvijana infrastruktura koja pomaže roditeljima da usklade ova dva domena i dalje je *obuhvat predškolskih ustanova i vrtića* u Srbiji na prilično niskom

⁴⁶ Ostali razlozi za netraženje posla su: penzionisanost (kod muškaraca 45% i žena 38%), školovanje (kod muškaraca 27% i žena 20%) i dr. (*Žene i muškarci*, 2011: 63).

nivou.⁴⁷ Kod uzrasta dece do 3 godine obuhvat je 19.1%, dok je na nivou dece starosti od 4 do 7 godina obuhvat 41.9%. Ukupan obuhvat dece je 31.1%.⁴⁸ Takođe, obuhvat je u Srbiji prilično regionalno neujednačen. Najopsežniji obuhvat ima područje grada Beograda, u kome je do 3 godine starosti obuhvaćeno 14.6% dece, a starosti 4–7 godina 59.9% (ukupno je obuhvaćeno 36.7%), zatim region Vojvodine, u kome je obuhvat najmlađih (do 3 godine starosti) 9.9%, a starije dece 59.2%, (ukupno je obuhvaćeno 35.6% dece), dok je najniži nivo obuhvata u centralnoj Srbiji sa svega 5.1% dece do 3 godine starosti i 29.5% dece 4–7 godina, (svega 17.9% ukupno dece je obuhvaćeno sistemom predškolskih ustanova). U ovim delovima Srbije je i nešto više slučajeva da deca nisu primljena u obdanište jer nije bilo dovoljno mesta. S obzirom na to da ovaj deo socijalne zaštite organizuje lokalna samouprava, od resursa kojim raspolaže zavisiće i da li će i u kojoj meri biti realizvano pravo na pristup ovim ustanovama.

Po ovim svojim osobinama, Srbija je bliska ostalim postsocijalističkim zemljama.⁴⁹ Zemlje mediteranskog kruga imaju znatno veći obuhvat predškolskih ustanova od postsocijalističkih zemalja, ali ipak nešto manji od zapadnoevropskih i severnoevropskih zemalja.⁵⁰ Troškovi roditelja za državne ustanove koje brinu o deci nisu visoki i država obezbeđuje subvencije za roditelje koji ne mogu da priušte izdržavanje. Međutim, u mnogim gradovima (uključujući i prestonicu), predškolske ustanove u državnom vlasništvu nemaju dovoljno kapaciteta da prihvate svu decu, tako da je određeni broj roditelja

⁴⁷ Na osnovu podataka izračunatih za 2010. godinu (Ustanove za decu predškolskog uzrasta 2010/2011. RZS, 2011. i procene stanovništva za 2010 godinu RZS – baza podataka).

⁴⁸ Oko 4% dece nije primljeno u ove ustanove jer nije bilo dovoljno mesta, dok je nešto preko 2% primljeno preko raspoloživih kapaciteta.

⁴⁹ U Bugarskoj je 7%, Češkoj 5%, Hrvatskoj 15%, Poljskoj 3%, Rumuniji 2%, dece starosti do tri godine obuhvaćeno, kao i dece starosti od četiri godine do polaska u školu u Bugarskoj je 59%, Češkoj 74%, Hrvatskoj 51%, Poljskoj 46%, Rumuniji 41% (EUROSTAT – 2011).

⁵⁰ U Danskoj 74%; Francuskoj 44%, Holandiji 52%, Švedskoj 51%, Norveškoj 42%, Portugalu 35%, Španiji 39% i Italiji 26% je dece starosti do tri godine obuhvaćeno sistemom predškolskih ustanova, kao i dece starosti od četiri godine do polaska u školu u Danskoj 98%; Francuskoj 95%, Holandiji 89%, Švedskoj 95%, Norveškoj 87%, Portugalu 81%, Španiji 86% i Italiji 95% (EUROSTAT – 2011).

prinuđen da svoju decu upisuje u privatne vrtiće. Cena vrtića u državnom vlasništvu se kreće do 25% prosečne plate, dok je cena privatnih vrtića od 35% do 85% prosečne plate.⁵¹

Stambena situacija. Pored prihoda od rada kao drugi bitan resurs pojavljuje se stambeni prostor, i to posebno za mlađu populaciju koja tek treba da se osamostali i zasnjuje sopstveno domaćinstvo (porodično ili neporodično). Usled odsustva jasnih strateških ciljeva stambene politike (čak gubeći i one osobine prostornog planiranja karakterističnog za period socijalizma), u periodu postsocijalističke transformacije stambeni sektor zadržava gotovo iste osobine koje je imao i u periodu socijalizma, poput niske stambene pokretljivosti, nedovoljno javnih stanova, samogradnje i ilegalne gradnje (Petrović, 2004: 312).

Rezultati istraživanja u Beogradu 2000. godine (Petrović, 2002) pokazuju da skoro polovina bračnih parova (47%) zajednički život započinje u zajednici sa roditeljima i da je unutar svake socijalne klase ovaj procenat visok (najniži za novoosnovane porodice preduzetnika 34%, a najviši kod porodica radnika 67%). Istovremeno, način dolaska do prve nekretnine govori nam o visokoj zavisnosti mladih od resursa roditelja. U samo 2% slučajeva mladi bračni parovi su se prilikom kupovine prve nekretnine u potpunosti oslonili na sopstvene resurse. U ostalim slučajevima radi se o nasledstvu, kao i o različitim vidovima materijalne pomoći roditelja i rođaka (npr. prodaje ili ustupanja otkupljenog stana, udruživanje resursa sa roditeljima, pomoć u novcu i sl.) (Petrović, 2002: 371). U takvim okolnostima raste značaj klase porekla, a lični dohodak postaje manje bitan jer opcije sticanja sopstvene nekretnine zavise većim delom od akumuliranih porodičnih resursa, a manjim od visine sopstvenih. Ovakva situacija utiče na reprodukciju društvenih klasa, što je vidljivo i u većim šansama za kupovinu ili nasleđivanje porodične nekretnine kod dece stručnjaka i rukovodioca, dok je ustupanje stana deci i odlazak iz Beograda najzastupljenije kod radnika. Klasna diferencijacija vidljiva je i u standardu stanovanja, u

⁵¹ Poseban tretman imaju deca iz porodica koja se smatraju socijalno ugroženim – jednoroditeljskim, ukoliko deca boluju od određenih bolesti i u zavisnosti od materijalnih uslova živote porodice, tako da im troškovi mogu biti smanjeni ili ukinuti.

kojem jedinu razliku u odnosu na period socijalizma predstavlja klasa preduzetnika, koji su svoj položaj znatno popravili.

Slični rezultati dobijeni su i na istraživanju populacije mladih 2003. i 2011. godine. Stambeni status mladih je u periodu od osam godina između dva istraživanja ostao veoma nepovoljan, odnosno nije došlo ni do kakvih značajnijih promena. I dalje je prisutna visoka stambena zavisnost mladih od porodice porekla, čemu svedoči podatak da više od polovine njih živi sa roditeljima. Svako peto domaćinstvo venčanih parova oformljeno je unutar porodice i domaćinstva porekla, a najčešći načini kako mladi dolaze do nekretnine jesu nasleđivanje i finansijska pomoć roditelja. Ključni preduslovi za posedovanje sopstvene nekretnine su dobro pozicionirano zanimanje i radni status, gde najveće šanse da dođu do prve nekretnine imaju stručnjaci sa univerzitetom diplomom i oni koji su stalno zaposleni. Samo mali broj mladih, odnosno tek 10% od onih koji su samostalno kupili nekretninu, a kojih je 2011. godine bilo svega 4%, koristio je subvencionisane kredite države (Stanojević, 2012: 60–63, 78), što, s jedne strane, svedoči o niskim ličnim finansijskim mogućnostima, ali i o državnoj podršci koja je nedovoljna i nedostupna najvećem broju mladih.

Ovi rezultati ukazuju na to da je u kontekstu prolongirane krize (kako ekonomske tako i stambene) došlo do relativno visoke zavisnosti novoformiranih domaćinstava od roditeljskih, kao i da stanovanje postaje jedno od strukturnih ograničenja procesa individualizacije, te strategije koje se nameću predstavljaju premoderna rešenja, kao što je zajedničko domaćinstvo sa roditeljima i strategije bazirane na atomizovanim i fragmentarnim porodičnim mrežama (Petrović, 2002: 383).

Pored niskih stambenih mogućnosti, koje su stratifikacijski dodatno neravnomerno raspoređene, rodni aspekt vlasništva predstavlja značajan aspekt društvenih nejednakosti. Blagojević – Hjuson (2013: 75–76) na osnovu podataka anketnog istraživanja zapaža da su muškarci značajnije češće vlasnici nekretnina (stana, kuće, imanja, vikendice), ali takođe ističe da polako dolazi do smanjenja jaza između muškaraca i žena u posedovanju. Stambena zavisnost ne samo od roditelja nego i od supruga/supruge otvara mogućnost i drugih oblika zavisnosti i nesamostalnosti.

Socijalni kapital. U okolnostima već navedenih oskudnih finansijskih i stambenih resursa, neformalne mreže pomoći, sastavljene od rođaka, prijatelja, suseda, kolega, postaju odnosno ostaju veoma bitne. Na osnovu podataka istraživanja Instituta za sociološka istraživanja filozofskog fakulteta iz 2003. i 2008. godine, potvrđeno je da socijalni kapital porodica igra veoma važnu ulogu za porodice i pojedince. Upotreba socijalnih mreža je na visokom nivou i pokazuje odlike specijalizacije, tako da se najčešće pomoć oko zapošljavanja traži od prijatelja, pomoć oko brige o zdravlju od rođaka, dok se pozajmice novca najčešće traže od rođaka. U zavisnosti od socijalnog, materijalnog i profesionalnog položaja zavisi i količina i kvalitet socijalnog kapitala i mogućnost njegovog korišćenja. Ekspresivni socijalni kapital u vidu svakodnevnog podrške rođaka, suseda i prijatelja visoko je razvijen⁵², dok instrumentalni socijalni kapital pokazuje nejednaku raspoređenost među slojevima.⁵³ Slična je situacija i sa mlađom populacijom, kod koje je vidljiv visok stepen reprodukcije socijalnog kapitala roditelja – mladi koji koriste instrumentalni socijalni kapital roditelja imaju i visok stepen očekivanja od sopstvenih kontakata u bliskoj budućnosti.⁵⁴ Iako socijalna umreženost predstavlja značajan kapital za pojedince i njihove porodice, ovakvo stanje zapravo predstavlja rešenje koje je izraz krize institucija. U situaciji nedovoljnog i neujednačenog institucionalnog obuhvata, neformalne mreže dovode do zatvaranja i sve veće diferencijacije društvenih klasa i klika, dok istovremeno sprečavaju

⁵² Milić utvrđuje da su “srodničko-prijateljske i druge neformalne socijalne povezanosti intenzivne, razgranate i visoko operativno funkcionalne” (Milić, 2004:333). Čak 58.7% ispitanika se gotovo svakodnevno a 30.9% više puta mesečno druži sa rođacima i prijateljima. Oni sa nižim obrazovanjem se ređe, a oni na polovima zanimanja (poljoprivrednici, izdržavani, penzioner i preduzetnici i direktori) se češće druže. Istovremeno je identifikovan visok stepen korelacije između materijalnog položaja (pokazatelj izolacije/isključenosti siromašnijih i manje obrazovanih) i intenziteta druženja gde sa povećanjem materijalnog standarda ide i veći intenzitet druženja. Nuklearne porodice pokazuju u većem stepenu sklonost za komunikacijom van porodice, dok su jednoroditeljske i samačke porodice češće povučene u sebe. One sa nižim obrazovanjem za druženje češće izabiraju rodbinu (37.6%) i komšije (29%), dok oni sa višim obrazovanjem prijatelje i kumove (32.4%) (Ibid).

⁵³ Broj porodičnih kontakata varira u odnosu visinu prihoda (oni sa niskim prihodima u preko 2/3 porodica nemaju nikog na koga bi se oslonili za razliku od 1/10 onih sa visokim prihodima) (Tomanović, 2010a:90).

⁵⁴ Relativno je visoko učešće mladih koji su već koristili kontakte svojih roditelja i to prilikom upisa na neki od nivoa školovanja oko 7.7%, svaki peti pri traženju posla, svaki šesti prilikom samog zapošljavanja, 13.2% je pomoću roditelja uspelo da završi neki posao u administraciji a 6.6% pri rešavanju pitanja stanovanja (Stanojević, 2012: 70).

inovacije, društvenu pokretljivost (Milić, 2004) i indirektno dovode do smanjenja institucionalne društvene integracije (Tomanović 2008; Tomanović 2010d).

Porodica i vrednosti. Vrednosne orijentacije stanovništva Srbije su u periodu od otpočinjanja postsocijalističke transformacije pretrpele modernizacijske promene, bez obzira na efekte krize. Poređenjem podataka iz 1989. i 2004. godine J. Pešić uočava da su tradicionalističke vrednosne orijentacije u Srbiji još uvek dominantne, ali da se u međuvremenu stepen njihovog prihvatanja smanjio (posebno kod muškaraca), dok je kod žena ostao na istom nivou. S obzirom na to da se promene vrednosnih obrazaca dešavaju u javnoj sferi i da su u njoj zastupljeniji muškarci, očekivano je da oni budu u većoj meri i nosioci promena⁵⁵ (Pešić, 2006: 289–307). Do sličnih rezultata dolaze i M. Lazić i S. Cvejić (2004), poredeći vrednosne obrasce 1989. i 2003. godine. U periodu od petnaestak godina došlo je do značajnog pada tradicionalističkih vrednosti (merena preko stepena patrijarhalnosti) u svim društvenim slojevima, kao i autoritarizma, što svedoči o značajnim modernizacijskim efektima postsocijalističke transformacije. Iako je nacionalizam u ovom periodu zadržao visok nivo prisutnosti (pa se čak i povećao) i ideje liberalizma prihvatane sa značajnim oprezom, na nivou vrednosti koje u najvećoj meri utiču na unutarporodične odnose, možemo govoriti o promenama koje idu u pravcu manje rodne i generacijske asimetrije i individualnih izbora. Mada su promene očigledne, njihovi nosioci su i dalje u manjini (u ukupnoj populaciji). Istraživanja koja se bave vrednostima, čiji je cilj ispitivanje stavova o porodičnim odnosima, ukazuju na to da u Srbiji u poslednjoj deceniji XX i u prvoj deceniji XXI veka dominira obrazac u kome postoji izuzetno izraženo vrednovanje porodice, unutarporodičnog autoriteta i veoma prisutna roditeljska požrtvovanost za decu (Maksić, Pavlović, 2009: 265). Do sličnih rezultata dolazi i M. Blagojević (1997), baveći se problemom roditeljstva i istražujući jedan deo populacije roditelja – majke. Prema njenim rezultatima, oko trećine ispitanica ima izražene tradicionalističke vrednosti, dodatnih 60% su heterogene, dok svega 11.4% pripada modernističkom spektru vrednosti. Kao i kod J.

⁵⁵ Podrazumevaju orijentisanost ka kolektivizmu, visok skor na skali autoritanosti i visok stepen patrijarhalnosti. Radi se o patrijarhalnosti koja podrazumeva tradicionalno shvaćenu podelu poslova između polova, distinkciju javno privatno i način odlučivanja u porodici: 1989. čak 73.9% populacije je patrijarhalno orijentisano, a 2004. 60.5% (Pešić, 2006.).

Pešić, tip naselja (selo) i nivo obrazovanja ispitanika (niži nivoi) u velikoj meri koreliraju sa patrijarhalnim vrednostima ispitanika/ica.

Rezultati dalje pokazuju da porodica predstavlja veoma značajnu i gotovo nezamenljivu grupu za pojedinca u srpskom društvu. U istraživanju 2003. godine na pitanje: „Koliko je porodica važna?“, čak 96% ispitanika odgovorilo je pozitivno (83% da je „veoma važna“, samo 0.9% ispitanika odgovorilo je da je malo ili nimalo važna). Milić prepoznaje sledeće razloge nezamenljivosti porodice kao okvira funkcionisanja. S jedne strane, radi se o ideološkoj svesti koja je deo društvene i kulturne tradicije, a koja je dodatno dobila na značaju u periodu društvene krize, i sa druge strane, usled realnih razloga jer se porodica sa svojim resursima (materijalnim, socijalnim, emocionalnim) pojavljuje kao najbitniji i neretko jedini oslonac pojedincu (Milić, 2004: 334). Međutim, iako najveći deo populacije gaji patrijarhalne vrednosti i iako su odnosi u porodici (podela poslova, moći i sl.) pod uticajem patrijarhalnim uticajima, doživljaj porodice i međusobna očekivanja njenih članova pretežno su modernistička. Tri četvrtine ispitanika smatra da su njihovi najveći porodični usepsi oni koji su deo modernog porodičnog habitusa, koji podrazumeva da porodica predstavlja okvir zadovoljstva i ispunjenja na *unutrašnjem, intimnom, ličnom i interakcijskom planu*. Daleko manji deo populacije (12%) porodicu vezuje za tradicionalne vrednosti („ugleda porodice” ili „poštovanje autoriteta u porodici”) (Ibid.: 337).

Jedna od karakteristika mladih u Srbiji jeste da oni u značajnom procentu ne smatraju da je samački život poželjan pre braka.⁵⁶ Porodični okvir (i porodice porekla i izbora) predstavlja mesto funkcionisanja za dobar deo mladih i rezidencijalna i funkcionalna samostalnost se ne smatra uvek značajnom. Iako je u nekoliko istraživanja uočen niži stepen bračnosti, nešto povećano učešće kohabitacija i odustajanje od braka i rađanja, najčešće se radi o nužnosti a ne o izboru (Tomanović, Ignjatović, 2004: 61).

⁵⁶ Istraživanje 2003. godine (17-35 godina) pokazuje da mladi imaju izrazito tradicionalistički stav po pitanju zasnivanja braka jer značajan procenat ne razdvaja partnerstvo, bračnost i roditeljstvo. Četvrtina ispitanika ovog istraživanja ne bi izabralo da živi samostalno pre braka i procenat raste sa godinama starosti. (Tomanović, Ignjatović, 2004: 39-64). Rezultati istraživanja mladih 2011. godine ukazuju da čak trećina u svim starosnim grupama ne bi volela da živi samostalno pre braka (Tomanović, 2012a). Blagojević konstatuje da oko polovina ispitanica u njenom uzorku smatra da brak bez dece nema smisla (Blagojević, 1997: 111).

Takođe, samo kohabitacije ne nose sa sobom nužno i nove forme odnosa, već se pre doživljavaju kao priprema za brak, tako da i ne predstavljaju u domaćoj varijanti nužno model blizak tzv. „čistom odnosu“ partnera, već reprodukovanja moderne „komplementarne konjugalne dijade“ (Bobić, 2003: 209, Bobić, 2004).

Unutarporodični odnosi. U sferi podela rada i moći unutar domaćinstva u Srbiji vlada prilično visok stepen rodne asimetrije. U raspodeli rada unutar domaćinstva prisutan je dominantno patrijarhalni model⁵⁷, u kome gotovo sav kućni rad (kuvanje, pranja, peglanje, čišćenje, nega dece i briga o školskim obavezama dece) obavljaju samostalno ženski članovi domaćinstva i njihovo obavljanje ovih poslova ne zavisi od toga da li su opterećene formalnim i/ili neformalnim radom. Uporedni okvir dva istraživanja (2003. i 2007. godine) otkriva izvesne pomake u ovoj sferi, tako da se muškarci nešto češće uključuju u ove poslove, ali je asimetrija i dalje veoma velika (Babović, 2009b: 139). U domaćinstvima gde su žene formalno zaposlene, one obavljaju dvostruki posao, plaćeni na tržištu rada i neplaćeni kućni posao (Babović, 2009a). Do gotovo identičnih podataka dolaze i Tomanović i Ignjatović (2004), istražujući stavove i prakse mladih u Srbiji, kao i podaci nekoliko istraživanja na koja se poziva M. Blagojević (Blagojević, 2002). Rezultati pokazuju da su žene zadužene za sve kućne poslove, da im nešto češće muškarci i deca pomažu oko kupovine, plaćanja računa i velikog kućnog spremanja. Žene su prosečno 5.2 sata dnevno uključene u kućne poslove, a muškarci manje od jednog sata (0.9). Van kuće su muškarci angažovani u proseku 7.3 sata, a žene 5.5, što u konačnom zbiru upućuje da žene dnevno rade oko dva i po sata duže od muškaraca. Ova opterećenost se vidi i u tome što se čak 87% žena u Srbiji oseća preopterećeno radom i da čak u 60% domaćinstava postoji briga o starim licima za koju su najčešće zadužene žene (Blagojević, 2002). Dvostruko ili višestruko opterećenje žena (na poslu, oko dece i rad u domaćinstvu) model je koji je i dalje u visokoj meri prisutan, i koji pokazuje spore promene u smeru veće rodne simetrije tokom perioda postsocijalizma. Najnovije istraživanje (Blagojević-Hjuseon 2013: 81) ukazuje da je u međuvremenu došlo do smanjenja jaza između muškaraca i žena tako da su muškarci

⁵⁷ U oko 30% domaćinstava makar jedan član radi više od jednog posla, a rodni raspored ovog opterećenja van kuće je takav da je to češće muški član (57.8%) ređe ženski (17%) dok su u 25.2% istovremeno i muškarci i žene.

ukupno dnevno angažovani u proseku 7.47, a žene 8.76 sati, sa razlikom od 1.3 sata, tako da se ona u proteklih petanestak godina gotovo prepolovila.⁵⁸

Gotovo identična situacija podele kućnog rada uočava se i kod populacije mladih kroz dva talasa istraživanja – 2003. i 2011. godine. Najveći deo poslova u kući obavljaju ženski članovi domaćinstva, i to najpre majke, a zatim ćerke. Osnivanjem sopstvene porodice i sopstvenog domaćinstva rodno uslovljena podela rada reprodukuje se tako da najveći deo poslova obavlja supruga (Tomanović, Ignjatović, 2004 ; Tomanović, 2012a). Obavljanje ovih poslova ne varira značajno u odnosu na obrazovanje, socioekonomski status ili mesto stanovanja ni muškaraca ni žena.

Do sličnih zaključaka dovodi nas i nalaz da unutar domaćinstava žena češće ima izvršnu ulogu u odlučivanju o svakodnevnoj potrošnji, dok je u nadležnosti muškarca strateško upravljanje novcem – donošenje odluka o ključnim stvarima za domaćinstvo. I u ovom slučaju je u dva talasa istraživanja potvrđeno izvesno opadanje asimetričnog patrijarhalnog načina odlučivanja, ali i dalje opstaje dominantan model sa rodno segregiranim domenima interesovanja i moći unutar njih (Babović, 2009b: 148). Podaci pokazuju da strateško odlučivanje o budžetu unutar domaćinstva u Srbiji ne zavisi ni od klasno-slojne pripadnosti (osim kod najnižih slojeva, kod kojih postoji izvesna ravnopravnost) ni od socioekonomske strategije domaćinstva (Babović, 2006: 91–100, Babović, 2009b).

Rezultati *rodnog barometra* (2006. i 2012. godine) otkrivaju da je žena češće ta koja u odnosima sa suprugom inicira da se nesuglasice reše, češće održava veze sa rođacima i prijateljima, ima osećaj da se žrtvuje za decu više nego otac i značajno više brine o starim članovima domaćinstva. Muškarac, s druge strane, značajnije učestvuje u kućnom budžetu, od njegovog prihoda i kontakata u većoj meri zavisi rešavanje stambenog pitanja, donosi ključne odluke u domaćinstvu iako u značajno manjoj meri 2012. godine nego što je istraživanje 2006. godine pokazalo (Blagojević-Hjuseon, 2013: 94).

⁵⁸ Do sličnih podataka dolazi i istraživanje koje na detaljan način prati raspodelu vremena među stanovništvom Srbije (*Korišćenje vremena u RS*, RZZS RS 2012).

Roditeljstvo.⁵⁹ U periodu nakon rušenja socijalističkog poretka, roditeljstvo je obeleženo izraženim trošenjem vremena, materijalnih, emocionalnih, društvenih i drugih resursa (Tomanović, 2004). Istraživanja pokazuju da postoji veoma rasprostranjen normativ da se imaju deca, odnosno da se postane roditelj. Naime, većina ispitanika u Srbiji želi da ima decu (Tomanović, Ignjatović: 2004). Na uzorku majki koje već imaju decu, M. Blagojević (2002) je utvrdila da je za gotovo polovinu populacije ideal tri deteta, za jednu trećinu dva, dok bi se za jedno dete odlučilo manje od 3% roditelja. Međutim, u veoma nestabilnom društvenom okruženju, postoji svest o rizicima i neophodnim resursima koji dolaze sa novim članom domaćinstva, tako da se kao racionalna odluka pojavljuje odustajanje od rađanja najčešće posle prvog deteta (Ibid.: 201).

Normativi roditeljstva najčešće podrazumevaju jasne podele uloga između majke i oca. Uloge se često doživljavaju na tradicionalan način kao podeljene sfere zasnovane na biološkim, psihičkim i kulturno zasnovanim rodnim kompetencijama. Među radničkim porodicama ovaj normativ je veoma izražen i podrazumeva klasičnu podelu na oca *hranioca* i majku *omnipotentnu žrtvu* unutar domaćinstva (Tomanović-Mihajlović, 1997: 87–89). Otac se u narativima pojavljuje kao neko ko „obezbeđuje materijalnu sigurnost za dete”, ko treba „da opremi kuću, da nema dugova”, „ko je autoritet”, dok je majka „i majka i domaćica i supruga”, i treba da „obavlja poslove u kući, vaspitava decu i stvara dobru atmosferu”.⁶⁰ Ovakva podela sfera i uloga u najvećem broju slučajeva ne doživljava se kao disharmonična već kao komplementarna, čemu svedoči izrazito nisko nezadovoljstvo asimetričnom podelom poslova oko dece i u domaćinstvu.

Ono što povezuje roditeljske uloge majke i oca jeste tzv. *žrtveni model roditeljstva* (Blagojević, 1997; Tomanović, 2010a; Blagojević-Hjusun, 2013), koji podrazumeva izrazito visok stepen ličnog angažmana i odricanja roditelja zarad dece i porodice. Ovaj normativ predstavlja deo komunitarističkih ideologija koje su konstituisale kako društveni

⁵⁹ U trenutku završetka pisanja ovog rada su se pojavile nove studije o roditeljstvu. Jedan broj časopisa Sociologija (2014, Vol. 56/4) je bio posvećen ovoj temi.

⁶⁰ Znatna podela roditeljskih sfera identifikovana je i u anketnom istraživanju porodičnog života (Tomanović, 2010a) preko stava da *brigom o deci treba da se bavi prvenstveno majka*, sa čim se u određenom stepenu slaže oko dve petine populacije roditelja.

život srpskog tradicionalnog društva tako i društveni život tokom socijalizma, a u značajnoj meri je prisutan i u periodu postsocijalizma. Tako, pred kraj prve decenije XXI veka, čak 85.3% roditelja smatra da je njihova dužnost da sve urade za decu, žrtvujući pritom i sopstvene potrebe,⁶¹ (svega 4.6% roditelja smatra da imaju prvenstveno pravo na sopstvene potrebe, a 10.2% da treba napraviti balans) (Tomanović, 2010a: 182).

Odnos roditelja prema deci (stil vaspitanja) obeležen je na prvi pogled kontradiktornim praksama. U istraživanjima perspektive roditelja i dece (starosti 13–14 godina) o rizicima u susedstvu u Beogradu, S. Tomanović i M. Petrović (2006) su utvrdile da je stil roditeljstva u većoj meri *pripremački*, odnosno instruktivan, a u manjoj meri restriktivan. Roditelji smatraju da njihova deca treba da uče iz iskustva i da se rano suoče sa svetom. Ovakve prakse mogu predstavljati deo nasleđenog obrasca u kome zajednica i neformalne mreže imaju značaj udeo u odgajanju dece, s jedne strane, a sa druge – rezultat odsustva institucionalne potpore (koja se sa otpočinjanjem postsocijalističke transformacije urušila). Do sličnih nalaza dolazi i S. Tomanović-Mihajlović (1997) nešto ranije istražujući radničke porodice u Rakovici. S druge strane, obrasci odnosa prema deci, koji su počeli da se napuštaju i tokom socijalizma, patrijarhalni i autoritarni, gotovo da ne postoje, ali su zamenjeni paternalističkim i permisivnim modelom. Paternalizam se ogleda u zadržavanju roditeljske moći koja je predstavljena kao oblik brige za dobrobit deteta. Posledice ovakvog odnosa jesu kasnije uključivanje dece u svet odraslih, fokusiranje i razvijanje njihovih kompetencija u jednoj od sfera života (obrazovanje, porodica) i nizak stepen suočavanja sa svim realnim društvenim problemima.⁶²

Usled kulturalnih ograničenja, kao što su paternalistički kulturni obrasci, familizam, vrednosti zajednice, kao i strukturnih ograničenja – niskog nivoa raspoloživih resursa: finansija, posla, stambenog prostora, mogućnosti mladih su ograničene, pa je rezultat tzv. sindrom „produženog detinjstva ili „produžene zavisnosti” (Tomanović, Ignjatović, 2004).

⁶¹ Do sličnih rezultata dolazi i Blagojević (2002: 203) deceniju ranije na istraživanju uloga majki, kada je preko tri četvrtine majki smatralo da roditelji treba sve da učine za svoju decu, bez obzira na sopstvene potrebe.

⁶² Kroz tzv. zaštitu dece od „strahota spoljnog sveta“ i neretko oličenog u rečenici *Tvoje je da učiš, za ostalo smo mi (roditelji) tu.*

U već pomenutom istraživanju radničkih porodica u Rakovici, S. Tomanović-Mihajlović (1997) konstatuje da su osobine roditeljstva kod ovih roditelja na temeljima tradicionalizma koji uključuje naglašene zahteve za disciplinom, redom i postojanost modela oličenog u strahu od promene. Roditeljske uloge počivaju na segregiranoj komplementarnosti roditeljskih uloga sa niskim stepenom međusobnih sukoba jer počivaju na izraženoj dovojenosti sfera delanja. Nezadovoljstva i frustracije okreću se ka unutra, ka pojedincu, i nastaju kao izraz nemogućnosti da se postigne ideal roditeljstva – za očeve, nemogućnost da obezbede materijanu sigurnost i budućnost za svoju decu, a za majke, nemogućnost da postignu uspehe u svim sferama majčinstva.

2.3.3. Nega i briga

Kada je reč o roditeljskom angažovanju oko dece, nekoliko istraživanja imaju slične rezultate koji ukazuju da veći deo nege i brige preuzima supruga/majka (Tomanović-Mihajlović 1997; Blagojević 1997; Blagojević-Hjuseon 2013; Babović 2009a; Tomanović 2012a). Iako rezultati (Babović 2009b; Blagojević-Hjuseon 2013) ukazuju na trend povećanog uključivanja očeva u aktivnosti oko dece, najveći deo roditeljskih obaveza još uvek je na majci. Interesantno je da u ukupnom delu poslova u domaćinstvu, najviše deljenih obaveza između roditelja, kao i obaveze koje otac samostalno obavlja, jesu one oko dece (odnosno, nega male dece i pomaganje oko školskih obaveza) (Babović, 2009b: 139). Kada se pogleda o kojim poslovima se radi, dobija se jasnija slika o načinu reprodukcije patrijarhalnih odnosa i ulozi roditelja u njoj. Nega dece koja obuhvata aktivnosti hranjenja, kupanja, prepovijanja/oblačenja, zabavljanja i uspavljivanja dece izrazito je asimetrično raspoređena tako da sve aktivnosti više obavljaju majke. Najmanje deljene su prve tri, a nešto više poslednje, dve koje su u manjoj meri rutinske i pripadaju sferi zabave i igre (Tomanović, 2010a: 188). Slična je situacija i sa brigom o deci, koja se odnosi na posredovanje roditelja sa institucijama i organizacijama u koje je dete uključeno (škola, vrtić, dom zdravlja, vanškolske aktivnosti i sl.). I istraživanja obrazaca mladih roditelja (19–35 godina) pokazuju gotovo isti način podele roditeljskih obaveza, uz nešto viši stepen simetrije između roditelja (Tomanović, 2012a). O simetričnijoj podeli

roditeljskih obaveza lakše će se dogovoriti roditelji sa više kulturnog kapitala (obrazovanja) i (post)modernijih vrednosnih orijentacija.

Kvalitativna istraživanja takođe prepoznaju sličan obrazac (Tomanović-Mihajlović, 1997, Blagojević-Hjusek, 2013;) koji prati logiku povremenog uključivanja oca, kao ispomoć u svakodnevnim poslovima oko dece, i to češće u sferi zabave i igre nego u svakodnevnim aktivnostima koje se ponavljaju. Istraživači istovremeno prepoznaju i obrasce koji ukazuju na detradicionalizaciju i korak ka istinskoj simetriji unutar porodice (koja može uključivati i rodnu i generacijsku dimenziju) (Tomanović, 2010b: 76, 227) među određenim kategorijama roditelja: verovatnije je da će se naći među pripadnicima srednje klase, u urbanim centrima, sa oba zaposlena roditelja.

Interesantno je da, iako postoji veoma velika nesrazmera u poslovima u domaćinstvu i oko dece, ne postoji izraženo nezadovoljstvo takvom podelom ni među majkama ni među očevima. U ovom slučaju možemo govoriti o vrednosnoj, normativnoj i delatnoj homologiji roditeljstva, gde su u visokoj meri normativi rodne podele uloga duboko ukorenjeni u lični identitet i pritom se doživljavaju kao komplementarni i segregirani (Blagojević, 1997; Tomanović-Mihajlović, 1997; Tomanović, 2010a).

Blagojević tvrdi da postoji komplementarnost između javnog patrijarhata na javnom i žrtvenog mikromatrijarhata na privatnom nivou. To znači da unutar domena domaćinstva žena uspeva da ostvari moć koja je garantovana njenim požrtvovanjem za porodicu i decu. Ova moć nije strateška, već počiva na prisustvu u određenom domenu. Žena na sebe gotovo u potpunosti peuzima privatnu sferu, odnosno sav kućni rad, negu i brigu oko članova porodice. Ovo žrtvovanje je značajan deo identiteta žene, majke i supruge, jer kroz vizuru uspeha u ovoj sferi ona ostvaruje ličnu satisfakciju i priznanje referentnih drugih. Ovaj identitet predstavlja svojevrsnu kompenzaciju za gubitak moći u javnoj sferi, a može biti deo strategije eskapizma usled velikih rizika van porodičnog domena (Blagojević, 1997: 85). S obzirom na to da je društvena kriza devedesetih na tržištu rada značajnije pogodila žene nego muškarce, ovaj proces ih je jače vezao za domen porodice, čime one doživljavaju domestikaciju.

Specifičnosti problema i dilema roditeljstva ukazuju na posebnost društvenog konteksta Srbije u periodu postsocijalizma, kao i u velikoj meri održavanja tradicionalnih uloga podele sfera roditelja. U prvom slučaju, to znači da su roditelji značajno zabrinuti za finansijski aspekt funkcionisanja domaćinstva i nemogućnost adekvatnog usklađivanja posla i porodičnog života (Tomanović, 2012a: 141), dok u drugom to znači postojanje neusklađenosti između normativa materinstva i očinstva i realnih praksi koje ne mogu da prate visoke standarde u uslovima nedovoljnih resursa. Ova diskrepancija ređe dovodi do konflikata između partnera, a češće do unutrašnjih, psihičkih napetosti usled nemogućnosti da ispune uloge kao roditelji. Tako očevi osećaju često frustraciju jer ne mogu na adekvatan način (kroz rad i zarađivanje) da omoguće deci i porodici uslove života za koje smatraju da su na nivou potrebnom za normalno funkcionisanje, dok majke razvijaju ista osećanja usled nemogućnosti da usklade posao, obaveze u domaćinstvu i one oko dece. Budući da je identitet žene u većoj meri određen roditeljstvom, ovaj unutrašnji sukob je kod njih izraženiji (Tomanović-Mihajlović, 1997).

Kao i drugi aspekti društvenog života, i roditeljstvo je u poslednje dve decenije posebno pogođeno oskudicom resursa. Nisu svi roditelji i porodice u jednakoj meri osetili posledice društvene i ekonomske krize, tako da klasna/slojna pozicija domaćinstva, mesto stanovanja, resursi (porodični, roditeljski, lični) značajno utiču na način kako roditelji doživljavaju porodični život, percipiraju rizike i kakva delanja preduzimaju. U slučajevima veoma oskudnih materijalnih resursa, članovi porodice i šire srodničke grupe predstavljaju gotovo jedini oslonac. Ova razmena sa sobom nosi i opterećenje, tako da se porodica neretko doživljava kao teret. Ipak, iako je srodnički sistem podrške veoma značajan, iako su društveni odnosi za njih veoma bitni, roditelji unutar ovakvih porodica imaju oskudniji društveni život i manje razvijene mreže podrške u svakodnevnom funkcionisanju.

Kao i u reprodukciji svakodnevnog života, i roditelji se u visokoj meri oslanjaju na socijalne mreže. Najčešća pomoć koja se očekuje i pruža u roditeljstvu jesu razmene sa porodicom porekla i rođacima (svakodnevna podrška u odgajanju dece i finansijska pomoć), dok se od prijatelja očekuje psihološka podrška. Tomanović smatra da su socijalne mreže koje su u funkciji da pomognu roditeljima primarnog karaktera i da su po osobinama

tzv. mreže „produkcijskog tipa” koje karakteriše utilitarnost, odnosno koje omogućavaju preživljavanje (Tomanović, 2004: 369).

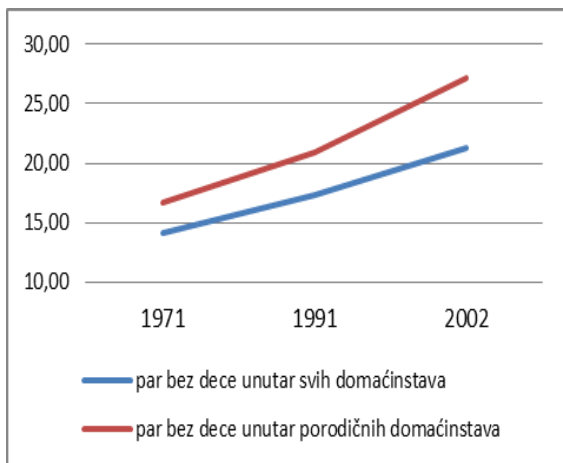
Napred navedeni podaci upućuju na modernizacijske efekte postsocijalizma oličenih u promeni vrednosnih obrazaca, pojavljivanju novih formi bračnog i partnerskog života, kao i u izvesnom smanjenju rodne i generacijske asimetrije unutar domaćinstva. Promene usled ekonomske i društvene krize teku prilično sporo, u poređenju sa zemljama u regionu, tako da se može govoriti o visokom stepenu opstajanja tradicionalnih obrazaca i odnosa unutar porodičnog i bračnog života.

2.3.4. Demografski okvir roditeljstva

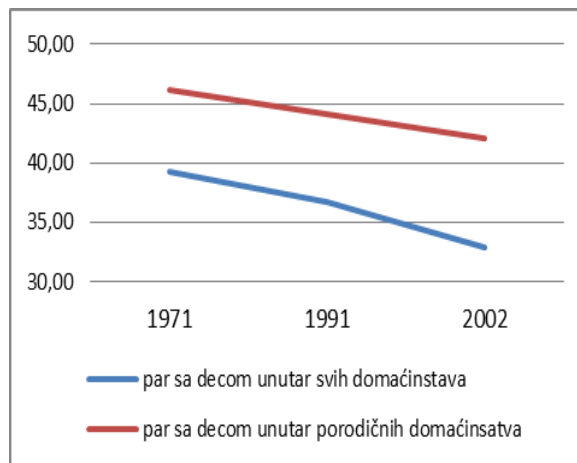
Pored strukturnih i društvenih promena, istovremeno se odvijaju i *demografske promene* koje na značajan način menjanju sliku stanovništva Srbije, a najznačajniji među njima su ubrzani tempo starenja stanovništva, relativno niske stope nataliteta, visoke stope mortaliteta sredovečnog stanovništva, visoka emigracija mlađeg obrazovanog urbanog stanovništva (Milić, 2004: 326) i prisilne migracije.

Kao nastavak procesa koji su označeni DDT, Fokkema i Liefbroer (2008: 1408–1410) i M. Bobić (2013) identifikuju pet procesa karakterističnih za evropske zemlje: 1) produženi period života unutar roditeljskog domaćinstva mladih starosti 20–30 godina, posebno u mediteranskim zemljama i istočnoj Evropi, 2) porast parova koji žive bez dece u svim starosnim grupama, 3) smanjenje učešća parova sa decom, 4) povećanje učešća jednoroditeljskih porodica, i 5) prosečna veličina domaćinstva postaje sve manja. Ukoliko posmatramo demografske karakteristike Srbije, onda možemo zaključiti da su generalni trendovi prisutni, iako značajno manje izraženi. O produženoj adolescenciji kao obrascu ponašanja mladih usled kulturnih i strukturnih prepreka za osamostaljivanjem već je bilo reči. Povećanje učešće parova bez dece najvećim delom je uslovljeno starenjem stanovništva i fenomena napuštenog gnezda; međutim, evidentni su i pomaci mlađeg stanovništva u ovom pravcu. Takođe, procenat parova sa decom se smanjuje i u ukupnom

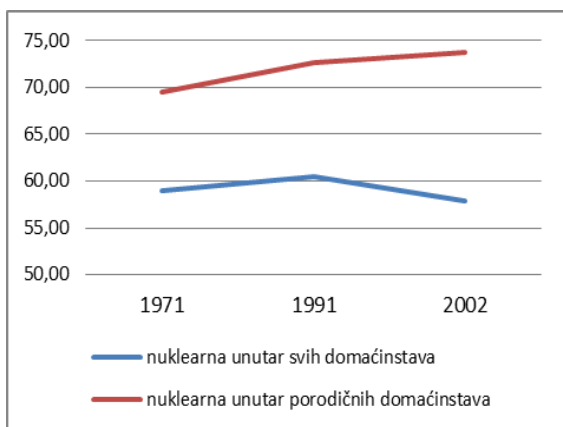
broju domaćinstava i unutar porodičnih domaćinstava, a takođe opada učešće ukupnog učešća nuklearnih porodičnih domaćinstava (grafikoni 2,3,4,5).

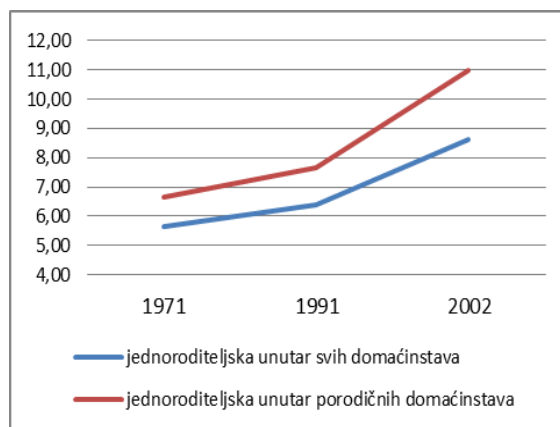
Grafikon 2: Učešće parova bez dece (1971-2002)

Grafikon 3: Učešće parova sa decom (1971-2002)

Grafikon 4: Učešće nuklearnih porodica (1971-2002)

Grafikon 5: Učešće jednoroditeljskih porodica (1971-2002)

Izvor: Popisni podaci RZS, prema Bobić (2010).

Evidentan je i ograničeni porast učešća jednoroditeljskih porodica. Iako poslednji obrazac u najvećem broju slučajeva ne predstavlja oblik izbora roditeljstva, povećanje razvoda i napuštanja porodice govori o promenama vrednosnih obrazaca. Veličina domaćinstva se generalno smanjuje, a istovremeno dolazi do usporenog smanjivanja učešća proširenih porodica kao izraza tradicionalne povezanosti genealoških generacija, ali i funkcionalne nužnosti zajedničkog života u vreme stambene nestašice tokom

socijalističkog perioda (Petrović, 2004, Petrović, 2009) i ekonomske krize tokom postsocijalističke transformacije. Istovremeno, iako Srbiju karakteriše nisko učešće konsenzualnih unija, dolazi do njihovog povećanja, posebno kod mlađih starosnih kohorti.

Iako određene promene u Srbiji u izvesnom stepenu pokazuju sličnosti sa zemljama koje su prošle kroz DDT, nedostaje im sadržaj karakterističan za te zemlje – sistem postmaterijalističkih vrednosnih orijentacija i praksi koje karakteriše visoko vrednovanje individualizma i rodne jednakosti, kao i značajnije prisustvo alternativnih porodičnih oblika (Bobić, 2006; Petrović, 2009; Kuhar, 2009).

2.3.5. Trenutni pravni okvir roditeljstva

Pravni okvir roditeljstva uokviruje dimenzije unutar kojih se definišu prava i obaveze majki i očeva, a najznačajnije za našu temu su: definisanje pravnog statusa roditelja, oblici finansijske podrške i usluga koje stoje na raspolaganju roditeljima, pravo na odsustvo sa posla zarad čuvanja deteta (roditeljsko odsustvo), kao i zakonski prepoznate razlike za majke i za očeve po ovom pitanju, pravno definisani radni angažmani (u državnom i u privatnom sektoru), npr.kroz poslove sa skraćenim radnim vremenom, koji roditeljima pomažu da usklade roditeljstvo i posao.

Mere državne finansijske podrške roditeljstvu obuhvataju jednokratne mere, kao što su roditeljski dodatak, mere pomoći nezaposlenim porodiljama koje predstavljaju posebne pomoći lokalnih samouprava, kao i kontinuirane mere materijalne pomoći: dečji dodatak, pomoć nezaposlenim majkama najčešće do starosti bebe do godinu dana kao deo posebne pomoći lokalnih samouprava kojima se pomažu materijalno najugroženiji roditelji.⁶³ Kao deo finansijske sigurnosti, roditeljima, odnosno jednom roditelju koji je na odsustvu, garantovana je obavezna naknada ukoliko su zaposleni za vreme porodiljskog odsustva i odsustva sa rada radi nege deteta.

⁶³ Granica za dobijanje dečijeg dodatka za 2013. godinu je iznosila 7.889 RSD, odnosno 9.462 RSD za uvećan iznos po članu domaćinstva.

Zakonom o radu (Službeni glasnik 24/05, 61/05 i 54/09, član 94) predviđeno je da zaposlena žena/majka ima pravo na plaćeno odsustvo sa posla tokom trudnoće – *porodiljsko odsustvo*, dok nakon porođaja majka ima pravo na plaćeno *odsustvo za negu deteta*. Ukupna dužina ovog odsustva može biti do 365 dana. Ova ista prava data su i ocu, ali pravo na *porodiljsko odsustvo* ima samo ukoliko je majka sprečena da to pravo koristi (usled smrti, teške bolesti i dr.), a u pogledu prava *odsustva za negu deteta* je u potpunosti izjednačen sa njom. Ovim izjednačavanjem je 2005. godine prvi put u domaćem zakonodavstvu otac prepoznat kao osoba koja može da pruža negu dok je dete malo identično kao i majka. Iako postoji pravna regulativa koja omogućava rodnu roditeljsku ravnopravnost⁶⁴, ona ipak ostaje na nivou mogućnosti, a ne i obaveze. Odsustvo zarad nege deteta može se produžiti sve do pete godine starosti u slučaju psihofizičke ometenosti deteta (članovi 97–102) i mogu obuhvatati i poseban radni angažmana u vidu skraćenog radnog vremena. Po garantovanom plaćenom porodiljskom i odsustvu za negu deteta, Srbija se nalazi u vrhu evropskih zemalja i pretiče čak i skandinavske zemlje (Thevenon, 2011) i po ovoj osobini pripada većini postsocijalističkih zemalja.

Kada je reč o praktičnim politikama jedne zemlje, ciljevi mogu biti različito postavljeni i usmereni na različite društvene grupe, društvene i porodične izazove i probleme. Tivenon identifikuje šest ključnih ciljeva koje različite države postavljaju kao oblike podrške porodici, posebno roditeljstvu: 1) smanjenje siromaštva i zadržavanje visine prihoda na istom nivou, 2) direktne finansijske kompenzacije za troškove odgajanja deteta, 3) podrške zapošljavanju i unapređenju usklađivanja zaposlenja i roditeljstva, 4) povećanje rodne jednakosti, 9 preko tržišta rada i oporezivanje, 5) podrška ranom razvoju dece kroz omogućavanje roditeljima da provode dovoljno vremena sa decom i pristup ustanovama koje se bave odgojem i obrazovanjem, i 6) pronatalitetna politika (Thevenon, 2011: 58–60). U slučaju Srbije (kao i većine postsocijalističkih zemalja sa nižim standardom), politike podrške usmerene su na smanjenje siromaštva i direktne kompenzacije za troškove odgajanja, dok je nasleđe socijalizma doprinelo značajnom uključivanju države za pružanje

⁶⁴ Zakon ostavlja mogućnost ocu da preuzme jedan deo jer „otac deteta može da koristi pravo iz stava 4 ovog člana“. (član 94, *Zakon o radu*).

podrške ranom razvoju deteta. Najveći deo praktičnih politika podrške roditeljstvu usmeren je na direktna finansijska davanja (ali i indirektna, npr. u slučaju povraćaja PDV za opremu i potrepštine za decu) u vidu plaćanja za roditeljska odsustva sa posla, roditeljske i dečje dodatke, čiji je cilj ublažavanje ekonomskog pritiska na domaćinstvo usled dolaska prinove. Iako ovakva politika podrazumeva značajne transfere iz državnog budžeta, finansijski problemi se ipak pokazuju kao osnovni problem u roditeljstvu (Tomanović, 2004; Tomanović 2010a; Tomanović 2012a), što ukazuje na to da ove mere ciljaju partikularne grupe, odnosno, s jedne strane, najsiromašnije, i sa druge zaposlene roditelje, gde u društvu sa visokim stopama nezaposlenosti i neaktivnosti veliki broj roditelja ostaje van domašaja ovakve podrške. Sa druge strane, visoka su izdvajanja iz javnih fondova i za predškolske ustanove (iako je njihov obuhvat veoma ograničen), ali je i dalje dominantan model odgajanja deteta ili unutar porodice ili uz međugeneracijske transfere nege, odnosno uz pomoć baka i deka.

Istovremeno, ne postoje mere praktičnih politika koje bi bile usmerene na zapošljavanje roditelja (osim sporadičnih, na nivou pojedinih lokalnih samouprava) ili mogućnosti usklađivanja radnog vremena roditelja kroz različite angažmane skraćenog radnog vremena, privremenog rada i sl. U zemljama zapadne Evrope visoko je učešće žena koje poslove obavljaju sa skraćenim radnom vremenom, poput Nemačke (46.2%), Britanije (42.5%) i Holandije (74.9%) (Walther et al., 2009: 23), dok u Srbiji 13% žena radi kraće od 40 radnih sati (Žene i muškarci, 2011: 55). Iako ovaj podatak upućuje i na mogućnost rodne diskriminacije na tržištu rada, istovremeno govori o mogućnostima koje stoje na raspolaganju roditeljima u vidu fleksibilnih radnih angažmana.

Novim zakonskim rešenjima se rodno senzitivni odnos prema roditeljstvu u Srbiji polako menja, ali su njegovi efekti još uvek veoma slabi. Iako je definisana mogućnost oca da preuzme jedan deo roditeljskog odsustva, u društvu u kome je dominantan patrijarhalni model oca kao hranioca porodice postoji veoma nizak stepen korišćenja ove mogućnosti.

Za razliku od nordijskih zemalja, gde je u Švedskoj, Norveškoj, Finskoj i Islandu⁶⁵ obavezno korišćenje roditeljskog odsustva za očeve, u ostatku Evrope (s obzirom na to da je tek ostavljena ta mogućnost) i dalje se manje ili više snažno reprodukuje patrijarhalni obrazac roditeljstva. Nisko učešće očeva posebno je primetno u društvima u kojima je niži stepen postmaterijalističkih vrednosti i u kojima postoji visok značaj porodičnog života i na vrednosnom i na praktičnom planu – poput zemalja mediteranskog kruga.

⁶⁵ U Švedskoj i Islandu (2006. godine) su očevi u proseku koristili 10 nedelja roditeljskog odsustva, a ukupno u nordijskim zemljama 6.7 nedelja, za razliku od kontinentalne Evrope gde je dužina odsustva manje od jedne nedelje u proseku (0.7) (Thevenon, 2011: 66-67).

3. Rezultati istraživanja

3.1 Pogled odozgo: pravilnosti u roditeljskim praksama na nivou društva Srbije

U ovom delu studije će pažnja biti posvećena opisivanju načina i stepena uključenosti roditelja (očeva i majki) u obaveze oko male (nega) i velike dece (briga), ali i ispitivanju povezanosti stepena ove uključenosti i različitih osobina ispitanika (poput resursa koje poseduju, sistema vrednosti i dr.), društvenih odnosa u koje ulaze i osobina domaćinstava u kojima žive. Iako na stepen uključenosti roditelja u život svoje dece utiču različiti faktori (npr. psihološki), u tekstu koji sledi ćemo pokušati da prepoznamo značaj sociološki relevantnih faktora.

3.1.1. Sociodemografske osobine roditeljstva

Na samom početku predavljanja podataka, da bismo dobili jasniju sliku angažmana očeva oko svoje dece neophodno, je prikazati stepen uključenosti svakog od roditelja u pojedine sfere detetovog života. I podaci ovog istraživanja pokazuju da uključenost u obaveze oko male i velike dece kao i komunikacija sa njima nije ravnomerno raspoređena među očevim i majkama, kao ni između njih (tabela 7). Četvrtina očeva uopšte ne participira u aktivnostima oko malog deteta, za razliku od manje od jednog procenta majki. Oko četvrtine očeva je u visokom stepenu uključeno u obaveze ali i istovremeno skoro devedeset procenata majki. Prosečan skor⁶⁶ za očeve je .44 a za majke .95 dok je prosečna razlika između supružnika .49, što govori da u proseku postoji izuzetno visok nivo razlika između muškaraca i žena u čitavoj populaciji, ali i između samih supružnika unutar porodice.

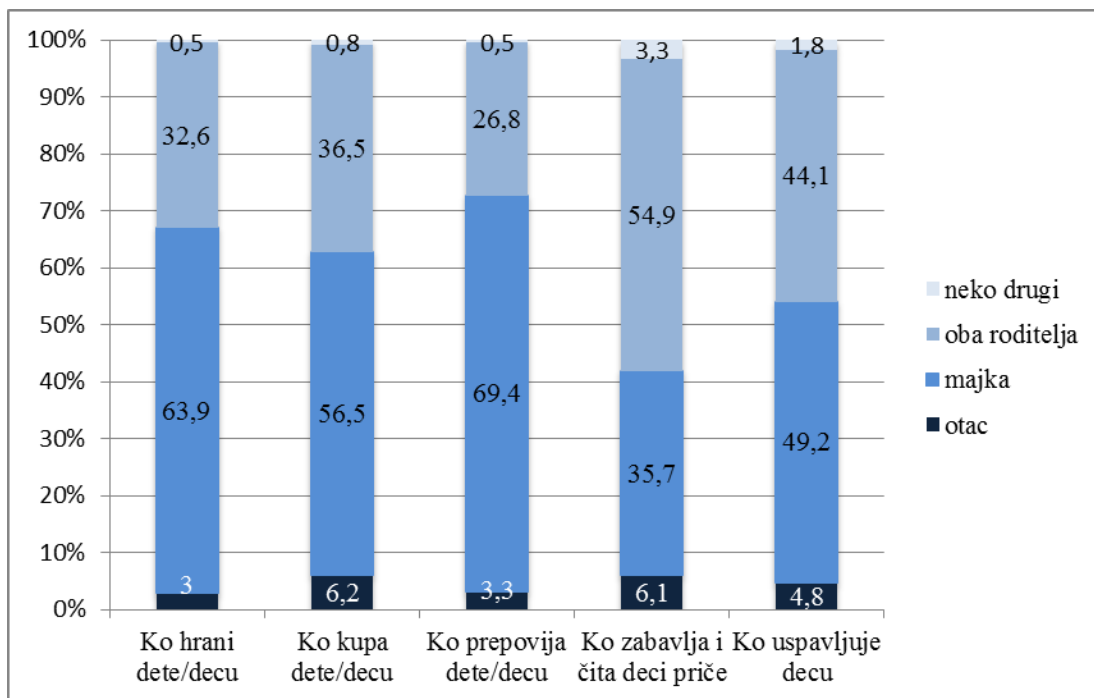
⁶⁶ Skorovi su standardizovani i kreću se u intervalu od 0 do 1.

Tabela 7: Stepen uključenosti roditelja u obaveze oko dece i komunikacija

Uključenost	Malo dete		Veliko dete*		Komunikacija	
	Otac	Majka	Otac	Majka	Otac	Majka
Odsustvo	23.2	0.3	17.3	3.8	-	-
Nisko	12.1	0.6	20.5	9.7	15.9	13.5
Srednje	37.7	9.4	45.9	57.8	42.4	32.4
Visoko	27	89.6	16.2	28.6	41.7	54.1
Ukupno	100	100	100	100	100	100
f	312	312	370	370	295	296

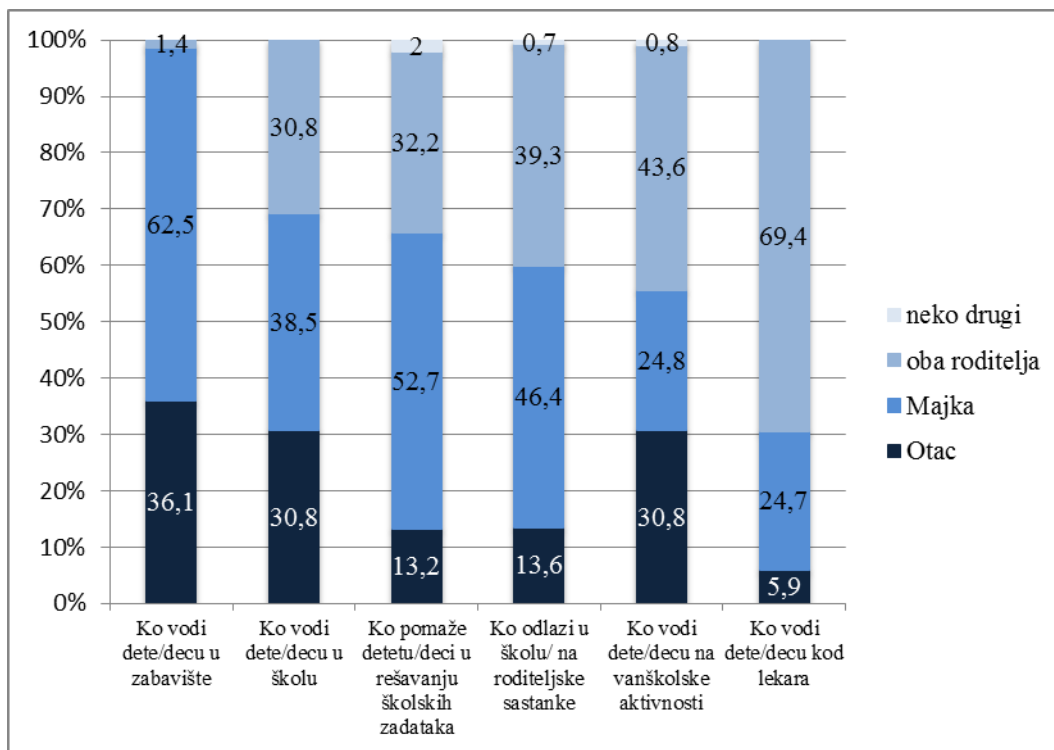
*Odnosi se na porodice u kojima su deca velikog uzrasta

Očevi veoma retko samostalno obavljaju bilo koju od aktivnosti nege. Dok je dete malo najveći deo roditeljskih obaveza samostalno ili (eventualno) uz pomoć/asistenciju oca obavlja majka. Posmatrajući uključenost roditelja (grafikon 6) u pojedinačne oblike nege dok je dete malo, vidimo gde je asimetrija najveća. Očevi najređe prepovijaju decu, hrane ih, kupaju i uspavljaju, a nešto češće zabavljaju i čitaju deci priče i uspavljaju ih (vidi i Tomanović, 2010a). Ovakva raspodela poslova nas upućuje na opstajanje preovlađujućeg patrijarhalnog obarasca u kome je otac ili u potpunosti isključen iz ovih aktivnosti ili svoje roditeljstvo ostvaruje kroz odnos sa detetom u kome je naglašena relacija i razmena (zabava), i gotovo odsutni svakodnevni rutinski poslovi koji podrazumevaju održavanje higijene i uslova za svakodnevno funkcionisanje deteta. Imajući to u vidu svakodnevne roditeljske obaveze oko dece zapravo podrazumevaju uključenost majki u sve aktivnosti dok se očevi pojavljuju kao pomažući članovi koji najčešće imaju priliku da odrede da li će uopšte i u koje aktivnosti se uključiti, na koji način i u kom obimu. Drugu stranu medalje patrijarhalne moći manifestovane u mogućnosti da muškarac odlučuje o sopstvenom angažmanu unutar porodice, predstavlja obrazac žrtvenog mikromatrijarhata, odnosno podržavanje intenzivnog majčinstva gde se majka dobrovoljno žrtvuje za decu i porodicu (Blagojević, 1997). Žena svoje uloge majke i supruge najčešće prihvata u datom tradicionalnom obliku i ne dovodi u pitanje rodnu podelu sfera i rada. Na ovaj način ona dobija izvesnu kompenzaciju za odsustvo moći u javnoj sferi jer unutar privatne sfere ima mogućnost da organizuje svoj život u velikoj meri autonomno i da na osnovu društveno priznatih uloga (majke, supruge) dobije društveno priznanje.

Grafikon 6: Uključenost roditelja u negu malog deteta

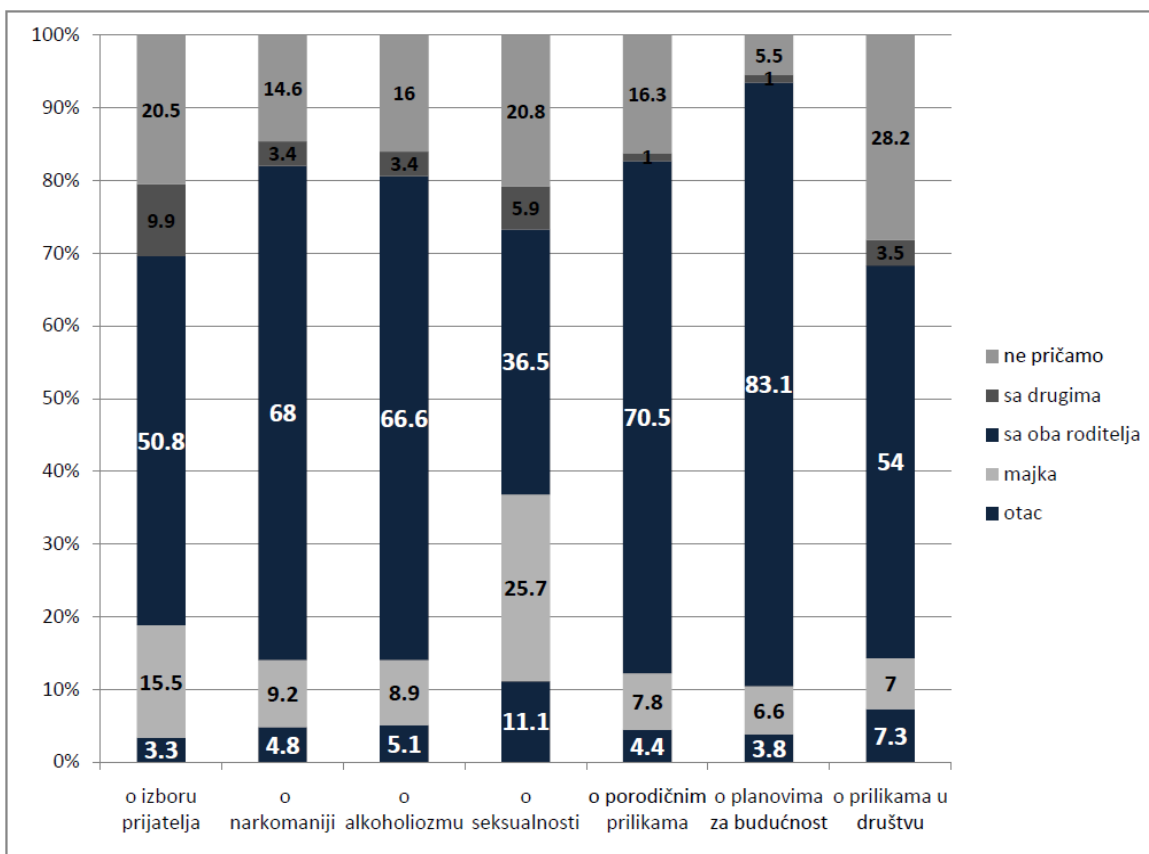
Nešto je drugačija situacija kada je reč o odgovornostima i obavezama vezanim za veliku decu (grafikon 7). Kako dete odrasta očevi se sve više uključuju ali i dalje su češće odsutni iz života dece u poređenju sa majkama i uopšte na nižem nivou participiraju u aktivnostima brige. Prosečan skor učestvovanja u obavezama je za očeve .45 a za majke .62 a razlika između njih je .17 u korist majki. Kada je reč o brizi o velikom detetu, očevi češće u potpunosti preuzimaju neke od roditeljskih obaveza – odvoze decu u zabavište, školu i vannastavne aktivnosti. Iako i u ovim aktivnostima dominiraju majke, očevi su ipak spremniji da ih obavljaju bilo samostalno bilo zajednički sa suprugama. Najviše deljene aktivnosti su odvođenje deteta kod lekara, odvođenje dece na vanškolske aktivnosti, odlazak na roditeljske sastanke i pomaganje detetu oko školskih zadataka. Tokom procesa odrastanja obaveze oko deteta se usložnjavaju ali i sve više zahtevaju uspostavljanje relacija sa svetom van porodice i manje obaveza oko svakodnevne reprodukcije života deteta (oblačenje, nadzor, hranjenje, čišćenje). Sa intenzivnijim uključivanjem deteta u javnu sferu povećava se spremnost očeva da preuzmu na sebe više roditeljskih aktivnosti.

* uključeni samo slučajevi u kojima postoji data aktivnost

Grafikon 7: Uključenost roditelja u obaveze oko velikog deteta*

Najviši stepen uključenosti očevi pokazuju kroz komunikaciju sa decom o različitim temama koje su bitne za njihovo odrastanje ali i suočavanje sa rizicima (grafikon 8). U uzorku svi roditelji (i očevi i majke) komuniciraju u određenom stepenu sa decom o temama koje su značajne za njihovo odrastanje. Razlike u komunikaciji sa detetom/decom između supružnika su niske, ali su majke i u ovoj dimenziji nešto prisutnije u životima svoje dece.

Grafikon 8: Razgovori o različitim temama sa decom

Posmatrajući pojedine teme razgovora sa decom, jasno je da očevi i majke najčešće o svim temama zajedno raspravljaju sa svojom decom (grafikon 8). Najviše zajedničkih razgovora oba roditelja i dece vezano je za planove za budućnost, porodične prilike, opasnosti od rizičnih ponašanja – alkoholizma i narkomanije, a najmanje oko seksualnosti, gde se razgovori češće obavljaju između roditelja i deteta istog pola. Majke samostalno sa decom pričaju o svim temama učestalije od očeva, osim o prilikama u društvu.

Sve navedene razlike u aktivnostima postaju još jasnije ukoliko posmatramo tabelu 8 koja predstavlja relativne razlike stepena uključenosti između supružnika. Dok je dete malo otac ređe preuzima inicijativu nege od svoje supruge, tako da je manje angažovan, a manji je i broj parova koji ravnomerno dele obaveze. Čak četiri petine majki je angažovanije od svojih suprugova. Kada je dete veliko, gotovo trećina očeva podjednako deli obaveze sa suprugom, a svaki šesti preuzima inicijativu oko roditeljskih obaveza. Razlika

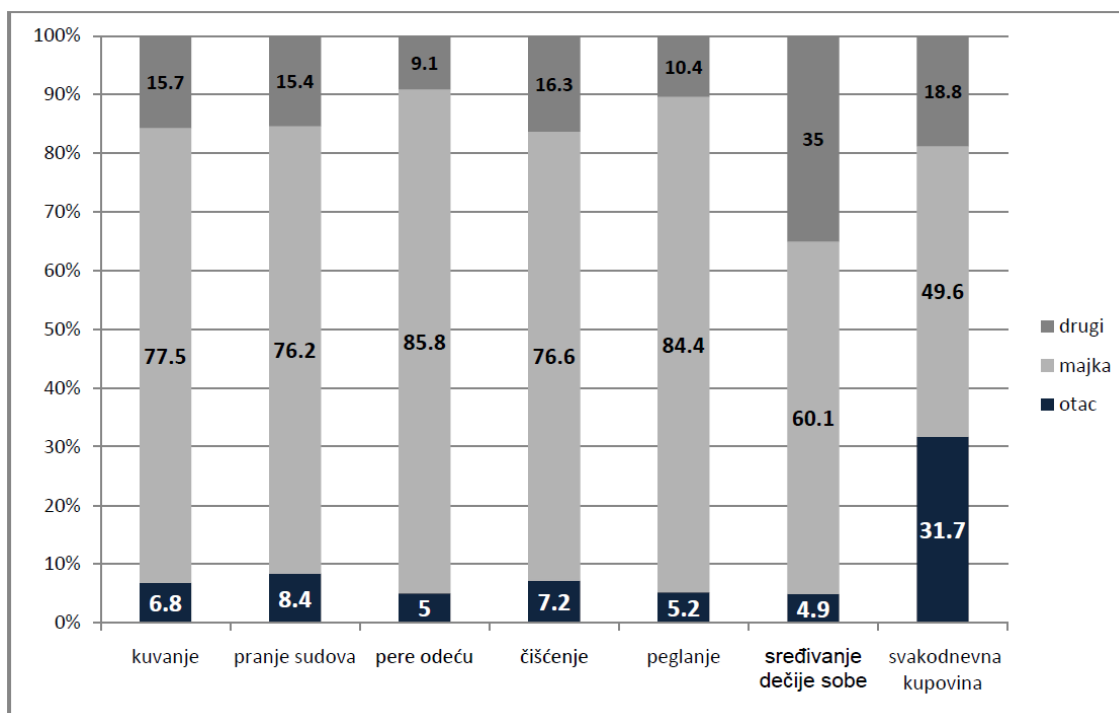
koja se javlja u participaciji očeva kad je dete malo i kad je veliko može se objasniti značenjem koje se pridaje samim obavezama oko dece ali i obavezama koje nisu svakodnevnne i rutinske kao što ćemo videti kasnije.

Tabela 8. Razlika između supružnika u aktivnostima oko dece

	Malo dete	Veliko dete	Komunikacija
Angažovani otac	5.6	17.6	15.1
Ravnoteža	15.3	31.9	51.5
Angažovanija majka	79.2	50.5	33.3
Ukupno	100	100	100
f	213	370	274

Najveći stepen ravnoteže između supružnika postoji kada je reč o komunikaciji sa decom. Iako majke imaju nešto intenzivniju komunikaciju sa decom, razlika između supružnika je daleko manja nego kada je reč o ostalim obavezama (prosečan skor u komunikaciji sa očevima je .67, sa majkama .73 dok je razlika u proseku između supružnika svega .06). Stepenn ravnoteže je na najvišem nivou jer je preko polovine roditelja podjednako uključeno u komunikaciju sa decom o temama relevantnim za njihovo odrastanje.

Pored navedenih direktnih oblika uključenosti roditelja u svet dece, za obezbeđivanje adekvatnih uslova za njihovo odrastanje značajni su i indirektni oblici uključenosti, u prvom redu poslovi neophodni za svakodnevnu reprodukciju domaćinstva. U tom smislu je značajna podela kućnog rada unutar domaćinstva. Kada je u pitanju ovaj tip aktivnosti, instrument je merio samo ko najčešće (dominantno) obavlja datu aktivnost tako da je od svih indikatora ovaj niz najmanje precizan (nije postojala opcija daljene aktivnosti oba supružnika).

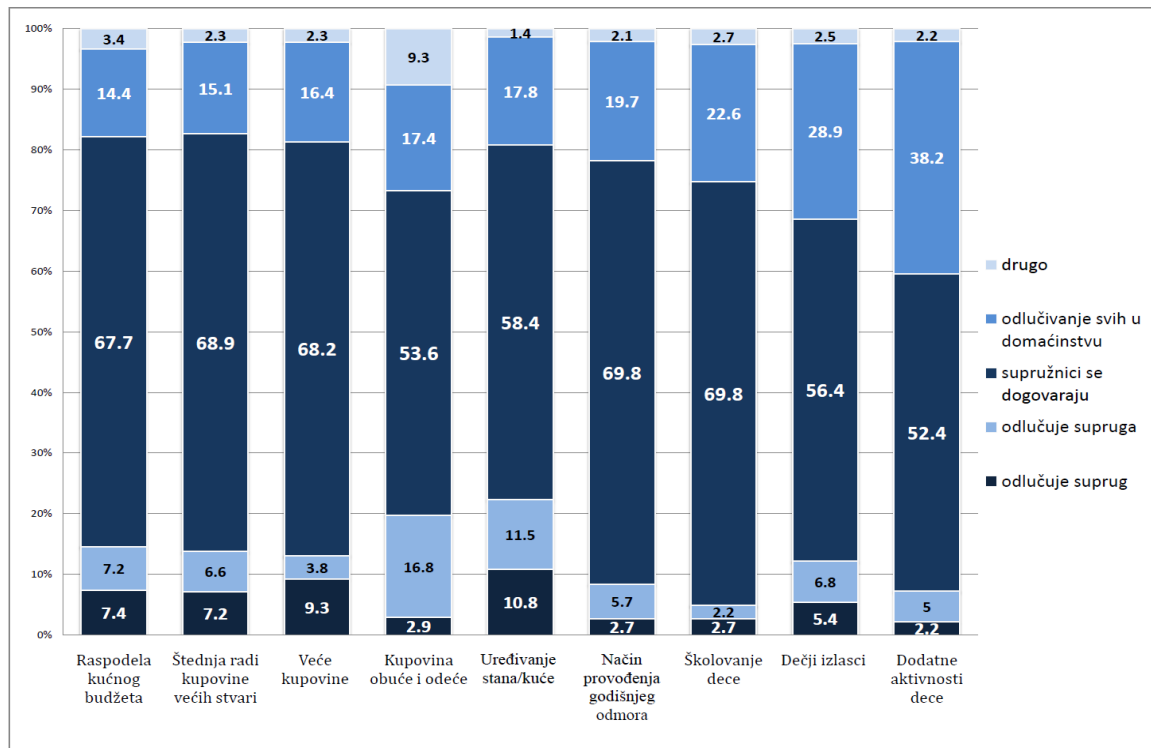

Grafikon 9. Ko najčešće obavlja sledeće aktivnosti u domaćinstvu

Sve poslove u domaćinstvu dominantno obavljaju žene (videti analizu celog uzorka u Bobić, 2010). Ovaj nalaz korespondira sa rezultatima ostalih domaćih istraživanja (Blagojević 1997; Blagojević-Hjusun, 2013; Tomanović-Mihajlović, 1997; Babović, 2009b; Bobić 2010) o izrazitoj asimetriji podele kućnog rada i dvostrukoj opterećenosti žene. Ukoliko imamo u vidu da ogroman deo poslova oko dece pada na žene i da gotovo sav posao u domaćinstvu samostalno obavljaju, jasno je da podela poslova između supružnika počiva na patrijarhalnom modelu segregiranih sfera. Sumarno, muškarci se najređe uključuju u poslove oko domaćinstva koji su rutinski i nezanimljivi, nešto češće u obaveze oko malog deteta, ali tek u one aktivnosti koje su zabavnije i interaktivne, a najčešće u one sfere detetovog života koje podrazumevaju podučavanje (komunikaciju) i odnos deteta i oca sa spoljnim svetom.

Zainteresovanost i uključenost roditelja/supružnika se ogleda i u njihovoj spremnosti da međusobno razgovaraju i donose odluke i na taj način preuzmu odgovornost za pitanja koja su bitna za funkcionisanje domaćinstva i budućnost porodice i dece (grafikon 10). Odlučivanje o svim relevantnim pitanjima u porodici je najčešće deljeno.

To znači da su supružnici (ili svi članovi domaćinstva, uključujući i decu i druge srodnike), najčešće zajedno došli do odluke koja je najbolja za domaćinstvo, porodicu i decu. Po sopstvenom svedočenju, muškarci jedino nešto češće samostalno donose odluke o većim kupovinama (automobil, nameštaj i sl.), dok žene nešto češće samostalno odlučuju oko manjih kupovina (odeće i obuće). Ovom skalom je mereno u kojoj meri su članovi porodice uključeni u donošenje odluke, a ne i njihov relativni doprinos (moć) u tom procesu⁶⁷. Najviši stepen uključenosti svih članova porodice je u kada se radi o odlukama koje se odnose na decu. Ovakava raspodela odgovora upućuje na zajedničku zainteresovanost oba roditelja za budućnost (školovanje i dodatne aktivnosti) i sigurnost (izlasci) svoje dece i veoma nizak stepen rodne podeljenosti sfera odlučivanja.

Grafikon 10. Učestvovanje u odlučivanju u domaćinstvu

⁶⁷ U istraživanju ISI FF 2003, 2007, 2012, pitanje kojim se merila moć u odlučivanju unutar domaćinstva je glasilo „Kada se odlučuje o većoj kupovini ili ulaganjima, a članovi domaćinstva ne mogu da se slože, ko ima odlučujuću reč?“ i time direktinije upućivalo na stepen (ne)egalitarnosti u odlučivanju/moći unutar domaćinstva, porodice i bračne dijade. Rezultati navedenih istraživanja upućuju na nejednaku stratešku raspodelu moći između supružnika gde muškarci nešto češće imaju ključnu reč u donošenju najznačajnijih odluka (Babović, 2009b).

S obzirom da pol supružnika ukazuje na postojanje značajnih razlika u preuzimanju odgovornosti i obaveza za decu, u nastavku teksta ćemo videti da li i druge sociodemografske osobine predstavljaju okvir objašnjenja razlika u pristupu roditeljskim obavezama.

Mesto stanovanja i karakteristike porodice kao faktori učestvovanja očeva u aktivnostima oko dece

Kad je reč o mestu stanovanja (tabele 9 i 10), uključenost oca dok je dete malo korelira sa veličinom mesta stanovanja kao i sa pozicijom stanovanja unutar grada (centar ili periferija). Sa povećanjem veličine mesta stanovanja raste uključenost oca u obaveze oko deteta i u proseku u gradu iznosi .5 a u selu .32. Kod očeva koji žive u gradu u poređenju sa očevima na selu je dvostruko manje onih koji uopšte nisu uključeni u obaveze oko male dece i dvostruko više onih koji su uključeni u gotovo sve poslove. Gotovo identična je situacija i sa podelom mesta na centar i periferiju. Potpuno je drugačija slika kada je reč o majkama. Naime, bez obzira na veličinu mesta stanovanja, kao i na poziciju unutar naselja, majke su podjednako uključene u obaveze oko male dece. Razlike u uključenosti između supružnika koreliraju sa mestom stanovanja na isti način kao i angažman oca samog. Sa povećanjem veličine mesta stanovanja razlika se smanjuje ka polu veće uključenosti oca: u gradu iznosi .44 a u selu .62. U gradu (i u centru grada) otac je gotovo dvostruko češće angažovan od majki nego što su to očevi na selu, i dvostruko češće postoji ravnoteža između supružnika u raspodeli aktivnosti. Posmatrano zajedno, rezultati nam ukazuju da majke u gradovima ne obavljaju manje poslova od majki sa sela, već da su muškarci u gradovima ti koji preuzimaju deo obaveza oko dece i doprinose novoj, uravnoteženijoj podeli poslova.

Participacija u aktivnostima povezanim sa brigom o velikom detetu, je već značajno drugačija. Kod uključenosti očeva u život velike dece i dalje postoji značajna razlika između grada i sela. Sa smanjenjem veličine mesta stanovanja opada uključenost oca i u proseku u gradu iznosi .48 a na selu .38. Interesantno je da je udeo očeva u gradu koji ne

participira u obavezama oko velike dece sličan kao i učešće očeva koji su isključeni iz obaveza dok je dete malo (16.2% i 19.2%), za razliku od participacije očeva na selu koji dvostruko više učestvuju u obavezama oko velike dece (odsutni su u 20% slučajeva) nego male dece (gde su odsutni u čak 40.2% slučajeva). Ovaj podatak nas može uputiti na postojanje različitog odnosa prema roditeljstvu između muškarca na selu i u gradu, gde je na selu prisutniji patrijarhalniji obrazac koji naročito poslove oko malog deteta svrstava u tzv. *ženske*, pa je sledstveno tome znatno niži stepen učestvovanja oca u njima.

Tabela 9. Prosečni skorovi uključenosti roditelja u odnosu na grad i tip porodice

	Uzorak		Grad		Selo	
	Mean	Mediana	Mean	Mediana	Mean	Mediana
Uključenost oca - malo dete	.44	.40	.50	.5	.32	.2
Uključenost majke - malo dete	.94	1	.94	1	.94	1
Razlika – malo dete	.49	.60	.44	.4	.62	.6
Uključenost oca - veliko dete	.45	.50	.48	.5	.38	.4
Uključenost majke - veliko dete	.62	.60	.64	.6	.58	.5
Razlika – veliko dete	.17	.15	.16	.00	.20	.17
Komunikacija oca	.67	.71	.67	.71	.67	.71
Komunikacija majke	.73	.85	.74	.86	.72	.86
Razlika u komunikaciji	.06	.00	.06	.00	.05	.00

Skale su u intervalu 0 do 1, Skale koje se odnose na razlike su u intervalu od -1 do 1

Tabela 10. Korelacije uključenosti roditelja u odnosu na sociodemografske osobine ispitanika

	Selo-grad	Centar periferija	Tip porodice	Broj članova domaćinstva	Broj dece
Uključenost oca - malo dete	-,235**	-,242**	-,211**	-,278**	-,137**
Uključenost majke - malo dete	0,008	0,024	-0,051	-0,091	-0,066
Razlika – malo dete	,204**	,217**	,161**	,203**	0,092
Uključenost oca - veliko dete	-,107*	-0,08	0,021	0,049	-0,024
Uključenost majke - veliko dete	-0,086	-,116*	0,035	0,002	-0,066
Razlika – veliko dete	-0,023	-0,014	-0,02	0,001	,115*
Komunikacija oca	0,002	0,004	0,053	0,029	-0,053
Komunikacija majke	-0,035	-0,103	0,042	-0,005	-0,049
Razlika u komunikaciji	-0,022	-0,093	-0,019	0,004	0,009

Da li će otac biti uključen u obaveze oko malog deteta zavisi i od tipa porodice, odnosno da li bračni par sa decom živi samostalno ili živi unutar lateralno ili vertikalno proširene porodice. Život u proširenoj porodici i veći broj članova domaćinstva, smanjuje

verovatnoću da se otac uključi u sve poslove oko deteta. S obzirom da u takvim slučajevima najčešće roditelji roditelja priskaču u pomoć i preuzimaju deo obaveza oko dece, ove aktivnosti najčešće ne oslobađaju dela obaveza majku već oca. U nuklearnim porodicama je otac daleko manje odsutan iz života dece. Takođe je dvostruko više u visokoj meri uključen u odnosu na očeve koji sa svojom porodicom opredeljenja žive u proširenoj porodici. Prosečan angažman oca na skali aktivnosti oko malog deteta unutar nuklearne porodice iznosi .49 dok unutar proširene iznosi .33, što je značajnije manje. Istovremeno uključenost majke ne varira u odnosu na tip porodice ili broj članova domaćinstva.

Tabela 11. Uključenost oca malog deteta u odnosu na tip porodice, mesto stanovanja i broj dece

Uključenost oca - malo dete	Tip porodice		Mesto boravka		Mesto boravka		Broj dece		
	Nuklearne	Proširene	Grad	Selo	Centar	Periferija	1	2	3+
Odsustvo	16.3	34.6	17.2	36.3	15.4	36.4	20.0	21.4	52.0
Nisko	9.8	16.3	11.6	13.2	12.6	11.2	13.9	7.1	16.0
Srednje	40.8	32.7	39.4	34.1	39.6	34.6	39.4	39.3	20.0
Visoko	33.2	16.3	31.8	16.5	32.4	17.8	26.7	32.1	12.0
Ukupno	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Posmatrajući razlike uključenosti između roditelja (tabela 12), očevi unutar nuklearnih porodica su nešto aktivniji od svojih supruga nego što su to očevi unutar proširenih porodica. U nuklearnim porodicama je više nego dvostruko češće prisutna ravnomerna podela obaveza. Sumirajući nalaze koji se odnose na majku i njen angažman oko malog deteta u odnosu na tip porodice dolazimo do zapažanja da su žene u proseku visoko uključene bez obzira na tip porodice u kojoj žive. Proširena porodica ne oslobađa ženu dela posla, jer to pokazuje njeno visoka uključenost oko dece, čak i kad postoji pomoć. Sledstveno tome nam se čini opravdano reći da je nuklearna porodica okvir unutar kog se odvija demokratizacija partnerskih odnosa, na šta ukazuje podatak da je unutar ove porodične forme otac značajnije prisutan u životu malog deteta.

Tabela 12. Relativan odnos uključenosti supružnika u odnosu na tip porodice, mesto stanovanja i broj dece

Razlika – malo dete	Tip porodice		Mesto boravka		Mesto boravka		Broj dece		
	Nuklearne	Proširene	Grad	Selo	Centar	Periferija	Jedno	Dvoje	3+
Angažovani otac	6	4.8	6.1	4.4	6.6	3.7	2.8	9.6	12
Ravnoteža	19.7	7.7	18.8	7.7	18.2	10.3	16.7	16.9	
Angažovanija majka	74.3	87.5	75.1	87.9	75.1	86	80.6	73.5	88
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Pored tipa porodice, generalni trend ukazuje da sa povećanjem broja dece dolazi do smanjenja uključenosti oca dok je istovremno angažman majke konstantan. Iako ne postoje velike razlike u stepenu uključenosti oca u negu malog deteta ukoliko je to prvo ili drugo dete, razlike se javljaju ukoliko se radi o trećem detetu. U porodicama u kojima je rođeno i treće dete preko polovine očeva uopšte ne participira u obavezama oko njega. Ovaj obrazac može i da počiva na dogovoru po kome majka pretežno vodi računa o novorođenčetu, dok otac uglavnom vodi računa o velikoj deci, ali može i da bude karakteristika porodica sa više dece (tradicionalniji obrasci mogu da se reprodukuju u porodicama koje su spremnije na veći broj dece). Ispitujući razlike u uključenosti između partnera zapažamo interesantnu povezanost (tabela 12). Ukoliko par ima samo jedno dete, otac će veoma retko preuzeti na sebe više obaveza od majke, a tek će svaka šesta porodica imati uravnoteženu podelu roditeljskih obaveza. Sa dolaskom drugog deteta raste i očeva uključenost, pa je češće i uključeniji od majke i nešto češće postoji ravnomerna podela poslova oko malog deteta. Sa trećim detetom, jedan (manji) deo očeva preuzima ne sebe više odgovornosti (od očeva koji imaju manje dece) i češće su uključeniji i od supruge, ali većina u potpunosti ostavlja obaveze oko malog deteta supruzi (interesantno je da nemamo nijednog oca u uzorku koji podjednako deli obaveze s suprugom). Ovakvi odnosi mogu biti rezultat, specifičnih karakteristika populacije koja se odlučuje na rađanje trećeg deteta, ali može biti i deo specifične dinamike unutarporodičnih odnosa i podele roditeljskih obaveza. S obzirom da je stepen korelacije angažmana oko male i velike dece onih očeva koji imaju troje i više dece pozitivan ($r=.398$, $p<.05$), ovo znači da veliki broj očeva zadržava isti obrazac i nivo uključenosti i sa dolaskom sledećeg deteta. Isto nam pokazuje i uvid u sirove podatke, gde

čak 88.9% očeva koji nisu aktivni oko velikog deteta nisu (bili) uključeni ni oko malog (ostalih 11.1% je uključeno na najnižem nivou).

Tabela 13. Uključenost oca velikog deteta u odnosu na tip porodice, mesto stanovanja i broj dece

Uključenost oca - veliko dete	Tip porodice		Mesto boravka		Mesto boravka		Broj dece		
	Nuklearne	Proširene	Grad	Selo	Centar	Periferija	1	2	3+
Odsustvo	17.9	14.4	16.2	20	17.1	17.7	17.4	15	22.4
Nisko	21.6	18.6	19.2	23.6	18.8	23.8	19.3	20.3	26.5
Srednje	42.5	54.6	45.4	47.3	44.6	48.5	48.6	47.3	34.7
Visoko	17.9	12.4	19.2	9.1	19.6	10	14.7	17.4	16.3
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Odnos prema velikom detetu je značajno drugačiji (tabela 13). Naime ne postoje značajne statističke veze između uključivanja oca ili majke u poslove oko velikog deteta u odnosu na tip porodice, njegovu veličinu ili broj dece. Jedina razlika se pojavljuje kod mesta stanovanja, gde sa većim mestom stanovanja i ide i viši stepen uključenosti očeva. Interesantno je da je unutar nuklearnih porodica značajno više očeva uključeniije od svojih supruga oko velike dece nego u proširenim porodicama (ali je istovremeno i manje porodica u kojima postoji ravnoteža). Takođe, kod porodica koje imaju tri i više deteta značajno je manje nego kod ostalih prisutna ravnomerna raspodela poslova oko velikog deteta i znatno češće je sav angažman na majci (tabela 14Tabela 14). Kada je reč o razlikama u angažmanu roditelja, iako ne postoji jasna linearna veza sa veličinom mesta stanovanja, primetno je da je u gradu dvostruko više očeva koji su angažovaniji oko dece od svojih supruga nego na selu. Istovremeno u gradu je manje porodica u kojima postoji ravnoteža u raspodeli obaveza, što dovodi do toga da je gotovo identično učešće majki u oba tipa naselja koje većinu obaveza preuzimaju na sebe (oko polovine).

Tabela 14. Relativan odnos uključenosti supružnika u odnosu na tip porodice, mesto boravka i broj dece

Razlika - veliko dete	Tip porodice		Mesto boravka		Mesto boravka		Broj dece		
	Proširene	Grad	Selo	Centar	Proširene	Grad	Selo	Centar	Proširene
Angažovanji otac	19.4	12.4	20.8	10	20.4	12.3	14.7	19.3	16.3
Ravnoteža	30.6	36.1	29.6	37.3	30	35.4	39.4	31.4	20.4
Angažovanija majka	50	51.5	49.6	52.7	49.6	52.3	45.9	49.3	63.3
Ukupno	100	100	100	100	100	100	100	100	100

3.1.2. Osobine očeva i majki kao faktori uključivanja u aktivnosti oko dece

Linearna veza između uključenosti oca u obaveze oko malog deteta se javlja samo sa godinama starosti supruge prilikom stupanja u brak (tabele 15 i 16). Sa povećanjem godina starosti supruge raste stepen uključenosti supruga u obaveze i istovremeno je i razlika u obavljanju obaveza između supružnika niža. Supruge očeva koji su *više* aktivni⁶⁸ su u brak u proseku stupile sa 25.5 godina, dok su supruge onih očeva koji su uključeni na nižem nivou u proseku mlađe više od dve godine (23.2). Ova veza može biti rezultat produženog školovanja supruge koja sa sobom nosi i drugačije pozicije u pregovaranju oko podele roditeljskih obaveza između supružnika.

Tabela 15. Korelacije uključenosti roditelja u odnosu na sociodemografske osobine ispitanika

	Starost oca	Starost majke	Prosečna starost supružnika	Razlika u starosti supružnika	Godine stupanja u prvi brak oca	Godine stupanja u prvi brak majke
Uključenost oca - malo dete	-0,071	-0,051	-0,064	-0,017	0,076	,139**
Uključenost majke - malo dete	0,083	0,079	0,086	0,008	0,05	0,029
Razlika – malo dete	0,094	0,075	0,089	0,018	-0,046	-,108*
Uključenost oca - veliko dete	-,103*	-0,077	-0,097	-0,061	-0,021	0,054
Uključenost majke - veliko dete	-,141**	-,190**	-,172**	0,072	0,067	0,048
Razlika – veliko dete	0,1	0,097	,106*	0,022	0,013	-0,025
Komunikacija oca	0,058	0,008	0,026	0,04	-0,018	-0,029
Komunikacija majke	0,068	0,042	0,061	0,039	0,011	-0,043
Razlika u komunikaciji	0,041	0,041	0,045	0,004	0,039	-0,012

⁶⁸ Za potrebe prikaza stepena uključenosti smo formirali tabelu (br. 16) gde smo skalu uključenosti podelili na dva nivoa – niži i viši stepen uključenosti (niži podrazumeva odsustvo i niski nivo, dok viši podrazumeva srednji i visoki nivo na originalnoj skali).

Tabela 16. Prosečni skorovi uključenosti roditelja u odnosu na starost i godine stupanja u brak

		Starost oca		Starost majke		Prosek supružnika		Razlika u godinama		Godine ulaska u brak - otac		Godine ulaska u brak - majka	
		Mean	Med.	Mean	Med.	Mean	Med.	Mean	Med.	Mean	Med.	Mean	Med.
Uključenost oca - malo dete	Niži	32.5	32	29.0	28	30.8	30.5	3.4	3	27.5	27	23.2	23
	Viši	32.7	32	30.1	29	31.4	30.5	2.7	2	28.0	27	25.5	24
Uključenost majke - malo dete	Niži	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Viši	32.6	32	29.6	29	31.0	30	2.9	2	27.7	27	24.6	24
Razlika – malo dete	Otac	32.9	33	28.5	27	30.7	30	4.4	4	27.9	28.5	23.5	23
	Ravnoteža	32.5	31.0	29.2	29	30.8	29	3.3	3	28.0	27.5	24.8	24
	Majka	32.6	32.0	29.8	29	31.2	30	2.8	2	27.6	27	24.6	24
Uključenost oca - veliko dete	Niži	41.5	42	38.1	38.5	39.8	40.5	3.51	3	27.1	26	23.4	23
	Viši	39.3	40	36.5	37	38	38.5	2.9	2	26.8	27	23.9	24
Uključenost majke - veliko dete	Niži	42.1	42	39.2	40	40.8	41	3.2	3	26.7	26.5	23.1	23
	Viši	39.9	41	36.8	37	38.3	39	3.1	2	27	27	23.8	23
Razlika – veliko dete	Otac	40.6	42	38.4	39	39.6	41	2.4	2.5	27	27	24.6	25
	Ravnoteža	39	40	35.8	37	37.4	38	3.2	2	26.8	27	23.6	23
	Majka	40.7	41	37.5	38	39.1	39.5	3.4	3	27	27	23.5	23

Kad je reč o velikom detetu, sa povećanjem godina starosti oca dolazi do smanjenja njegove uključenosti u obaveze. Prosečne godine očeva koji su na višem nivou uključeni u život dece su 39.3 nasuprot 41.5 onih koji su na nižem nivou. Slična je situacija i sa stepenom uključenosti majke u roditeljske obaveze. Sa rastom njenih godina starosti, godinama njenog supruga kao i sa prosečnim godinama oboje, dolazi do smanjenja uključenosti majke u obaveze oko dece. Iako ne postoji linearna veza između starosti očeva i razlike u aktivnosti supružnika, indikativno je da je među mlađim očevima i među mlađim majkama prisutnija ravnomerna podela obaveza. Istovremeno sa povećanjem razlike u godinama starosti supružnika dolazi i do povećanja razlike u angažmanu u korist majke. Što znači da ukoliko je razlika u godinama veća, majka će biti i više opterećena obavezama oko velikog deteta. Ni po ovim osobinama se supružnici međusobno ne razlikuju s obzirom na stepen komunikacije sa decom.

Komunikacija između roditelja i dece ne pokazuje značajnu vezu ni sa jednim demografskim obeležjem porodice, što znači da se varijacije (ukoliko ih ima) moraju tražiti i objašnjavati drugim osobinama pojedinaca i porodica.

Na nivou stepena uključenosti u obaveze i male i velike dece evidentne su rodne razlike koje svedoče o značajno višem stepenu preuzimanja svih obaveza od strane majki. Ne može se reći da postoje neke aktivnosti koje isključivo očevi preuzimaju na sebe, ali su nešto češće uključeni u one koje podrazumevaju interakciju sa detetom i preuzimanje odgovornosti prema spoljnom svetu. Muškarci su, pored nižeg stepena uključenosti u roditeljske obaveze, na nižem stepenu uključeni i u poslove za reprodukcija domaćinstva čime se u privatnoj sferi u značajnoj meri reprodukuju patrijarhalni obrasci podele rodni uloga i aktivnosti. Pored rodni razlika, i muškarci se između sebe razlikuju u spremnosti da preuzmu deo roditeljskih obaveza. Češće će muškarci biti uključeni u obaveze oko malog deteta ukoliko žive u gradu i ukoliko su u centralnim delovima grada nego ako žive na selu ili gradskoj periferiji. Značajnije će se baviti decom ukoliko su bez neposredne pomoći srodničke grupe, odnosno ukoliko žive unutar nuklearnih porodica. Isti trend je prisutan i sa godinama supruge prilikom ulaska u brak – svaka dodatna godina kasnijeg stupanja sa sobom nosi i nešto veći stepen uključenosti njenog supruga. Kod brige oko velike dece značajne razlike se pojavljuju na nivou mesta stanovanja i starosti supružnika. Mlađi roditelji su angažovaniiji oko velike dece što upućuje i na trend roditelja da se u sve većoj meri uključuju u organizaciju vremena svoje dece kao novih zahteva roditeljstva ali i novog životnog stila. U nastavku teksta ćemo videti kako ostale osobine roditelja, njihovih odnosa utiču na stepen uključenosti u život deteta.

3.1.3. Resursi i roditeljstvo

Da bismo proverili, u skladu sa navedenim teorijskim pretpostavkama, da li resursi kojim raspolažu pojedinci unutar bračne dijade utiču na stepen njihove uključenosti (posebno oca) u aktivnosti oko dece, napravili smo tri bazična statistička modela. Njima smo ispitivali da li i u kojoj meri dolazi do povećavanja uključenosti u roditeljske obaveze oca, majke i kakve su razlike između njih u količini obaveza koje preuzimaju na sebe u odnosu na resurse kojima raspolažu. Prva dva modela mere stepen uključenosti svakog roditelja pojedinačno u aktivnosti oko male i velike dece. Treći model izražava stepen (a)simetrije između partnera u navedenim roditeljskim aktivnostima. Nastojaćemo da

utvrdimo da li su resursi značajni prediktori uključivanja u negu, brigu i komunikaciju, i koji od njih su ključni u objašnjavanju varijacija u simetriji koje se javljaju u roditeljstvu.

3.1.3.1. Roditelji malog deteta, stepen aktivnosti i resursi kojima raspolažu

Značaj resursa smo najpre ispitivali u odnosu na nivo uključenosti oca u roditeljske aktivnosti oko malog deteta. Korelacijama smo hteli da ispitamo u kakvoj su vezi resursi koje roditelji pojedinačno i zajedno poseduju i stepena uključenosti u aktivnosti oko malog deteta bez kontrolisanja efekata ostalih varijabli.. S obzirom da je dominantan model u kome parovi ostvaruju svoje roditeljske uloge patrijarhalan, zadobijanje izvesne količine moći u javnoj sferi se preliva i na privatnu i posledično rezultira egalitarnijim opterećenjem kućnim i roditeljskim obavezama. Imajući to u vidu, pošli smo od pretpostavke da će sa većom količinom resursa majke rasti stepen uključenosti oca u aktivnosti oko dece.

Tabela 17. Korelacije i regresioni modeli odnosa resursa i stepena uključenosti roditelja u negu deteta

Korelacije (parcijalne) Pearson r	Malo dete - uključenost					
	I Otac		II Majka		III Razlika	
	r	B (β)	r	B (β)	r	B (β)
Radni status oca						
Nezaposlen	.012	.040 (.035)	-.015	-.024 (-.044)	-.017	.190 (.073)
Zaposlen (ref.)						
Radni status majke						
Neaktivna	-.244**	-.191 (-.201)*	.120*	.065 (.149)*	.260**	.257(.233)**
Nezaposlena	-.192**	-.126 (-.163)*	.165*	.075 (.209)*	.234*	.201(.224)**
Zaposlena (ref.)						
Radni status supružnika						
Otac zaposlen majka ne	-.247**		.167*		.281**	
Majka zaposlena otac ne	-.009		-.061		-.018	
Oboje zaposleni (ref.)						
Socioekonomski status oca						
Rukovodeći	.061		.006		-.051	
Srednji	.125*		.057		-.085	
Prelazni	.061		.028		-.041	
Niži (ref.)						
Socioekonomski status majke						
Srednji	.201*		-.039		-.190*	
Prelazni	.170*		-.129*		-.199*	
Niži (ref.)						
Razlika u soc.ek. stausu	-.158*		.087		.169*	
Prihodi oca						
Dodatni prihodi	-.034		.081		.061	
Bez prihoda	-.084		-.026		.062	
Redovni prihodi (ref.)						
Prihodi majke						
Dodatni prihodi	-.072		.124*		.113*	
Državna pomoć	-.062		.025		.064	
Bez prihoda	-.273**		.181*		.308**	
Redovni prihodi (ref.)						
Godine obrazovanja oca	.191**	.025 (.154)*	.024	.003 (.043)	-.156**	-.022 (-.116)
Godine obrazovanja majke	.141**	-.005 (-.032)	.003	.004 (.056)	-.122*	.009 (.050)
Razlika godina obr.	.045		.021		-.031	
Prihodi po članu domaćinstva	.234**		.089		-.173*	
Intercept		.297		.809		.511
R²		.095		.041		.103

Posmatrajući radni status nezavisno od drugih resursa, povećanje uključenosti oca u aktivnosti oko malog deteta ne zavisi od njegove (ne)zaposlenosti. Bez obzira da li otac radi ili ne, isti je nivo aktivnosti koje obavlja oko deteta dok je malo. Iako njegov radni status ne pokazuje vezu sa nivoom preuzimanja roditeljske nege, stepen uključenosti oca direktno zavisi od toga da li je njegova supruga u radnom odosu. Ukoliko su supruge

zaposlene, očevi će preuzimati značajno više obaveza oko dece, kao što će u slučajevima kada su one neaktivne ($r=-.244^{**}$) i nezaposlene ($r=.192^{**}$) dolaziti do njihovog smanjenog preuzimanja roditeljskih obaveza. Ovi podaci su konzistentni i sa sledećim nalazom koji otkriva da samo onda kada je supruga nezaposlena a suprug zaposlen ($r=-.247^{**}$) on je značajnije manje uključen u brigu oko dece. Naime, ne postoje razlike u angažmanu oca onda kada su oboje zaposleni, ili kada je otac nezaposlen a majka zaposlena. Nalazi nam konzistentno otkrivaju da se očevi češće uključuju u roditeljske obaveze oko male dece kada su majke zaposlene. Kada oba supružnika rade, ravnoteža se uspostavlja na određenom nivou koji ostaje nepromenjen čak i onda kada muškarac ostane bez posla.

Da bismo utvrdili da li socioekonomski status roditelja pojedinačno utiče na stepen uključenosti oca u obaveze oko male dece uključili smo obeležja četiri sloja/klase kojima pripadaju supružnici (kao indikatorske varijable) i razlike u sloju.⁶⁹ Iz tabele 17 se može videti da u odnosu na socioekonomski status, očevi koji pripadaju srednjem sloju – stručnjaci, značajno će se više uključivati u poslove oko male dece od onih iz nižeg i višeg sloja. Sledstveno tome, nosioci novog obrasca očinstva su roditelji koji pripadaju srednjim slojevima i to pokazuje i sledeći nalaz. Očevi čije supruge pripadaju srednjem i prelaznom sloju će se takođe više uključivati u poslove oko dece nego oni očevi čije supruge dolaze iz nižih slojeva. Ukoliko je bračna homogamija u statusnom smislu manja, očevi će se manje uključivati u aktivnosti nege deteta. Srednjoklasni očevi kod kojih postoji viši stepen statusne i obrazovne homogamije će u većem stepenu učestvovati u roditeljskim obavezama.

U odnosu na tip prihoda koji supružnici ostvaruju pokazuje se da kod očeva ne postoje značajne varijacije, dok će se manje uključivati u brigu oko male dece ukoliko njihove supruge ne ostvaruju nikakve prihode ($r=-.273^{**}$). Iz strukture prihoda postaje jasno da bilo kakav prihod supruge (bilo da je iz redovnih prihoda zarade ili penzije, bilo da se radi o pomoći socijalnih službi ili dodatnih izvora) njoj daje veću ekonomsku snagu i na

⁶⁹ Za formiranje ove skale smo koristili razliku na skali od sedam slojeva tako da je skala iznosila od -7 do 7.

višem nivou uključuje muškarca u obaveze oko dece. Ukoliko je supruga bez ikakvog prihoda njen suprug će u značajnijoj meri roditeljske obaveze oko dece prebaciti na nju.

Poslednje individualno obeležje – obrazovanje (posmatrano pojedinačno sa svakog supružnika), ukazuje da postoji korelacija stepena preuzimanja roditeljskih obaveza od strane oca i sa obrazovanjem oca i sa obrazovanjem majke. U regresionom modelu koji uključuje obe varijable samo obrazovanje oca se pokazalao kao statistički značajno prediktivo obeležje. Iako sa povećanjem obrazovanja oba supružnika dolazi do povećanog uključenja oca u obaveze oko male dece, direktan efekat ima samo nivo obrazovanja oca; što znači da će se sa povećanjem njegovog nivoa obrazovanja povećavati i nivo roditeljskih obaveza koje on preuzima oko dece. Efekti obrazovanja supruge su posredovane njegovim obrazovanjem, vrednosnim orijentacijama i njenim zaposlenjem. Obrazovanje se u teoriji resursa javlja kao uslov sticanja resursa i dobar pokazatelj šansi na tržištu rada, ali ono predstavlja i pokazatelj kulturnog kapitala pojedinca i u direktnoj je vezi sa vrednosnim orijentacijama (kao što ćemo videti kasnije).

Kao varijablu koja se odnosi na resurse, ali ovog puta čitavog domaćinstva uveli smo prihod po članu domaćinstva. Iako na ovom nivou postoji korelacija između prihoda i uključivanja oca u brigu oko dece, ovaj efekat se gubi u regresionom modelu (jer su i sami prihodi posredovani kroz obrazovanje i zaposlenost supružnika). Regresioni model – u koji smo uključili radni status i godine obrazovanja roditelja – potvrdio je značaj već navedenih obeležja. Najznačajnije obeležje u predikciji višeg nivoa uključenosti oca jeste njegov nivo obrazovanja, gde sa svakom godinom obrazovanja raste za 2.5% (na svake četiri godine u školi poraste za oko 10%). Pored obrazovanja oca, drugi značajan prediktor je radni status majke, gde suprug majke koja je nezaposlena ili neaktivna u daleko manjoj meri preuzima obaveze oko dece. Poslednji podatak nam daje dovoljno prostora da zaključimo da su resursi žene značajan prediktor roditeljske uloge njenog supruga.

Ove pokazatelje linearnih trendova bi bilo dobro ilustrovati podacima. Kada posmatramo radni status majke (tabela 18), zapažamo da je uključenost oca na visokom nivou više od dvostruko veća kada je majka zaposlena nego kad je neaktivna, kao i što je nešto više angažovan kad je ona nezaposlena u odnosu kada je supruga neaktivna. Imajući

u vidu da su nezaposlene supruge samo trenutno van tržišta rada, obrazac ponašanja muškaraca može biti deo dogovora i racionalne podele rada. Odsustvo angažmana muškarca oko male dece je za oko trećinu više kad je supruga nezaposlena i više od dvostruko više kad je neaktivna.

Tabela 18. Radni status majke i nivo uključenosti oca u negu malog deteta

%	Radni status majke		
	Zaposlena	Neaktivna	Nezaposlena
Odsustvo	16.6	44.7	23.8
Nisko	8.9	12.8	17.5
Srednje	40.8	27.7	37.5
Visoko	33.8	14.9	21.2
Ukupno	100	100	100

Kada su oba supružnika zaposlena, muškarci u 21.9% slučajeva ne participiraju u poslovima oko dece, ali kada je suprug zaposlen a supruga nezaposlena taj procenat se povećava na 30.8%. I na drugom kraju skale se pokazuje isti trend. Naime, visoko učešće beleži 30.1% očeva kada su oba supružnika zaposlena nasuprot 16.7% kada je supruga bez posla. Ova ilustracija upućuje da sa zapošljavanjem žena, bez obzira na njihovu daleko veću opterećenost u poslovima oko male dece, raste pritisak na očeve da se uopšte prihvate porodičnih obaveza (kao i da participiraju u većoj meri).

Sličan trend je prisutan i kod sledećeg povezanog obeležja – (izvora) prihoda supruge (tabela 19). Suprug je češće i učestalije angažovan ukoliko supruga ima redovne ili dodatne izvore prihoda nego ukoliko ih nema, ili ukoliko zavisi od socijalnih transfera države. Najveća razlika između angažmana supružnika je onda kada supruga nema nikakve prihode. U takvim slučajevima je tek svaki peti otac uključen na visokom nivou, dok trećina ne preuzima roditeljske obaveze uopšte.

Tabela 19. Izvori prihoda majke i nivo uključenosti oca u negu malog deteta

%	Izvori prihoda supruge			
	Lični prihodi	Dodatni	Pomoć države	Bez prihoda
Odsustvo	15.8	25	25	33
Nisko	9.9	15	12.5	14.7
Srednje	40.1	30	37.5	35.8
Visoko	34.2	30	25	16.5
Ukupno	100	100	100	100

Poslednji relevantan resurs koji utiče na razlike u pristupu roditeljskim aktivnostima jeste obrazovanje supružnika. Sledeća tabela (tabela 20) ukazuje da sa povećanjem obrazovanja oca raste i njegovo učestvovanje u obavezama oko dece: više od polovine onih sa završenom osnovnom školom uopšte ne participiraju, dok je takvih manje od petine među onima sa diplomom fakulteta.

Tabela 20. Obrazovanje roditelja i novo uključensti oca u negu malog deteta

Učestvovanje oca	Obrazovanje oca			Obrazovanje majke		
	Osnovna škola	Srednja	Fakultet	Osnovna škola	Srednja	Fakultet
Odsustvo	44	24.1	12.3	44	23.7	15.4
Nisko	12	14.1	6.2	4	12.4	14.1
Srednje	24	39.2	38.5	32	38.2	38.5
Visoko	20	22.6	43.1	20	25.8	32.1
Ukupno	100	100	100	100	100	100

Ista tendencija je prisutna i kad je reč o obrazovanju supruge. Kada supruga ima završeno samo osnovno obrazovanje gotovo polovina njihovih muževa neće uzimati učešće u poslovima oko dece, četvrtina kada im supruga ima završenu neku od srednjih škola i šestina kada je završila fakultet.

Drugi model (tabela 17) se odnosi na stepen uključenosti majke u obaveze oko malog deteta. Situacija je slična kao i kod angažmana oca samo sa drugačijim smerom raspodele obaveza. Kad je reč o radnom statusu, nezaposlenost ($r=.120^*$) i neaktivnost ($r=.165^*$) majke objašnjavaju određeni deo varijabiliteta njenog angažmana oko dece, tako što su češće uključene u roditeljske obaveze ukoliko su nezaposlene i neaktive u poređenju sa zaposlenim majkama. Sličnu informaciju nam pruža i podatak da je majka

značajnije uključena u obaveze ukoliko je ona van tržišta rada i ukoliko njen suprug radi. Iz prisutnosti na tržištu rada generišu se i određeni prihodi koji mogu predstavljati garant određene količine moći koja utiče na pregovaračku poziciju unutar domaćinstva. Ukoliko supruga radi (ali i ukoliko ima prihode u vidu pomoći države) na nešto nižem nivou će se uključiti u obaveze oko malog deteta. Ni nivo obrazovanja majke (ni oca) ili ekonomska snaga domaćinstva ne utiče na varijabilitet pojave. Pa ipak ovakvi rezultati daju osnova za zaključak da tek sopstveni prihodi i zaposlenost smanjuju angažovanost žene u obavezama oko dece.

Treći model (tabela 17) ukazuje da li i gde se nalaze razlike u nejednakoj raspodeli roditeljskih obaveza. Skala je sastavljena od razlike u skorovima u angažmanu oko male dece između majke i oca, tako da negativni skor ukazuje na viši stepen opterećenost oca a pozitivni majke (nula označava ravnomerni angažman). Slika korelacija koju smo dobili je gotovo identična prvom modelu, što je i očekivano s obzirom da postoji vrlo malo varijacija kod angažmana majke, pa je većina varijeteta određena nivoom očeve uključenosti. Nivo razlika između roditelja je u korelaciji sa zaposlenošću majke, sa tim da li je neaktivna, da li ima prihode, socioekonomskim statusom i visinom obrazovanja supruga i supruge. Međutim u regresionom modelu je jedino radni status supruge dostigao statističku značajnost, gde sa zaposlenošću supruge dolazi do opadanja asimetrije potvrđujući tezu da resursi žene ne samo da povećavaju učestvovanje muškaraca u raspodeli roditeljskih obaveza već i da dovode do smanjenja rodne asimetrije u roditeljskim ulogama.

Sledeća tabela (tabela 21) nam pokazuje na koji način se ispoljavaju razlike prema radnom statusu. Ukoliko je majka zaposlena postoji daleko veća verovatnoća da će otac biti angažovaniji oko dece, nego ukoliko je ona neaktivna ili nezaposlena. Takođe je češće ravnomerno deljenje obaveza između supružnika ukoliko supruga je zaposlena. Socioekonomski status majke korelira sa stepenom asimetrije, tako što je asimetrija niža kod onih majki koje pripadaju srednjim i prelaznim slojevima u odnosu na niži sloj. Podaci istovremeno potvrđuju izrazito neravnomerno opterećenje supružnika obavezama oko nege deteta.

Tabela 21. Radni status majke i razlika uključenosti roditelja u negu malog deteta

	Radni status majke		
	Zaposlena	Neaktivna	Nezaposlena
Angažovani otac	9.6	0	1.3
Ravnoteža	18.5	12.8	10.1
Angažovanija majka	72	87.2	88.6
Ukupno	100	100	100

Gotovo identična situacija je i u odnosu na izvore prihoda kojim raspolaže majka (tabela 22). Ukoliko ona poseduje sopstvene redovne prihode viši je procenat slučajeva gde je otac angažovaniji i gde je ujednačena raspodela roditeljskih obaveza, od onih slučajeva kada supruga ne poseduje prihode iz bilo kog izvora. Otac kao angažovaniji u raspodeli roditeljskih obaveza se javlja jedino kada supruga ima sopstvene prihode, u svim ostalim slučajevima (gotovo) ne.

Tabela 22. Izvori prihoda majke i razlika uključenosti roditelja u negu malog deteta

	Izvori prihoda majke			
	Lični prihodi	Dodatni	Pomoć države	Bez prihoda
Angažovani otac	9.9	0	0	0.9
Ravnoteža	19.7	15	12.5	9.3
Angažovanija majka	70.4	85	87.5	89.8
Ukupno	100	100	100	100

Podaci koji ukazuju na stepen obrazovanja pokazuju jasnu vezu između nivoa obrazovanja i relativnog odnosa stepena uključenosti roditelja u aktivnosti oko malog deteta (tabela 23). Kada majka ima završenu osnovnu školu ne postoji nijedan slučaj u uzorku da je otac angažovaniji od majke i na ovom nivou obrazovanja majke obaveze oko dece padaju u najvećoj meri na nju. Sa povećanjem nivoa obrazovanja (i majki i očeva) dolazi do nešto češćeg uključivanja očeva i ravnomernije raspodele poslova oko dece, a najmanja asimetrija je u onim slučajevima kada muškarac i žena imaju završen fakultet.

Tabela 23. Obrazovanje roditelja i razlika uključenosti roditelja u negu malog deteta

Obrazovanje	Majka			Otac		
	Osnovna škola	Srednja škola	Fakultet	Osnovna škola	Srednja škola	Fakultet
Angažovanji otac	0	7.6	2.6	4	4.5	9.4
Ravnoteža	12	12.4	23.1	12	14.1	20.3
Angažovanija majka	88	80	74.4	84	81.4	70.3
Ukupno	100	100	100	100	100	100

Kao i kod uključenja oca, ukoliko je razlika u socioekonomskom statusu supružnika manja, odnosno ukoliko je viši stepen bračne homogamije, niži će biti i stepen asimetrije između supružnika u preuzimanju roditeljskih obaveza. Sledeća tabela (tabela 24) nam ukazuje da sa povećanjem slojne pozicije supruge dolazi češće do ravnomernije raspodele obaveza između supružnika.

Tabela 24. Sloj majke i razlika uključenosti roditelja u negu malog deteta

	Sloj majke			Ukupno
	Srednji	Prelazni	Niži	
Angažovanji otac	7.7	11.3	9.8	9.7
Ravnoteža	23.1	16.1	12.2	17.4
Angažovanija majka	69.2	72.6	78	72.9
Ukupno	100	100	100	100

3.1.3.2. Roditelji velikog deteta, stepen uključenosti i resursi kojima raspolažu

Slične obrasce kao i u prethodnim modelima nalazimo ukoliko kao zavisne varijable postavimo nivo uključenosti oca, majke i razliku između njih u obaveze oko velikog deteta. Sledeća tabela nam pokazuje gde se javljaju razlike između roditelja.

Tabela 25. Korelacije resursa i stepena uključenosti roditelja u obaveze oko velikog deteta

Korelacije (parcijalne) Pearson r	Veliko dete - uključenost					
	I Otac		II Majka		III Razlika	
	r	B (β)	r	B (β)	r	B (β)
Radni status oca						
Nezaposlen	-.025	.016 (.016)	-.052	-.026 (-.030)	-.016	-.024 (-.034)
Zaposlen (ref.)						
Radni status majke						
Neaktivna	-.145*	-.091 (-.098)	-.152*	-.106 (-.133)*	.011	-.015 (-.013)
Nezaposlena	-.186**	-.139 (-.175)*	-.019	-.004 (-.005)	.136*	.136 (.138)*
Zaposlena (ref.)						
Radni status supružnika						
Otac zaposlen majka ne	-.227**		-.074		.134*	
Majka zaposlena otac ne	-.062		-.040		.022	
Oboje zaposleni (ref.)						
Socioekonomski status oca						
Rukovodeći	.024		.011		-.012	
Srednji	.090		.027		-.052	
Prelazni	.080		.091		.001	
Niži (ref.)						
Socioekonomski status majke						
Srednji	-.021		.056		.055	
Prelazni	.078		.178*		.057	
Niži (ref.)						
Razlika u soc.ek. stausu	-.028		-.090		-.041	
Prihodi oca						
Dodatni prihodi	-.055		-.050		.010	
Bez prihoda	-.037		-.009		.024	
Redovni prihodi (ref.)						
Prihodi majke						
Dodatni prihodi	-.076		-.012		.050	
Bez prihoda	-.228		-.096		.116*	
Redovni prihodi (ref.)						
Godine obrazovanja oca	.144**	.017 (.114)	-.017	-.009 (-.075)	-.128*	-.026 (-.143)*
Godine obrazovanja majke	.129*	.002 (.018)	.079	.007 (.064)	-.050	.005 (.030)
Razlika godina obr.	.011		-.097		-.077	
<i>Prihodi po članu domaćinstva</i>	.139*		.210**		.034	
Intercept		.254		.672		.418
Adj. R²		.073		.019		.022

Prvi model je formiran tako da dođemo do odgovora na pitanje sa kojim resursima korelira angažman, kao i koji od njih predstavljaju (najbolje) prediktore stepena uključenosti i ravnomerne raspodele aktivnosti koje se odnose na brigu o velikoj deci. Kao i u slučaju raspodele roditeljskih obaveza dok je dete malo, u odnosu na radni status oca ne postoje varijacije, što znači da i kada je otac nezaposlen ne razlikuje se njegov odnos prema

roditeljskim obavezama od zaposlenih očeva. Radni status majke korelira sa stepenom uključenosti oca, tako da su očeви značajno manje angažovani ukoliko su njihove supruge neaktivne ($r=-.145^*$) i nezaposlene ($r=-.186^{**}$) u odnosu na one očeve kojima su supruge zaposlene. Ukoliko je otac zaposlen a majka nezaposlena angažman očeva je značajno manji ($r=-.227^{**}$) nego kada su oboje supružnika zaposlena. Kod brige o velikom detetu se ne pojavljuju neke značajne razlike koje su bile prisutne (mada ne izraženo) kod angažmana roditelja oko malog deteta. Reč je slojnim pozicijama supružnika koje više nisu statistički povezane sa nivoom učešća oca u obaveze oko velikog deteta, kao što to nisu ni izvori prihoda supruge. Obrazovanje i kada je dete veliko na isti način korelira sa roditeljstvom jer sa višim obrazovanjem (i muškaraca i žena) dolazi do povećanja angažmana oca. U istom smeru se menja uključivanje oca i sa povećanjem ukupnih prihoda domaćinstva. U regresionom modelu, samo radni status majke (kad je nezaposlena $\beta=-.175$ u odnosu na zaposlene majke) predstavlja statistički relevantan prediktor stepena uključenosti oca u obaveze oko velikog deteta i ukazuje na to da će se otac više baviti svojom decom ukoliko je njegova supruga zaposlena i posledično ima određenu količinu resursa na raspolaganju.

U drugom modelu, kojim smo testirali uzroke razlika u uključenosti majki u bavljenje decom starijeg uzrasta, pojavljuju se dva zanimljiva podatka. Majke koje su neaktivne ($r=-.152^*$) su čak nešto manje angažovane oko odrasle dece od onih koje su zaposlene, ali su zato majke koje pripadaju prelaznom sloju aktivnije od majki koje su iz nižih slojeva. Ovi podaci zahtevaju detaljniju analizu koja bi ponudila određena objašnjenja za koju ovde nema mesta jer bi predstavljala preterano udaljivanje od teme. Rezultati pokazuju i postojanje izvesne veza između prihoda čitavog domaćinstva i angažmana majke tako što se oba istovremeno povećavaju. Na povećanje angažmana majke ne utiče njen nivo obrazovanja niti nivo obrazovanja njenog supruga.

Treći model, kojim smo proveravali koje su osobine relevantne za objašnjenje razlika u količini obaveza između roditelja, pokazuje da do povećanja razlika u korist majke dolazi ukoliko je majka nezaposlena ($r=.136^*$), ali i ukoliko je otac zaposlen a majka nezaposlena ($r=.134^*$). Slojna pozicija ni majke ni oca ne utiče na stepen razlika u angažmanu oko velikog deteta. Međutim, prihodi predstavljaju značajan deo objašnjenja

razlika između supružnika, tako da se supruge koje nemaju nikakav izvor prihoda ($r=.116^*$) značajno razlikuju od onih sa redovnim prihodima. I u ovom modelu korelacije se pojavljuju sa obrazovanjem oca ($r=-.128^*$), na način da se sa povećanjem godina provedenih u procesu obrazovanja smanjuje razlika (ili povećava u korist supruge) u stepenu obaveza koje supružnici imaju oko velikog deteta. U regresionom modelu se dva prediktora izdvajaju – nezaposlenost majke ($\beta=.138$) i nivo obrazovanja supruge ($\beta=-.143$). Trend raspodele obaveza između supružnika zavisi s jedne strane od toga da li supruga radi, što joj garantuje prihode i manje slobodnog vremena, dok sa druge strane od kulturnog kapitala supruge.

Posmatrajući sirove podatke zapažamo sledeće distribucije. Kada je majka nezaposlena ili neaktivna daleko niže su vrednosti koje ukazuju na visok angažman oca nego kad je u radnom odnosu. U odnosu na socioekonomski status oca, sa povećanjem pozicije u hijerarhiji ide i povećani angažman oko dece. Međutim, interesantno je da je najviši procenat odsustva angažmana prisutan kod nezaposlenih očeva (podatke o neaktivnim očevima treba uzeti sa rezervom s obzirom na mali broj slučajeva).

Kao i kod deteta koje je malo, i ovde postoji značajna veza sa prihodima majke i angažmana oca (Tabela 26 26). Ukoliko su prihodi supruge stabilni odsutvo angažovanja oko dece karakteriše svakog šestog oca, ali zato svaki peti otac ima visok stepen angažovanja (pored odsustva interesovanja ukoliko je supruga bez prihoda daleko je viši nizak nivo angažmana oca nego kad je supruga zaposlena). Za razliku od toga, ukoliko je supruga bez primanja onda je svaki peti otac (samo)isključen iz poslova oko dece a tek svaki dvadeseti pokazuje visok nivo angažmana.

Tabela 26. Prihodi majke i stepen uključenosti oca u brgu oko velikog deteta

%	Skala uključenosti oca - veliko dete				Ukupno
	Odsustvo	Nisko	Srednje	Visoko	
Prihodi majke					
Lični prihodi	16	15.5	47.1	21.4	100
Ostali dodatni	16.7	25	45.8	12.5	100
Bez prihoda	19.4	30.6	44.9	5.1	100
Ukupno	16.7	20.8	46	16.4	100

Sa povećanjem obrazovanja i majke i oca ide istovremeno i viši stepen uključenosti oca u roditeljsku brigu oko velikog deteta (tabela 27). Još je izraženija razlika kad se radi o obrazovanju oca. Sa povećanjem njegovog obrazovanja opada nizak i povećava se visok nivo roditeljske brige oca. Tako da dve trećine očeva sa osnovnom školom su u potpunosti isključeni iz brige za razliku od jedne šestine onih sa diplomom fakulteta.

Tabela 27. Obrazovanje roditelja i stepen uključenosti oca u brgu oko velikog deteta

	Skala uključenosti oca - veliko dete									
	Majka					Otac				
	Odsustvo	Nisko	Sednje	Visoko	Ukupno	Odsustvo	Nisko	Sednje	Visoko	Ukupno
OŠ	33.3	27.3	30.3	9.1	100	40	30	20	10	100
Srednja	14.3	22.2	47.4	16.1	100	15.9	21.5	48.6	13.9	100
Fakultet	16.7	15.7	48	19.6	100	16.2	16.2	44.4	23.2	100
Ukupno	16.7	20.8	46	16.4	100	17.3	20.5	45.9	16.2	100

Ukoliko je majka zaposlena otac je dvostruko češće uključeniji u roditeljske obaveze nego kad je ona nezaposlena ili neaktivna, dok je majka značajno manje opterećena oko obaveza nego kad je nezaposlena.

Tabela 28. Radni status majke i razlika uključenosti roditelja u brgu oko velikog deteta

	Razlika majke i oca oko velikog deteta			Ukupno
	Angažovaniji otac	Ravnoteža	Angažovanija majka	
Zaposlena	20.7	31.5	47.7	100,0
Neaktivna	10.4	39.6	50	100,0
Nezaposlena	10.4	29.9	59.7	100,0
Ukupno	17.4	32.3	50.3	100,0

Sličan trend prepoznajemo i među srednjim slojevima ali ne na isti način. Naime, ukoliko otac pripada srednjem sloju on je istovremeno i angažovaniji oko dece od očeva kojih pripadaju i višim i nižim statusnim pozicijama. Međutim, interesantan je nalaz da su očevi čije supruge pripadaju najnižim statusnim pozicijama češće uključuju u rad oko dece i češće od ostalih podjednako dele obaveze. Objašnjenje se može kretati u dva smera. S

jedne strane, s obzirom da nižim slojevima pripadaju radnička i poljoprivredna zanimanja među kojima je i dosta onih nestabilnih i bez ugovora, u društvenom kontekstu odsustva jasne kontrole rada, ove majke su neretko pod dodatnim pritiskom na poslu (npr. ostanka na radnom mestu prekovremeno), tako da se veći angažman oca može tumačiti i kao izraz nužde. S druge strane radi se i o aktivnostima koje su povremene i podrazumevaju uključivanje u javnu sferu, koje mogu češće obavljati muškarci kao nosioci domaćinstva.

Tabela 29. Sloj roditelja i razlika uključenosti roditelja u brigu oko velikog deteta

Skala - razlika majke i oca oko velikog deteta								
Otac	Angažovaniji otac	Ravnoteža	Angažovanija majka	Ukupno	Angažovaniji otac	Ravnoteža	Angažovanija majka	Ukupno
Rukovodeći	10.5	26.3	63.2	100	-	-	-	
Srednji	22.7	31.2	46.1	100	21.5	29	49.5	100
Prelazni	13.3	36.1	50.6	100	16.7	33.3	50	100
Niži	13.6	30.7	55.7	100	23.7	33.9	42.4	100

Poslednje obeležje – obrazovanje roditelja, potvrđuje već napred navedene analize da sa porastom nivoa obrazovanja supružnika dolazi do smanjenja neravnoteže u obavljanju roditeljskih aktivnosti i značajnijeg uključivanja oca. Varijacije zavise u većoj meri od obrazovanja oca, tako da samo 5% očeva koji imaju osnovnu školu će biti angažovaniji od majki, za razliku od oko 12% kada njihova supruga ima samo osnovno obrazovanje.

Tabela 30. Obrazovanje roditelja i razlika uključenosti roditelja u brigu oko velikog deteta

Skala - razlika majke i oca oko velikog deteta								
	Majka				Otac			
	Angažovaniji otac	Ravnoteža	Angažovanija majka	Ukupno	Angažovaniji otac	Ravnoteža	Angažovanija majka	Ukupno
OŠ	12.1	24.2	63.6	100	5	20	75	100
Srednja	15.2	33.5	51.3	100	15.1	33.5	51.4	100
Fakultet	24.5	32.4	43.1	100	26.3	30.3	43.4	100

3.1.3.3. *Komunikacija i resursi*

Kad je reč o intenzitetu komunikacije roditelja (oca i majke pojedinačno) i dece o različitim temama kao i učestalosti saopštavanja raspoloženja, želja i osećanja roditelja deci i dece roditeljima, ne postoje značajne veze ovih praksi sa resursima, bilo pojedinca bilo domaćinstva. Naime, učestalost komunikacije oca (i majke) sa detetom ne zavisi ni od visine obrazovanja, kao ni od nivoa obrazovanja supružnika/partnera, sloja kome pripadaju, radnog statusa, statusne ili obrazovne homogenosti braka, visine prihoda po članu domaćinstva ni od materijalnog položaja domaćinstva. Komunikacija sa decom je u tom slučaju podjednako raspoređena među očevima i majkama svih slojeva i varijacije se ne mogu objasniti količinom i razlikama u resursima supružnika kao ni resursima koje poseduju zajedno kao domaćinstvo.

3.1.3.4. *Kontinuiteti i diskontinuiteti*

Dovođenje u vezu stepena uključenosti u obaveze oko male i velike dece otkriva nam da očevi tokom životnog ciklusa u velikoj meri zadržavaju obrazac odnosa sa decom.

Tabela 31. Korelacije nege, brige i komunikacije majke i oca

	Majka veliko dete	Otac malo dete	Otac veliko dete	Razlika veliko dete	Intimnost roditelja i dece	Komunikacija otac	Komunikacija majka
Majka – malo dete	.079	-.168**	-0.1		-.041		
Majka – veliko dete	1	.152*	.092		-.035	-.087	-.028
Otac – malo dete		1	.335**		-.043		
Otac – veliko dete			1		-.006	.059	-0.1
Razlika – dete malo				.218**	-.052		
Razlika – veliko dete				1	.002	-.11	.064
Intimnost roditelja i dece					1	.115*	.217**
Komunikacija otac						1	.533**

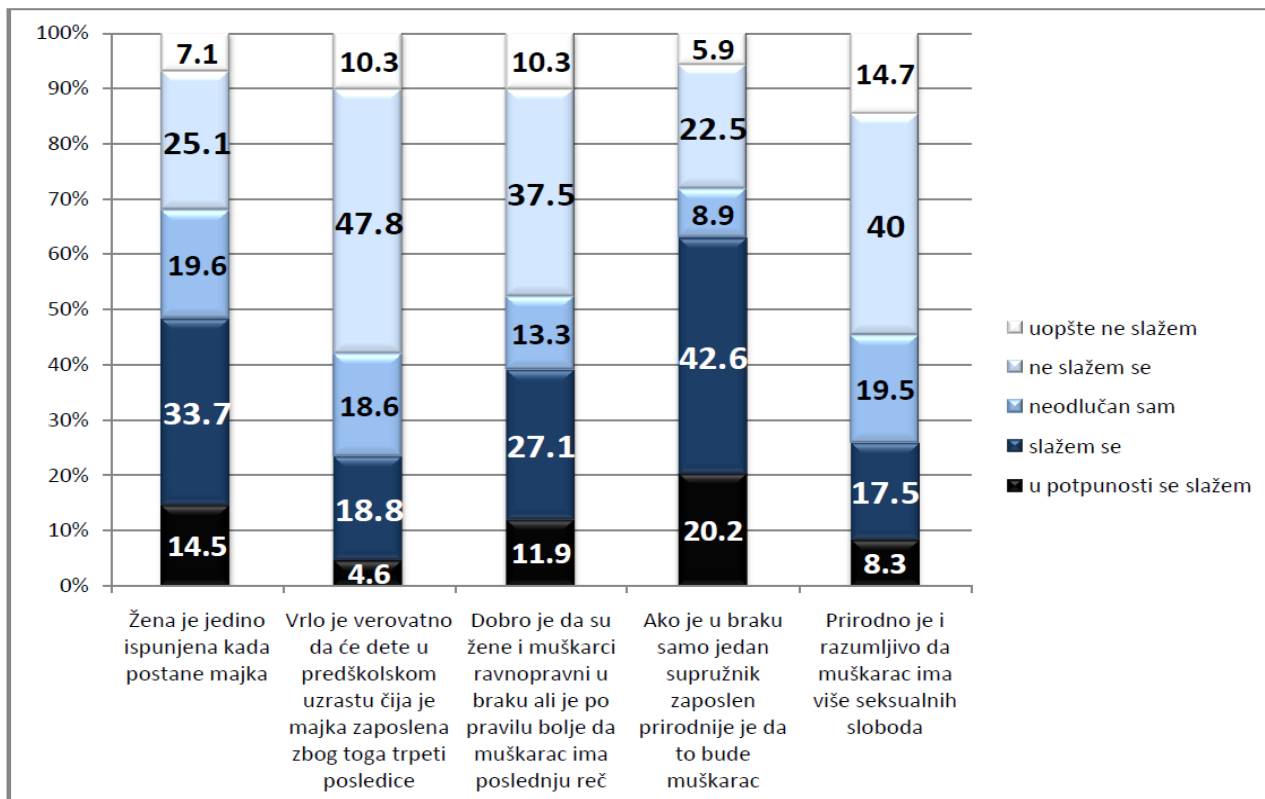
Rezultati (tabela 31) korelacija ukazuju da najjača linearna veza postoji između stepena uključenosti očeva u obaveze oko deteta kada je ono malo i onda kada je ono veliko ($r=.335^{**}$). Prevedeno na jezik prakse to znači da znatan broj očeva koji je pokazivao visok angažman oko male dece ostaje uključen i u aktivnosti oko deteta kada ono poraste. Interesantno je da takva veza kod majki ne postoji. Iako je potvrđen visok stepen uključenosti majke na oba nivoa odrastanja deteta, varijacije u ovim obrascima nisu linearno povezane, što govori da je sam način odnosa prema detetu kod majki manje postojan i da zavisi od različitih (društvenih i individualnih) faktora. Između roditelja kada je dete malo postoji inverzna veza posvećenosti detetu tako da ukoliko je majka angažovanija otac je manje uključen i obrnuto, ali takav odnos ne postoji kada je dete veliko. Sledeći trend koji prepoznamo jeste održavanje razlika u podeli roditeljskih obaveza između supružnika tokom odrastanja dece. Kod značajnog broja roditelja razlike koje postoje se održavaju tokom vremena na istom nivou, potvrđujući već navedeni nalaz o postojanosti roditeljskog nivoa uključenosti tokom životnog ciklusa deteta.

Kad je reč o komunikaciji roditelja sa decom, pokazuje se da postoji visok nivo zajedničkog roditeljskog komuniciranja, na šta ukazuju visoki nivoi korelacija (između roditelja $r=.533^{**}$), ali da ovaj oblik odnosa sa decom nije u vezi sa ostalim oblicima uključenosti roditelja (ni oca ni majke). Ovakav rezultat zapravo znači da su neki roditelji veoma angažovani oko dece ali da istovremeno nemaju učestalu i blisku komunikaciju, kao i da neki roditelji komuniciraju sa decom o različitim temama redovno, ali da se ne uključuju u svakodnevnu negu i brigu, odnosno roditeljske obaveze.

3.1.4. Vrednosti - normativni okvir očinstva

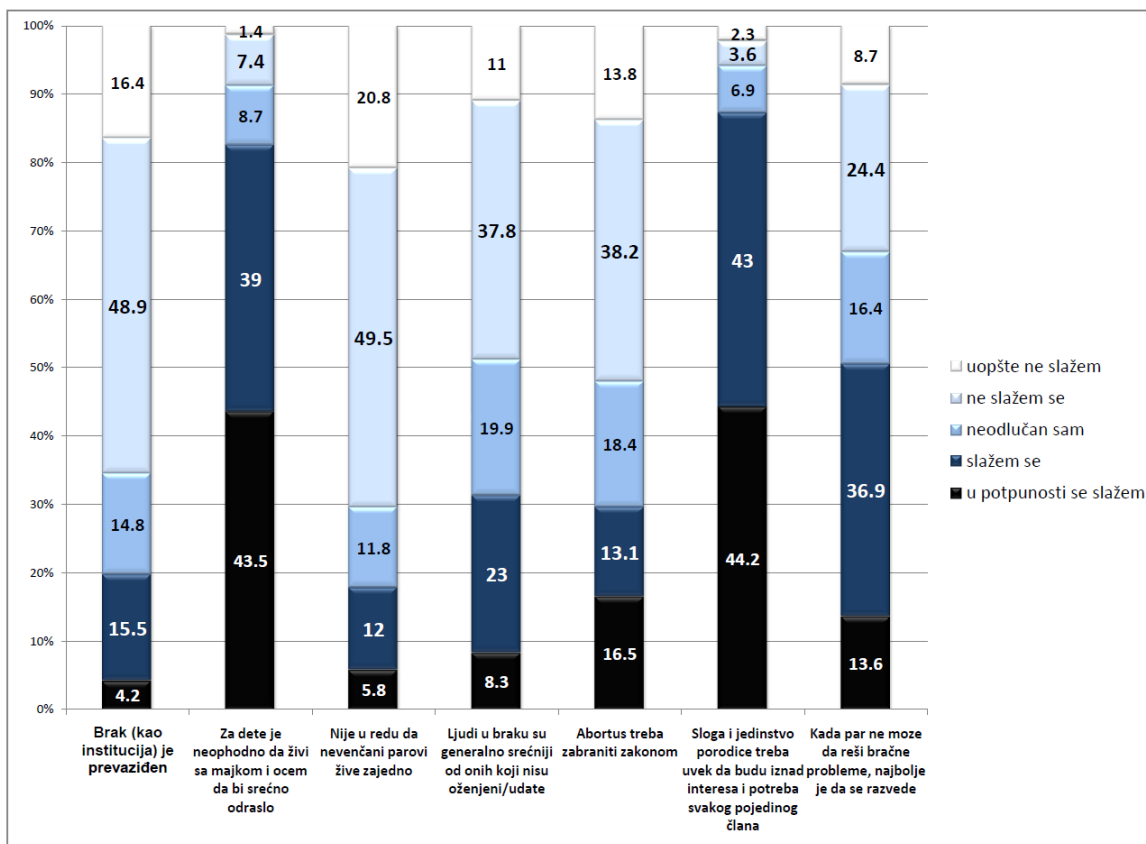
U proučavanju normativnog okvira roditeljstva neophodno je prepoznati najmanje tri nivoa opštosti unutar kog se kristališu normativi kako se treba ponašati u braku, a kako kao roditelj: najopštiji nivo rodne ravnopravnosti, nivo vrednosti braka/partnerstva i odnosa u porodici – njihovog smisla i svrhe, i nivo roditeljskih uloga. Na prvom nivou je moguće uvideti stepen prihvatanja rodne ravnopravnosti među supružnicima kao opšti okvir unutar

kog se kristališu rodni odnosi, prihvataju i menjaju rodne uloge i postavljaju granice ponašanja u privatnoj i javnoj sferi.

Grafikon 11. Prihvatanje vrednosti rodne ravnopravnosti od strane očeva

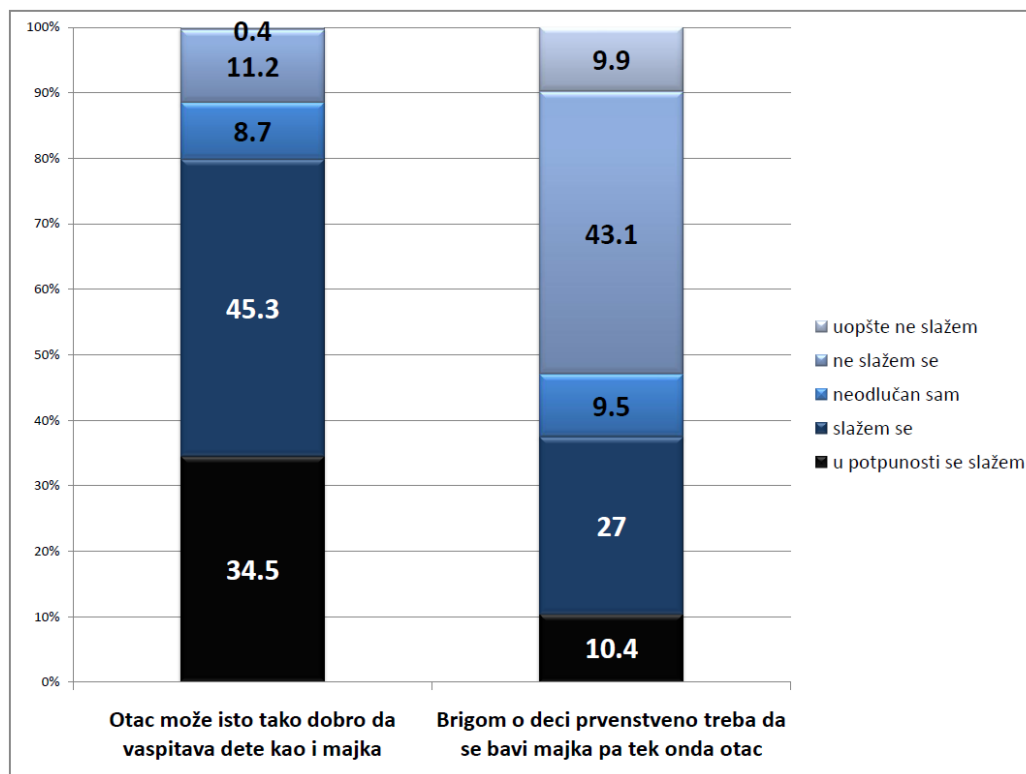
Prema viđenjima muškaraca/očeva (grafikon 11) najizrazitija podela između muškaraca i žena je u onome što na osnovu datih podataka uslovno možemo nazvati javno/privatno. Gotovo dve trećine muškaraca smatra da je *prirodnije* da ukoliko samo jedan od supružnika radi da to bude muškarac, dok istovremeno gotovo polovina smatra da je žena jedino ispunjena kada postane majka. Iako kod ostalih stavova prevladavaju *modernije* perspektive u pogledu rodni odnosa, prilično je visoko učešće očeva sa tradicionalnijim vrednostima. Svaki četvrti otac smatra da će dete na neki način biti uskraćeno ukoliko njegova majka radi, svaki drugi je neodlučan po ovom pitanju, dok čak dvojica od petorice smatraju da je bolje da muškarac u porodici ima „poslednju reč“.

Grafikon 12. Odnos prema vrednostima braka i porodice kod očeva

Sledeća grupa stavova ukazuje na način na koji očevi posmatraju brak i porodicu (grafikon 12). Većina muškaraca smatra da je brak i dalje veoma bitna institucija. Iako stav da je u redu da nevenčani parovi žive zajedno takođe veoma rasprostranjen, on nužno ne znači i odbacivanje braka, s obzirom da istraživanje praksi (Bobić 2003; Tomanović Ignjatović 2004; Tomanović, 2012a) ukazuje da kohabitacije najčešće predstavljaju fazu ka bračnosti. Konformizam očeva je jasno ispoljen kroz široko prihvaćen stav da je sloga i jedinstvo porodice značajnija od interesa i potreba svakog pojedinačnog člana. Žrtvujući model roditeljstva je istovremeno i zahtev narednim generacijama da su pojedinačne potrebe manje značajne od kolektivnih/porodičnih. Da je porodični okvir sa oba roditelja nezamenljiv za dete ukazuje to da čak četiri od pet očeva smatra da je život sa oba roditelja neophodan da bi dete srećno odraslo. Porodični život se visoko vrednuje, mada skoro polovina očeva ne smatra da su ljudi u braku srećniji od ostalih, a preovlađujući je i stav da

za njega treba podneti žrtvu, ipak polovina očeva smatra da je bolje da se supružnici razvedu ako ne mogu da reše probleme. Istovremeno, trećina očeva smatra da nesporazumi i neslaganja nisu dovoljan razlog za razvod, čime na brak gledaju kao na nepromenljivu instituciju koja nije u interesu bilo kog člana pojedinačno već ima svoju inherentnu vrednost.

Grafikon 13. Prihvatanje vrednosti roditeljske ravnopravnosti među očevima

Treća grupa stavova (grafikon 13) ukazuje na odnos prema roditeljskim ulogama. Prvi stav (koji je nešto opštiji jer izražava generalnu mogućnost) da otac može isto kao majka da vaspitava dete je veoma široko prihvaćen – četiri od pet očeva smatra da je ova kompetencija ravnomerno rodno zastupljena (dok tek svaki deseti smatra da je majka ta koja je u ovoj ulozi nezamenljiva). Mada su mogućnosti i *znanje* dostupni i očevima, kada se radi o stavu prema praksama – ko treba da se bavi brigom o deci, učešće onih koji smatraju da ne postoje rodne razlike po ovom pitanju pada na oko polovinu, dok preko trećine očeva izričito smatra da je ovo uloga majke, uz svakog desetog koji je neodlučan.

Ideja da se roditeljske uloge (shvaćene kao skup *muških/očinskih* i *ženski/majčinskih* praksi) mogu savladati/naučiti, i da generalno ne postoje značajnije *prirodne* ili *psihičke* razlike između muškaraca i žena koje ih kvalifikuju kao uspešne roditelje u velikoj meri predstavlja vrednosni okvir koji je uz dostignuća nauke (psihologije, medicine, sociologije, antropologije) postao široko prihvaćen. I dalje ipak preovlađuje ideja da je odgajanje dece *ženska stvar*, tako da u društvenim okvirima i kulturnim kodovima treba tražiti razloge za opstajanje tradicionalnih/patrijarhalnih pogleda na uloge oca i majke.

Tabela 32. Regresioni model uključenosti oca, majke i razlike u uključenosti u negu deteta u odnosu na vrednosne orijentacije oca

Uključenost u obaveze oko malog deteta	Otac			Majka			Razlika		
	B	β	t	B	β	t	B	β	t
Vrednosti braka i porodice	0.014*	0.152	2.665	.00	.008	.124	-.014*	-.130	-2.239
Rodna ravnopravnost	0.019**	0.210	3.442	-.005	-.115	-1.773	-.024**	-.227	-3.670
Roditeljska ravnopravnost	0.029*	0.139	2.318	.010	.107	1.671	-.020	-.080	-1.314
Intercept	-0.192			0.948			1.22		
R ²	0.131			0.015			0.106		

Vrednosti i uključenost roditelja u obaveze oko dece su povezani na nekoliko interesantnih načina. Kad je reč o malom detetu, postoji linearna veza između stepena uključenosti oca i svih skala koje mere stepen (ne)tradicionalnih vrednosti (vezane za brak, rod i roditeljske odnose i obaveze). Rezultati analize pokazuju da svaka skala ima statistički značajan samostalni efekat na stepen uključenosti oca, kao i da je najbolji prediktor skor na skali rodne ravnopravnosti. Analiza nam dalje otkriva da stepen uključenosti majke u obaveze oko malog deteta ne zavisi od vrednosti njenog supruga⁷⁰, ali vrednosne orijentacije ponovo dobijaju na značaju kada se meri stepen razlika u uključenosti supružnika u obaveze oko malog deteta. Prve dve skale koje izražavaju odnos prema braku i porodici pokazuju značajan efekat na stepen razlika u uključenosti roditelja. I ovde je

⁷⁰ Ovde treba dodati i nalaze da stepen uključenosti majke ne zavisi ni od njenih sopstvenih vrednosti (potvrđeno u istom istraživanju ali na poduzorku majki).

odnos prema ravnopravnosti polova najbolji prediktor smanjenja asimetrije. Interesantno je da iako vrednosti roditeljske ravnopravnosti jesu značajan prediktor većeg uključivanja očeva, one nisu njihova bitna karakteristika koja će dovesti do smanjenja razlika u stepenu uključenosti između roditelja. S obzirom da u značajnoj meri izražavaju potencijal ravnopravnosti uloga nego spremnost na aktuelizovanje istih njihov potencijal za delanje je upitan. Već navedeni set stavova rodne ravnopravnosti i modernih ideja o braku i porodici je značajniji prediktor za delanje.

Iste odnose možemo videti i posmatrajući sirove podatke. Podaci o vrednosnim orijentacijama očeva i njihovim praksama nam otkrivaju postojanje linerane povezanosti između njih. Sa smanjenjem tradicionalnih vrednosnih orijentacija dolazi do povećanja uključenosti očeva u obaveze oko dece.

Kada je reč o vrednostima braka i porodice (tabela 33) vidimo da oni očevi koji se ne uključuju u negu malog deteta kao i oni koji se uključuju na najnižem nivou su istovremeno najtradicionalniji, za razliku od očeva koji su uključeni na visokom nivou koji su češće netradicionalni.

Tabela 33. Uključenost oca u negu deteta i vrednosne orijentacije oca

Vrednosti braka i porodice	Uključenost oca malo dete				Ukupno
	Odsustvo	Nisko	Srednje	Visoko	
Tradicionalne	11.9	11.8	7.3	5.1	8.3
Mešovite	88.1	85.3	87.2	87.2	87.2
Netradicionalne	0	2.9	5.5	7.7	4.5
Ukupno	100	100	100	100	100

Slična je situacija i kada je reč o relativnom odnosu uključenosti supružnika (tabela 34). Onda kada su očevi iz bilo kog razloga angažovaniji oko deteta od svoje supruge oni nisu nosioci tvrdog tradicionalizma. S druge strane onda kada je majka angažovanija onda očevi u najmanjoj meri prihvataju netradicionalne ideje bračnog i porodičnog života.

Tabela 34. Razlika u uključenosti roditelja u negu deteta i vrednosne orijentacije oca

Vrednosti braka i porodice	Razlika u angažmanu oko malog deteta			Ukupno
	Angažovanji otac	Ravnoteža	Angažovanija majka	
Tradicionalne	0	9.1	8.8	8.4
Mešovite	93.8	81.8	87.7	87.1
Netradicionalne	6.3	9.1	3.5	4.5
Ukupno	100	100	100	100

Još su izraženije razlike u angažmanu kada se posmatra odnos uključenosti i vrednosti rodne ravnopravnosti (tabela 35). Tradicionalne vrednosne orijentacije koje podrazumevaju asimetriju u javnoj i privatnoj sferi između muškaraca i žena se smanjuju kako očevi preuzimaju sve više i više obaveza oko male dece. Istovremeno raste stepen netradicionalnih vrednosnih orijentacija kod očeva koji su na višem nivou uključeni. Gotovo trećina očeva koji su na visokom nivou uključeni u negu dece ima netradicionalne stavove po pitanju rodnih odnosa.

Tabela 35. Uključenost oca u negu deteta i vrednosne orijentacije oca

Rodna ravnopravnost	Uključenost oca – malo dete				Ukupno
	Odsustvo	Nisko	Srednje	Visoko	
Tradicionalne	13.4	5.9	4.6	3.8	6.6
Mešovite	82.1	64.7	72.5	64.1	71.5
Netradicionalne	4.5	29.4	22.9	32.1	21.9
Ukupno	100	100	100	100	100

Nešto nijansiraniiji zaključak se može izvući i kada posmatramo relativan odnos uključenosti između supružnika i skalu rodne ravnopravnosti (tabela 36). Svaki šesti otac koji je angažovaniji od svoje supruge zapravo gaji vrednosti tvrdog tradicionalizma, što nas upućuje da jedan broj očeva preuzima više obaveza od svoje supruge bilo zbog situacionih faktora ili ih pravdajući sebi i drugima na neki drugi način. Ipak da su vrednosti značajan okvir objašnjenja ovih razika nam ukazuju podaci da najviši stepen netradicionalnih stavova nalazimo kod onih muškaraca koji podjednako dele obaveze sa suprugom a najniži tamo gde je angažovnije supruga.

Tabela 36. Razlika u uključenosti roditelja u negu deteta i vrednosne orijentacije oca

Rodna ravnopravnost	Razlika u angažmanu oko malog deteta			Ukupno
	Angažovanji otac	Ravnoteža	Angažovanija majka	
Tradicionalne	12.5	2.3	7	6.6
Mešovite	56.3	61.4	74.4	71.4
Netradicionalne	31.3	36.4	18.5	22
Ukupno	100	100	100	100

Kao i u prethodnom odnosu vrednosti i roditeljskih praksi najviše očeva koji na tradicionalan način shvataju roditeljske uloge je među onima koji ne participiraju uopšte u aktivnostima nege dece. S druge strane, među onima koji su na visokom nivou uključeni je najviše očeva sa netradicionalnim vrednostima roditeljskih uloga. Takođe i ovde nailazimo na jedan broj očeva koji imaju izrazito tradicionalne vrednosti ali su ipak visoko angažovani oko svoje dece dok su mala.

Tabela 37. Uključenost oca u negu deteta i vrednosne orijentacije oca

Roditeljska ravnopravnost	Uključenost oca malo dete				Ukupno
	Odsustvo	Nisko	Srednje	Visoko	
Tradicionalne	51.7	30	30.7	20	32.3
Mešovite	28.3	46.7	49.5	46.7	43.6
Netradicionalne	20	23.3	19.8	33.3	24.1
Ukupno	100	100	100	100	100

Do sličnih zaključaka dolazimo i ukoliko posmatramo razliku u uključenosti roditelja u negu dece (tabela 38) i vrednosne orijentacije oca. Najtradicionalniji su oni očevi koji većinu ili sav posao oko dece prepuštaju majkama, dok je najmanje tradicionalnih među onima koji ravnomerno dele poslove oko dece sa svojom suprugom.

Tabela 38. Razlika u uključenosti roditelja u negu deteta i vrednosne orijentacije oca

Roditeljska ravnopravnost	Razlika u angažmanu oko malog deteta			Ukupno
	Angažovanji otac	Ravnoteža	Angažovanija majka	
Tradicionalne	20	11.9	37	32.1
Mešovite	46.7	47.6	42.8	43.8
Netradicionalne	33.3	40.5	20.2	24.2
Ukupno	100	100	100	100

Nešto drugačija je situacija kada se radi o velikom detetu (tabela 39). Na nivo uključenosti oca utiče nivo prihvatanja rodne i roditeljske ravnopravnosti, dok skala vrednosne orijentacije koja se odnosi na brak i porodicu ne pokazuje statističku značajnost.

Tabela 39. Regresioni model uključenosti oca, majke i razlike u uključenosti u brigu deteta u odnosu na vrednosne orijentacije oca

Uključenost u obaveze oko velikog deteta	OTAC			MAJKA			RAZLIKA		
	B	β	T	B	B	t	B	β	t
Vrednosti braka i porodice	-,004	-,054	-,992	-,001	-,018	-,324	,003	,031	,553
Rodna ravnopravnost	,017**	,212	3,735	,009*	,129	2,195	-,008	-,081	-1,401
Roditeljska ravnopravnost	,025*	,130	2,383	-,008	-,050	-,887	-,033*	-,140	-2,496
Intercept	,093			,568			0,475		
Adj R ²	0,066			0,005			0,24		

Jedini prediktor razlike u roditeljskim obavezama jeste očev odnos prema roditeljskim obavezama gde sa svakim povećanjem na skali roditeljske ravnopravnosti dolazi do veće simetrije (regresiona linija se pomera u pravcu veće uključenosti oca). Jedan oblik objašnjenja razlika u vrednosnim orijentacijama i odnosa prema malom i velikom detetu može biti značenje koje se pridaje samim aktivnostima. Aktivnosti koje je potrebno obaviti dok je dete malo češće imaju konotaciju obaveza koje tradicionalno obavljaju majke, tako da je za prevazilaženje ove barijere neophodno promeniti odnos prema značenju koje one imaju, ali je potrebno promeniti samopoimanje vlastite očinske uloge. U tom smislu očevi koji su tradicionalniji su istovremeno i u manjoj meri uključeni u ove aktivnosti. Sa druge strane, aktivnosti koje se odnose na obaveze kada je dete veliko sa sobom nose i značajan deo demonstracije roditeljskog autoriteta (npr. odlazak na roditeljske sastanke) ili podrazumevaju dokolicu (odvođenje deteta na trening). Upravo zbog toga vrednosti koje se odnose na brak i porodicu, neće napraviti razliku među očevima. Jedina osobina koja objašnjava povećanje aktivnosti oca jeste njegov odnos prema roditeljstvu (odnosno podeli roditeljskih uloga).

Kao što smo videli u modelu, veza između uključenosti u roditeljske obaveze oko velikog deteta je nešto drugačije povezana sa vrednosnim orijentacijama. Prvo, ne postoji

nikakva veza između stepena uključenosti očeva i vrednosti koje izražavaju odnos prema braku i porodici. Svaki peti otac je tradicionalan i svaki dvadeseti netradicionalan bez obzira na stepen uključenosti. Nešto je drugačija situacija kada je reč o vrednostima koje izražavaju rodnu ravnopravnost. Sa smanjenjem tradicionalizma raste stepen uključenosti očeva u obaveze oko velikog deteta.

Tabela 40. Uključenost oca u brigu deteta i vrednosne orijentacije oca

Rodna ravnopravnost	Skala uključenosti oca veliko dete				Ukupno
	Odsustvo	Nisko	Srednje	Visoko	
Tradicionalne	21.9	16	8.8	8.3	12.4
Mešovite	70.3	73.3	73.7	73.3	73
Netradicionalne	7.8	10.7	17.5	18.3	14.6
Ukupno	100	100	100	100	100

Najznačajnije razlike se javljaju u odnosu na vrednosti roditeljske ravnopravnosti (tabela 41). Sa povećanjem netradicionalnih i opadanjem tradicionalnih stavova prema roditeljskim ulogama raste i stepen uključenosti očeva u brigu oko velikog deteta. Više od trećine očeva koji su visoko angažovani imaju netradicionalne stavove, dok gotovo polovina očeva koji su isključeni iz brige imaju tvrde tradicionalne stavove po pitanju roditeljskih uloga. Ipak i ovde svaki peti otac koji je visoko uključen u brigu oko deteta je prilično tradicionalan. Možemo reći da briga oko velikog deteta ne proizilazi samo iz savremenih vrednosti ravnopravnosti roditeljskih uloga već i iz tradicionalnih vrednosti roditeljskih dužnosti. U ovom slučaju briga podrazumeva dužnosti komunikacije i zastupanja deteta prema trećim licima u javnoj sferi koja je tradicionalno muška sfera. Do koje će mere otac biti uključen u ove aktivnosti zavisi i od drugih faktora.

Tabela 41. Uključenost oca u negu deteta i vrednosne orijentacije oca

Roditeljska ravnopravnost	Uključenost oca - veliko dete				Ukupno
	Odsustvo	Nisko	Srednje	Visoko	
Tradicionalne	48.3	33.3	31.5	19.3	32.7
Mešovite	36.2	52.2	44.4	42.1	44.2
Netradicionalne	15.5	14.5	24.1	38.6	23.1
Ukupno	100	100	100	100	100

Na poslednji zaključak upućuje i poslednji nalaz (tabela 42). Među očevima koji su uključeni od svojih supruge u brigu oko dece je najveća razlika u vrednosnim orijentacijama. Najviše je i tradicionalnih i netradicionalnih. Gotovo svaki treći ima tvrde tradicionalne stavove roditeljskih rodnih uloga a nešto je više onih sa stavovima rodne roditeljske ravnopravnosti. U slučajevima kada majka preuzima na sebe više brige, najviše je očeva sa tradicionalnim a najmanje sa netradicionalnim stavovima.

Tabela 42. Razlika u uključenosti roditelja u negu deteta i vrednosne orijentacije oca

Roditeljska ravnopravnost	Razlika majke i oca oko velikog deteta			Ukupno
	Angažovanji otac	Ravnoteža	Angažovanija majka	
Tradicionalne	29	22.9	40	32.7
Mešovite	33.9	49.5	44.6	44.2
Netradicionalne	37.1	27.5	15.4	23.1
Ukupno	100	100	100	100

Treći model (tabela 43) koji se bavi komunikacijom roditelja sa svojom decom pokazuje da će očevi češće komunicirati sa svojom decom ukoliko su manje tradicionalni u shvatanju rodnih uloga.

Tabela 43. Regresioni model uključenosti oca, majke i razlike u uključenosti u komunikaciju sa detetom u odnosu na vrednosne orijentacije oca

Komunikacija o temama	Otac			Majka			Razlika		
	B	β	T	B	β	t	B	β	t
Vrednosti braka i porodice	-.001	-.017	-.258	.001	.016	.240	.002	.027	.412
Rodna ravnopravnost	.010*	.135	1.980	.009	.123	1.785	-.002	-.027	-.385
Roditeljska ravnopravnost	.017	.089	1.397	.004	.023	.367	-.011	-.066	-1.015
Intercept	.413			.544			0.139		
Adj R ²	0.023			0.01			-0.005		

Tabela 44. Regresioni model uključenosti razmene raspoloženja, želja i osećanja između roditelja i dece u odnosu na vrednosne orijentacije oca

Razmena raspoloženja, želja i osećanja između roditelja i dece	RODITELJI		
	B	β	t
Tradicionalno - moderno	-.012	-.032	-.686
Rodna ravnopravnost	.038*	.102	2.064
Roditeljska ravnopravnost	.104*	.121	2.538
Intercept	1.538		
Adj R ²	0.026		

Sa druge strane, ni na stepen komunikacije majke niti na razliku u komuniciranju sa decom o različitim temama ne utiče vrednosni sistem oca. Vrednosti oca predstavljaju okvir objašnjenja kada je reč o razmenama raspoloženja, želja i osećanja između roditelja i dece, u tom smislu da što su očevi manje tradicionalni u shvatanju rodni i roditeljskih uloga viši je nivo intimnosti koji vlada između roditelja i dece. Ovi nalazi su zanimljivi jer ukazuju da vrednosti koje se specifično odnose na rodne i roditeljske uloge predstavljaju najbolji okvir objašnjenja povećane komunikacije i intimnosti između očeva i dece. Tek ovaj nivo upotpunjuje sliku o obrisima rađanja *novog očinstva*. Dok se otac može uključivati u poslove oko dece i kao ispomoć majci, ostvarivanje direktnog odnosa razmene mišljenja i emocija svedoči o rađanju novog senzibiliteta očeva prema svojoj deci koji je u značajnoj vezi sa vrednosnim sistemom.

3.1.5. Porodična dinamika i roditeljstvo

Pored resursa i vrednosti kao značajnih strukturalnih i kulturnih okvira unutar kojih osoba dela, na kvantitet vremena i na kvalitet odnosa sa decom oba roditelja utiču odnosi unutar bračne dijade i načini strukturisanja ključnih porodičnih odnosa. U ovom delu rada ćemo proveriti na koji način dinamika članova porodice merena: 1. raspodelom poslova unutar domaćinstva između supružnika/partnera, 2. uključenošću u odlučivanje i preuzimanje odgovornosti za odluke o relevantnim stvarima za porodicu, domaćinstvo i decu, 3. porodičnom fleksibilnošću i kohezivnošću (Olson, 1999), i 4. stepenom intimnosti supružnika, utiče na stepen uključenosti oca i majke u obaveze oko male i velike dece, kao i relativan odnos njihovog uključivanja (razliku u preuzimanju obaveza). Mada istraživanja ukazuju da nova porodična faza – roditeljstvo, sa sobom donosi opadanje zadovoljstva brakom i pregovaranje oko uloga, obrazac relativne raspodele obaveza između partnera pre i posle rađanja deteta uglavnom ostaje sličan, uz češći obrazac dodatnog opterećenja žene. Dok očevi mogu preuzimati neke od uloga nakon rođenja deteta, to i dalje ne upućuje na ravnopravan ili čak manje asimetričan model između supružnika, s obzirom da se povećao

obim obaveza. Ove direktne i indirektne veze ćemo testirati kroz više korelacionih i regresionih modela.

Tabela 45. Korelacije i regresioni modeli odnosa porodične dinamike i stepena uključenosti roditelja u negu deteta

Korelacije - Pearson r	Malo dete - uključenost					
	I Otac		II Majka		III Razlika	
	r	B (β)	r	B (β)	r	B (β)
Poslovi u domaćinstvu - otac	.275**	.347** (.224)	-.022	.013 (.019)	-.247**	-.334** (-.190)
Poslovi u domaćinstvu - majka	.024	.065 (.049)	.116*	.059 (.101)	.025	-.006 (-.004)
Razlika u poslovima	.149**		-.093		-.166**	
Intimnost	.164**	.092* (.047)	.192**	.014 (.040)	-.069	.343 (.086)
Odlučivanje oca	.157**	.332* (.159)	.045	.103 (.111)	-.119*	-.230 (-.097)
Odlučivanje majke	.157**	.095 (.052)	.072	-.023 (-.028)	-.108*	-.119 (-.057)
Odlučivanje razlika	-.022		-.043		.002	
Fleksibilnost	.201**	.009* (.163)	-.052	.000 (.016)	-.154**	-.009* (-.137)
Kohezivnost	.131*	.003 (.036)	-.029	.000 (-.032)	-.102	-.003 (-.137)
Intercept		-.589		.557		1.122
R ²		.160		.068		.094

Kad je reč o stepenu uključenosti oca u obaveze oko male dece, korelacije (tabela 45) ukazuju da očevi koji preuzimaju više kućnih poslova unutar domaćinstva su i učestalije aktivni kao roditelji. Isti smer ima stepen uključenosti i ukoliko posmatramo preko skale koja meri stepen razlika preuzimanja obaveza unutar domaćinstva. Ukoliko su te razlike manje, odnosno ukoliko se kreću ka polu na kome otac preuzima inicijativu, onda je i povećanje uključenosti oca značajno. Podela poslova unutar domaćinstva, odnosno ispregovarana/dogovorena podela zadataka neophodnih za svakodnevnu reprodukciju, predstavlja model koji u značajanoj meri određuje i formiranje načina podele roditeljskih aktivnosti.

Drugi faktor koji utiče na stepen uključenosti oca jeste stepen intimnosti supružnika. Ukoliko se supružnici jedno drugom redovno poveravaju, međusobno razgovaraju i među njima postoji viši stepen razmene osećanja i mišljenja, otac će češće preuzimati svakodnevne poslove oko male dece. Postoji i korelacija između očevog preuzimanja odgovornosti za odluke unutar porodice i njegovog povećanog učešća u aktivnostima oko deteta. I u regresionom modelu stepen uključenosti u odlučivanje oca se

javlja kao značajan prediktor, iako stepen odgovornosti majke (kao ni razlika u stepenu odlučivanja između njih) ne utiče značajno na obavljanje roditeljskih obaveza od strane oca. Od svih prediktora statističku značajnost su dostigla četiri: 1.stepen uključenosti u svakodnevne obaveze (koji ima najveću prediktivnu moć u integrativnom modelu), 2. stepen intimnosti, 3. stepen preuzimanja odgovornosti za odluke i 4. fleksibilnost.

Sa simetričnijim modelom podele obaveza unutar domaćinstva, ukoliko su supružnici na višem stepenu intimnosti, ukoliko je otac zainteresovan i uključen u odluke koje su bitne za svakodnevno funkcionisanje domaćinstva i budućnost porodice, kao i ukoliko je fleksibilnost porodičnih odnosa izraženija, i otac će biti spremniji i voljniji da preuzme roditeljske obaveze oko malog deteta. Ovaj nalaz je u skladu sa očekivanjima i teorijskim pretpostavkama kojima se pretpostavlja nekoliko linearnih veza. Kao prvo, dinamika pregovaranja vodi egalitarnijim rešenjima u podeli obaveza u kući i uključenosti oca u roditeljske obaveze. Najčešće dosegnuti nivo podele obaveza unutar domaćinstva, bilo da je rezultat pregovaranja ili nasleđenih/naučenih modela ponašanja, predstavlja model raspodele i ostalih obaveza između supružnika. Ukoliko je muškarac u potpunosti sve obaveze održavanja domaćinstva *prepustio* supruzi, mala je verovatnoća da će biti visoko angažovan u svakodnevnim obavezama nege dece, pošto je polazna kulturna matrica u kojoj funkcionišu dominantno patrijarhalna. Ukoliko postoji egalitarnija podela domaćih obaveza, muškarac će češće nastojati da se uključi i u roditeljske aktivnosti. Druga pretpostavka je da samostalan efekat na angažman oca ima stepen intimnosti između supružnika. Intimnost najčešće predstavlja dobar pokazatelj kvaliteta veze i zadovoljstva istom. Kada su supružnici bliski, sa povećanjem razmene osećanja, mišljenja, dilema i zadovoljstva seksualnim životom, dolazi do povećanja generalnog zadovoljstva vezom i spremnosti da se podele roditeljske obaveze. U vezi u kojoj je suprug zadovoljan i blizak sa svojom suprugom, manje je razloga da se provodi vreme van kuće a više da se supruzi (najčešće ipak samo) *pomogne* oko domaćih poslova i oko dece. Treća pretpostavka je da u porodicama koje su bliže *demokratskom* načinu strukturisanja i promena uloga, odnosa i aktivnosti između članova, zahtevi koji se postavljaju svakom članu (pa i očevima) se načelno ne razlikuju. To vodi većoj verovatnoći da i očevi budu uključeni u bilo koju od domaćih aktivnosti, uključujući kućne i roditeljske svakodnevne obaveze. Sa povećanjem

fleksibilnosti uloga majke i oca u tradicionalnim smislu rodnog pripisivanja gubi na značaju.

Uključenost majke u obaveze oko malog deteta je određena na sličan način. Naime, ukoliko je raspored kućnog rada između supružnika takav da supruga preuzima na sebe sve veći deo obaveza, onda će i njena uključenost u obaveze oko deteta biti veća. Ukoliko kroz pregovaranje (ili ukoliko je takva podela samorazumljiva) supružnici slede tradicionalnu podelu rada unutar domaćinstva, obaveze oko male dece predstavljaju samo nastavak iste patrijarhalne logike. Na nivo varijacija u modelu ne utiče ni stepen intimnosti između supružnika ni stepen preuzimanja odgovornosti i donošenje odluka. U regresionom modelu, nijedan od prediktora nije dosegao statističku značajnost, iz čega je jasno zbog čega čitav model nema veliku prediktivnu moć, dok u integrativnoj formi objašnjava svega 6.2% varijanse.

I kada je reč o razlici u stepenu uključenosti roditelja u aktivnosti oko malog deteta kao značajni prediktori javljaju se stepen uključenosti oca u kućni rad i stepen fleksibilnosti unutar porodice, a integrativni model objašnjava 9.4% varijanse. Naime, ukoliko dolazi do smanjenja razlika u korist supruge u pogledu domaćeg rada, istovremeno se dešava i smanjenje razlika uključenosti u roditeljske obaveze u korist oca. Veća asimetrija u korist supruge (ukoliko je supruga značajno uključena u rad u domaćinstvu) predviđa i asimetriju unutar podele roditeljskih obaveza. Ukoliko je asimetrija niža na nivou svakodnevnih poslova u domaćinstvu, niža će biti i u podeli roditeljskih obaveza oko male dece. U ovom modelu, intimnost supružnika nije dosegla statističku značajnost kao značajan prediktor smanjenja razlika, što nas upućuje na zaključak da iako je intimnost značajan faktor da se očevi uključe na višem nivou, sa njom ne dolazi do linearne redukcije razlika već do pomeranja ka srednjim vrednostima – ravnoteži u raspodeli nege dece.

Iako zavisna varijabla trećeg modela u sebi sadrži varijacije uključenosti u obaveze i oca i majke, kada se uporede sva tri modela, za objašnjenje (a)simetrije veći značaj imaju osobine oca nego majke. Naime, na varijabilitet zavisne varijable u većoj meri utiče angažman oca nego majke, a ključni prediktori kojima objašnjavamo razlike su isti kao u modelu koji predviđa roditeljsko ponašanje oca (dok prediktori koji objašnjavaju stepen

uključenosti majke nemaju statističku značajnost). Ovakav rezultat je i očekivan imajući u vidu već navedene rezultate (posebno na osnovu analize značaja resursa) koji svedoče o tome da je stepen varijacija kod žena toliko mali, da sva pomeranja u supružničkoj dinamici dolaze od manjeg ili višeg stepena uključenosti muškaraca. Poslednja tvrdnja ne znači da je ova dinamika zasluga samo muškaraca, već da predstavlja rezultat ukupnog odnosa raspodele odgovornosti, zadataka, emocija i međusobne bliskosti supružnika.

Tabela 46. Korelacije i regresioni modeli odnosa porodične dinamike i stepena uključenosti roditelja u brigu deteta

	Veliko dete - uključenost					
	I Otac		II Majka		III Razlika	
	r	B (β)	r	B (β)	r	B (β)
Poslovi u domaćinstvu - otac	.224**	.402* (.265)	.047	.165* (.124)	-.149**	-.237* (-.125)
Poslovi u domaćinstvu - majka	-.108*	-.020 (-.015)	.045	.109 (.095)	.120*	.127 (.079)
Razlika u poslovima	.218**		.010		-.171**	
Intimnost	.132*	.302* (.136)	.121*	.286* (.147)	-.022	-.016 (-.006)
Odlučivanje oca	.129*	.093 (.053)	-.024	-.138 (-.088)	-.121**	-.227 (-.104)
Odlučivanje majke	.119*	.129 (.069)	.047	.107 (.066)	-.063	-.022 (-.010)
Odlučivanje razlika	.005		-.090		-.068	
Fleksibilnost	.119*	.003 (.055)	-.036	-.002 (-.053)	-.121*	-.005 (-.081)
Kohezivnost	.028	-.005 (-.081)	-.041	-.004 (-.071)	-.051	.001 (-.015)
Intercept		.102		.513		.412
Adj. R ²		.117		.044		.051

Stepen korelacija između uključenosti oca u obaveze oko velikog deteta i varijabli koje mere porodičnu dinamiku ukazuju da se otac češće uključuje onda kada i inače preuzima poslove u domaćinstvu, kada to njegova supruga čini manje, kada između supružnika postoji viši stepen intimnosti, sa povećanjem uključenosti oba supružnika u porodično odlučivanje i sa višim stepenom adaptibilnosti/fleksibilnosti unutar porodice. Međutim, regresioni model nam ukazuje da samostalne efekte dostiže sličan set prediktora kao i kod aktivnosti oko malog deteta: nivo uključenosti oca u poslove oko domaćinstva i stepen intimnosti između supružnika, s obzirom da jedini predviđaju viši stepen uključenosti oca u život i obaveze velikog deteta. Model objašnjava 11.7% varijanse. Na osnovu ova dva modela (uključenosti oca u obaveze oko malog i velikog deteta), možemo da zaključimo da se radi o obrascu porodične dinamike koji je značajan za uključivanje oca

u život deteta bez obzira na uzrast deteta i tip obaveza koje su podrazumevane. Tip odnosa koji utiče na stepen uključenosti oca kada je dete malo je model koji opstaje i predstavlja tipičan skup osobina koje dovode do motivacije i aktuelizacije za uključivanje u obaveze oko dece kod muškaraca.

Kada je reč o stepenu preuzimanja obaveza majke, situacija je nešto drugačija. Za razliku od toga kada je dete malo, ključni prediktori za uključenost majke u obaveze oko velikog deteta su stepen intimnosti između supružnika i nivo uključenosti oca u poslove oko domaćinstva. Ovde možemo da govorimo o izvesnom modelu supstitucije/raspodele obaveza, da je kada je otac uključeniji u kućne obaveze majka prisutnija u životu velikog deteta/dece. Ukoliko su supružnici intimniji i uključenost majke je veća, kao i ukoliko je majka u većoj meri uključena u donošenje odluka ona je i uključeniija u život velikog deteta. Na ovom mestu zapažamo interesantnu pravilnost da je za povećanje uključenosti i majke i oca u život velikog deteta značajno ukoliko između njih postoji viši stepen prisnosti. Ukoliko su supružnici *integrisaniji* i roditeljska briga o detetu će biti izraženija. Sam model nema visoku moć predviđanja i objašnjava svega 4% varijanse.

Za objašnjenje razlike između roditelja u obavljanju roditeljskih obaveza koje se odnose na veliko dete jedini značajan prediktor je stepen uključenosti oca u kućne obaveze. Sa smanjenjem asimetrije u obavljanju domaćih poslova (idući skalom od pola na kome preovladavaju aktivnosti supuga ka simetriji i dalje ka polu kom dominiraju aktivnosti supruge) dolazi do smanjenja asimetrije (od pola na kome dominiraju majke ka onom na kom dominiraju očevi). Interesantno je da dok se intimnost javlja kao značajan faktor višeg nivoa uključenosti i oca i majke u brigu o velikom detetu, ovim odnosom se ne može objasniti razlika uključenosti supružnika u život deteta. Sa većim stepenom intimnosti između supružnika otac je spremniji da se uključi, ali je to istovremno spremnija i majka. Prediktivna moć i ovog modela je ograničena s obzirom da je njim objašnjeno svega 5.1% varijacija pojave.

Tabela 47. Korelacije i regresioni modeli odnosa porodične dinamike i stepena uključenosti roditelja u komunikaciju sa detetom

	Komunikacija					
	I Otac		II Majka		III Razlika	
	r	B (β)	r	B (β)	r	B (β)
Poslovi u domaćinstvu - otac	-.011	.069 (.053)	-.058	-.152 (-.117)	-.096	-.222* (-.178)
Poslovi u domaćinstvu - majka	-.025	-.018 (-.015)	.020	.007 (.006)	.040	.018 (.015)
Razlika u poslovima	.033		-.045		-.078	
Intimnost	.076	.082 (.043)	.077	-.066 (-.035)	.012	-.151 (-.083)
Odlučivanje oca	.084	.169 (.099)	.111	.060 (.037)	.020	-.118 (-.072)
Odlučivanje majke	-.013	-.238 (-.121)	.162**	.237 (.125)	.190**	.474* (.255)
Odlučivanje razlika	-.096		-.020		-.146**	
Fleksibilnost	.121*	.003 (.065)	.113	.003 (.064)	-.021	-.001 (-.012)
Kohezivnost	.193**	.007 (.118)	.174**	.009* (.147)	.017	.002 (.027)
Intercept		.296		.091		-.172
Adj. R ²		.041		.062		.082

Treći element odnosa između roditelja i dece – stepen komunikacije (tabela 47), ima nešto drugačiji odnos sa uključenim varijablama. Korelacije se javljaju sa varijablama fleksibilnosti i kohezivnosti, tako što u adaptibilnijim i kohezivnijim porodicama dolazi i do većeg stepena komunikacije između oca i dece. U integrativnom regresionom modelu, nijedan prediktor nije pokazao samostalan statistički značaj. Kad je reč o stepenu komunikacije između majke i dece korelacije se javljaju sa stepenom uključenosti majke u odlučivanje o potrebama porodice i domaćinstva i stepenom kohezivnosti porodice – gde je poslednji i jedini prediktor koji je pokazao samostalni značaj u regresionom modelu.

Dakle, majke će više komunicirati sa decom o različitim temama koje su bitne za njihovo suočavanje sa rizicima odrastanja ukoliko i inače pokazuju viši stepen uključenosti u preuzimanje odgovornosti za dobrobit domaćinstva i porodice. Korelacije ukazuju da je stepen razlike u komunikaciji sa decom povezan sa nivoom uključenost oca u poslove oko domaćinstva i stepenom odlučivanja majke. Isti faktori se pojavljuju kao značajni i u integrativnom modelu kada se ostali faktori drže pod kontrolom. Sa povećanjem uključenosti oca, dolazi do manje asimetrije u komunikaciji (ide u pravcu više uključenosti oca i niže majke), i istovremeno sa višim nivoom odlučivanja supruge dolazi do povećanja razlika, ali sad u korist majke (povećava se stepen komunikacije majke sa decom a snižava između oca i dece).

Stepen intimnosti roditelja i dece pokazuje sličan obrazac kao i komunikacija o različitim temama. Posmatrano pojedinačno stepen odgovornosti u odlučivanju koji preuzimaju i majka i otac utiču povećanje intimnosti roditelja i dece. Međutim, kada se ostali faktori drže pod kontrolom samo stepen povećanja odlučivanja majke dovodi do značajnije razmene mišljenja raspoloženja i osećanja između dece i roditelja.

Linearni trendovi su jasno vidljivi u podacima naredne tabele (tabela 48). Naime, sa povećanjem uključenosti oca u poslove domaćinstva paralelno ide i njegovo uključivanje u obaveze oko malog deteta. Tako da tamo gde otac nije uključen u kućne obaveze u gotovo tri četvrtine slučajeva nije uključen ni u obaveze oko malog deteta. Takođe, tamo gde je uključen u poslove domaćinstva na visokom nivou je značajnije uključen i u poslove oko dece, odnosno značajnije je uključen od onih koji pokazuju niži angažman unutar domaćinstva. I dalje je stepen uključenosti oca i u poslove oko domaćinstva i dece na prilično niskom nivou. S obzirom da je uključenost majke u poslove oko kuće na prilično visokom nivou, slabe varijacije ne pokazuju značajnu vezu sa nivoom aktivnosti oca oko male dece. Ovi podaci daju ilustraciju toga da o bez obzira koliko majka radila za dobrobit domaćinstva to neće uticati na nivo preuzimanja obaveza drugog roditelja.⁷¹ Međutim, razlika u obavljanju kućnih poslova između supružnika prati isti trend kao i kod nivoa uključenosti supruge. Ukoliko je suprug više uključen ili ukoliko je u većem stepenu prisutna ravnoteža između supružnika u raspodeli domaćih obaveza prisutan je viši stepen uključenosti oca u poslove oko malog deteta. Najviši stepen uključenosti oca oko dece korelira sa najvišim stepenom podele kućnih obaveza i tamo gde ih otac dominantno obavlja. Tamo gde se otac uopšte ne bavi svojom decom čak u 96.2% slučajeva majci „prepušta“ većinu kućnih poslova.

⁷¹ Iako je i ovde na polovima priutna blaga tendencija da smanjenje visokog nivoa domaćeg rada majke ide sa povećanjem uključenosti oca u obaveze oko dece.

Tabela 48. Uključenost roditelja u poslove domaćinstva i uključenost oca u negu deteta

Aktivnosti oko malog deteta	Uključenost oca u poslove domaćinstva				Ukupno	Uključenost majke u poslove domaćinstva				Ukupno	Uključenost razlika			Ukupno
	Odsustvo	Nisko	Srednje	Visoko		Odsustvo	Nisko	Srednje	Visoko		Ukupno	Više majka	ravnoteža	
Odsustvo	70.1	26.9	1.5	1.5	100.0	6.0	7.5	23.9	62.7	100.0	94.0	4.5	1.5	100.0
Nisko	64.7	29.4	2.9	2.9	100.0	5.9	0.0	35.3	58.8	100.0	91.2	5.9	2.9	100.0
Srednje	39.8	46.3	11.1	2.8	100.0	3.7	1.9	26.9	67.6	100.0	92.6	1.9	5.6	100.0
Visoko	37.2	42.3	11.5	9.0	100.0	2.6	6.4	23.1	67.9	100.0	88.5	6.4	5.1	100.0
Ukupno	49.1	38.7	8.0	4.2	100.0	4.2	4.2	26.1	65.5	100.0	91.6	4.2	4.2	100.0

Podaci (tabela 49) nam pokazuju da na polovima (odsustvo i nisko) uključenosti oca u aktivnosti oko malog deteta i skale odlučivanja postoji sličan trend. Naime u oba slučaja je iznad proseka zastupljen visok stepen odlučivanja oca. Visok nivo odlučivanja može da znači i preuzimanje odgovornosti ali i manifestaciju roditeljske i supružničke moći. U ovom slučaju pretpostavljamo da su odsustvo uključenosti oca u poslove oko dece i visok nivo odlučivanja karakteristični za porodice u kojima je prisutna dominacija muškarca, dok je u slučaju visokog nivoa uključenosti i odlučivanja reč o značajnijem preuzimanju odgovornosti oca. Iako je već utvrđeno da ne postoji linearna veza, određena tendencija je prisutna (na polovima skale).

Tabela 49. Uključenost oca u odlučivanje u domaćinstvu i uključenost oca u negu deteta

	Odlučivanje oca - skala			Ukupno
	Nisko	Srednje	Visoko	
Odsustvo	9.1	42.4	48.5	100
Nisko	14.7	44.1	41.2	100
Srednje	2.8	55.6	41.7	100
Visoko	2.6	37.2	60.3	100
Ukupno	5.6	46.2	48.3	100

Sa povećanjem intimnosti između supružnika istovremeno raste visok stepen uključenosti oca u život i obaveze oko malog deteta (tabela 50). Tamo gde je visok stepen intimnosti četiri od pet očeva su i na visokom nivou uključeni oko dece. S obzirom da stepen intimnosti supružnika ionako pokazuje relativno visoke skorove, inverzni trendovi su prisutni između umerenog i visokog nivoa intimnosti i uključenosti oca. I ovde je najznačajniji nalaz da odnos intimnosti i angažovanosti oca ima i linearni i nelinearni izraz. Naime sa povećanjem intimnosti partnera dolazi i do višeg nivoa uključenosti oca u aktivnosti oko deteta, ali je ovaj angažman najviši onda kada postoji ravnoteža između supružnika. Čak devet od deset očeva pokazuje visok stepen intimnosti u braku i istovremeno je na visokom nivou uključeno u obaveze oko dece.

Tabela 50. Stepen intimnosti supružnika i stepen razlika u uključenosti roditelja u negu deteta

Aktivnosti oko malog deteta	Stepen intimnosti		
	Nizak i srednji	Visok	Ukupno
Angažovanji otac	35.7	64.3	100
Ravnoteža	9.8	90.2	100
Angažovanija majka	27.2	72.8	100
Ukupno	25	75	100

Razlika između supružnika u uključenosti u obaveze oko malog deteta pokazuje i još neke interesantne karakteristike (Tabela 51 51). Naime, otac značajno više (i od situacije kada je on angažovaniji i kada je supruga angažovanija) pokazuje srednje i visoke skorove oko poslova u domaćinstvu ukoliko sa suprugom ravnomerno deli obaveze oko male dece. Dakle, otac će biti angažovaniji oko male dece ukoliko je ravnomerna raspodela svih poslova u domaćinstvu. Tu tendenciju pokazuje i desna strana tabele koja ispituje vezu između razlika stepena uključenosti roditelja u obaveze u domaćinstvu i roditeljskih aktivnosti. Najniži stepen (iako još uvek veoma visok) slučajeva u kojima majka nosi većinu obaveza u domaćinstvu je u onim porodicama u kojima postoji izbalansirana podela obaveza oko dece.

Tabela 51. Uključenost u poslove domaćinstva roditelja i stepen uključenosti u negu dece oca

Razlika u uključenosti u negu	Uključenost oca u poslove domaćinstva				Uključenost razlika		
	Odsustvo	Nisko	Srednje	Visoko	Više majka	Ravnoteža	Više otac
Angažovanji otac	37.5	50	12.5	0	93.8	0	6.2
Ravnoteža	38.6	34.1	15.9	11.4	84.1	6.8	9.1
Angažovanija majka	52.2	38.5	6.2	3.1	92.9	4	3.1
Ukupno	49.3	38.5	8	4.2	91.6	4.2	4.2

Kao i kod obaveza oca oko malog deteta, tako je i sa obavezama oko velikog. Tendencije su iste a relativna učešća gotovo da se poklapaju. Preko dve trećine muškaraca koji ne učestvuju u odgoju velike dece ne učestvuju ni u kućnim poslovima, za razliku od 30% onih koji imaju visok nivo uključenosti. Stepem intimnosti supružnika će bitno uticati na način što povećanje roditeljske brige podrazumeva i viši stepen intimnosti partnera/supružnika. Čak 71.2% očeva koji pokazuju visok stepen uključenosti ima istovremeno i visok skor na skali intimnosti sa suprugom, za razliku od 54.2% očeva koji imaju visok skor na skali intimnosti i u potpunosti su odsutni iz života deteta. Ali za razliku od situacije sa malim detetom uključenost oca (i majke) u odlučivanje ne pokazuje nikakve značajne tendencije kada se dovedu u vezu sa stepenom angažmana oca oko velikog deteta (tabela 52)

Tabela 52. Odlučivanje i stepen uključenosti u brigu

Uključenost oca u brigu	Odlučivanje oca			Ukupno	Razlika u odlučivanju			Ukupno
	nisko	srednje	visoko		više majka	ravnoteža	više otac	
odsustvo	9.5	34.9	55.6	100.0	28.6	52.4	19.0	100.0
nisko	5.3	25.3	69.3	100.0	26.7	62.7	10.7	100.0
srednje	7.1	32.9	60.0	100.0	22.9	65.9	11.2	100.0
visoko	1.7	28.3	70.0	100.0	26.7	61.7	11.7	100.0
	6.2	31.0	62.8	100.0	25.3	62.2	12.5	100.0

Iako su na svim drugim nivoima učešća angažmana oca slična, kod odsustva roditeljske brige su zastupljeniji očevi koji znatno više učestvuju u odlučivanju (dvostruko više nego kada je otac angažovan u bilo kom stepenu). Ovaj nalaz, koji u vezu dovodi

odsustvo angažmana oko dece i visok nivo odlučivanja verovatno ukazuje na tradicionalni obrazac očinstva, gde je otac tu da pruži vođstvo i savet a majka je zadužena za ostalo.

Kad je reč o razlici između roditelja u obavljanju roditeljskih obaveza, ovde postoji linearni trend gde angažman oca u domaćinstvu raste i ako je njegov angažman oko dece značajniji.

Tabela 53. Uključenost oca u poslove domaćinstva i razlika uključenosti u brigu oko dece supružnika

Uključenost oca u poslove domaćinstva					
	Odsustvo	Nisko	Srednje	Visoko	Ukupno
Angažovanji otac	32.3	46.2	12.3	9.2	100
Ravnoteža	55.1	39	4.2	1.7	100
Angažovanija majka	61	30.5	5.3	3.2	100

Interesantan podatak nam donosi skala intimnosti supružnika. Najviše skorovi na skali intimnosti imaju očevi koji istovremeno dele sve obaveze oko dece sa svojom suprugom, odnosno gde postoji ravnoteža. Bez obzira ko je više angažovan, otac ili majka, stepen intimnosti je na sličnom nivou. Ovaj podatak nam otvara mogućnost tumačenja i postojanja povratne veze, jer nam govori da niži stepen komunikacije i razmene produkuje i niži stepen ravnoteže u obavljanju poslova, ali i da sa višim stepenom samostalnog obavljanja posla se dešava to da partneri osećaju niži stepen bliskosti. Interesantno je da je ovaj model rodno neutralan, jer bez obzira o polu roditelja, podela/zajedničko obavljanje poslova dovodi do povećanja intimnosti, jer bliskost i intimnost zadržava partnere u zajedničkim obavezama.

Tabela 54. Intimnost supružnika i razlika uključenosti u brigu oko dece supružnika

Skala intimnosti supružnika				Ukupno
	Nisko	Srednje	Visoko	
Angažovanji otac	6.6	36.1	57.4	100
Ravnoteža	3.8	26.9	69.2	100
Angažovanija majka	4.1	35.9	60	100

Poslednji element odnosa roditelja sa velikim detetom – komunikacija, ukazuje da stepen odlučivanja (preuzimanje odgovornosti za domaćinstvo i porodicu) i stepen uključenosti u poslove oko domaćinstva predstavljaju najbolje pokazatelje razlika koje se javljaju među očevima. Podaci takođe pokazuju da će u onim porodicama u kojima je angažovaniji otac u poslovima oko domaćinstva on biti i delatniji u roditeljskim obavezama za razliku od onih porodica gde je angažovanija majka.

Naredna tabela (tabela 55) potvrđuje rezultate regresione analize u kojoj rast angažmana oca deteta raste sa njegovim preuzimanjem odgovornosti i uključivanjem u proces odlučivanja. Tamo gde je otac angažovaniji oko dece dvostruko više se uključuje u proces odlučivanja nego kad postoji ravnoteža između supružnika ili četverostruko više kada je oko dece angažovanija majka.

Tabela 55. Razlika u odlučivanju supružnika i razlika u brzi oko deteta/dece

	Razlika odlučivanja			Ukupno
	Više odlučuje majka	Ravnoteža	Više odlučuje otac	
Angažovanji otac	29.5	47.7	22.7	100
Ravnoteža	22.3	64.9	12.8	100
Angažovanija majka	25	69.8	5.2	100
Ukupno	24.3	63.9	11.8	100

3.1.6. Integrativni model

Da bismo procenili ukupnu prediktivnu vrednost varijabli za ponašanje oca napravili smo pet integrativnih modela (tabela 56) u koje smo uključili indikatore kojim smo već merili posedovanje resursa, porodičnu dinamiku, vrednosti ali i osobine pojedinca i domaćinstva (poput godina starosti oca, broja dece u porodici, tipa porodice: nuklearna i proširena i mesta stanovanja: selo i grad).

Uključenost oca u obaveze oko malog deteta u odnosu na resurse varira u odnosu na stepen obrazovanja supruge i u odnosu na to da li supruga ima bilo kakve prihode. I dok je odnos sa prihodima očekivan, tako da ukoliko supruga ostvaruje prihode (koji su najčešće

od zaposlenja) njen suprug će se u nešto višem stepenu uključivati u poslove domaćinstva, odnos obrazovanja supruge i učešća supruga u poslove oko male dece nije očekivan jer sa povećanjem njenog obrazovanja opada stepen njegovog angažmana. Poslednji rezultat je suprotan onom dobijenom u prethodnoj analizi koja je pokazala korelaciju između obrazovanja majke i angažman oca. Ali, kada se apstrahuje porodična dinamika, vrednosti i sociodemografske osobine ispitanika, odnosno kada su svi kovarijati pod kontrolom, dobija se navedeni rezultat prema kome obrazovanje supruge tek kroz druge varijable dovodi do povećanog uključivanja u roditeljstvo oca, a njegov izolovani efekat korelira zapravo sa smanjenjem istog. Ovaj nalaz nam govori o postojanju najmanje dva modela pomirenja različitih uloga žene. Jedan po kome obrazovna žena uspeva da ispregovara sa svojim suprugom (ili unapred bira takvog partnera) međusoban odnos i podelu poslova u kući uključujući i roditeljske obaveze. I drugi po kome žena sa svakim novim stepenom obrazovanja kompenzuje/otkupljuje svoj uspeh tako što će njen suprug u manjoj meri biti uključen u kućne i roditeljske obaveze. Potpunije objašnjenje dobijamo ukoliko obratimo pažnju na model (druga kolona) koji objašnjava razlike u angažmanu supružnika oko malog deteta. Sa povećanjem obrazovnog nivoa majke asimetrija će se pomerati u smeru gde ona obavlja više obaveza. Dakle, kada se izdvoje delovi sinhronih efekata obrazovanja supružnika koji su deo homologije koja uključuje i intimnost, podelu odgovornosti, kućnih obaveza, fleksibilnosti i vrednosti ravnopravnosti izdvaja se tip odnosa koji je baziran na ideji omnipotentne žene koja uspeva da poveže i obrazovno postignuće i porodični život. U takvim slučajevima muškarci „prepuštaju“ deo privatnog prostora svojim suprugama.

Tabela 56. Regresioni modeli uključenosti oca (i razlike između supružnika) u negu, brigu i komunikaciju sa detetom/decom

	I Otac – malo dete			II Otac – razlika malo dete			III Otac – veliko dete			IV Otac – razlika veliko dete			V Otac komunikacija		
	B	SD	β	B	SD	B	B	SD	B	B	SD	β	B	SD	β
(Constant)	-0.253	0.343		0.832	0.416		0,066	0,240		0,673	0,324		-0,287	2,045	
godine obrazovanja - majka	-0.022*	0.011	-0.137	0.026*	0.014	0.138	-0,007	0,008	-0,053	0,017	0,011	0,106	-0,010	0,066	-0,013
godine obrazovanja - otac	0.011	0.011	0.064	-0.009	0.013	-0.046	0,013	0,009	0,086	-0,026*	0,012	-0,137	0,144*	0,075	0,150
majka ima prihod	0.146**	0.047	0.2	-0.202**	0.057	-0.242	0,105*	0,039	0,151	-0,045	0,053	-0,052	-0,256	0,331	-0,053
uključenost oca u poslove oko domaćinstva	0.17	0.099	0.11	-0.155	0.12	-0.089	0,264*	0,091	0,171	-0,178	0,124	-0,092	0,116	0,727	0,012
uključenost majke u poslove oko domaćinstva	-0.041	0.081	-0.031	0.094	0.098	0.062	0,002	0,078	0,002	0,096	0,106	0,057	0,178	0,673	0,021
intimnost	0.21	0.212	0.059	0.063	0.258	0.016	0,160	0,115	0,078	0,095	0,158	0,036	0,338	0,862	0,027
odlučivanje oca	0.314*	0.126	0.151	-0.212	0.152	-0.089	0,191*	0,099	0,110	-0,327*	0,133	-0,151	1,850*	0,848	0,158
odlučivanje majke	-0.117	0.121	-0.064	0.083	0.146	0.04	-0,026	0,115	-0,014	0,181	0,156	0,075	-1,896	1,055	-0,133
flexibilnost	0.005	0.003	0.088	-0.003	0.004	-0.053	0,005	0,003	0,095	-0,003	0,004	-0,051	0,020	0,022	0,060
kohezivnost	0.005	0.004	0.067	-0.005	0.005	-0.058	-0,006	0,004	-0,088	0,001	0,005	0,015	0,031	0,029	0,075
vrednost braka i porodice	0.011*	0.005	0.124	-0.01	0.006	-0.098	-0,001	0,004	-0,018	-0,002	0,006	-0,017	0,018	0,036	0,035
rodna ravnopravnost	0.003	0.006	0.031	-0.01	0.007	-0.101	0,010*	0,005	0,132	-0,008	0,007	-0,081	0,081*	0,042	0,154
roditeljska ravnopravnost	0.034*	0.013	0.164	-0.026	0.016	-0.11	0,020*	0,011	0,109	-0,025	0,014	-0,107	0,033	0,091	0,026
godine oca	-0.003	0.004	-0.049	0.005	0.005	0.069	-0,041*	0,014	-0,177	0,012	0,019	0,041	0,048	0,149	0,021
tip porodice	-0.163*	0.049	-0.223	0.146*	0.059	0.175	-0,017	0,040	-0,026	-0,032	0,054	-0,037	-0,738*	0,347	-0,150
broj dece u porodici	-0.061*	0.032	-0.13	0.04	0.038	0.074	0,010	0,024	0,023	-0,009	0,032	-0,017	-0,034	0,188	-0,012
mesto boravka selo grad	0.015	0.051	0.019	-0.04	0.062	-0.045	-0,028	0,039	-0,042	-0,022	0,053	-0,026	-0,113	0,322	-0,025
R ²	.301 (30.1%)			.214 (21.4%)						.090 (9.0%)			.11.5 (11.5.0%)		

Na sledećem nivou analize – porodične dinamike, statističku značajnost je dostigao samo jedan prediktor – stepen uključenosti oca u odluke oko domaćinstva. Model supružničke dinamike raspodele kućnih odluka koja podrazumeva viši stepen uključivanja supruga u iste dovodi i do višeg nivoa njegove uključenosti u poslove oko malog deteta. Samostalni efekat ovakve dinamike nije posredovan vrednostima ni tipom porodice (s obzirom da su pod kontrolom), već isključivo dostignutim stepenom dogovora supružnika. U integrativnom modelu ni uključenost oca u poslove domaćinstva, ni intimnost ni fleksibilnost nemaju samostalan efekat već su posredovani drugim varijablama, odnosno ukazuju na sinhronne efekte.

Ukoliko su kod supruga vrednosti braka/partnerstva manje tradicionalne kao i ukoliko su ideje roditeljske ravnopravnosti prisutnije on će sam biti uključeni u odrastanje malog deteta. U čitavom modelu vrednosti supruga/oca koje reflektuju prihvatanja/odbacivanje stavova roditeljske ravnopravnosti predstavljaju najbolji prediktor stepena obaveza oko deteta koje će otac preuzimati. S obzirom da prvi set vrednosti podrazumeva nivo pristajanja uz ideje o stepenu stalnosti brak i porodice, kod onih muškaraca kod kojih se stalnost ne podrazumeva na njoj je neophodno raditi između ostalog i uključivanjem u rad oko deteta. Drugi set koji je pokazao statističku značajnost – vrednosti roditeljske ravnopravnosti nam pokazuje da postoji konzistencija između vrednosti i praksi očeva, odnosno da je prisutan linearni trend. U modelu kojim analiziramo stepen (a)simetrije između supružnika vrednosti se ne javljaju kao značajni prediktori ponašanja očeva.

Pored navedenih indikatora u model smo uključili i one za koje smatramo da mogu imati i samostalan nezavisan efekat. Sa povećanjem starosti oca/supružnika ne smanjuje se njegov angažman kada se ostale osobine drže pod kontrolom. Međutim, struktura porodice i domaćinstva predstavlja značajne mikrostrukturne okvire koje muškarca upućuju da preuzme više obaveza. Ukoliko se roditeljstvo ostvaruje unutar nuklearne porodice muškarac će češće deliti obaveze nege sa suprugom nego kada žive unutar proširene porodice. Unutar proširene porodice će se očevi značajno manje uključivati u poslove oko dece a češće unutar nuklearnih. Imajući u vidu da je najveći broj proširenih porodica

vertikalno proširen i patrilokalan, u njima će roditelji i supruga biti angažovaniji a očevi biti manje prisutni u životu dece dok će asimetrija u odnosu na suprugu biti izraženija nego kod nuklearnih porodica. U čitavom modelu je čak i broj dece unutar porodice pokazao da utiče na mogućnost i volju oca da se posveti malom detetu. Linerani trend ukazuje da je u proseku sa svakim novim detetom otac na nižem nivou uključen, međutim uvid u sirove podatke nam govori da do izvesnog povećanja uključivanja oca dolazi na nivou drugog deteta ali zatim do značajnog smanjenja sa trećim (i svakim narednim).

Odnos velikog deteta i oca pokazuje sličnost sa obrascem odnosa oca sa malim detetom ali i izvesne razlike. U obaveze oko velikog deteta će se otac više uključivati ukoliko njegova supruga ima sopstvene prihode (najčešće ukoliko je u radnom odnosu). Ukoliko supruga radi, očekivano je da će određeni deo obaveza otac preuzeti, naročito jer veći deo tih obaveza ne podrazumeva svakodnevni angažman. Merenje (a)simetrije u obavezama oko velikog deteta između supružnika pokazuje da od resursa samo nivo obrazovanja oca objašnjava deo razlika u asimetriji i to tako što sa povećanim nivoom obrazovanja oca opada asimetrija između supružnika. Na ovom nivou prihodovanje supruge nije značajno, jer bez obzira na to da li supruga prihoduje stepen razlika je zanemarljiv. To znači da očevi čije supruge imaju prihod će nešto više obaveza preuzeti od onih očeva čije su supruge bez prihoda, ali da njihovo uključivanje ne smanjuje značajnije asimetriju u podeli obaveza između supružnika (s obzirom na to da li imaju prihode), jer su u takvim porodicama i supruge uključene na višem nivou.

Odlike porodične dinamike nam pokazuju da sa modelom većeg uključivanja oca u poslove domaćinstva i višim stepenom odgovornosti u odlukama oko domaćinstva i dece ide i značajnije uključivanje u aktivnosti oko velikog deteta. Odgovornost predstavlja i jedini statistički značajan indikator u objašnjenju asimetrije u podeli obaveza između supružnika. Sa povećanjem stepena preuzimanja odgovornosti u odlukama supruge, smanjuje se rodni jaz.

Očevi koji su manje tradicionalni u shvatanju rodnih i roditeljskih uloga će više vremena uložiti u veliku decu. Interesantan nalaz je da za povećanje uključenosti oca (kao i stepen razlika između njega i majke) nisu značajne vrednosti porodičnog života već

isključivo vrednosti rodne ravnopravnosti i roditeljske ravnopravnosti. Za razliku od očeva koji su na početku bračnog života gde su vrednosti porodičnog života relacioni okvir koji utiče na njihovo ponašanje, posle nekog vremena provedenog u braku, ovaj okvir gubi na motivacionom značaju da ih u većoj meri uključi u obaveze oko dece. Svest i prihvatanje rizika od potencijalne disolucije braka jeste značajan motivacioni faktor uključivnja i raspodele obaveza na početku braka (dok je dete još uvek malo) ali kasnije, kako dete odrasta a veza se stabilizuje, više ne predstavlja značajan okvir za poticaj na proaktivno ponašanje. Tada naročito vrednosti koje izražavaju stepen prihvatanja rodne i roditeljske ravnopravnosti određuju povećano učešće supruga. Dijadska veza je sigurnija tako da rizik od njenog *pucanja* nije značajan motivacioni faktor. Ideje roditeljske ravnopravnosti i dalje igraju značajnu motivacionu ulogu, ali su i roditeljski zahtevi sada u većoj meri rodno neutralni. Bez obzira što su vrednosti očeva značajne za objašnjanje razlika između samih očeva, one ne igraju bitnu ulogu u objašnjanju (a)simetrije između supružnika. I poslednji faktor koji utiče na povećano uključivanje oca jesu njegove godine, tako da sa povećanjem godina starosti opada njihovo učešće.

Posebna dimenzija odnosa sa decom – komunikacija oca i dece o različitim temama, u integrativnom modelu je značajno određena stepenom obrazovanja oca, stepenom njegove odgovornosti, vrednostima rodne ravnopravnosti i tipom porodice. Obrazovaniji očevi češće razgovaraju sa decom o različitim temama. Možemo pretpostaviti da je model suočavanja sa rizicima dece kod očeva (i generalno roditelja) sa višim nivoima obrazovanja češće komunikacija o njima. Pokazivanje većeg stepena odgovornosti prema domaćinstvu, odnosno uključenosti u donošenje odluka o domaćinstvu i deci nosi sa sobom i viši stepen komunikacije sa decom. Od vrednosti, sa višim nivoom rodne ravnopravnosti roditelja bleđi ideja o razdvojenosti uloga roditelja prema deci. Uz konstrukt rodne ravnopravnosti otac se ne pojavljuje prvenstveno kao moralna figura koja otelotvoruje principe ponašanja, već češće kao osoba koja može da ostvari komunikaciju sa decom. Ali, tip porodice i na ovom mestu ostaje značajan faktor uključivanja. Unutar proširene porodice otac će značajno manje komunicirati sa svojom decom i iste aktivnosti ostavljati najčešće ženskim članovima.

Sumirajući nalaze integrativnih regresionih modela, svi korišćeni teorijski modeli su pokazali značajnu prediktivnu moć u objašnjavanju stepena preuzimanja roditeljskih obaveza od strane oca. Resursi majke (u prvom redu prihodi od zaposlenja), supružnička/partnerska i porodična dinamika kao i vrednosne orijentacije oca su ukazuju i na združene i na nezavisne efekte u predikciji uključivanja oca u obaveze oko male i velike dece. Značaj različitih resursa, porodične dinamike i različitih dimenzija (*tradicionalnih i modernih*) vrednosti ukazuju na specifičnost situacije očeva u Srbiji unutar kojih oni delaju kao roditelji.

3.2. Novo očinstvo i identitet očeva

Na početku kvalitativne analize treba podsetiti o kakvoj populaciji očeva je reč. Ispitanici su birani tako da odgovaraju „novom“ obrascu roditeljstva, odnosno da su na visokom nivou uključeni u različite aspekte života svoje dece i da imaju razvijen vrednosni obrazac rodne ravnopravnosti u privatnoj i javnoj sferi.⁷² Kriterijum selekcije nam je iznedrio prilično homogenu roditeljsku grupu sa mnogo neposrednog roditeljskog iskustva i razvijenim stavovima i narativima roditeljstva.

Značaj analiziranih narativa leži u raznovrsnosti tema i tumačenja koje ovi očevi koriste da bi opisali i objasnili sebi i drugima svoje postupke koji su u jednom još uvek pretežno patrijarhalnom okruženju „nekonvencionalni“. Tokom analize ćemo na prvom nivou dovesti u vezu varijacije u narativima sa sociodemografskim osobinama očeva (mestom stanovanja, obrazovanjem, bračnim stanjem, radnim statusom, radnim statusom supruge/partnerke, tipom porodice u kojoj žive) i pokušati da veoma široko situiramo narative u mikro i makro sociološki kontekst očeva.

Na drugom nivou analize, pokušaćemo da dovedemo u međusobnu vezu same narative koji su formirani oko posebnih tema i zapleta. Ovde je cilj da se prepozna da li se određeni narativi grupišu u *grozdove* i na koji način formiraju širu sliku značenja o očinstvu kod istraživane grupe očeva.

Zato je fokus ovog dela studije na narativima očeva (ali i njihovim praksama) iz kojih ćemo analizirati motivaciju da postanu roditelji, njihov doživljavaj prelaska u novu životnu fazu, kao i privikavanje i učenje roditeljske uloge. Očevi svedoče o značajnom preobražaju u periodu kad su postajali roditelji, koji se odvijao bilo svesno i planski dok su anticipirali nove obaveze, bilo nesvesno kao reakciju na nove socijalne situacije i zahteve. Promene su se desile u načinu razmišljanja, doživljaju odgovornosti, planiranju budućnosti, emocionalnom životu, u odnosu prema zdravlju i svakodnevnim rutinama. Bilo je potrebno uskladiti posao i očinstvo imajući u vidu i poslovne i finansijske aranžmane i planove

⁷² Prilikom analize su promenjena imena ispitanika kao i sva imena (supruge/partnerke, dece, roditelja) koja su spominjali tokom intervjua.

porodice i partnerke/supruge. Od posebnog je značaja prepoznavanje različitih načina na koje očevi vide sebe i druge kao roditelje. Narativi o dobrom ocu, o ulozi oca, majke i drugih aktera u odrastanju dece predstavljaju specifične diskurse koji se prelamaju u konstrukcijama *novih* očeva. One su veoma značajne alternative dominantnim konstrukcijama koje oca portretišu primarno kao hranioca a manje kao uključenog u sve aspekte roditeljstva. S obzirom da uzorak očeva čine angažovani i uključeni očevi, ispitanici na svim relevantnim dimenzijama (odgovornost, dostupnost, uključenost i dr.) imaju relativno visoke skorove, kao i manje-više ujednačenu raspodelu obaveza sa suprugom/partnerkom.

3.2.1. Prelazak (tranzicija) u očinstvo

Prvi (pred)korak tranzicije u očinstvo jeste sama misao o roditeljstvu kod budućih (u našem istraživanju sadašnjih) očeva. Tranzicija u roditeljstvo nije proučavana preko ispitivanja očeva u različitim fazama tog procesa (u trenutku kada se nalazi u određenoj fazi) već preko njihovih narativa o tom procesu, čime smo pored nekih činjenica dobili i naknadna tumačenja koja su bitna za njihov sadašnji roditeljski identitet. Za razliku od žena kod kojih je roditeljstvo (u manje ili više izraženo patrijarhalnim društvima) deo primarnih i sekundarnih socijalizatorskih obrazaca od ranog detinjstva, muškarci se sa sadržajima roditeljstva najčešće susreću tek sa samim roditeljstvom. Iako i od muškaraca postoje očekivanja da osnuju porodicu i dobiju decu – kada, kako i sa kim je kulturno u manjoj meri jednoznačno određeno. Zato i narativi očeva ukazuju na širok dijapazon tumačenja kako su došli do ideje/razmišljanja da budu roditelji. Tri su najšira zapleta oko kojih se formiraju narativi: 1. relacioni, u kome se odnos sa partnerkom javlja kao izvor ideja o roditeljstvu, 2. autonomni, kao deo isključivo ličnih iskustava i promišljanja i 3. socijalni, kao deo pritisaka koji dolaze iz šireg ili užeg društvenog okruženja.

Partnerski okvir odluke. Trojica očeva eksplicitno nikada nisu ni želeli, nisu razmišljali o tome kao jasnoj opciji za sopstvenu budućnost ili nisu planirali da postanu roditelji. David nije želeo da bude otac usled ličnih iskustava odrastanja bez biološkog oca i

straha da ni on sam neće biti dobar otac, jer kako kaže „nisam hteo rizikujem da pravim bilo kakvu decu, da se i meni tako nešto ne bi eventualno ponovilo.“

S druge strane Nemanja i Dejan su imali maglovite ideje da bi jednog dana mogli postati roditelji, ali nisu imali jasne planove, tako da je tek sama trudnoća pokrenula preispitivanje sebe u ulozi potencijalnog roditelja.

Pa nije bilo te ideje. Prolazilo mi je kroz glavu, obično kad vidim neke ljude kako postupaju sa svojom decom. Kao jednog dana ću imati dete i radiću to i to drugačije. Tu se završavala ta priča, ali nisam, kažem ti, ni u nekim najluđim planovima imao to. (Nemanja)

Pa, razmišljao sam ali nisam planirao. Nikad nismo ni pričali o tome, što je malo čudno jer smo već bili u tim godinama. (Dejan)

Tek retrospektivni pogled na period pre roditeljstva pokreće refleksiju o razlozima zbog čega do takvih ideja ili razgovora sa partnerkom nikada nije dolazilo. Ova motivacija jednostavno nije bila razvijena kod nekih muškaraca, tako da nije ni postojao impuls da postanu roditelji. U takvim slučajevima su okolnosti dovodile do trudnoće i roditeljstva i naknadnog suočavanja sa novim životnim ulogama.

Neki su na ovu ideju došli tek kroz iskustvo zajedničkog života sa sadašnjom partnerkom/suprugom. Pre upoznavanja “prave osobe” ova ideja nije postojala kao samostalna, te upućuje na mogućnost modela deteta nastalog iz *intimnosti* partnerstva ali i mogućnosti da je žena bila nosilac ideje. Danijel je prvi put o tome počeo da razmišlja kada je upoznao svoju sadašnju suprugu. Pre toga nije imao pravu osobu sa kojom bi želeo da se upusti u takav poduhvat, jer i sam kaže da mu je tek „sa njom prvi put na pamet pala takva ideja. Sa njom sam našao tu neku vezu posle nekog vremena zabavljanja i tako je i sad.“

David je nakon dužeg perioda zajedničkog života sa partnerkom počeo o tome da razmišlja.

Mi smo deset godina bili zajedno, i sigurno smo poslednje tri-četiri godine o tome govorili, ali čekali smo da i ona privede fakultet kraju. U to vreme sam i ja završavao magistarski, opredeljivao se za doktorat. Recimo, jedno tri-četiri godine pre nego što se Milica rodila počeli smo ozbiljno da govorimo o tome. (David)

Do konkretnih planova je došlo tek kroz razgovore i zajedničku želju partnera. Na sličan način je i Jovan objasnio kako je do odluke o roditeljstvu došlo jer su „oboje to

želeli. Bilo je planirano i očekivano i željeno.“ Stefan ističe da čak nije bilo ni „potrebe da se to planira“ jer je spontano dolazilo do toga kroz razvoj samog partnerstva.

Što se kaže – kako voda nosi. Prosto se prepustiš tome. Bilo mi je lepo sa njom. Ja sam rekao, i da nije bilo deteta, ja bih nju oženio. Našli smo se, znaš. (Stefan)

U navedenim slučajevima ideja o roditeljstvu je počela da se razvija tek sa razvojem konkretnog partnerstva. Kod Danijela je ova ideja došla sa samom partnerkom, dok je kod ostalih tranzicija partnerstva vodila rađanju ideje o dobijanju deteta. Partnerski odnos kao okvir unutar kog su očevi odlučili da postanu roditelji je nešto prisutniji kod visoko obrazovanih muškaraca nego kod onih sa srednjim obrazovanjem.

Autonomni izvor odluke. U sledećoj grupi, očevi su oduvek imali želju da postanu roditelji. Relaciona dimenzija – odnos sa svojim roditeljima, ovim je osobama veoma važna bila i pre nego što su ušli u brak/partnerstvo. Roditeljstvo je za njih podrazumevano, a porodični okvir funkcionisanja onaj koji je preferiran u odnosu na samostalan ili partnerski/bračni život bez dece. Njihove socijalne biografije se mogu podvesti pod relaciono orijentisane (fokusirane) lične biografije (Tomanović, 2010b).

Svi očevi ističu da im je porodica veoma važna, ali su razlozi koje navode različiti. Dragan je osećao da je nedostatak oca tokom odrastanja dodatno pojačao njegovu potrebu za porodicom.

Ja sam oca izgubio sa četrnaest godina. Moj otac je umro od leukemije kad sam imao nepunih petnaest godina. Ta bolest je išla u tom pravcu... Pripremali su me da će on umreti. A ja sam bio vezan za oca. (Dragan)

Darko ne može jasno da objasni svoje motive zašto su porodica i deca njemu bitni, ali tako je sebe oduvek video jer kaže “naprosto oduvek mi je bila želja da imam dete, ne znam zašto. Oduvek sam video porodični život kao ispunjen detetom ili decom.“ Na sličan način svoje postupke objašnjavaju i Luka i Aleksandar koji kažu da su to oduvek znali ali da nisu imali „sa kim“ da zasnuju porodicu, odnosno nisu imali „srodnu dušu“. I Marko kaže da se tako nešto podrazumevalo ali je samo trebalo sačekati pravu osobu sa kojom će se prioriteta uskladiti.

Nisam razmišljao, to se znalo da hoću. Oduvek, maltene. Kad sam završio studije, upoznao suprugu. Skapirali smo se da je to to, I onda je bilo, okej, mi ćemo da budemo u braku, imaćemo decu, koja će da rastu s nama, koju ćemo da volimo, da uzgajamo, i to je to. (Marko)

Andelko objašnjava da je vrlo rano shvatio da je porodični okvir taj u kome se oseća najkomotnije i s obzirom da ga nije zanimalo da nastavlja školovanje posle srednje škole niti da se bavi sportom ili drugim hobijima, to je po njemu bilo najbolje rešenje.

Neki očevi su kao izvor svoje želje da postanu očevi naveli iskustva sa drugom decom. Ova iskustva su percipirali kao prijatna i kao ispunjujuća, tako da je od različitih okolnosti zavisilo kada će i sami postati roditelji, ali se samo roditeljstvo nije doводilo u pitanje. Darko značaj ovih iskustava izvodi iz detinjstva i struke kojom se bavi.

Kako sam postao veliki uvek su se deca nekako lepila za mene i volela da se druže sa mnom. I na studijama psihologije išli smo u dečije selo za decu sa posebnim potrebama, i onda sam video da deca trče oko mene i da sam im zanimljiv iz nekog razloga i meni je bilo vrlo prijatno da se družim s njima. (Darko)

Tomislav i Luka su iz iskustva sa decom svojih sestara iskusili odnos sa decom tako da se tada javila prva misao da je tako nešto moguće i da roditeljstvo ima svoje autonomne izvore zadovoljstva. Obojica ističu da se to desilo u ranim dvadesetim i da su i tada bili svesni da nisu spremni, ali da se tada javila želja i ideja za očinstvom.

U skladu sa autonomnim idejama za roditeljstvo, jedan broj očeva razvija narativ o *novoj razvojnoj fazi u životu*, odnosno ideju da je došlo do potrebe da se izvrše promene u životu u skladu sa razvojnim fazama, da je došlo vreme za *uožbiljavanje*. Ivan sitiče da se samo u njemu stvorio osećaj da je došlo do zasićenja životom postadolescenta i da je vreme da pređe u novu životnu fazu – porodičnu.

U dvadeset sedmoj godini. Pre nego što sam je upoznao, eto. Ja se šalim sa drugarima, naravno da svi to povezujemo za majčinski instikt i ne znam šta, ali ja sam imao neopisivu želju da upoznam nekoga s kim bih to ovaj... da kažem neku ozbiljnu priču, da se nađemo, i... Bukvalno mi se u dvadeset sedmoj godini desilo da sam žarko poželeo da postanem otac. I onda posle toga neke tri-četiri godine, i svi ti izlasci, i devojke s kojima sam bio, neću reći zasićenje, nego prosto sam želeo porodicu. I poželo sam da promenim neke stvari u životu. I ti izlasci i to... Mislio sam da su to neke prave godine da pređem u tu neku etapu, da kažem, da promenim nešto, da radim nešto. Posle toga sam renovirao čitavu kuću, nadgradio sam sprat. Gubilo mi je

smisao, i energija i novac sve se to rasipalo kad nisi u toj poziciji da imaš suprugu. (Ivan)

Dotadašnji život je jednostavno prestao da ga ispunjava i bio mu je potreban kvalitativni obrt. Iste motive samo još izraženije predstavljene navodi i Filip sa jasnim predznakom *uozbiljavanja* kao zapleta.

Jako rano sam počeo da zarađujem, da izlazim, da ludujem, da prolazim sve to što je trebalo da se prolazi. Radio sam svašta i bilo je kinte. Radio sam kao DJ četiri godine. Osim toga imao sam skijaško udruženje koje sam vodio, od toga je ostala samo neka drugarska priča. Proputovao sam ono što sam hteo da proputujem. Ne sve, ali ono što je bilo u nekom planu, to sam proputovao. Dok sam radio kad DJ upoznao sam razne ljude, video razne kulture. U jednom trenutku rekao sam dosta više, neću više da menjam dan za noć. 'Ajd sad da krenemo u neki stalni posao, da postaneš malo ozbiljniji, da razmišljaš na ozbiljan način. (Filip)

Najčešće je nakon *burnog života*, izlazaka i trošenja vremena i novca, promene partnerki, došlo do zasićenja takvim načinom života i potrebe da se nešto promeni i život dobije neki drugi smer i smisao.

Ova nova životna faza ne mora zavistiti samo od ličnih aspiracija ili partnerkine inicijative već i od pregovora/dogovora partnera koji vodi ka uvremenjavanju ličnih (naročito radnih) biografija i porodičnih aspiracija.

Došlo je do nekog konsenzusa sad bi to bilo okej, moramo da računamo i u odnosu na naše karijere, i na naš kalendar, što kasnije to teže. Oboje smo stigli do tog nekog postiplomskog nivoa i sada možemo, bilo je nekako najlogičnije da dobijemo dete i da tu karijera najmanje trpi. Karijera je bitna kao izvor prihoda ne zbog nekog ličnog osećaja, makar meni, ono... (Nebojša)

Nebojša i njegova partnerka su u skladu sa ličnim karijerama i razvojem partnerstva odlučili da je taj trenutak najbolji za dobijanje deteta. Za razliku od prethodnih slučajeva gde su muškarci sami dolazili do odluka da je sada nabolje vreme, u navedenom primeru je interakcija partnera dovela do uvremenjavanja različitih dimenzija ličnog i zajedničkog života.

Kao poseban tip narativa *razvojnih faza* je i narativ o *neophodnim preduslovima roditeljstva*. Deo problema razmišljanja o roditeljstvu kod jedne grupe očeva je bio vezan za materijalne uslove roditeljstva jer su smatrali da je potrebno da se detetu obezbede

optimalni uslovi za život i razvoj, ali i sebi za kontinuitet stila života koji je postojao pre dolaska deteta. Obrazovanje se vidi kao neophodan element lične satisfakcije i kao značajan preduslov obezbeđivanja finansijske sigurnosti i autonomije. Milan ističe dve najbitnije stvari zbog kojih nije ni smatrao da ima uslove za tako nešto, a to je zaposlenje kao izvor finansija i samostalna stambena jedinica. Nemanja ide još jedan korak u prošlost objašnjavajući kako je on video neophodne uslove za dobijanje deteta. O njima je sa partnerkom razgovarao još tokom studija tako da su se zajedno složili da o porodici treba aktivnije razmišljati ali tek kada oboje završe školovanje.

Ja sam hteo da završim fakultet, a i njoj je fakultet bio sve. To je bilo najvažnije. A pominjali smo kroz šalu kad su iste godine žene i devojke mojih drugara i njene prijateljice ujedno ostale u drugom stanju, ali razgovor na tu temu se svodio na to da kad završi fakultet i kad ja završim fakultet, ako ostanemo zajedno, to bi bilo jako lepo. Mislim naravno, ne možeš da predviđiš budućnost. Imali smo to u nekom možda dugoročnom planu. Kažem možda. (Nemanja)

Socijalni aspekt odluke – pritisci i sugestije. Sa povećanjem godina života i preuzimanjem odgovornosti koje sa sobom nosi odraslost (nezavisne finansije, završetak obrazovanja i dr.) društvene mreže se sužavaju, posebno u zavisnosti da li su prijatelji/drugari već ušli u brak i osnovali sopstvenu porodicu. Nemogućnost da se održi dotadašnji stil života diktiran je ne samo sopstvenom voljom i željama, već i odsustvom prijateljskih mreža koje ga podrazumevaju. Dodatni motiv da se ostvari novi odnos u životu je gubitak drugih društvenih odnosa sa prijateljima i rođacima, odnosno njihovo svodenje na minimalnu meru. Sa njima su veze intenzivno održavane do nedavno ali su usled njihovih roditeljskih i poslovnih obaveza koje im sada okupiraju najveći deo vremena i energije, one svedene.

Imaš one periode...odjednom se ljudi oko tebe žene, svi. To u početku nije problem, a onda vidiš da moraš da menjaš društvo, da menjaš ljude oko sebe, jer svi s kojima si se družio sad su zauzeti. Imaju decu, zauzeti su, nemaju više vremena za ono što ste radili kad si provodio vreme sa njima. Menjaš društvo. Tada bi već hteo, ali nemaš koga, nećeš na silu i tad počneš da razmišljaš o tome. (Luka)

Kako Nebojša navodi, životni milje najčešće podrazumeva i izvesne pritiske, sugestije, očekivanja i motivisanje okoline bilo neposredno bilo posredno, tako da se ideja

o roditeljstvu polako usađuje i razvija neretko bez jasne refleksivnosti zbog čega i na koji način treba osnovati porodicu i imati decu.

Ne mogu da ti kažem da je to baš bila onako neka svesna odluka. Naravno, uvek si ti imao neki neformalni pritisak, sugestije od strane cele šire zajednice, e sad ste vi u braku, e sad ide dete. Nekako smo se na to oglašivali. To nije bio nivo stereotipa koji prepoznajemo kod sebe. Nije to na nekom svesnom nivou došlo, e sad hoću dete, nego provališ da gledaš bepče u kolicima, u našoj najbližoj okolini kum je imao prvo jedno pa drugo, pa potom još blizance, četvoro dece. Nekako to iskustvo je bilo uslovljeno time što oni imaju decu i da moramo da se prilagodimo da dolazimo ranije kod njih. I još imam jednog drugara u mom hobiju. Okej on postiže da bude lekar, da se bavi svojim hobijem, i ono njih dvoje postižu da se bave svojim detetom koje je prilično vaspitano dete. Znači, to je moguće. Par tih stvari iz okruženja uticalo je na to da to nije neka ideja kojoj se treba nešto opirati, i sve je prihvatljivija i prihvatljivija. Godinu i po dana do porođaja je bila u optičaju ta priča o detetu. (Nebojša)

Odrastanje u kulturi u kojoj je roditeljstvo *prirodna faza* životnog ciklusa dovodi neretko do samorazumljivosti da se dobije dete. Raznovrsnost narativa, o tome kako su očevi došli na ideju da se upuste u roditeljske vode, odnosno načina kako muškarci danas opisuju svoje ideje, razmišljanja, dileme i planove o roditeljstvu, u skladu je sa načinom socijalizacije dečaka i očekivanjima koja postoje od muškaraca. Ova uloga je najvećem broju muškaraca, koji ipak predstavljaju poseban deo populacije očeva – one uključene u svet svoje dece, bila prilično daleka i neretko nejasna. Načini kako su ušli u ovu životnu fazu i postali roditelji se kreću od njihovih autonomnih želja, specifičnih iskustava, odnosa sa partnerkom, dinamike unutar porodice porekla do „pritiska“ koji dolazi iz društvenog okruženja. Narativi se, kao što smo videli, mogu podeliti na one koji ističu *autonomni*, lični izvor prvih ideja i razmišljanja o roditeljstvu, *relacioni* koji naglašavaju iskustva sa partnerkom kao okvir kristalisanja ove ideje i *socijalni* kao deo diskursa o odrastanju. Iako se ponekad prepliću, ova tri zapleta formiraju repertoar objašnjenja očeva kako su došli do toga da postanu roditelji. Prvi se odnose na iskustva tokom odrastanja i različitih socijalnih situacija koje su buduće očeve u nekoj fazi životnog ciklusa dovodili do zamišljanja sebe u ovoj ulozi, ili osećaja da bi usled nekih specifičnih iskustava želeli da ostvare odnos sa detetom (na sličan ili različit način kao što su imali sa svojim ocem npr.). Ovaj narativ se kristališe i oko normativa zrelosti, koji uključuje prelazak u odraslost. U našem društvenom

kontekstu, ideja porodičnog života je još uvek značajna ideja koja strukturise lične biografije, a poželjnost braka i porodice prilično je raširena. „Sređivanje sebe“ odnosno ulazak u kvalitativno novu fazu životnog ciklusa koja podrazumeva viši stepen zrelosti i odgovornosti za sebe i za druge, za jedan deo muškaraca je bio okvir u kome će dalje raditi na sebi. Ove odluke su svakako bile deo refleksivnosti muškaraca, ali i deo odabira onih modela koji su u ponudi – od kulturnih praksi tranzicije u odraslost. Partnerska dinamika i intimnost su za jedan broj očeva predstavljali prvi okvir promišljanja da bi sa partnerkom i/ili budućom suprugom trebalo vezu podići na kvalitativno „novi nivo“, koji uključuje porodični okvir funkcionisanja. Intimnost partnera koja se često prepoznaje u diskursu „prave osobe“ jeste bio značajan motivacioni faktor ali i uslov da se u ovu avanturu upuste. Treći set koji se odnosi na socijalni aspekt izdvaja u izvesnom smislu spoljne „pritiske“ na razmišljanje ili odlučivanje u ovom pravcu. S jedne strane pritisci mogu biti manje-više direktni i dolaziti najčešće od strane najbližih srodnika, ali i posredni kada visok stepen uniformnosti života prijatelja u okruženju dovede do gubitka većeg broja društvenih odnosa i ostavi malo opcija za organizovanje socijalnog života, u prvom redu slobodnog vremena.

Pripreme. Razmišljanja o roditeljstvu i konkretni planovi predstavljaju samo prvi korak ka postajanju roditeljem. Kada su saznali da je trudnoća izvesna i da će postati roditelji, pripreme za roditeljstvo su postajale sve intenzivnije. Pa ipak, i sa ovim saznanjem trećina očeva ističe da se nije pripremala za dolazak deteta ni na jedan način.

Bez posebnih priprema. Ova grupa očeva se priseća da nisu menjali svoj stil života značajno u periodu trudnoće jer nisu ni očekivali da je promena koja sledi drastična. Filip ističe da iako su imali literaturu koja se odnosi na trudnoću i odgajanje dece da nisu čitali niti imali bilo kakve druge pripreme. On navodi da im je bio najveći hendikep što nisu imali iskustva iz „druge ruke“ jer su „svi prijatelji bili još uvek singl, ili nisu razmišljali o tome. Iz tog kruga naših prijatelja, koji nije nešto velik, mi smo među prvima postali roditelji. Tako da su svi bili u fazonu jedva čekamo da vidimo šta će da se desi.“ Ni Goran se nije posebno pripremao za to šta da očekuje u periodu trudnoće a šta nakon, ali jeste njegova supruga, pa mu je „prepričavala“. On je odrađivao tehnički deo posla a kako svedoči „psihički nisam znao kako da se spremam, pošto je to bilo nešto novo. Nisam imao iskustva sa tim.“ Luka ističe da je u još većoj meri bio zbunjen jer kaže da „nisam ništa

znao. Sve mi je to bilo čudno. Čak i kad je došao, ja sam bio u onoj fazi, sve je to super, ali... Sve ti je to novo. Nisam imao ništa što bi moglo da me pripremi.“ Najveći problem koji ovi očevi ističu je u nedostatku neposrednog ili sekundarnog iskustva roditeljstva koje bi moglo da im stvori okvir unutar kog bi formirali očekivanja i pripremili se za nastajuće promene.

Duško i Slobodan smatraju da bez obzira na pripreme za roditeljstvo, čovek nikada ne može da bude stvarno pripremljen za situacije koje nosi roditeljstvo. Tek samo iskustvo dolaska deteta, i nivo obaveza koje podrazumeva, roditelje suoči sa novim iskustvom i razvije kod njih određene odgovore.

Pa, nisam se pripremao nešto specijalno. Pored obaveza na poslu, a ja sam ih imao puno, čovek ne stiže u toku trudnoće da se posveti razmišljanju o očinstvu, roditeljstvu, porodici. A iz razgovora sa suprugom mislim da ni majke ne misle o tome. Negde smo došli do zaključka kad se rodila beba prva, a sad imamo slično osećanje i sa drugim detetom, da kad prođe cela gužva, dolazaka prijatelja, upoznavanja i slično, četvrti-peti-šesti mesec da smo mi svesni da je sad to dete kod nas, da je to naše dete, da smo mi roditelji, da mi brinemo o tom malom stvorenju i da smo odgovorni za nečiji život. A kada se rodi dete i kada dođe u kuću, ja lično nisam bio svestan, ti se brineš o njemu, sve mu daješ ono što treba, trudiš se, pranje, hrana, uspavlivanje i slično, ali mislim da nisi svestan par meseci nakon toga da je to sad zaista tvoje dete, i da živite zajedno, i da je to sad novi član porodice. I u tom smislu, ne možeš nikad biti spreman dok sve to ne dođe u tu neku fazu to je to. Posle par meseci dođeš kući i kažeš eto ja sam roditelj. (Duško)

Slično iskustvo dele i drugi očevi, i svedoče da im je ovaj period neposredno nakon dolaska deteta bio obeležen stresom i sa dosta različitih novih obaveza koje su zamaglile refleksiju o novoj ulozi u kojoj su se našli. Tek posle nekog vremena i usled usklađivanja različitih dimenzija života, sa novim balansom, dolazi i refleksivno otkrivanje sebe kao nekog ko brine o drugom biću – roditelja.

Prvi put nije bilo planirano. Imao sam dvadeset šest godina. Mislim da se čovek navikava na to mnogo kasnije kad dobije dete, tek se snalazi, čak ne može ni da se pripremi. Mislim možeš da se pripremiš da kupiš neke stvari, krevetac, ali nikad ne možeš da se pripremiš za ono što ne znaš, pogotovu, za dete i da postaneš roditelj. Dok ne uđeš u to, ne znaš šta je to. Ne znaš kako za to da se pripremiš. (Slobodan)

Pripremanja koja ovi očevi navode nisu stručne ili tehničke prirode (za koja je potrebno samo dovoljno vremena i volje), već priprema za postajanje roditeljem koje uključuje celokupnu ličnost i sve dimenzije života, što je po nekima nemoguće sve dok se ne postane roditelj.

Jovan iz sopstvenog iskustva sa prvim detetom izvlači konsekvence nepripremljenosti na psihološkom planu. On smatra da je neophodno da se roditelji na psihološkom planu bolje pripreme za situaciju koja dolazi.

Da, tu smo bili loši. Nismo čitali ništa i uopšte se nismo pripremali. Mislili smo da to sve ide samo od sebe, što je bila greška. Mislili smo – aha, sad kad dođe dete, jednostavno onda ćemo nekako u hodu, ali definitivno čovek treba psihološki da se pripremi, nije to mala stvar. Sve je to imalo neke kasnije konsekvence zato što se nismo blagovremeno pripremili. Na prvom detetu smo učili, on je ispaštao. A sad drugo dete prolazi super, ali to je standardna priča. (Jovan)

Očevi sa srednjom školom se nešto češće nisu pripremali ni na koji način tokom perioda trudnoće u odnosu na one sa visokim obrazovanjem. Kod ovih drugih, kao što ćemo videti u nastavku, su pripreme nešto češće obuhvatale upoznavanje sa mišljenjima stručnjaka o trudnoći, rađanju i odrastanju dece i adekvatnim roditeljskim praksama u različitim fazama roditeljstva.

Pomažuće profesije - stručna literatura. Konkretno pripreme su često tekle tako što su budući roditelji čitali stručnu literaturu o tome šta mogu da očekuju tokom trudnoće i u periodu dok je dete još malo. Najčešće su tokom trudnoće, literaturu vezanu za trudnoću, čitale supruge i upoznavale svoje supruge sa sadržajem, ali su neki očevi bili veoma zainteresovani (oko trećine očeva je navelo da je bilo zainteresovano za sadržaje u vezi sa decom) i za neposredno upoznavanje sa literaturom koja se odnosi na fizički i psihološki razvoj bebe. Darku je bilo poznato šta može da očekuje s obzirom da je po obrazovanju psiholog i da je bio upoznat sa razvojnim fazama deteta. Ostali očevi su uz svoje supruge čitali različitu stručno-popularnu literaturu i između ostalih navode naslove knjiga: *Šta da očekujete dok čekate da zatrudnite, Šta očekivati u trudnoći, Šta da očekujete dok čekate bebu, Roditeljstvo, Samostalna deca su srećnija* i dr.

Jesmo nabavili literaturu. Ja sam više čitao psihološke knjige. Nju to manje-više nije interesovalo, ali ona je čitala šta trudnice treba da očekuju. Brzo smo shvatili da treba bežati od foruma, jer ljudima je nekako najbliže da iznesu one najteže slučajeve, a onda to negativno deluje na nekog ko je trudan i ko treba da bude opušten. Tako da smo se bazirali na nekoj osnovnoj literaturi, i naravno uvek neko oko nas ko nešto kaže... ali, shvatili smo da ne treba puno čitati, posebno ne blogove, sajtove i ostale stvari. (Dušan)

Pored navedene literature sadržaji koji se mogu naći na internetu su bili koristan, ali i kako neki očevi svedoče, potencijalno opasan izvor informacija jer su sadržali kako savete stručnjaka tako i različita iskustva (budućih) roditelja koja su neretko bila dvosmislena i puna neprijatnih primera.

Čitao sam sve sa neta. Onaj bebac.com. Ma od A do Š. Pa i onda, kad se rodila, gledaš kako se treba ponašati. Imaš po nedeljama kako treba raditi sa bebom. Sve, sve, sve. (Stefan)

U navedenim narativima očeva, koji su se interesovali i pripremali za dolazak deteta tako što su hteli da znaju šta da očekuju i kako de se odnose prema promenama deteta, je isključivo korišćen stručni diskurs i stručni izvori kao izvor legitimnog znanja. Stručna literatura (za one koji su po profesiji bliski razvojnim fazama deteta – medicina, psihologija), popularna stručna literatura i popularni stručni internet sajtovi (za koje neki roditelji imaju i kritike) su jedini izvori koji se pominju. Znanje o odgajanju dece koju poseduju njihovi roditelji, rođaci ili prijatelji se nije uzimalo kao primarno, čime se roditeljstvo odvajala od tradicionalnog načina prenošenja znanja o odgajanju dece i sve više oslanja na profesionalne savete. Roditeljstvo se na taj način i odvajala od međugeneracijske međuzavisnosti odgajanja i vaspitanja dece (iako kao što ćemo videti postoji i dalje visoko prisutno međugeneracijsko ispomaganje, ali ne i prepuštanje ili deljenje odgajanja i vaspitanja dece sa bakama i dekama).

Relacioni značaj priprema - supruga i dete. Uključivanje u buduće roditeljstvo je sa sobom nosilo i svest o potrebama svoje supruge tokom trudnoće, kao i želja da se bude prisutan u onim trenucima koji obeležavaju period pre rođenja deteta. Očevi su želeli da budu uz svoje supruge tokom redovnih lekarskih pregleda, ali i da na taj način ostvare odnos sa svojim detetom. Svi očevi u našem uzorku su sa svojim suprugama išli gotovo

redovno na redovne preglede tokom trudnoće i na ostale prateće aktivnosti ukoliko su one postojale (poput različitih vežbi za trudnice tokom trudnoće). Iako praksa pripremnih vežbi za trudnice nije široko rasprostranjena Dragan je sa svojom suprugom išao na sve zdravstvene preglede, na vežbe a prisustvovao je i porođaju.

Većina očeva (dve trećine) su sa svojim suprugama/partnerkama išli na svaki pregled tokom trudnoće. Najčešće su ih vozili do lekara a neretko i prisustvovali pregledima ukoliko je bilo uslova za to.

Da, išao sam s njom i još smo imali dobrog lekara koji je puštao i mene na ultrazvuk. Jer, ovde, u Novom Sadu, lekari su vrlo neprijatni što se toga tiče i doživljavaju svoj posao kao bogovski. Međutim, mi smo naišli na dobrog ginekologa, u državnoj ustanovi. Čak me je pustio i sa kamerom da lepo snimam, tako da imamo bukvalno od prvog snimka ultrazvučnog otkucaje srca snimljene na kameri. Vrlo lepa stvar i lepa uspomena. (Darko)

Nebojša čak navodi da je i ranije bio podrška partnerki prilikom odlazaka kod lekara i na (ginekološke) preglede i da je ovaj korak bio nastavak iste prakse.

I pre trudnoće sam je vozio na preglede, ali nisam ostajao na pregledima, čekao sam je u čekaonici. Nije bilo strano da idemo kod ginekologa. E, kad je došlo do trudnoće onda sam prisustvovao svim tim pregledima koji su bili otprilike jednom mesečno. I mogli smo na ultrazvuku da vidimo razvoj ploda iz meseca u mesec. (Nebojša)

Očevi navode da im je značajno iskustvo bilo to što su imali prilike da na ultrazvuku vide razvoj deteta tokom trudnoće, i na taj način još u toj ranoj fazi uspostave određeni odnos sa detetom. Kod nekih očeva je uspostavljanje ranog odnosa sa detetom (još dok nije rođeno) značajan iskorak ka rodnoj roditeljskoj ravnopravnosti jer su biološke razlike ono što muškarcu ne daje mogućnost da direktno, već tek posredno uspostavi ovaj odnos.

Nisam ispratio sve te trenutke, ni sve te momente. Većina stvari koje sam propustio, to je upravo zbog posla, nažalost. Krenuli smo u njenoj kasnoj trudnoći da idemo zajedno, od nekog njenog šestog meseca, kad kreću ti testovi 4D, na primer. Išli smo da gledamo kako beba izgleda na tim modernijim ultrazvukovima. I onda pred kraj trudnoće, u tih poslednjih mesec-dva dana, na svaki pregled smo išli zajedno. Ali, u početku, ona je išla sama, bez mene. (Miloš)

Za prvo dete redovno, a za drugo nisam mogao zbog posla. Uglavnom je išla sama za drugo, nažalost. Imao sam malo ozbiljniji posao, fizički sam bio odvojen od nje, nisam bio u Palanci sve vreme. Radio sam u Svilajncu, pa sam radio u Beogradu. Posle toga je ona bila trudna, pa sam propustio, nažalost, te preglede kod ginekologa. (Nedeljko)

Nisu svi očevi uspeli da isprate sve odlaske supruge lekaru bilo zbog poslovnih obaveza ili odsustva od kuće. U takvim slučajevima ili je sama priroda posla (kao kod Slobodana) onemogućila da se uključi intenzivnije u prvoj fazi, ili je nedostatak razumevanja unutar radne organizacije i fizička udaljenost posla (kao kod Nedeljka). U nevednim slučajevima je prisutno žaljenje zbog nemogućnosti da se bude sa suprugom i svedoči trenucima razvoja deteta tokom trudnoće. U svakom slučaju, kod svih očeva je postojala želja da budu direktno uključeni i prisutni tokom procesa trudnoće i da na taj način pruže podršku svojoj supruzi/partnerki ali i započnu sa uspostavljanjem odnosa sa svojim detetom.

Uloga tehničke prirode. Trećina očeva ističe u narativima da su njihove pripreme za dolazaka deteta obuhvatale primarno neophodne tehničke pripreme za dolazaka deteta. One su obuhvatale renoviranje stana, sređivanje sobe za bebu, kupovinu svih potrebnih stvari (krevetac, ormane, police) i obezbeđivanje finansija za period u kome su mogući i čak veoma verovatni neočekivani finansijski izdaci. Očevi su ovu ulogu shvatali veoma ozbiljno i kao deo priprema ne samo za ono što će biti potrebno detetu, već i kao trening za sopstvenu ulogu roditelja koja je pred vratima.

Slobodan ističe kroz period trudnoće se ne formira samo dete već je „inkubacioni period od devet meseci tu i da se cela porodica pripremi za tu situaciju koja dolazi.“ On sam je prepoznao da je u njegovoj situaciji najbitnije obezbediti finansije za budući perioda tako da se fokusirao da u ovom periodu zaradi što više novca. Druga dimenzija ove strategije jeste organizovanje prostora u kome će buduća porodica živeti.

Kad smo već postali svesni toga, gledali smo kako da prekomponujemo naš fizički prostor, tada smo bili u jednom manjem stanu, i onda smo gledali kako da rešimo probleme, grejanje, krevetac. I ujedno je došla ta ideja sa mojima da mi zapravo menjamo stanove. Oni su došli u manji stan koji je na deset minuta pešaka, a mi smo prešli u njihov stan koji je mnogo veći. I onda je bila ta organizacija selidbe, renoviranje stana. Dolazi roditeljstvo pa moramo da prilagodimo stan tome. (Nebojša)

Pripreme su podrazumevale kombinovanje sopstvenih resursa i resursa porodice porekla, šire srodničke mreže ali i prijatelja da bi se adekvatno i sa optimumom resursa upustili u roditeljstvo.

Uobičajene one stvari, da obezbedimo sve što će da mu treba u momentu izlaska. Da, sve smo sredili, okrečili bukvalno čitavu kuću. Pripremili, naravno, krevetac, police za presvlačenje, kadicu, švedske pelene, sve to što je potrebno. S obzirom da od supruge brat ima dve ćerkice... neke stvari jurili, nismo mogli baš sve da kupimo, to iz familije ko je šta mogao da nam da, da je očuvano da je sređeno, te neke stvari, eto. (Ivan)

Pored ekonomskih resursa, od posedovanja socijalnog kapitala budućih roditelja je zavisio i način na koji će proći kroz ovu fazu i kako će biti pripremljeni za narednu.

Promene u toku trudnoće

Sama trudnoća predstavlja značajno drugačiju fazu u odnosu na period zabavljanja i najčešće prekretnicu u odnosima između partnera. Kod žena dolazi do fizioloških (i psiholoških) promena, a dobar deo aktivnosti je u znaku adekvatnog održavanja trudnoće i priprema za dolazak deteta. Za očeve je iskustvo trudnoće posredno iskustvo. S obzirom da ne osećaju fizičke promene na sebi, svest o dolasku prinove im dolazi iz komunikacije sa suprugom. U skladu sa zahtevima koje njeno telo diktira i u skladu ritmovima razvoja ploda, potrebno je uskladiti različite aktivnosti. Muškarci u ovom periodu mogu u manjoj ili većoj meri da promene neke svoje navike, u skladu sa zahtevima održavanja trudnoće, i uključe se u pripreme za dolazak deteta.

U našem uzorku očevi su se podelili u dve grupe (podjednake veličine). U prvoj su oni koji kada se prisećaju ovog perioda ne misle da su iskusili neke značajnije promene, a u drugoj oni koji imaju osećaj da im se život značajno promenio. Prvi svedoče da im život nije bio drugačiji od perioda zabavljanja koje je prethodilo trudnoći supruge i da su nastavili da žive i funkcionišu na sličan način.

Život je funkcionisao kao i pre. Milan se priseća da mu se život ni na koji način u ovoj fazi nije promenio: „u periodu trudnoće život je potpuno isto funkcionisao. Supruga je radila do kraja sedmog meseca. Išli smo na posao, izlazili, i venčali se u međuvremenu, išli

na odmor... Sve je bilo uobičajeno, ništa se nije drastično promenilo, u stvari ni u kom smislu se nije promenio moj život.“ Razmišljajući o ovom periodu, ovi očevi osim odlaganja i prekomponovanja nekih planova ne navode neke značajnije promene. Tako je Dejan odložio turističko putovanje na koje je trebalo da idu, ali je kao i Darko iskoristio sa svojom suprugom određeni period trudnoće za putovanje. Očekujući uskoro prinovu i sa saznanjem da će u periodu nakon toga imati manje mogućnosti da se posvete sebi i jedno drugom, putovanja su izabrana sa ciljem uživanja u partnerstvu jer Darko svedoči: „bilo je zanimljivo zato što smo iskoristili drugi trimestar (trudnoće) da putujemo. Volimo putovanja i znali smo kad dete dođe da ćemo biti u dobroj meri ograničeni oko toga. Tako da smo putovali malo okolo, bili smo do Mađarske, do Slovenije, Austrije, po nekoliko dana putovanja. Supruga je dobro podnela trudnoću. Ona i dan-danas kaže da nam je to bilo vrlo sretno vreme.“ Tomislav ne oseća da je do značajnih promena došlo iz razloga jer je trudnoća bila deo i njegovih planova. Samim tim promene koje su nastupile je shvatao kao deo regularnih procesa koje je očekivao jer kaže „mislim da je zbog te zajedničke odluke da imamo dete, jednostavno nisam mogao da primetim da mi se nešto značajno tada menja. Jednostavno, znao sam da ću postati otac i to je to.“ Ivica ovaj period označava kao najsrećniji u životu jer je očekivao ulazak u novu ulogu koja je trebalo da doprinese većoj ličnoj satisfakciji.

Bio sam srećniji. Bio sam srećan. Ja to volim da označim kao jedan od najsrećnijih perioda mog života. Baš sam onako bio izuzetno srećan, i s velikim nekim očekivanjima. I sve to zajedno me je činilo raspoloženim. Nešto drugo nemam pojma da li se promenilo. (Ivica)

Nova faza je nastupila. Druga polovina očeva je ovaj period opisala kao period različitih promena na ličnom i partnerskom planu. Promene koje su opisali su se kretale od novog promišljanja prioriteta do tehničkih priprema za dolazak prinove, od psiholoških prilagođavanja novoj situaciji i očekivanjima od sebe i drugih do usklađivanja ritmova sa partnerkom/suprugom i pravljenja zajedničkih (kratkoročnih i dugoročnih) planova.

Luka je morao sa svojom suprugom da donese ključne odluke u ovom periodu, a najznačajnija od svih je bila gde će živeti. Nova situacija ih je ubrzala sa restrukturiranjem zajedničkih planova za budućnost. U trenutku kada je saznao za trudnoću, on je bio u procesu preseljenja iz Beograda u Novi Sad jer je tamo dobio dodatni posao, a ona je

privremeno radila u Valjevu i nije bilo sigurno da li će dobiti posao za stalno. Čitav ovaj period je protekao u izvesnom međuprostoru u kom su živeli na dva različita mesta a on je redovno putovao kod nje i radio na tome da tehnički pripremi sve što je potrebno za dolazak deteta.

Jurnjava, da vidimo gde ćemo za stan. Ona ne zna da l' ostaje da radi. Sve se menja u stvari. I sve se planira za ono kad se porodi a ne znaš ni šta će da bude. Ona se porodila, bila u Šapcu, tamo smo bili jedno vreme, pa smo onda prešli za Beograd, pa onda tek sa šest meseci prešli u Novi Sad. Nismo znali gde ćemo, šta ćemo, to je ta priča. (Luka)

Nenad se priseća da je već u ovom periodu promenio odnos prema svojim prioritetima jer je po njemu „sve što je prethodno bilo centar postalo je periferija, a čekanje bebe je postalo centar dešavanja. ... Do tada smo pričali više o putovanjima, studijama, o poslu, o magistarskom, o doktoratu. Posle toga većina naše pažnje bila je usmerena upravo na bebu, na trudnoću, kako izneti trudnoću da se ne desi nešto nepredviđeno.“ Iako je ovo narativ koji se češće sreće kod muškaraca tek nakon što postanu očevi, on je već u ovom periodu postao svestan da treba da preuzme odgovornost za drugo biće i da dela u skladu sa tim. Od ličnih zadovoljstava i planova se fokus pomerio ka očekivanju prinove i njenim potrebama.

Za Davida je ovo razdoblje period još drastičnijih promena s obzirom da pre trudnoće nije živeo sa partnerkom, tako da su one za njega obuhvatale ne samo očekivanje novorođenčeta i pripreme u vezi sa njim već i privikavanje na zajednički život i usklađivanje dnevnih ritmova sa partnerkom.

Odjednom je velika promena bila taj zajednički život. Momak i devojka je jedna priča, a kad živiš s nekim u braku, sasvim je druga priča. Najupečatljivije je to osećanje da više nisi samom sebi najvažniji. (David)

Za očeve poput Ivana je ovaj period bio stresan usled zdravstvenih rizika koji su bili prisutni tokom tokom trudnoće. Iako nije bilo značajnijih drugih promena, zabrinutost za zdravlje supruge i deteta je nešto što je iznedrilo novu dimenziju odnosa.

Morala je posle tri meseca da uzme održavanje trudnoće. Šta znam meni se promenilo u tom smilsu da... prosto sam ja negde više bio uplašen, nego što je ona bila uplašena kako će sve to izneti. Onda kad smo radili taj double-test, to je bilo idealno ... ali nakon njega triple je bio šok i za jedno i za drugo. Sad, naravno da sam se ja trudio da ne pokazujem, ali sam negde

emotivan, baš sam bio uplašen, s obzirom da triple nije bio dobar pa smo morali da radimo tu amniocentezu u Institutu za majku i dete. To je bio rizik na Daunov sindrom jedan prema dvesta trinaest, pa te tri nedelje su bile kao tri godine dok smo čekali rezultate, ali hvala bogu sve je to dobro izašlo.
(Ivan)

I dok je trudnoća sa sobom nosila nova prilagođavanja, pripreme i očekivanja od supruge, sebe i ostalih relacija, tek je rođenje deteta bilo suočavanje sa novom životnom situacijom.

Nešto češće očevi koji su u braku, od onih koji su u kohabitaciji, razvijaju narativ da nije došlo do značajnijih promena u ovoj fazi. Za ove parove je odluka češće doneta planski, u skladu sa razvojem partnerstva, tako da su promene bile ili očekivane ili nisu podrazumevale velike preokrete i prepakivanja ostalih sfera života u skladu sa novom situacijom. Nešto češće očevi koji rade u javnom sektoru (a posebno oni koji imaju fleksibilnije radno vreme) imaju osećaj da je nastupila nova faza. S obzirom da su i sami imali više vremena i prilike da svedoče promenama na svakodnevnom nivou njihova sećanja i zapažanja idu u pravcu značajnijih promena.

Prisustvovanje rođenju deteta. Prisustvovanje rođenju deteta predstavlja s jedne strane izraz zainteresovanosti očeva da budu uključeni u proces dolaska njihovog deteta na svet, da budu deo tog značajnog trenutka, a sa druge oblik podrške supruzi/partnerki. U prvom slučaju ovaj čin simbolički ukazuje na vezu sa detetom koja postoji od prvog trenutka rađanja, čime se otac predstavlja kao brižan i zainteresovan roditelj i na toj osnovi počinje da gradi odnos sa detetom. U drugom slučaju suprug/partner pruža podršku supruzi prilikom porođaja i na taj način simbolički i stvarno sa njom zajednički započinje proces roditeljstva. Ova dva motiva su najčešće isprepletana i deo su logike značajnijeg uključivanja muškarca u svet koji je nekada bio rezervisan za žene. Očevi u našem uzorku se povodom ove prakse dele u tri grupe: 1. one koji su prisustvovali rođenju deteta, 2. oni koji nisu prisustvovali rođenju deteta a želeli su (bilo iz razloga što su u tom trenutku radili ili u mestu (odnosno bolnici) nije postojala mogućnost da se rođenju prisustvuje) 3. oni koji nisu prisustvovali i koji pritom smatraju da im iz nekog razloga nije ni bilo mesto u porođajnoj sali.

Bio sam u porođajnoj sali. U trećini slučajeva očevi su prisustvovali činu rođenja i iskustva su podeljena u zavisnosti od *težine* samog porođaja. Filip ističe da je sam čin bio žestoko traumatičan i za njegovu suprugu i za njega i da mu je drago što se u tim trenucima našao kao pomoć i veza sa samom institucijom. Iskustvo porođaja je nešto što je promenilo i njegov odnos prema doživljaju koji je imala njegova supruga – doživljaj koji postaje deljen.

Jesam, prisustvovao sam porođaju na svu sreću moju i ženinu, zato što je imala jako veliki problem prilikom porođaja, to je nešto što u životu neću zaboraviti. Ležala je na porođajnom stolu dvadeset četiri sata. ... Moja žena je fizički i mentalno jaka osoba, i osećam da joj stisak već gubi snagu. I tu meni nije bilo svejedno. U jednom trenutku nije imala više snage. ... To je sve zajedno bilo neverovatno. Svakom drugaru čija žena treba da se porodi, kažem idi tamo, ne moraš ništa da radiš, budi pored nje. Drugačiji osećaj svega toga bi bio da sam ja sedeo kući i s ortacima pio pivo i da mi je ona ujutru rekla, e porodila sam se. Meni ni posle samog porođaja nije bilo lako. (Filip)

Dejan, s druge strane, ističe to kao interesantan i zanimljiv događaj, ali je pred sam čin, usled raznih priča koje je slušao, očekivao da će biti traumatično. Ovu anticipaciju je pratio strah da će potencijalno biti *slab*, odnosno da neće psihološki odreagovati na adekvatan način.

Prustvovao sam oba puta. Prvi put su me malo naplašili, pričali su mi da je to stresno, da muškarci padaju u nesvest. Bilo mi je glupo da sad još neko na porođaju treba da vodi računa i o meni, da hendluje mene. Realno, bilo mi je interesantno i to je super doživljaj. Bilo mi je čudno... Kad sam to dete uzeo u ruke, nisam imao nekako odnos prema tom detetu. (Dejan)

Bio sam ispred sale. U drugoj trećini slučajeva, očevi nisu imali prilike da budu sa svojim suprugama dok su se porađale uglavnom jer takva praksa nije bila dozvoljena u bolnicama u kojima je porođaj vršen. Ova mogućnost još uvek nije standardna medicinska praksa i od mogućnosti zdravstvene ustanove zavisi da li će i pod kojim uslovima dozvoliti prisustvo supruge. Očevi navode da su želeli da prisustvuju i da im je žao što nisu mogli da budu u tom trenutku pored svojih supruge.

Ne, u Novom Sadu ne dozvoljavaju. Jedino ako ste medijska ličnost, pa da onda snime da je tata bio. Ali, ovde u porodilištu ne dozvoljavaju čak ni sa plaćanjem kao što ima u Beogradu. Znači, naprosto se muškarcu ne

dozvoljava ulaz u salu za porađanje. Naravno da žalim što nisam prisustvovao, ali nismo imali izbora. (Darko)

Nemanja se priseća da je bio u hodniku i sve vreme nervozno čekao i da je ceo događaj za njega bio veoma stresan upravo zbog nemogućnosti da bude u porođajnoj sali.

Pa nisam. Voleo bih da sam mogao, ali kod nas to u bolnici nije bilo moguće, ali sam odslušao rođenje. Bio sam kući zato što su mi rekli da će biti u toku večeri. U nekom trenutku nisam mogao da izdržim. Bolnica mi je blizu, na 5 minuta od kuće i otišao sam. Cupkao sam u hodniku. Tu je bio moj najbolji prijatelj i moj brat od strica. Stajali smo u hodniku svo vreme. Video sam kad su je odvezili u salu. I bila je noć, tj. večer, i nije bilo nikog, pa smo mi ušli gde inače ne sme da se uđe – u taj hodnik gde ulaze porodilje – pa sam ja odslušao. Nije mi baš bilo lako. To sam teško podneo. Posle su mi rekli da sam šetao od zida do zida, ali sam želeo da budem tu. (Nemanja)

Nedeljko primećuje da u maloj sredini odakle potiče to nije praksa i da se na poseban način gleda na očeve koji su na taj način prisutni.

Nisam, nisam, bio sam kod kuće. Najviše bih voleo da sam bio tamo, ali nekako to nije kod nas ni uobičajeno. Nije ni...doktori nešto i ne čeznu baš za tim. Posebno u našim malim sredinama, ovde su bolnice katastrofalne. (Nedeljko)

Javno pokazivanje roditeljstva za muškarce u nekim sredinama u Srbiji je i dalje pod pritiskom maskulinog imidža muškarca kome nije mesto u bolnici tokom porođaja, tako da je u ovakvim kontekstima, mogućnost života po sopstvenim merilima roditeljstva dodatno otežana.

Poseban trenutak za ženu. Kao i u poslednjem primeru, nekoliko očeva nije prisustvovalo rođenju deteta ali oni nisu ni smatrali da im je mesto u operacionoj sali. Nenad smatra da je ovaj čin nešto što bi njemu bilo prilično teško da podnese.

To je poseban trenutak za ženu... Tu se žena često i muči, i bude nekih neprijatnih stvari i toga. Nisam baš hrabar toliko za to. Bio bih ispred, čekao bih ispred. Ali pošto mi je taj ginekolog rekao da nema potrebe da dolazim, da čekam nekoliko sati, nego da dođem tek kad mi on javi, ja sam tako i postupio.

On porođaj vezuje za medicinski diskurs za koji on sam nije stručan ni obučen, te ni sam ne bi mogao da pomogne u takvoj situaciji, a svojim stanjem bi eventualno mogao da odmogne.

Miloš i Tomislav nisu ni razmišljali o tome a supruge nisu to od njih zahtevale, tako da su oni na talasu postojećih praksi u ovom pogledu bez nekog promišljanja ali želje da istom prisustvuju porođaj propustili. Da se verovatno radi o izvesnoj nelagodi koja proističe iz saznanja šta bi relevantni drugi (muškarci, sredina i sl.) mogli da pomisle o njima kao muškarcima svedoči i Tomislavljev iskaz po kome bi to uradio „možda da smo u nekoj drugoj zemlji, gde je to praksa, tipa u Americi gde ljudi nose video kameru, onda možda, ali sad ne.“

Praksa prisustvovanja rođenju je najrasprostranjenija u Beogradu gde je dve trećine očeva prisustvovalo rođenju deteta. U ostalim velikim gradovima i onim srednje veličine očevi su uglavnom čekali ispred porođajne sale, dok su u malim mestima bili kod kuće. S jedne strane nemaju svi gradovi mogućnosti koje nudi urbani centar. S druge strane (kulturni i socijalni) kontekst može biti veoma značajan okvir javnog ispoljavanja roditeljstva gde se na očeve u „manjim sredinama“ ne gleda na isti način kao u većim gradovima u kojima pojedinci imaju više prilika da sami definišu relevantne druge. Ova praksa je takođe nejednako prisutna kod očeva različitog obrazovnog nivoa, jer je prisutnija kod onih sa visokim obrazovanjem. Razlozi mogu biti s jedne strane niži senzibiliteti, ali i radni angažmani koji su manje fleksibilni kod onih sa nižim kvalifikacijama.

Prvi susret sa detetom

Trenutak kada se uspostavlja prvi kontakt sa detetom i način interpretacije tog događaja predstavlja oblik legitimisanja budućeg odnosa sa detetom. Interpretacije su pod uticajem (spoljnih) očekivanja i samopercepcije šta on kao otac treba da bude, oseća i radi u takvom trenutku, ali i pod naletom emocija koje u tom trenutku oseća. Svi očevi ističu da im je prvi susret sa novorođenčetom bio nešto što nikada neće zaboraviti i nešto što je njima bilo veoma značajno i pri tom novo iskustvo. Svoja osećanja prilikom prvog viđenja dece opisuju kao: “pozitivna”, “uzbuđeno i neobično”, “pre svega jedan intenzivan osećaj”,

“osećaj ljubavi” “sve je to čudno i novo”, “bio sam ushićen, pod adrenalinom”, i kao “nešto što ne može da se opiše”. Ovakva prva reakcija upućuje na značaj koji dolazak deteta ima za roditelja. Rođenje predstavlja prekretnicu (prelaz) koja je i kulturološki obeležena emocionalnim reakcijama koje simbolizuju jasnu vezu između roditelja i deteta.

Da bismo prepoznali kako je tranzicija u roditeljstvo tekla u odnosu na razvojne faze deteta pitali smo očeve da nam izdvoje tipična iskustva preko nekih primera kojih se najpre sete iz perioda neposredno nakon rođenja (prvih par nedelja), perioda dok je dete bilo beba (prva godina) i neko sadašnje iskustvo kao roditelja.

Prvi dani. U prvih nekoliko dana nakon rođenja (do par nedelja) svi očevi ističu da im je iskustvo dolaska deteta u njihov život postavilo zahteve za reorganizovanjem celokupnog života – svakodnevice, rada, partnerstva i dr. Međutim, očevi na različite načine opisuju kako su se oni sami snašli u ulozi roditelja u ovoj najranijoj fazi.

Biti dorastao i odgovoran. Najpre, neki od njih ističu odgovornost prema detetu i prema supruzi/partnerki kao dominantan osećaj koji su imali i u skladu sa kojim su se ponašali.

Najupečatljivija slika bila je koliko je to dete malo i nezaštićeno. I stalna neka potreba da se visi iznad nje da se ona sačuva, da se upozna, da se vidi zašto ona plače, šta nije u redu, na koji način možeš pomoći (Darko)

Takođe i kao “neki bezrazložan pritisak da sve mora da bude u redu” (Anđelko). S obzirom da je roditeljstvo novo iskustvo i da još uvek nemaju jasne standarde (i lično iskustvo) kojim bi razlikovali odgovorno i neodgovorno roditeljstvo, zabrinutost da u nečemu ne pogreše je bila veoma prisutna.

Iako je dolazak deteta obeležen intenzivnim osećanjima, četvrtina očeva (njih šestorica) ističe da je dete za njih u tom prvom periodu zapravo bilo nepoznanica prema kome nisu imali (izgrađen) odnos. Nemanja ističe da on nije uopšte imao osećaj očinstva, a Jovan da “je to jedan nov čovek u tvom životu i ti se na njega vremenom prilagođavaš. ... pravu ljubav osetiš tek vremenom kroz upoznavanje sa detetom”. Na sličan način i David opisuje svoja prva iskustva sa detetom:

Ja sam njega tek dobio i naravno da nije postojala vezanost. Verovatno majke imaju daleko veću, naravno, s obzirom da ih nose i da doje. Ali, kako je vreme odmicalo, ta ljubav je samo rasla, i dan-danas raste.

On čak dodaje da je u izgradnji odnosa sa detetom majka u prednosti jer ima neposrednije iskustvo sa detetom i tokom trudnoće i tokom ranog perioda dok doji. Odnos oca i deteta je nešto što očevi tek treba da izgrade, ali na nešto drugačijim osnovama.

Šok i prilagođavanje. Gotovo polovina očeva je ovu fazu doživela kao veoma tešku za prilagođavanje ili ističu da su se osećali prilično zbunjeno/nedovoljno kompetentno u ulozi u kojoj su se našli.

Mislim da je to najteži period u mom životu. S jedne strane dobijete dete, i to je neka sreća, a s druge strane uopšte nemate vremena da budete srećni i toliko ste iscrpljeni, umorni, neispavani... Fizički je to bio najgori period mog života. Nikad nisam bio toliko umoran, iscrpljen. Iz nekog normalnog života odjednom uđete u to i pitate se šta vas je ovo snašlo. Čak sam u jednom trenutku pomislio, šta mi je ovo trebalo, posle tri noći neprospavane... Ta prva tri meseca pamtim po tome. Teško je bilo. (Dejan)

Najveći problem koji ovi očevi ističu je nedostatak sna i sporo privikavanje na dnevne ritmove bebe. S obzirom da najraniju fazu obeležava oporavak supruge od porođaja i potencijalno privikavanje bebe na ishranu (koje može biti praćeno grčevima) odgovorni očevi uočavaju s jedne strane značaj njihovog uključivanja a sa druge izvesnu frustraciju usled neanticipiranih zahteva koje odgajanje dece sa sobom nosi.

Uglavnom ti problemi kako da uđemo u ritam s njom. Kako da znamo da je gladna, kako da jede, šta da jede, kad da jede, presvlačenje, pupak. To je to. Tih prvih par dana dok to ne dođe na svoje, dok ti ne uđeš u štos... Tu su jedna majka, druga majka, babice dolaze... Sve to treba nekako da se istrpi. Hormoni njeni, znači, to je rokalo. Sve je to trebalo da se uklopi u normalan dan. (Marko)

Osećaj bespomoćnosti, straha i strepnje u prvom trenutku proizilazi i iz osećaja nedovoljne kompetentnosti. Neki od očeva ističu da gotovo ništa nisu znali o odgajanju bebe i njenim potrebama.

Kao nešto znaš, u stvari, nemaš pojma. Toliko je sve novo... Onda slušaš sve. Milion podataka. Svi pričaju. Ne znaš ništa, to je. Ali, brzo to prođe. I onda shvatiš da ništa to nije komplikovano i sve je to super. Ali, početak...užas. (Luka)

Ja sedim pored nje, i sedim, ona se ne pomera, spava. Ja gledam ženu i pitam, šta sad, jebote, šta sad? (Filip)

Usled postporođajnog oporavka supruge/partnerke neki od njih su bili suočeni sa tim da odmah preuzmu ulogu jedinog (dominantnog) roditelja što je po njihovim rečima bilo prilično stresno i zahtevno. Od partnera koji ima samo posredno iskustvo sa *detetom u stomaku*, od koga se najčešće očekuje pomoćna uloga prvih dana (uloga za koju su i oni pretpostavljali da će im biti *dodeljena*), očevi veoma oprezno i sa strepnjom se suočavaju sa zahtevom da se samostalno uključe u negu dece.

E, to mi je bilo frka, panika. Em ona sa temperaturom, em dete, a mi nismo imali nikakvu pomoć od roditelja. To smo sve samo odradili. To mi je bila malo nezgodna situacija. (Miljan)

I onda usred noći, dete je plakalo, a ja prvi put treba da uzmem tako malo dete u ruke u životu. I onda sam ukucao na YouTube kako uzeti dete, ona mi uporno objašnjava, ja ne mogu da shvatim kako da mu priđem, znaš, sve se nešto plašiš, i onda ukucam na YouTube, i onda gledam, jednim okom gledam, a ovamo s druge strane podižem dete, i okrećem, i nameštam njoj da ga podoji. (Ivica)

Bio sam pripremljen. Tri oca su odmah kao primarno iskustvo istakli svoju pripremljenost i doraslost zahtevima situacije. Nisu osećali strah, uzeli su dete u ruke i ukoliko je bilo potrebno odmah su ga presvukli ili okupali. Tomislav navodi da je on tu situaciju prihvatio kao novu i prilagodio se ritmu bebe, bez velikih šokova. Usled konstantne upućenosti na dete, ni o čemu drugom nije stizao ni da misli, što po njegovim rečima zapravo pomaže prilagođavanju novoj situaciji.

U ovom periodu očevi koji rade u privatnim preduzećima i koji imaju manje fleksibilne radne aranžmane su bili pod značajnijim uticajem šoka i imali veće probleme pri prilagođavanju novonastaloj situaciji. Trebalo je izbalansirati rad, potrebe novorođenčeta i potrebe supruge koja se još uvek oporavlja od porođaja u okolnostima gde sfera rada ne pruža puno mogućnosti za uravnotežavanje sa porodičnim životom.

Prva godina. Sećanja na iskustva tokom prve godine se razlikuju u odnosu na ona iz prvog perioda. Nakon prvobitnog šoka, nastaje prilagođavanje i uspostavljanje stabilnijih praksi i odnosa između oca i deteta i supružnika/partnera. Da je prvobitni šok prošao i da je uspostavljena nova ravnoteža svedoče očevi koji u manjoj meri ističu umor, nespavanje i fizički napor. U ovom periodu dolazi do spoznaje da je sa prethodnim stilom života završeno i da većinu aktivnosti moraju da usmere na dete i porodicu, jer kako ističe Jovan

“Ono što je upečatljivo je promena života kompletno. Menjaju se prioriteti, menjalo se sve”.

Zabrinutost za zdravlje bebe. Iskustva koja očevi izdvajaju iz ovog periodu su visok stepen zabrinutosti za zdravlje ukoliko je beba u ranom periodu imala zdravstvene probleme. Bez obzira da li je zdravstveno stanje bebe podrazumevalo viši ili niži stepen rizika, očevi koji su bili u ovim situacijama su celokupan narativ formirali oko zabrinutosti za dete, preispitivanja svoje uloge i suočavanja sa institucionalnim problemima zdravstvenog sistema.

Ta brižnost, ne možeš da se iščupaš iz nje. Kad detetu nije dobro, onako jadan, duša mu u nosu... Slab je imunitet imao, pa smo imali probleme. Kad je zima pa budu neki topliji dani, kad se virusi više razvijaju, počinjao je stomak da me boli kad vidim da je takvo vreme, jer će on opet da zakači nešto. Negde sa četiri godine ovaj veliki je slomio nogu. Nikad se u životu nisam osećao lošije. Iako je on to podneo fenomenalno. Ta briga te toliko izjede. Drugo, postaneš potpuno svestan javašluka u onim institucijama koje ti služe nečemu, tipa Dom zdravlja. Znali smo da čekamo dva-tri sata za jedan pregled, a dete ima trideset devet temperaturu. (David)

Najupečatljivije mi je kad mi je doktorka rekla da moramo da ga tuširamo. On trideset devet i nešto, mi ga tuširamo, on jadan u kadi vrišti, plače, a ja ga tuširam i plačem s njim. (Dragan)

Briga za dečije zdravlje, odgovornost i osećaj da je dete u potpunosti zavisno od njih, kao i da su sami ostavljeni sebi je ove očeve duboko emocionalno potreslo.

Razvoj deteta. Drugi set narativa, koji je i najčešći i najrazvijeniji, se formira oko razvojnih osobina deteta i izgradnje odnosa sa njim. Očevi prilično detaljno opisuju razvojne fizičke i psihičke faze svog deteta kao upečatljivo iskustvo iz ovog perioda. Ovaj narativ obuhvata teme kada i na koji način je dete počelo da puzi, sedi, hoda, komunicira, smeje se, odnosno na koji način se po rečima Dejana “od jednog stvorenja koje je potpuno nesposobno za bilo šta, koje morate kao stvar da održavate, posle godinu dana pretvara u nešto što hoda, priča, razume”. Razvoj deteta je očevima značajno iskustvo po sebi, ali je u većoj meri u funkciji izgradnje odnosa sa detetom. U ranom periodu razvoja bebe, dok je najveći deo aktivnosti oko deteta zapravo održavanje fiziološkog nivoa funkcionisanja, roditelji opisuju kao period u kome se ne dešavaju značajne stvari (osim umora,

nespavanja, privikavanja i sl.). Narativ postaje koloritniji, raznovrsniji, sa uspostavljanjem najelementarnije komunikacije između očeva i dece.

S obzirom da kod mnogih očeva postoji prisutan narativ *o značaju izgradnje odnosa* sa detetom koji je manje *prirodan* od odnosa koje dete ima sa majkom, i koji dolazi naknadno, uz *umetanje* oca u dijadu majke i deteta, uspostavljanje ovog odnosa i na najelementarnijem nivou komunikacije je očevima veoma bitno.

Pa, počinje da se gradi taj neki odnos... Dete prvo vidi majku, onda počinje polako da se... na tu granu glavnu doda se još jedna grana, to je tata. To mi je bilo super, da se vidi da ona zna ko je mama, ko je tata, a ne da budemo jedan entitet. I sad vidim da taj odnos zaista postoji. (Miljan)

Dok odnos majke i deteta očevi najčešće vide kao *prirodan* i/ili primaran odnos roditelja i deteta, oni koji žele da budu uključeni u život dece, moraju tek da ga izgrade. S obzirom da dete tek sa razvojem počinje da prepoznaje i reaguje na pojedinačne osobe, ovaj trenutak prepoznavanja je prva satisfakcija roditeljstva.

Trenutak kad je prvi put počela da reaguje na mene, kad je počela da reaguje na moju priču, na moje nošenje, jer do tad beba ne registruje nikog. Tad sam ja prvi put stekao utisak tj. shvatio da sam roditelj. Jasno je meni do tad bilo sve to, ali taj prvi put kad ostvariš kontakt sa detetom, i vizuelni i emocionalni, bar s moje strane emocionalni... verovatno i sa njene, jer dete počne da se smeje i da te dodiruje i da te grli... (Nemanja)

Dubina izgradnje odnosa je zavisila i od situacionih faktora. Na primer Nebojšina supruga nije imala dovoljno mleka tako da je on još od najranije faze razvoja bebe, počeo da ravnopravno učestvuje u hranjenju bebe.

Preuzeo sam na sebe da je ja hranim koliko mogu, u protivnom bi to bio samo zadatak majke. Flašica demokratizuje taj roditeljski odnos. Jela je na svaka dva sata, navijali smo sat. Gledao sam da taj deo preuzmem na sebe, jer još uvek se Ana oporavljala. Naravno hranila ju je i ona i baba, tetka kad se nađu u pomoći. Na kraju se svelo da to bude moja obaveza. Dakle ona ujutru ustaje, ja je hranim, i uveče poslednje što jede ja je hranim. Tako da su ti neki obroci mene vezali za nju. (Nebojša)

Ishrana bebe nije bila bitna samo za uspostavljanje njegovog odnosa sa detetom već je i izraz rodne roditeljske ravnopravnosti. Iako su drugi faktori otvorili mogućnost da se o ishrani bebe napravi dogovor (koji nužno ne mora da podrazumeva majku kao jedinog

hranioca), otvorenost oca za ovakav aranžman je iz narativa očigledna, kao i značaj ove prakse za uspostavljanje odnosa sa detetom.

Kao i kod prethodnih suočavanja sa novonastalom životnom fazom, i ovde se očevi koji imaju fiksno radno vreme češće žale na nespavanje i umor, na zabrinutost za zdravstvene probleme deteta nego što kao iskustva navode zadovoljstva izgradnje odnosa sa detetom (u poređenju sa očevima koji imaju fleksibilno radno vreme). Slična je situacija i sa očevima koji su u kohabitaciji kod kojih šok prilagođavanja nešto duže traje od očeva koji su u braku.

Sadašnja iskustva. Nakon prve godine (starost dece se razlikuje u uzorku od 2 do 7 godina starosti) narativi očeva se i dalje ispoljavaju kroz tri navedene dimenzije – umor, zabrinutost i razvoj deteta i izgradnja odnosa. Prva postaje još manje zastupljena (samo jedan otac je pominje) i izražava se kao problem usklađivanja posla i zahteva roditeljstva. Kako Milan ističe “sada je situacija da dolazim u četiri sata, potpuno umoran, iscrpljen, dete me s osmehom dočekuje na vratima, već se naspavalo s bakama, tako da vreme je za novu akciju, nema odmora.” Zabrinutost i odgovornost se manifestuju kao zabrinutost za zdravlje deteta i kao preispitivanje sopstvene uloge i potencijalnih opasnosti (socijalnih, sigurnosnih) u daljem razvoju deteta.

Treba da krene u školu, pa je sad glavna priča oko toga u koju školu da ide. Svašta se dešava, baš ovde kod nas u parku, ubili su dečka. Sad ću da zvučim kao oni matori, konzervativni ljudi, ali prosto se brinem. (David)

Sad ide u vrtić, sad su tu neki njeni prvi koraci kada treba da napravimo osnovu za ono što je naš životni zadatak, da napravimo prave ljude od njih, da ih uputimo šta je dobro, šta nije dobro kroz igru kroz neke svakodnevne stvari. I mislim da je sad tu moj zadatak na malo višem nivou zaista, i da treba da se više angažujem oko toga, i ja se trudim da to i radim. Idemo u vrtić, ja je dovodim odvodim, pričamo o svemu. Mislim da sada osećam veću odgovornost u odnosu na pre dve godine kada je ona imala osam-devet meseci. (Miloš)

Sada si roditelj, imaš ogromnu odgovornost. I to nije samo stvar toga da ga nahraniš i obučeš, već je stvar tvog kompletnog psihološkog uticaja na dete. Dakle, to je smisao života, ali je potrebno ozbiljno pristupiti tome i ozbiljno shvatiti ulogu roditelja, jer nije lako. (Jovan)

Sa odrastanjem deteta očevi shvataju da se ono suočava sa novim rizicima, i da je na njima da osmisle odgovore koje treba sprovesti da bi se dete na najbolji mogući način prilagodilo novim okolnostima. Rizici sve više postaju razvojno psihološki i socijalni a manje zdravstveni, a očevi shvataju da je njihova uloga značajnija te i osećaju viši stepen odgovornosti i potrebe da budu još u većoj meri uključeni u odrastanje svoje dece.

Paralelno sa zabrinutostima ide i viši stepen zadovoljstva očeva odnosom sa svojom decom. Naime, socijalne i kulturne kompetencije dece se razvijaju i sa sobom nose viši stepen interaktivnog zadovoljstva. Zato je u ovom periodu narativ o razvoju dece i interakciji sa njima najznačajniji i najprisutniji.

Početak prošle jeseni ona je krenula da bude znatno fizički aktivnija, i znatno više da govori, da uspostavlja kontakte sa ljudima oko sebe i sad je to dodatna transformacija kojoj smo mi svedoci, a to je da ti odjednom dobijaš dete koje je, ono što se kaže, cirkus u kući. (Darko)

Tek kad počnete da komunicirate s njima onda počnete da gradite odnos. Mislim imate odnos i pre, ali to je drugačija vrsta odnosa. Ovo je nekako dvosmerni odnos. U početku je to jednosmerni odnos u kojem vi nekoga, potpuno bespomoćnog, održavate, a ovo je, vi počnete da gradite odnos sa svojom decom. (Dejan)

Kako već očevi navode, odnos oca sa detetom se gradi, i ovaj odnos postaje intenzivniji od onog trenutka od kada je komunikacija dvosmerna. Deca počinju da se posmatraju kao male osobe, kao *drugari* i ovaj odnos generiše roditeljsko zadovoljstvo i satisfakciju. Ovaj odnos postaje svakodnevni izvor zadovoljstva tako da se njegovo uskraćivanje doživljava kao jasan nedostatak.

Sada je dete u najlepšem periodu onoga što ti očekuješ od roditeljstva, barem onoga što sam ja očekivao. Nije zahtevno u smislu da nešto mora da se uradi, da ima neki cilj ili zadatak, recimo, kad krene škola pa mora domaći, ovo, ono... A nije ni toliko nesvesna svojih radnji i svojih postupaka da moraš da je upućuješ, da moraš da je držiš za ruku. ... Sad mi je drugar. Kad smo u kolima nas dvoje, kad idemo na malo duže, ja sa njom pričam jako lepo. (Filip)

Sad raste i sad je najzanimljiviji. Štagod da se desi sa njim je zanimljivo – od trenutka kad je prohodao, propričao, pa sad kad ne zatvara usta i šta sve priča. Najteže mi je bilo kad sam morao da ih ostavljam. Oni odu na more... Mi imamo neki stan tamo na moru, pa oni odu na more po mesec dana, a ja

moram da radim, ali meni je teško bilo, što ja moram da ih ostavljam, pa sam jedva čekao da se vrate i da ih vidim. (Dušan)

Osnov roditeljskog zadovoljstva je s jedne strane samo prisustvo deteta i osnovne aktivnosti nege (kupanje, uspavljivanje), jer kako Stefan navodi „kad je kupam, kad je uspavljujem. Sad sam je isto uspavljivao. To je nešto najljepše.“ Sa druge je iskustvo igre i učenja koja za cilj ima učestvovanje u razvoju ličnosti deteta i praćenja uspostavljanje njegovog okvira mišljenja i ponašanja. Očevi svedoče da su oni zainteresovani za obe vrste interakcije sa svojom decom iako je drugi narativ daleko više razvijen zbog većeg zadovoljstva koje dolazi od nerutinskih radnji.

3.2.2. Promene koje je donelo roditeljstvo

Dolazaka deteta u život roditelja, bez obzira na pripreme i upućenost u literaturu, donosi značajne promene u organizaciji svakodnevnog života, planiranja budućnosti, promišljanju prioriteta, vrednosti i normi i psiholoških prilagođavanja za koja nisu bili unapred (dovoljno) pripremljeni.

Na pitanje koje promene su se desile od trenutka kada su postali očevi, ispitanici su razvili nekoliko isprepletanih narativa.

Svi očevi ističu *odgovornost* prema detetu, porodici i prema sebi kao ključnu promenu koju je roditeljstvo donelo i koja podrazumeva viši stepen *ozbiljnosti* pristupanja obavezama i na poslu i kod kuće. U teoriji tranzicije u odraslost dobijanje deteta predstavlja jedan od značajnih koraka ka sociološki shvaćenoj odraslosti (Tomanović, 2004; Tomanović, 2012c). Postajanje ocem Jovan vidi kao granicu između mladosti i odraslosti: “Znači, pretvorilo te u čoveka dok si ranije bio dete. Sad si čovek, koji ima obaveze, odgovornosti, ide na posao, dok je ranije to bila opuštenija.”

Najveće promene su psihološke. Prvi narativ se odnosi na psihološke promene i zrelost. Očevi navode da su postali ozbiljniji, sa više samopoštovanja, usmereniji, odmereniji, prema sebi i prema drugima i sa višim stepenom samokontrole u ponašanju.

Promenilo me je u smislu da sam postao ozbiljniji, mnogo sigurniji u sebe, da li je sad to od roditeljstva ili od godina iskustva... I razgovori sa ženom

su tu mnogo doprineli... Znam kol'ko znam, znam kol'ko vredim, i znam šta mi je cilj u životu. (Filip)

Roditeljstvo bi trebalo da te dovede do toga da izvučeš one najbolje osobine iz sebe. Mislim treba prepakovati sebe. Ono što ne valja treba odbaciti. Treba da gledaš malo dalje u budućnost. Kako će tvoje ponašanje da utiče na dete. Koje su posledice svega toga. To, da, eto u tom smislu, promena. (Dejan)

Ranije sam možda znao i da reagujem netaktilno, što se kaže, i malo nervoznije. Moraš kad imaš dete i da se čuvaš nekih reakcija, koje bi ti možda bile prve reakcije, da ne pokažeš nervozu, da ne preneseš nervozu na dete, jer ako si ti nervozan zbog neke druge ili treće stvari, nije dete krivo, da ono trpi tvoju nervozu. U tom smislu, ponekad razmislim o svojim reakcijama pre no što se one dese, dok ranije nisam to radio, ranije sam umeo da planem i kad treba i kad ne treba. A sad se čuvam toga. (Nenad)

Roditeljstvo donosi sa sobom porodični okvir koji postaje osnovni relacioni milje koji s jedne strane podrazumeva viši stepen uključenosti i odgovornosti ali i viši nivo sigurnosti i *usidrenosti*. Na taj način psihološka stabilnost može zavistiti u značajnoj meri od postojanja (stabilnog) porodičnog okvira. Takođe, predstavlja priliku ali i svojevrsni zahtev da se osoba suoči sa sobom i preispita svoja mišljenja i ponašanja i da iz repertoara izbaci ono što je suvišno i loše po njega, decu i porodicu.

Kao varijanta prethodnog narativa očevi ističu da su postali emotivniji nego što su bili ranije. Očinstvo im je pomoglo da osveste i razviju svoj emocionalni deo ličnosti, kao i da na drugi način vrednuju odnose i osobe.

Osetljiviji sam na one filmove gde je porodica, stradanja. Dublje to gledam, zanima me i bude mi teško posle toga. Osećajni sam s te strane. (Luka)

Postao sam osetljiviji i prema deci. Više pažnje poklanjam i drugoj deci, mada sam i ranije imao decu u porodici. (Nenad)

Nisam ni bio svestan neke moje emotivne strane... mislim, moj odnos sa detetom danas. Prosto da mi je neko pričao da ću tako da doživljavam to... ne znam... nisam poznavao sebe na taj način. (Nemanja)

Ali roditeljstvo je dovelo i do novih frustracija. S jedne strane postoje preispitivanja da li su dovoljno dobri i odgovorni roditelji i da li je u redu da se posvete sebi i svojim potrebama (ili zabavi).

Jer, osećam ja lično a i supruga grižu savesti kada je neki slobodan dan, ili posle posla, ne mora to da bude vikend, i sada mi njih ostavimo kod babe i dede, a mi da idemo iz nekog hira, sami za sebe na reku, da se šetamo, da odemo negde na klopnu ili slično. U tom smislu osećamo grižu savesti i supruga i ja. (Miloš)

Mene je promenilo tako što se javio strah koji nije postojao ranije. Plašiš se za svoje dete, i isto tako u drugom smeru, plašiš se za sebe. (Ivica)

Sa druge strane se javlja anksioznost i (izražena) opreznost usled mogućnosti da se nešto loše desi njemu ili detetu.

Normativni okvir je redefinisao. Uviđajući da je odgovornost na njima značajno veća, da njihova i ponašanja drugih ljudi imaju uticaj i na njihovu decu, došlo je kod jednog broja očeva i do intenzivnijeg preispitivanja normativnog okvira posmatranja sebe, pojedinaca oko sebe i društvenog miljea. Najpre, prepoznaju da su u nekim svojim ponašanjima oni sami postali moralniji.

Isto važi i za izlaske, kad se vraćamo kući, reči koje biramo, jer ona sad upija kao sunder i kreće da reprodukuje, i onda izbegavaš psovke, pa koristiš razne peršune i slično. (Nebojša)

Ne bih smeo praviti nikakve greške, mada nisam ne znam kakve ni ranije, ali ajde, ako ih je bilo da, u smislu, ja sam Urošev tata, ja moram, i pored posla ovakav kakav je, ja deci treba da budem primer, ali ne bih smeo napraviti nešto, da ne kažem, brukati dete. (Ivan)

Pa, recimo, imam žensko dete pa mi sve više smeta da pogledam neku klinku koja ima 17,18 godina. Mislim zaista, ovaj, postidim se. (Nedeljko)

Drugačije gledam sad na žene. Sad se tako ponašam očinski. Još kad gledam ove mlađe devojke kako se oblače, brate, ovako se moja neće oblačiti. Probudi nešto u tebi. (Stefan)

Kao što smo napred i videli, deca postaju relevantni drugi, ogledalo preko kog očevo sameravaju sopstvene postupke. Od načina na koji govore, koje izraze koriste, kako se ponašaju, šta od nasleđa (kolektivnog sećanja poput uvažavanja ili brukanja) ostavljaju deci, do preispitivanja načina kako bi se potencijalno drugi odnosili prema njihovoj deci. Ovaj *relevantni drugi* nameće generalizovaniju normativnu perspektivu očevima i dovodi

do njihovog dodatnog preispitivanja ponašanja u prošlosti, tako da se neki od njih sada kaju zbog načina života, ili nekih svojih pogleda u prošlosti.

S druge strane očevi češće primećuju neadekvatna ponašanja drugih ljudi i nedostatke u funkcionisanju institucija. Ova ponašanja tumače kao izvore rizika – od fizičkih do psiholoških – za sopstvenu decu.

Primetio sam da sam mnogo više zainteresovan za bezbednost, uopšte bezbednost ljudi, ne samo dece nego i velikih, pogotovo u saobraćaju, na javnim mestima. Primećujem mnoge rizike, potencijalne opasnosti i za male i za velike, o kojima ranije nisam razmišljao. (Darko)

Više upada u oči ponašanje nekih ljudi na ulici i to otkad sam postao roditelj strašno. Ne volim kad vidim da neko pretrčava na ulici na crveno, jer vidim da ga deca gledaju. Sutra će neko dete da pretrči isto tako i ne daj bože da pogine. Ne volim kad neko zagađuje sredinu, sakrije se iza drveta pa šora u parku i tako te neke stvari. Otkad sam postao roditelj te stvari me strašno iritiraju i spreman sam da skrenem pažnju ovde, onde i kad šetaju kućice u parku i to. Znači te neke stvari koje mi pre nisu smetale, jednostavno baš me briga, neka svako radi šta hoće, jednostavno, sada taj neki socijalni aspekt mi je proradio u tom smislu. Onda taj neki fajt u vrtićima, nasilje i drugi roditelji su često skloni da protežiraju svoje dete i onda moraš da se boriš i sa njima, jednostavno, da naučiš svoje dete da i ono mora na neki način da se bori. Sad što se tiče tog morala, šta znam, cela situacija u društvu je potpuno u krizi, nema, raspao se stari sistem, nema novog sistema vrednosti. (Petar)

Diskurs društvene krize i *sunovrata morala* tokom postsocijalističke tranzicije veliki broj očeva prepoznaje kao najširi okvir i uzrok rizika. Na ovom mestu se razlikuju roditelji čija su deca još uvek mala i koji su još uvek unutar kruga roditeljske sigurnosti i oni koji imaju decu koja su nešto veća (predškolski uzrast) kod kojih raste svest o širim društvenim rizicima, poput različitih oblika nasilja, i pitanjima načina na koji će se njihova deca suočiti sa njima.

Takođe, jedan broj očeva smatra da su postali mnogo manje popustljivi prema ljudima oko sebe. Iako im se generalno pogledi nisu mnogo promenili, granice prema drugima su postavili mnogo šire i manje propusnijim.

Postao sam kritičniji prema svojim prijateljima, pa sam samim tim izgubio određen broj prijatelja. (Miljan)

Ne tolerišem više loše, ali ne znam da li je to zbog godina ili zbog toga što imam decu. Ne želim više loše oko sebe. Ne želim da ljudi koji greše budu blizu mene. Ne želim ljude koji nisu moralno zreli.

D: U kom smislu? Imaš nešto konkretno na šta misliš?

Ljude koji lažu niko ne želi, ljude koju su često pijani, izbegavam. Ljudi koji piju, koji imaju loš pogled na svet, koji se ponašaju ko srednjoškolci, kao da su u pubertetu, ta vrsta neozbiljnosti mi ne prija. (Luka)

Zaoštrio sam poglede prema ljudima koji ne žele da imaju decu, ali s druge strane ih i razumem. Moji stavovi prema odnosima, prema porodici mislim da su se jako iskristalisali u tom smislu. (Filip)

Prepakivanje prioriteta. Ova nova faza sa sobom donosi i preispitivanje i promenu prioriteta u životu. Dok je u periodu pre dobijanja deteta postojala veća (ili čak isključiva) usmerenost na sebe, sopstvene potrebe i u velikoj meri individualne planove, nakon postajanja roditeljem, porodica i deca postaju centar i primarni prioritet u odnosu na koji se sagledavaju i mere sve ostale aktivnosti.

Morate da se odreknete vašeg komfora, ne možete da spavate kad hoćete, niko vas ne pita da l' ste bolesni, morate da se brinete o toj deci šta god da se desi. Ne možete da izlazite kad hoćete, ne možete da putujete kad hoćete, ništa ne možete da radite kad hoćete nego morate da se uklapate u novonastalu situaciju. (Dejan)

Spoznao sam da sam ja odgovoran za to dete, i ja sam taj koji mora da brine o tom detetu. Prioriteti su se nekako izmenili. I odgajanje deteta postaje prioritet u odnosu na sve drugo. (Milan)

Porodica i partnerstvo postaju značajni zato što dolaskom deteta dijadska veza prerasta u grupu u kojoj svi članovi nisu samodovoljni (beba ne može samostalno da funkcioniše), tako da je za njen opstanak i funkcionisanje neophodno održavati sve relacije. Sa promenom vrednosnog sistema koji podrazumeva i netradicionalno uporište očuvanja braka i porodice, već (relativno) visok stepen disolucije partnerstva i brakova koji ukazuje na uslovnu postojanost ovih veza dolazi do većeg stepena pregovaranja i međusobnog prilagođavanja očeva.

O: Zaista porodica postane bitna. Ta mala zajednica je ono što je zapravo najbitnije. Kao da je to neka kuća, pa se stalno dograđuje. Ispravlja, levo, desno... Ali mora da ide napred. Eto to bi trebalo da bude najbitnije. Mislim da je jako teško u ovom vremenu zadržati tu zajednicu da ostane na okupu. Vrlo lako dolazi do razvoda, rasturanja i svega toga.

D: Misliš da je to saznanje da porodica može da se rasturi, da je to dodatan motiv da se čovek uključi...

O: Svakako, da. Ta opasnost je tu, ona stoji pred vratima. Na porodici mora da se radi konstantno. Prvo je ubija ova dosadna svakodnevica, jer to je, u principu, odnos između muškarca i žene. Svakodnevica je ta koja uništava odnose zapravo. Iz te perspektive to treba držati na okupu i starati se, brinuti se, zapravo. I brinuti se o detetu i brinuti se da to nekako ostane na okupu. (Miljan)

Roditeljstvo podrazumeva viši stepen usklađivanja između različitih sfera života. Dečije potrebe i ritam su one koje počinju dominantno da oblikuju svakodnevicu. Darko kaže da „prvo što ujutru razmišljaš jeste šta će sa detetom biti u toku tog dana i na šta će dan da liči, i tek na osnovu toga oblikujem ostale obaveze i želje.“ Poslednji citat upućuje centriranost očeva primarno oko dečijih potreba. Iako većina očeva u uzorku ima svoje karijere i obaveze na poslu, vreme van posla je uvek formirano u odnosu na dete.

Pored dnevnih obaveza koje je potrebno ispuniti za negu i brigu o detetu, dva podnarativa se razvijaju – finansijsko obezbeđenje porodice i učenje po modelu. Dok prvi podrazumeva da se poslovne odluke donose u skladu sa dugoročnim porodičnim ciljevima (i potrebom za kontinuiranim finansijskim obezbeđenjem porodice), tako da se ranija impulsivnost u sferi rada kontroliše, a istovremeno javlja i veća spremnost ka kompromisima. Očevi shvataju da od njihovog ponašanja sad zavisi i način kako će se deca razvijati i koje modele ponašanja će usvojiti, tako da ona postaju *ogledalo* prema kome se upravljaju. Ova perspektiva (relevantnog posmatrača) zahteva i viši stepen samoposmatranja i refleksije.

Postoji ta doza ozbiljnosti koja dolazi s decom, zato što ne odgovaraš samo za sebe i svoje postupke nego odgovaraš i za postupke dece. Oni gledaju tebe, uče od tebe, sve što radiš gledaju tebe. I ne možeš više da budeš tako opušten ko nekad. (Luka)

To nosi veliku odgovornost. I u današnjem svetu kapitalizma praktično vi morate da pravite nekad i neke kompromise koji nisu u skladu sa vašim temperamentom i karakterom i u nekoj drugoj poziciji ne biste to trpeli, ali prećutite, pređete peko toga, okej, jutro je pametnije od noći, dolazi novi dan, rešićemo već nekako, naći ćemo drugi model. Imam porodicu, morate da čuvate to radno mesto bez obzira na sve. (Miloš)

Smatram da sam ozbiljniji. Mislim, oni su ono o čemu prvo razmišljam kad donosim odluke. Oni su razlog za mnoge stvari koje radim i kako ih radim. Mislim, ja bih se odlučio da dam otkaz na poslu koji mi ne odgovara u potpunosti da nije njih. (Nedeljko)

U skladu sa navedenim promenama na ličnom planu i pitanjem rekompozicije prioriteta u životu, očevi ukazuju da je došlo do promena i u pristupa planiranju za budućnost i u izboru ciljeva i strategija. Finansijsko obezbeđenje porodice i dece u budućnosti je narativ koji dominira među očevima. Za razliku od perioda kada su bili sami ili u vezi sa partnerkom promena se ogleda da prilikom planiranja se razmišlja u dužim vremenskim okvirima i češće se radi o strateškim investicijama: planiranju stanovanja, izboru (promeni) posla, školovanju dece i sl.

Određeni deo plate ostavljamo... to se zove osiguranje, životno osiguranje, al' u stvari to planiramo da potrošimo na njeno školovanje. (Filip)

Naša ideja je da završe škole, da im učinimo tu uslugu, a dalje će sami. Nemamo mi sad ideju da stičemo materijalna bogatstva da bi ih njima ostavili. Mislim, oni će sigurno naslediti puno... Ali, više bih voleo da završe škole dobre... Da im omogućimo taj start u životu. Da imaju dobru školu, da studiraju u inostranstvu. (Dejan)

Više ne razmišljaš o tome da... ne znam... obiđeš svet... već razmišljaš o tome da ti dete ide u dobru školu, da živi u dobrom kraju. Dakle, prioriteti su usmereni samo na to njihovo odrastanje. (Jovan)

Ja volim svoj posao i znam da ga radim dobro. S druge strane, materijalna komponenta nije zadovoljavajuća, i zateknem se kako prostirem već i razmišljam da sam tog dana imao samo za Bus plus, ali ne i za doručak nego sam kući pravio sendviče. Idiote, a da ti možda nađeš posao u kiosku i da nemaš tu vrstu egzistencijalnih problema. U svim tim kalkulacijama prvo ti je ono kako se to odražava na roditeljstvo, gde je tu tvoje najodgovornije moguće ponašanje, pa onda prema tome praviš svoje izbore. (Nebojsa)

Promene zdravstvenih navika. Promene prioriteta uključuju odnos prema sopstvenom zdravlju, a zaokret je evidentan u zdravstvenim navikama očeva. Prva redukcija koja je primetna jeste ona oko štetnih navika – konzumiranja alkohola, (larih) droga, cigareta. Razlozi zbog čega su prestali (ili smanjili) sa konzumiranjem ovih supstanci jesu zdravlje deteta, sopstveno zdravlje, bezbednosni rizici koji proističu iz promenjenog stanja svesti, ali sve u funkciji zabrinutosti za budućnost deteta.

Prestao sam da duvam. Posle toga sam bio u fazonu je l' mogu da popijem neko piće itd. i da ako nešto bude stani-pani, da ja mogu da sednem i da vozim. I skapiram, tu si uvek u nekom grču, možda se nešto desi, ti moraš da budeš u pripravnosti. (Nebojša)

Uticalo je na to da ne volim ni kad drugi puše pred detetom. (Nenad)

Pa ranije sam mnogo više pio i imao sam egzibicije sa drogom, sa raznoraznim drogama. Jednostavno sam prestao da radim neke stvari zato što smatram da nije ni prikladno, jer ne možeš funkcionišes i da razmišljaš i o kući i o detetu, a da se svaki dan treses od alkohola. (Nemanja)

Pušim i dalje, manje pijem. Može se reći da sam previše pio, ali sad manje pijem, ali ne, nažalost ne i prilično loše se osećam fizički i smatram to isto kao nešto malo nenormalno u sebi. Trebalo bi kao dete, kao klinac da produžiš svoju egzistenciju, jer sutra ćeš biti potreban ti nekom, a ne neko tebe da izdržava na nekim skupim terapijama ili glupostima. (Petar)

U odgovorima je pored promena koje su svesno napravljene jasno vidljivi normativi koji stoje u njihovoj osnovi. Njihove prakse podupire jaka ideja da roditelji treba da budu odgovorni za sebe (i) zbog svoje dece, da im budu korisni dok odrastaju i ne preveliko opterećenje kada sami ostare.

Pored redukcije štetnih supstanci kod nekih očeva se namerno/planski ili situaciono javlja poboljšanje kvaliteta ishrane. U prvom slučaju oni prepoznaju potrebu da se zdravije hrane a u drugom usled potrebe da se detetu/deci jasno strukturira ishrana preko određenog broja u isto vreme organizovanih obroka. Kako Dejan kaže “Ranije je bilo drugačije, pojedemo nešto kad dođemo s posla, a sad ipak moramo da vodimo računa da svaki dan bude kuvano, supica... Bitno nam je da se deca hrane dobro i raznovrsno”.

Većina očeva svedoči o gubitku vremena za sebe i nemogućnosti da (u dovoljnoj meri) praktikuje sport i rekreaciju u meri u kojoj su to radili dok nisu postali roditelji. Jedna od žrtvi je bila redukcija slobodnog vremena, a usled obaveza koje očinstvo nosi sportske aktivnosti među prvima trpe, što očevi vide kao značajan nedostatak. Svega trojica uspevaju da se bave rekreacijom ali po njihovom svedočenju u znatno manjoj meri nego ranije i uz velika odricanja.

3.2.3. Učenje roditeljstva

Učenje roditeljstva se odvija na najmanje dva nivoa. Kao učenje/sticanje generalnih dispozicija prema roditeljskim ulogama, i kao učenje konkretnih veština koje su potrebne da bi se određene aktivnosti sprovele u delo. U prvom slučaju, rano iskustvo ponašanja vlastitih roditelja može imati značajan uticaj na to kako će odrasli muškarac posmatrati sebe kao oca, koju ulogu oca će praktikovati i u koje konkretne aktivnosti i na koji način će se uključiti. Međutim, detinjstvo i primarna socijalizacija mogu biti posredovane kasnijim promišljanjima. Muškarci mogu na osnovu loših iskustava (npr. sa sopstvenim ocem ili roditeljima) rešiti da promene obrazac odnosa sa svojim detetom, a ne reprodukovati onaj iz primarne porodice, ili mogu u skladu sa novim društvenim i kulturnim okolnostima shvatiti zahteve vremena i ponašati se u skladu sa njima. Novi pogled može doći kao rezultat interakcija sa prijateljima, iz popularne kulture, stručne ili popularne literature. Na drugom nivou stoje konkretna (praktična) znanja koja su u vezi sa odgojem deteta i ulogom roditelja (i posebno oca) u dečijem razvoju. Izvori ovih saznanja mogu biti različiti: od onih koji su deo običajnih korpusa znanja i koja se prenose preko rođaka i prijatelja do stručnih i popularizovanih do kojih je moguće doći na kursevima, u bibliotekama, knjižarama i na internetu.

Reprodukcija roditeljskog modela. Sa jedne strane očevi ističu da je njihovo iskustvo sa ocem (i roditeljima) najdirektnije i pozitivno uticalo na njih, odnosno odredilo ih kakav će oni roditelj postati.

Ja mislim da sam naučio po obrascu funkcionisanja moje porodice. Ovako kako se ja trudim da moja porodica funkcionise, funkcionisala je i moja porodica ta primarna, moj otac, majka i moj brat. Držali smo se zajedno i funkcionisali u pravom smislu. Definitivno sam tu naučio šta je potrebno. Imam pozitivna iskustva vezana za to, i voleo bih da takva iskustva ima i moje dete. Mislim da je moj otac bio dobar otac. (Milan)

Očevi u narativima o učenju roditeljstva ističu nekoliko dimenzija koje su ih odredile. Najpre, način na koji su se njihovi očevi odnosili prema suprugama u svakodnevnim obavezama (u podeli kućnih poslova), što ukazuje na visoko razvijenu svest da je (rodna) podela domaćih poslova veoma bitan indikator i raspodele ostalih (rodnih)

roditeljskih uloga. Neki očevi eksplicitno ističu da je takva podela rada između njihovih roditelja dovela do njihovog stava o apsolutnoj neutralnosti rodnih uloga.

Ja se sećam svog oca koji je prao veš, kuvao ručak i ostalo, nikad nije kinjio majku zašto nije ne znam nešto uradila, isto tako i deda. Možda sam zbog toga i ja takav. Ali, rekao sam, razmišljao sam o tome. Svako treba da bude... kako bih ja voleo da se osećam u toj situaciji, tako isto želim da se oseća žena. Zašto bih ja nju sputavao, ili govorio njoj da nešto mora kad ne mora? Opet kažem, stavljam sebe u njenu situaciju gde ona meni kaže moraš da usisaš kuću to je muški posao. Ako mislimo da je muški posao samo da usisava kuću, ne moram. Možeš i ti da usisaš kuću, je l' imaš dve ruke, dve noge. Ili ja njoj da kažem, moraš da skuvaš ručak. Ne želim nikog da sputavam. Ako ti to znaš naravno da ćeš da uradiš. Ja želim da ti pomognem. I ti meni želiš da pomogneš da se ja osećam bolje u nekim situacijama. Možda su taj altruistički stav meni moji usadili. (Filip)

Na primer, moj otac nije od onih tipičnih očeva koji sede i čitaju novine, gledaju sport i to je to, idu na posao, vrate se, i nekad se poigraju sa decom. On je radio sve isto što i majka. Pošto je radio po smenama, on je nama kuvao. (Miloš)

Sa druge strane Milan o svom ocu svedoči kroz sećanje na zabavu i interakcije i to izdvaja kao ključna iskustva koja bi želeo da reprodukuje u svom roditeljstvu.

Ja sam sve učio sa ocem, i da vozim bicikl, da igram fudbal. I sve se to trudim da uradim i ja i još bolje. (Luka)

Kritičko preispitivanje roditeljstva. Sa druge strane mnogo razvijeniji narativi se formiraju kada se kritički preispituje sopstveno detinjstvo i naročito uloga oca u njemu. Ispitanici o očevima ili govore kritički i osuđujuće u smislu da su mogli i da je trebalo da se ponašaju drugačije (odnosno da praktikuju drugačije vaspitne prakse), ili sa razumevanjem da drugačije nije ni moglo zbog društvene i kulturne klime u kojoj su njihovi očevi bili roditelji. Prvi narativ se formira oko odsutnosti oca iz njihovog detinjstva. Očevi su mogli biti odsutni usled uloge hranioca koja je podrazumevala duži rad ili rad u inostranstvu.

Krajem mog obdaništa i početkom škole, išao je u Afriku da radi. Mi smo živeli kao podstanari, i taj njegov rad omogućio nam je da posle kupimo stan i rešimo stambeno pitanje, to potpada pod onu tradicionalnu ulogu bread-winnera, dok je keva koja je mogla da se uskladi sa mojim školskim smenama, bila tu negde prisutnija i imala je više uticaja. Ne mogu tu da povučem paralelu jer se trudim da budem prisutan sve vreme. Ne želim da

moja ćerka ima tu vrstu osećaja, okej odrastala sam uz majku, otac je tamo zarađivao, mislim, super, hvala mu na svemu tome, ja se tu ne osećam uskraćenim i svestan sam da je to bilo nešto što je on mogao a što majka nije mogla, ali ja hoću da budem tu. Cela moja priča oko deteta bila je da hoću da budem tu i da to delimo zajednički. (Darko)

Moji su radili, jedno je radilo prvu smenu, jedno drugu. Nas je bilo trojica, tri brata, sa razlikom od po sedam godina između nas, tako da se najstariji brinuo o nama dvojici, a najstariji i ja, pošto sam srednji, o najmlađem bratu. To je bilo vreme kad se mnogo više radilo, i nije se imalo toliko mnogo vremena kao što ja sad imam. (Nenad)

Mada i usled drugih kulturoloških razloga o čemu svedoči Tomislav.

Imam takav utisak da sam ja mnogo više prisutan u životu svoje dece nego što je moj otac bio prisutan u mom, ali jednostavno on je to kasnije tek nadoknadio. Možda nije imao neku komunikaciju sa mnom kada sam ja bio mali... ne znam, u osnovnoj školi, ali kasnije, kad smo poklopili neke sfere interesovanja, tipa motori ili tako nešto, onda smo možda i uspostavili tek nekakav kontakt kasnije. Pa je eto meni možda malo bitnije da tu vezu možda i ranije ostvarim. (Tomislav)

U prvom slučaju se očevi na neki način opravdavaju zbog neprisustvovanja u životu dece. Iako se prepoznaje potreba da se sa svojom decom bude intenzivnije, ovakve prakse svojih očeva se pripisuju (implicitno ili eksplicitno) drugačijim vremenima (i tadašnjoj kulturi roditeljstva). Očevi žele da budu prisutni u životima svoje dece zato da deca ne bi bila uskraćena za iskustva za koja su oni bili i da ne bi used tog nedostatka razvili *osećanja* osujećenosti. S druge strane, oni žele da su uključeni iz zadovoljstva koje im roditeljstvo pruža.

Poseban naglasak neki od očeva stavljaју na kritičko preispitivanje autoritarnosti između generacija i posebno ulogu očeva u toj strukturi. Nekoliko njih svedoči da su njihovi očevi bili prilično autoritarni, što oni žele da izbegnu u odnosu sa svojom decom.

A opet, kažem, to je verovatno zbog vremena. Drugačije je onda bilo i vreme, i sistem i vrednosti. A bilo je različito i to vaspitanje, nije bilo toliko odnosa drugarskog između dece i roditelja, više je to bio baš taj odnos roditelj–dete, autoritet. (Nenad)

Oca se sećam kao malo strožijeg nego što bi trebalo da bude. On to i dalje smatra da nije istina pošto je prema unucima sušta suprotnost. Možda je tek posle naučio da ne treba da bude toliko strog, ali dobro... (Dušan)

Ovakav narativ ukazuje da su ispitanici prepoznali autoritarni obrazac kao nefunkcionalan (makar u vaspitanju sopstvenog deteta), i da bi demokratski ili permisivni(ji) bio adekvatniji u njihovom roditeljstvu. Pored identifikovanja neravnopravnog odnosa (moći) između oca i njih, Nemanja svedoči i da je njegov otac bio prilično emotivno zatvoren.

Iako je on bio uvek podrška i uvek tu, uvek sam mogao da dobijem sve što mi je od njega trebalo... moj otac je... verovatno zato što je i njegov otac takav... čovek koji je totalno zatvoren emotivno. A ja sam sa svojim detetom totalno suprotno od toga iskusio. Mislim da sam, eto, od njega naučio to kako neke stvari ne bi trebalo da radim. (Nemanja)

Nedeljko o tome posredno govori kao o bliskosti i podršci majke koju je imao (koja je eksplicitno izostajala od oca).

Ja sam malo više uključen u njihov život. Verovatno su otac i majka donosili odluke zajedno oko svega, ali uglavnom se nekako tu majka uključivala za milion nekih stvari, lakše mi je bilo sa njom da razgovaram o nekim stvarima i tako dalje. Da kažem, imao sam možda tu neku veću bliskost sa njom nego sa njim, ali u tom smislu je možda razlika jer ja možda, i moja deca će možda imati veću bliskost sa majkom nego samnom, ali, mislim, trudim se više da ispratim sve njihove aktivnosti. (Nedeljko)

Dete je gost u kući. Vrlo raširen narativ, koji je u skladu sa navedenim otklonom od autoritarnog i odsutnog oca, je onaj o deci kao autonomnim ličnostima, kojima treba pomoći da artikulišu svoj glas, postanu adekvatno socijalno adaptirana i razviju samostalnost i kreativnost. Za tako nešto očevi smatraju da je od presudnog značaja izbeći da se dete stavlja u određene “kalupe” (na način na koji su oni tretirani u detinjstvu).

Mislim da ćemo mi potpuno drugačije da vaspitavamo decu nego što su nas vaspitavali. Mislim da će naša deca biti otvorenija, neće biti toliko sputavana. Mislim da iz toga može samo kvalitet da ispadne. Mislim da ćemo biti širih pogleda nego naši roditelji. (Dejan)

Ja sam još kao mali... vrlo često mi je umanjivan značaj u porodici od strane oca i majke, i mislim da se ja baš zbog toga trudim da svoje dete u daleko većoj meri ohrabrim i nagradim i pohvalim kada uradi nešto dobro, jer je to nešto što sam ja retko kad dobijao. (Darko)

To je greška koju roditelji često prave. Roditeljima je često bitno da kod svoje dece isprave one nepravde koje su sami trpeli od svojih roditelja, ali

pri tom zapostavljajući mnoge druge aspekte u razvoju svog deteta, ne dajući mu autonomnost u toj nekoj egzistenciji već samo projektujući te neke svoje neostvarene stvari na svoje dete, i onda dete bude srećno sa tog nekog aspekta, ali u nekom drugom aspektu potpuno podbaci. ... A neke druge stvari koje potiču bukvalno iz ličnosti, jer svako od nas iako je sazdan od gena, trećina od gena, trećina porodica i trećina nešto potpuno autohtono, oni to autohtono potpuno zanemaruju i nisu svesni realnih potreba svog deteta. ... Ne želim ja sad da mi dete bude potpuno razmaženo i da posledica toga što sam trpeo neki vid psihološkog nasilja ili torture da sad ono bude skroz...da živi u nekim oblacima i to ...i tu mi supruga dosta pomaže i sad mislim da je to isto pitanje mere. (Petar)

Na osnovu iskaza moguće je videti da očevi pridaju značaj komunikaciji sa detetom, osluškivanja detetovih potreba i upoznavanju njih kao ličnosti sa individualnim crtama za šta je neophodno napraviti individualne strategije koje za cilj imaju razvoj dobro adaptirane individualizovane osobe. I Dejan i Petar ističu da je za takav poduhvat neophodno upotrebiti strategije koje nisu isključivo permisivne, jer da bi se ličnost deteta razvijala neophodno je postavljati joj granice. Sva tri ispitanika su do ovog stava došla eksplicitno sećajući se neadekvatnosti vaspitnih praksi svojih roditelja i lošeg ličnog iskustva.

Odnos prema roditeljskim praksama svojih roditelja se razlikuje kod očeva u odnosu na nekoliko njihovih osobina. Najpre, očevi koji su u kohabitacijama češće ističu da je njihov način odgajanja dece drugačiji od roditeljskih praksi njegovih roditelja. Ovaj podatak može upućivati na veći otklon od tradicije populacije koja u svojim partnerskim odnosima (kohabitaciji) inače predstavlja manjinu u Srbiji i na mnoge načine nekonvencionalne oblike prakse porodičnog života. Takođe, očevi sa višim obrazovanjem nešto češće dovode u pitanje roditeljske prakse svojih roditelja dok oni sa srednjim obrazovanjem ističu pozitivne aspekte istih. U slučajevima kada je supruga/partnerka zaposlena veći je stepen prepisivanja načina kako su oni odgajani i u kojoj je meri to primenljivo i/ili korisno za njih kao roditelje. Moguće je da zaposlenost supruge u većoj meri dovodi kod nekih očeva i do upućenosti i razmatranja apstraktnijih pitanja modela vaspitanja. Veća prisutnost dovodi i do refleksije na sopstveno detinjstvo iz kritičke perspektive, jer postoji veća mogućnost provere konkretnih iskustava iz prošlosti. U prilog ovoj tezi ide i podatak da su očevi sa fleksibilnim radnim vremenom češće kritizovali svojih roditelja i nosioci i zastupnici novih savremenih i drugačijih praksi.

3.2.4. Rad-roditeljstvo

Iskustvo usklađivanja sfere roditeljstva i rada za muškarce je drugačije teklo nego za žene. I dok su žene postepeno ulazile i osvajale javnu sferu, muškarci su polako prihvatili domaće poslove i svakodnevne roditeljske obaveze. Taj proces od njih zahteva da usklade obaveze na poslu i zahteve roditeljstva, odnosno da redefinišu prioritete. Kao što ćemo u daljem tekstu videti, uloga hranioca porodice oca, je nešto što se kod mnogih očeva aktivno preispituje, neretko kroz narativ rodne ravnopravnosti između majke i oca u sferama rada i domaćinstva, ali se ova uloga oca, u postojećim okolnostima, ne dovodi u pitanje. Kroz ovu ulogu, očevi i dalje primarno iskazuju svoju odgovornost prema deci i porodici.

Od onog trenutka kada se dete rodilo došlo je najčešće do preispitivanja prioriteta i usklađivanja različitih sfera života – u prvom redu posla i porodice. Filip ističe da je roditeljstvo uticalo da na poslu dogovori drugačije radno vreme, koje mu je pružalo više mogućnosti da bude sa detetom kod kuće. U njegovom slučaju su poslodavci izašli u susret, iako radi u privatnoj firmi, onda kada se pokazalo da ta nova situacija ne utiče negativno na posao.

Dete se rodilo i neko vreme išao sam malo ovako, malo onako, radio sam naravno full-time... kasnije kad je dete krenulo u obdanište, onda sam otišao kod šefa pitao ga, znaš šta, naše odeljenje radi od devet do pet, ako se dešavaju problemi dešavaju se od osam do devet, to je bio argument s poslovne strane priče, a drugo da se ne lažemo, rekao sam, meni odgovara da radim od osam do četiri, kako bih ranije stigao kući da uzmem dete iz obdaništa. Ženi je radno vreme od devet do pet a radi i posle pet, dolazi kasnije kući. Mnogo mi znači da dolazim kući što pre. Rekao je, 'ajd da vidimo šta, kako, 'ajd da probamo mesec dana, i to je tako ostalo, evo, već tri godine radim od osam do četiri. (Filip)

Do sličnog zaključka su došli i Darko i Nebojša. Da bi uskladili obaveze na poslu i kod kuće, bilo je neophodno prekomponovati radno vreme. U prvom slučaju to znači da se sav posao završi tokom radnog vremena. Odnosno da se ne ostaje duže na poslu i ne nose dodatne obaveze kući po svaku cenu. S obzirom da se radi o radu u nevladinoj organizaciji gde je posao veoma često organizovan oko projektnih aktivnosti, od kojih zavisi i plata.

Posao kojim se ja bavim u nevladinoj organizaciji, tu stalno pišeš projekte, stalno juriš donacije, da bi imao održivost tog posla i nekakva primanja, to

mimoilazi ono što je utvrđeno radnim vremenom, srećom kod nas se vreme poštuje ali mnoge oragnizacije nisu takve, a kod nas katkad moraš neki izveštaj i tokom noći da završavaš. Ranije sam bio spremniji da ostajem duže na poslu, i da radim preko vikenda, da radim kući. Onda je jedna koleginica dobila prvo pa potom i drugo dete, i njen stav je bio što sam uradila na poslu uradila sam, kući ne mogu da radim, tad sam podržavao taj stav ali ga nisam osetio na svojoj koži. Sada shvatam da mi je dete prioritet jer ono ostaje tu, pa radio ja ovde ili radio u nekom kiosku, moram prema njoj da budem korektan, da obavim sve svoje roditeljske funkcije da bih dete socijalizovao na pravi način. I jednostavno tako sam se postavio na poslu. To je imalo efekta da me ocene da nisam previše zainteresovan. (Nebojša)

U drugom slučaju se radi o nastavniku na univerzitetu, koji je aktivnosti koje su u velikoj meri fleksibilne morao da strukturise u na nivou dnevnih ritmova podrazumevajući roditeljske obaveze i zadovoljstva.

Uticalo je pre svega u smislu da sam morao da kompresujem radne sate, dok sam ranije radio malo pre podne malo tokom popodneva, sada znam da, dok ne pokupim nju iz vrtića, moram da obavim sve što treba da obavim, i da je sledeće vreme gde ja mogu da završim obavezu tek uveče kad ona legne u krevet. Tako da je uticalo malo na moje upravljanje vremenom, ali na same poslovne procese nija ništa značajno uticalo. (Darko)

Za gotovo sve očeve koji su bili uključeni u istraživanje, usklađivanje radnih i roditeljskih obaveza je povlačilo odustajanje od, ili svođenje, privatnog života na minimalnu meru. To je podrazumevalo da slobodno vreme nestane, ili postane rezidua roditeljstva i obaveza na poslu. Prvo što su očevi žrtvovali jesu aktivnosti koje su obavljali tokom slobodnog vremena, svoje hobije, izlaske, odmaranje, a zatim i socijalne kontakte. Za neke roditelje čak ni to nije bilo dovoljno da bi se sfere uskladile, tako da Milan, koji je lekar na specijalizaciji, svedoči da je do novog balnsa došlo uz manje odmora/sna.

D: Kako usklađuješ obaveze na poslu i obaveze oko deteta?

O: Manjkom sna. Jedini način usklađivanja je veća fizička angažovanost. Zaista manje sna, manje posvećivanja vremena nekim svojim ličnim zadovoljstvima, manje odlazaka u bioskop, manje čitanja informacija po internetu, manje viđanja sa ljudima. Većim fizičkim angažovanjem to uspevam da nadoknadim što je zaista jako teško, ali nekako to uspevam. (Milan)

Za najveći broj očeva roditeljstvo je donelo zahteve za višim angažmanom na poslu ukoliko su takve opcije postojale. Slobodan koji radi kao slobodan umetnik u

video/filmskoj industriji govori da od kad je postao otac, ne samo da je povećao obim posla, već i proširio dijapazon usluga i klijentele sa kojima radi (zbog čega nije uvek najsrećniji).

Sigurno da roditeljstvo tera ljude da u svom poslu postanu spremniji i da se više angažuju. Jer, ti bukvalno ne hraniš samo sebe, nego hraniš još jedno živo biće. Ti moraš da privređuješ, da donosiš hleb na sto. I onda praviš neki kompromis, ne bi li zaradio više. Pre nego što se to dogodilo ti bi možda odbio neki posao, ili neke stvari ne bi radio, a kada se to dogodi, kažeš dobro uradiću to, ili prihvataš i za niže sume, šta god. Uglavnom to sigurno utiče. Znam ljude koji su rekli ja ću da se bavim samo igranim filmovima, pa kad su postali roditelji, onda su krenuli da rade svašta, neki su promenili i struku, počeli da se bave potpuno drugim stvarima ne bi li privređivali, donosili taj hleb na sto. (Slobodan)

Na sličan način ulazak u ovu ulogu tumači i David. Izdržavanje porodice i deteta je zahtev koji je podrazumevajući i odgovor na njega jeste uozbiljavanje, dodatni rad i produktivnost u radu.

Da li je na neki način uticalo na tvoj posao?

O: Pa, da. Postao sam mnogo produktivniji. Sad nema zezanja, to dete će da pati.

D: Da li je to uticalo da možda i aktivnije tražiš dodatne poslove?

O: Pa, ne baš. Isto sam radio i pre i sad. S tim sad kad mi se nešto ne radi nemam opciju, moram da sednem pa da radim. (David)

I Miljan ističe da je roditeljstvo dovelo do toga da se dodatno potruđi na poslu i u karijeri. Njegov radni angažman je tokom prvih godina roditeljstva bio niži (od supruginog) ali prepoznaje da je i finansijski aspekt posla ili i karijerni značajan za njega i za celu porodicu. To podrazumeva i dodatne poslove i neretko obavljanje posla kod kuće.

D: A reci mi da li je roditeljstvo na neki način uticalo na tvoj posao i karijeru?

O: Jeste.

D: U kom smislu?

O: Pa, morao sam iz sebe da izvučem još više. Mislim da to zavisi od osobe. I cele porodice, kakva jeste. Ono, svi jedno drugo guraju. Mislim Milena i ja, Maja je tu između. Ja, na primer, nisam imao toliko posla pre tri-četiri godine. Sad imam sve više i više posla.

D: Sve više prihvataš posla zbog porodice?

O: Pa, da, da. I zbog tog profesionalnog aspekta. Mislim da treba da pravim neku svoju karijeru. U isto vreme je i lepo i korisno.

D: A kako usklađuješ obaveze na poslu i kod kuće?

*O: Pa, za sada stižem. Često umem da donesem sa posla posao kući.
(Miljan)*

Kod Luke je situacija sa dodatnim poslovima postala drugačija od kada je postao otac. On sa porodicom živi u Novom Sadu a radi u Beogradu i svakog dana putuje na posao. U trenutku kada je ostao bez dodatnog posla, iako su postojale mogućnosti da nađe drugi, on je ipak smatrao da mu je bitnije da ostane sa porodicom nego da ionako malo vremena koje ima provede radeći.

*Sticajem okolnosti se desilo to, ali nisam ni insistirao da radim dalje. Desio se sklop okolnosti i taj posao je propao, međutim ja se nisam trudio da ostanem na svemu tome i da tražim drugi posao. Znači, nema dodatnog posla, još bolje. Ostaće nam jedna plata snaći ćemo se. Međutim, ona je sad počela da radi te časove što daje, pa nije loše, međutim, to nije stalno.
(Luka)*

Usklađivanje ove dve sfere (kod očeva kojima je uključenost u život deteta veoma bitna) ima svoje limite u smislu radnog angažmana. Do određene granice će se očevi truditi da obezbede deci sve što smatraju da im je potrebno, ali ne nužno i po cenu potpunog odsustva iz njihovih života.

Roditeljstvo u sferi rada može dovesti i do *pripitomljavanja* očeva. Pripitomljavanje se odnosi na promenu načina reagovanja prema kolegama i još češće prema pretpostavljenima naročito u kriznim situacijama. U uslovima nedovoljno regulisanog tržišta rada i uslova rada u radnim organizacijama, gde je neretko prisutan autoritarni model vođenja firme, samoregulisanje reakcija prema pretpostavljenima i kolegama je neretko pod uticajem činjenice da od plate zavisi mogućnost izdržavanja porodice.

Samim tim što znam da on i porodica zavise od toga, od tog mog zaposlenja, i od te moje zarade, za razliku od perioda pre nego što se on rodio, kada sam prema šefovima i pretpostavljenima bio mnogo oštiji i ulazio u otvorene sukobe, međutim, kada se klinac rodio, spustila se neka kočnica na takav moj način razmišljanja. Sad i kad poletim da odreagujem tako, negde me to zaustavi. Moram da razmišljam unapred zbog njega. Neću da on gubi. Neću da ako mu se sviđa taj engleski, a pri tom je to dobra stvar za njega, za budućnost, neću da dođem u situaciju da zbog svog stava u firmi, moram da ga ispišem jer ne mogu da isfinansiram. U tom smislu me je to promenilo da budem oprezniji. Ja se loše osećam na tom poslu na kojem sam već pet i po godina, ali sam to potisnuo zarad deteta. (Dragan)

Na sličan način i Nedeljko tumači odnos prema poslu. On je u periodu dok nije postao otac dva puta menjao posao (jednom čak napustivši mesto finansijskog direktora velike firme zbog loših uslova rada), ali svedoči da bi se sad teže upustio u tako nešto pre nego što bude siguran da porodice neće patiti.

Ne osim što,eto kažem,jednostavno imaš malo veću kočnicu kada bi možda otišao, napustio nešto što ti ne odgovara. Svima nama, znaš, ponekad posao ne odgovara, pa onda i meni naravno, tako da, u tom smislu, ipak moram dobro da razmislim pa da onda ... Prvo moram da nađem nešto, pa onda da dam otkaz. (Nedeljko)

U nekim okolnostima, roditelji roditelja mogu biti značajni za usklađivanje različitih sfera. Iako je u našem uzorku njihova uloga češće da omoguće nešto više slobodnog vremena za supružnike, u nekim slučajevima oni postaju nezamenljivi u usklađivanju posla i roditeljstva.

Jeste, da, imamo nesebičnu pomoć mojih roditelja, i supruginih roditelja. Moji roditelji žive na trista metara od nas, tako da su oni tako da kažemo nadohvat ruke. U penziji su, između ostalog, suprugini roditelji još rade, tako da su oni dostupni uvek. Kada imam te vikende kada moram da radim, zamolim ih da pričuvaju veliku ćerkicu, da bih ja mogao to da završim dok je supruga sa bebom. A i pre toga, dok nismo imali bebu, veliku ćerkicu obično odvedemo kod jedne ili druge babe, da bismo mogli da završimo stvari koje se tiču posla. (Miloš)

Sličnu funkciju mogu imati i dadilje i osobe koje se unajmljuju da održavaju domaćinstvo. Kako Dejan navodi, on i supruga unajmljuju dve dadilje i osobu koja se brine o domaćinstvu, a ponekad i njihovi roditelji preuzmu obaveze oko dece.

Za očeve koje je roditeljstvo zateklo u procesu školovanja (na bilo kom nivou) je najčešće dovelo do odlaganja ove obaveze ili odustajanja od nje. S obzriom da zahteva visok stepen koncentracije, dosta posvećenog vremena u kontinuitetu, usklađivanje obrazovanja i roditeljstva je najteže, posebno ukoliko se odvija uz rad. Nemanja je, iako je studije bio odužio, morao da ih se konačno odrekne kada je postao otac i da prihvati posao kojim nije najzadovoljniji, i koji ne bi prihvatio u drugim okolnostima.

Pa imalo je zato što sam ostao limitiran poprilično... u smislu da nisam više mogao neke stvari koje sam ranije mogao da razmatram... Evo, prvo nisam mogao da nastavim fakultet. Mada, ne krivim roditeljstvo nikako za to zato što sam ja imao isuviše dovoljno vremena za to da uradim. Neke druge stvari

su za to krive, tj. ja sam kriv za to sam. Ali opet, sa druge strane, kažem, to je moj izbor zato što mislim da ne bih mogao bez deteta dugo da provedem. Tako da sam bukvalno prihvatio posao koji možda... pa jesam školovan za to... ali možda ne bih radio da sam mogao da biram. (Nemanja)

Petar takođe ističe da mu je posao koji je veoma zahtevan oduzeo mogućnost za daljim usavršavanjem, a da u situaciji gde on obezbeđuje sredstva za život za porodicu, mogućnost da redukuje posao ili rizikuje sa promenom posla nije izvesna.

O: U situaciji kad imam ograničen resurs vremena, a naravno da bi bilo bolje da sam završio još neki kurs, da sam , ne znam ni ja šta, da sam bio na nekim kursevima, ali nisam položio te neke finalne ispite, verovatno da bih i položio da je drugačija situacija verujem da znaš, u profesionalnom smislu....

D: Zbog čega nisi?

O: Pa , jednostavno, treba mnogo da se uči, a ja jednostavno, izmoren sam od posla i to traje, već imam deset godina staža, ne zna, ubijena mi je nekako volja. Taj ispit bi trebalo da učim tri meseca bar po šest sati dnevno, a ja jednostavno nemam te resurse, ni zbog posla, a naravno ni zbog obaveza kod kuće , sad naravno , da nije deteta možda bih i to završio, ali sad, kažem, ne volim da posmatram stvari na taj način, tu sam gde sam, sa svim resursima....

Roditeljstvo direktno utiče na količinu vremena kojom roditelj raspolaže, ali utiče i na mnogo čvršće definisanje prioriteta koji predstavljaju granice poslovnog angažmana.

Tržište rada u Srbiji, kao i socijalni mikro svet radne organizacije, kako je već pomenuto, nisu previše senzibilisani za roditeljske obaveze. Iskustva očeva u našem istraživanju su podeljena. Trećina očeva ima osećaj da unutar radne organizacije ne postoji dovoljno dobar odnos prema njihovim obavezama, i ovaj osećaj je rašireniji među onima koji rade u privatnom sektoru. Politika firme prema roditeljima najčešće zavisi od odnosa između kolega i sa pretpostavljenima. Jedan od razloga je sasvim sigurno visoka stopa nezaposlenosti koja je dovela do niske kontrole poslodavaca, a druga je patrijarhalna matrica koja je i dalje dominantna i koja podrazumeva da je uloga muškarca u porodici da radi i zarađuje dok su roditeljske i domaće obaveze uloge njegove supruge/žene.⁷³

⁷³ S obzirom da relativno raširen javni diskurs rodne ravnopravnosti u javnoj sferi (makar na nivou institucija i dela medija), u konkretnim situacijama se patrijarhalna matrica manifestuje indirektno, preko “posla koji mora da se obavi”.

Nebojša radi u NVO u kojoj se ne gleda blagonaklono na roditeljske obaveze i posebno odsustvovanja.

Pa, negde imaju razumevanje...Ali vidim da je to više na deklarativnom nivou. Kada sam uzimao par dana kada je Bojana išla u bolnicu, onda mi se prebaci, zabeleži ti se, izostajao si nekoliko dana zato što ti je dete išlo u bolnicu, dok šefica stalno dvaput nedeljno dolazi na posao tek u dvanaest jer prethodno ide u teretanu. Čekaj, kao meni se uzima za zlo što vodim dete u bolnicu, a ti ideš da mršaviš što je tvoja lična agenda. To vidim kao vrstu pritiska. Takođe kad sam tražio par dana slobodnih da spojim s nečim, mahom zbog tih zdravstvenih problema, pa da znaš kao...ali ti projekti, da li ti možeš, ti si uzimao dovoljno slobodnih dana, a pri tom nisam iskoristio ceo svoj godišnji odmor od prethodne godine što sam im stavio do znanja jer sam koristio deo porodijskog odsustvovanja, to smo recimo Jovana i ja delili, što je možda interesantno, negde ti se to tarifira, uzima za zlo... To je nekako nepisano. Ja po zakonu imam pravo na to. Nisam osetio nikakvu vrstu konsekvenci, da mi odbijaju od plate, ali to se negde notira, evidentira. (Nebojša)

Slična je situacija i u javnom preduzeću (bolnici), o kome svedoči Milan, gde ne postoje pritisci od strane nadređenih, ali je organizacija posla takva da gotovo ne ostavlja mogućnost usklađivanja posla i roditeljstva. Svako iznenadno odsustvo znači više posla za druge.

Što se nekih ličnih mišljenja tiče, i što se tiče nekog odnosa ljudskog, definitivno je povoljna klima. U to nema nikakve sumnje. Međutim, jeste činjenica da je posao jako zahtevan, posla je jako mnogo i malo je nas koji moramo da obavljamo taj posao, tako da ispadanje iz posla iz bilo kog razloga, pa tako i deteta, odražava se na onog drugog koji mora da preuzme te njegove obaveze, tako da tu klima ne može da bude pozitivna, odnosno nije toliko pozitivna koliko bismo mi svi, ljudski, zaista, želeli da bude. I svi tako i osećamo da treba da bude, i svi se obradujemo kad neko postane roditelj, međutim, taj deo gde treba da preuzmete nečiji posao i dodatno sebe opteretite ne može svakako da bude pozitivan. Tako da svi gledamo da l' može da se nađe neko drugo rešenje ako je dete bolesno, da l' može da se angažuje baka, tetka. (Milan)

Ipak većina očeva je zadovoljna odnosom pretpostavljenih prema njihovim roditeljskim obavezama kao i kolegijalnošću kolega sa kojima rade. Svi oni imaju razumevanja za situacije koje mogu biti iznenadne kod roditeljske i porodične dinamike.

Imaju, imaju dosta, pogotovo kolege na poslu. Imam kolegu koji je dobio dete kad i ja, a u susednim kancelarijama imamo još par ljudi s kojima se

družimo koji su svi dobili decu u tom uzrastu, tako da se u dobroj meri pomažemo. A kod nas je što se tiče nadređenih liberalna atmosfera, tako da sve dok obaviš posao koji treba da obaviš niko te ne pita kako je obavljen. Tako da imamo tu dosta razumevanja. (Darko)

Imaju zato što sticajem okolnosti svi imaju decu koja su već velika. Ja sam jedan od onih mlađih. Kad kažem je l' mogu da uzmem dva dana dan godišnjeg, slobodan dan, oni kažu nema problema. Niko mi nije rekao ne može, taj problem nisam imao. (Luka)

Najčešći izvor razumevanja je samo iskustvo roditeljstva kolega i uzajamnost u pomoći na poslu. Miloš čak vidi da je njegov angažman tokom odsustva bio primećen i nagrađen, te to tumači kao korektan odnos.

Supruga se porodila pre mesec dana tačno, nedelju dana imam po zakonu slobodno, za trudničko bolovanje, i uzeo sam neki odmor. Ali, nažalost, u tom periodu sam imao neke poslove i projekte koji su morali da se završe, i u celoj toj postavci stvari ja sam morao da budem tu angažovan, da ja dam svoj pečat i da odradim to jednostavno. Tako da sam od te dve nedelje sigurno polovinu proveo radeći kod kuće. Naravno, šefovi su to videli, i rekli su okej vodićemo to kao da si radio od kuće, to je u našoj kompaniji moguće. Ja to nisam tražio, nisam zahtevao, ja sam odradio svoj posao, ali oni su to videli, prepoznali. I u tom smislu mislim da imaju razumevanja. (Miloš)

3.2.5. Rodne uloge roditelja

Šta otac treba da radi – uloge oca

Narativ o tome šta otac treba da radi, odnosno šta su sve uloge oca u porodici, unutar ove populacije se formira najčešće oko načelnog odbacivanja ideje da treba da postoji (jasna i nedvosmislena) podela na majčinske i očinske uloge. Svi očevi su veoma svesni patrijarhalne matrice podela uloga unutar kulturnog konteksta Srbije, i takva iskustva od kojih se distanciraju navode bilo iz neposrednog okruženja (na osnovu obrazaca svojih prijatelja i rođaka) bilo na osnovu sećanja kako funkcioniše (kako je funkcionisala) njihova primarna porodica.

Razlike ne treba da postoje. Svi očevi ističu načelno da ne treba da postoji nikakva razlika u onom što čini majka i onome što čini otac, i da ukoliko takve razlike i postoje (kao

što ćemo videti kasnije) one su najčešće rezultat osnovnih bioloških razlika i razlika u ličnostima kod supružnika/partnera. Ivica ne pravi nikakvu razliku u tome šta treba da radi otac a šta majka jer po njemu „Prosto, to je sve uloga roditelja, nije bitno kog.“ Na sličan kategorički način većina očeva odbacuje ideju o suštinski različitim predispozicijama majke i oca.

Osim onoga što biologija i priroda su rekli, ne vidim da treba nešto specijalno da se razlikuju otac i majka. Ja njoj i kuvam i hranim je i kupam je. Kažem, ono što je priroda, nisam mogao da je dojam, ali mogao sam da je hranim na flašicu. Ne vidim da nešto specijalno očevi treba da rade jedne poslove a majke druge. Ja zaista tako ne razmišljam i sve što radi Ana, radim i ja. (Nenad)

Pa ne postoji, bukvalno. Zato što su te uloge u tradicionalnom smislu posledica društvenih okolnosti i tradicionalnog načina shvatanja porodice u srpskim i balkanskim društvima. Jednostavno, ne vidim nikakvu razliku između roditelja i ne znam, to često čujem kod drugih ljudi i kao: „jao, nedostajao joj je otac, nedostajao joj je taj aspekt ličnosti“, to, kao, znači, jačina ili stabilnost ili ako neko, ne daj bože dete ostane bez majke, pa joj nedostaje nežnost. (Petar)

Ideje ravnopravnosti roditeljskih rodni uloga dobijaju potvrdu u odnosu na primere koji su antipod iznesenih a kojih po iskazima isitanika ima u značajnoj meri u njihovom okruženju, posebno od muških prijatelja.

Ja npr. dobijem od nekih mojih drugara poziv, da idemo večeras napolje. Ja im kažem da treba da uspavam dete, a oni “pa kao šta radi majka?”. Negde se očekuje i u toj mikrosredini, da ona vaspitava dete ti ideš i zezáš se, nemaš obaveze prema deci. Ja to jednostavno ne vidim tako. (Nebojsa).

A oko poslova oko dece, vaspitanja, čuvanja hranjenja, ja mislim apsolutno da je to apsurdno tvrditi (da postoji razlika) i glupo je krajnje. Mislim glupo je da kažem “Ovo će majka, ovo ja ne mogu”. Ali tako ljudi razmišljaju nažalost. Ja ne. (Nemanja)

Uloge oca se zapravo percipiraju kao uloge bilo kog roditelja, a to su uloge koje je neophodno obavljati da bi se dete na adekvatan način razvilo. One obuhvataju uključenost u svakodnevne obaveze oko dece poput spremanja hrane, hranjenja, oblačenja/prepovijanja,

razgovora, i sl., preko emocionalne uključenosti do obezbeđivanja materijalne potpore za porodicu.

Mora da obezbeđuje neku materijalnu potporu za porodicu, treba da bude kako fizički tako i emotivno angažovan u vaspitanju deteta, definitivno. Iz mog ugla jako je teško odgajati dete, jako je zahtevno, tako da jedna osoba sama jako teško to može. Mislim da otac mora kompletno da bude uključen u funkcionisanje porodice, a u to spada, svakako, i odgajanje deteta. Mora i da okupa to dete, da pomaže u hranjenju, presvlačenju, da mazi dete, da se igra s njim. Podela poslova treba da bude na ravne časti. (Milan)

Izvesne razlike su ipak tu. Iako načelno svi očevi ističu da razlike ne treba da postoje, ipak šestorica ispitanika ističu da iz svog iskustva prepoznaju određene obrasce u tome šta češće majka obavlja i predstavlja a šta otac (ostali ispitanici ne smatraju da se radi o značajnim razlikama između muškaraca i žena kao roditelja).

Pored onoga što je biologija postavila kao mogućnosti i granice polovima (da muškarac ne može da zatrudni, rodi i doji dete) određene razlike u praksama roditelja postoje i vide se ponekad kao biološke a ponekad kao razlike u onom što je kultura socijalizacijom dodelila polovima (kao što ćemo kasnije videti).

Pa, ima nekih stvari. Ja sam je naučio da vozi bicikl. Milena nije uspela to, zato što je popustljiva. Ja nisam bio popustljiv, ne znam kako bih to rekao, ono kao otac kolac, malo oštrije dok je nisam naterao da ne odustaje. Tako da bi ti neki delovi mogli da budu očinski. Učenje jedne grublje prirode. Nisam hteo s ovim da kažem da žene ne umeju da budu grube, umeju i te kako. Ta čvrstina, bi mogala da bude taj neki muški, odnosno očinski deo.

D: A ima li nešto da može samo majka da uradi?

O: Ima i to. Definitivno njih dve imaju jedan poseban odnos. Drugačiji nego što je moj odnos sa Majom. Ja već sad vidim da neke stvari dele samo njih dve. Nešto što joj se desilo u školi, na primer. Saznam ja to posle. Ali prva adresa je Milena.

D: Misliš da je to zato što je baš kod vas tako podeljeno, ili je generalno nešto, kako bih rekao, sfera očeva a nešto sfera majke?

O: Mislim da generalno u odnosu majka-ćerka, nešto dele njih dve, neke 'ajd da kažem, ženske priče, mada ja ne znam koja je ženska priča u ovom uzrastu. Kad bude ušla u pubertet ja mogu da joj kažem neku mušku perspektivu nekih odnosa koji se otvaraju ispred nje. (Miljan)

Način na koji će se razviti odnos zavisi i od pola deteta. U navedenom slučaju poseban odnos postoji između make i ćerke i oca i ćerke u zavisnosti od razvojne faze deteta i naročito socijalizacije za spoljni svet. S obzirom da je spoljni svet, svet u kome dominiraju muškarci, očeva perspektiva, za neke očeve je posebno korisna za dete.

Mislim da je to velika uloga oca da, u stvari, u ovom patrijarhalnom društvu u kojem se mi, de facto, nalazimo, nauči žensko dete da u muškom svetu treba da nađe svoje mesto. Na svakom mogućem koraku trudim se da je naučim da ne treba slepo da prati autoritete, da to što je žensko ne znači da je manje spremna ili sposobna, nego čak da ima posebne veštine. (Darko)

Otac se češće pojavljuje kao (moralni) autoritet i kao roditelj koji je češće zadužen za disciplinovanje dece. Ovakvi narativi su neretko pod uticajem bioloških i kulturoloških objašnjenja razlika između polova.

Majka je majka, nosila je to dete devet meseci u stomaku, i uvek je slabija prema detetu i kad treba i kad ne treba. Uvek imam tu raspravu sa suprugom što mu popusti kad ne treba. Njoj je uvek žao. Ja kažem on tebe prevesla kad god hoće i za šta god hoće. Ona kaže, jao znam... Treba da istraješ. Ako smo rekli ne može, ne može. Pusti ga nek dreči. Mislim da to vuče priču iz te biologije, iz toga što ga je ipak ona rodila, i što su majke samim tim mekše, i deca to osećaju. I tu je ta razlika uloga majki i očeva. I uvek je tu otac koji ispadne grublji. (Dragan)

Sa grubljom muškom prirodom dolazi i adekvatnije suočavanje sa spoljnim svetom tako da Nedeljko ključnu razliku vidi u „sigurnosti koju otac daje, u smislu zaštite neke.“

Iz napred navedenih citata razlike između oca i majke se vide u tome što se otac pojavljuje ponekad kao autoritet, zaštitnik i predstavnik *grublje* ljudske prirode. U tom smislu je njegova uloga da manje *popušta* detetu, da mu pomogne da se disciplinuje, da ga nauči istrajnosti u onome što radi i suoči sa svetom u kome živi. S druge majke se percipiraju kao nežniji, prisniji i deci pristupačniji roditelji. Iako ovaj narativ postoji kod nekih očeva, drugi očevi otvoreno prepisuju da li je autoritet i čvrstina isključiv kvalitet muškaraca. S druge strane, u dva slučaja smo videli da je posebna uloga oca u odrastanju devojčice da je uvede u *patrijarhalni svet* i pomogne joj da se tamo snađe. Ovi očevi shvataju matricu rodnog funkcionisanja konteksta u kome žive i u kome njihova deca

odrastaju i polazeći od toga da imaju više neposrednog saznanja i iskustva kako *muški* svet funkcionise imaju i mogućnost da upozore i pripreme decu na život u takvom okruženju.

Kome je lakše u svojoj koži. Ukoliko razlike nisu velike, ukoliko sve ili najveći deo onoga što može da uradi majka, može i otac, ostaje pitanje kome je lakše da uđe u ulogu roditelja i ko se u toj ulozi oseća prijatnije i komotnije. Percepcije muškaraca se kreću od toga da je očevima teže, preko toga da je podjednako zahtevno i očevima i majkama, do toga da je majkama teže.

Majke se lakše naviknu na roditeljsku ulogu. Dve trećine očeva u uzorku ističe da imaju utisak da je majkama nešto lakše i jednostavnije da se snađu u ulozi roditelja. Najčešće se radi o lakoći uspostavljanja odnosa sa detetom usled biološke veze koja je postojala tokom trudnoće i usled bliskosti koja je uspostavljena nakon rađanja a tokom procesa dojenja bebe. S druge strane, rodni aspekt roditeljstva je daleko ranije i u mnogo većoj meri prisutniji kod devojčica, devojaka i žena nego što je to slučaj sa dečacima i muškarcima, što dovodi do manjeg pritiska konformiranju novoj ulozi kod žena i većoj kod muškaraca ukoliko žele da budu suštinski uključeni u roditeljstvo.

Prvi oblik ovog narativa se kreće oko biološke determinante odnosa majke i deteta. Činjenica da je majka jedina koja može da rodi i da doji dete, odnos nje i deteta je mnogo intenzivniji i bliži. Ovaj odnos nije nešto što u slučaju ovde navedenih očeva predstavlja izvor za uspostavljanje polnih i rodni razlika, u smislu predodređenosti za roditeljske uloge, jer se ova mogućnost žene vidi kao izvor “neverovatne moći” i “samo u jednoj situaciji” dok je dete još uvek malo. Kako dete odrasta, u ovaj odnos se sve više *umeće* otac i otvara se mogućnost da otac preuzme sve uloge koje obavlja i majka.

Ona se porađa, ona zna kako izgleda... U telu im je drugo biće. Sve to ima mnogo veći uticaj na njih, i one su mnogo svesnije da imaju dete nego muževi. Ja za njom kasnim. Ona se porodila, ona je svesna da ima dete, doji. Ja kasnim uveliko, uopšte nisam svestan da imam dete. Sve je to super i meni je drago, ali još uvek nije to došlo do mene. Još uvek nisam svestan da je to to. Tek kasnije, kupanje, taj kontakt koji ja ostvarujem sa detetom, onda postaješ svestan da je to dete tvoje. (Luka)

Pa, ne mislim. Žene su mnogo savršenija bića, imaju ti jednu ili više funkcija u odnosu na muškarce. I njima je priroda dosta pomogla u tom nekom životnom razvoju. To jest, te neke stvari koje priroda nametne da se onda nekako i psihološki vežu za njih. Mislim da je kod žena to roditeljstvo mnogo prirodnije, jer dobiju taj osećaj da one hrane to dete, da su one izvor života za to dete, da su ga porodile, da su ga stvorile, i da mu onda daju taj izvor preživljavanja. I to sigurno je neverovatna moć. I to automatski razvija taj odnos roditeljstva između deteta i majke. I možda je samo zbog toga jednostavnije. Ne kažem da je roditeljstvo, sad majčinstvo jednostavnije od očinstva, ali mislim da je priroda imala te neke mehanizme koji ostvaruju odnose između deteta i majke mnogo jednostavnije nego kod oca. (Slobodan)

Pa, jeste, samo u jednoj situaciji. Majke su u većini slučajeva uključene od samog početka, i sama ta činjenica što je neko uključen od samog početka, znaš, olakšava kasnije posao i brigu o detetu. A očevi, obično nemaju bolovanja, pa rade, i ne znam ni ja šta, dolaze umorni kući, malo se poigraju s detetom, i onda opet sledeći dan isto, oni se ne uključuju u toj meri, i ne daju sebe od samog početka, i onda kasnije, kad se to prenese na veće dete, zahtevnije dete, bude malo teže, stvarno. Ja ne osećam da ima neke razlike. Ima malo, taman koliko je ona provela više vremena s njim nego ja. (Ivica)

Drugi oblik narativa *rodnih razlika* polazi od načina socijalizacije koji određuje dijapazon mogućnosti da se neke veštine steknu i stvara okvir očekivanja prema roditeljima. Filip i Petar ističu da su žene pripremljenije za samu ulogu roditelja od muškaraca usled društvenih očekivanja koje postoje od žene i zbog mikro konteksta koji neretko nameće određene teme preko kojih je žena češće informisanija o roditeljstvu od muškarca.

Možda se žene više pripremaju za tu ulogu, od ranijih dana se pripremaju da budu majke. A mi muškarci razmišljamo to malo kasnije. One s drugaricama, majkama, tetkama pohvataju sve te finte. Kad skontaš da to tradicionalno viđenje uloge oca nije fer. (Filip)

D: Mislite li da je ženama lakše kao majkama da se snađu u ulozi roditelja?

O: Pa, generalno, da. To je neko očekivanje koje postoji, samim tim ne osećaju toliki pritisak da se prilagode. One osećaju pritisak da budu dobre majke, ali da s druge strane nemaju pritisak da se puno promene u odnosu na dotadašnju ulogu, dok muškarci uglavnom osećaju opasnost da svojim očinstvom umanje svoju muškost u očima ljudi koji posmatraju. Generalno, da. (Darko)

Interesantno je da Petar primećuje da ne treba mešati *dobro* majčinstvo i posvećeno majčinstvo. Jer po njemu u *prirodnosti* socijalizatorskog obrasca majke leži opasnost da se sve što majka radi percipira kao ispravno, što često, po njemu, nije slučaj.

Dosta žena jednostavno zato što su im govorili tako da one tako misle, neke čak i pređu preko provalije nesvesno, to hoću da ti kažem. Ubeđene su da to znaju i onda to urade tako i pređu to, dok muškarci ubeđeni su da ne znaju i ono, sapliću se, kao žene ih troluju, razumeš, ono, valjda je to u genetici, ali mislim da jednostavno ni jednima ni drugima nije lako toliko, jednostavno, uvek je potreban rad, pa i majke treba da se informišu, isto u vrtiću, razne su situacije gde majke pričaju stvari koje su u potpunoj suprotnosti sa zdravom logikom i, znaš, svoju decu odgajaju na neke načine koji su veoma rizični po njih, na primer, ali ubeđene su da znaju to što, kao znaju, i onda tako rade. (Petar)

Kao značajne prepreke sa kojima se muškarci susreću jesu društvena očekivanja kako da odgovore na ovu ulogu. Stalna opasnost sa kojom se suočavaju jeste da ukoliko se posvete detetu i preuzmu na sebe svakodnevne roditeljske obaveze, da će biti prepoznati kao nedovoljno maskulini, i otvoren ili prikriveno izliženi podsmehu. I dok društveni pritisak majku tera da se intenzivnije uključuje u svete deteta, očeve može gurati u pravcu da se uključuju na nižem nivou, da izbegavaju određene obaveze ne bi li održali rodni identitet u javnosti.

Podjednako je teško i meni i njoj. Drugi narativ se oblikuje oko zapleta podjednake težine u suočavanju sa roditeljstvom oba roditelja. Milan ističe da je podjednako teško i majkama i očevima. Njegovo iskustvo govori da je to podjednako nova situacija i za njegovu suprugu i da prilagođavanje nije ništa manje naporno za žene nego za muškarce.

Ja sam pričao sa suprugom o tome, u stvari to je svakodnevna tema naših razgovora i razmišljanja. O tome otvoreno pričamo i imamo jako dobru komunikaciju, što se toga tiče. I njoj je takođe jako teško. Potpuno nova situacija, nema nikakvo iskustvo sa tim. Tako da i ona se negde menja i prilagođava toj novonastaloj situaciji iz dana u dan. Tako da nije majkama lakše. Mislim da je teret te obaveze psiho-fizičke podjednak i za oca i za majku. (Milan)

Jovan smatra da je on podjednako učestvovao u roditeljskim obavezama u tom prvom periodu i da je taj period privikavanja bio podjednako zahtevan za oboje.

Ne. U našem slučaju ne. Mi smo se dopunjavali potpuno paralelno. Ja sam bio potpuno uključen. (Jovan)

U razmatranju ovog pitanja, Nenad podvlači posebno da je ulazak u ulogu majke podrazumevao fizičke promene za ženu koje nisu prijatne a kojih su muškarci oslobođeni i u tom smislu je ženama daleko teže od muškaraca koji moraju da se prilagode socijalno i kulturno, ali biološki i fizički ne trpe nikakve posledice dobijanja potomstva.

Pa, osim toga što su majke jedino predodređene da budu majke, i one su pupčanom vrpcom vezane za dete, i posle se nekako ta veza majke i deteta, nastavlja... Ali, ne mislim da je nešto lakše niti da je teže. Sve zavisi kako se ko postavi. Možda im je u neku ruku i teže, jer morale su da iznesu i trudnoću, nije se lako ni poroditi, mada se to, majke kažu, zaboravi onog sekunda kad se dete rodi. Ali, eto, teže im je jer moraju devet meseci da nose, da trpe pritisak, Mi smo svega toga kao muškarci, kao očevi, lišeni, pa mislim da je njima teže u tu ruku. Pogotovo tih četrdeset prvih dana kad izađu iz bolnice, dok se ceo njihov organizam ne vrati u početno stanje, one su i fizički i psihički krhke, i treba im se naći, tako da svakako je njima teže. (Nenad)

Narativ o nepostojanju razlika u podnošenju roditeljskog bremena i razlika u navikavanju na uloge roditelja između muškaraca i žena je prisutniji kod populacije očeva koji su u kohabitaciji, nešto češće u Beogradu i očeva sa visokim obrazovanjem. Ove sociodemografske osobine se neretko uzimaju kao značajne u prihvatanju novih obrazaca ponašanja, teko da oni predstavljaju okvir i postepenog formiranja narativa i praksi kod populacije „novih očeva“.

Da li je otac ponekad na drugom mestu? Očevi kada žele da preuzmu roditeljske obaveze i osećaje blagodeti očinstva, primećuju da njihov odnos sa decom preti da bude sekundaran, ili rezidua odnosa dece i majke. Ovo polje roditeljstva u nekim slučajevima može da bude i polje konkurencije između roditelja za učestvovanje u odrastanju dece. S obzirom na vezu koja primarno postoji u ranom periodu između majke i odojčeta, očevi smatraju da oni tek naknadno imaju mogućnost da izgrade odnos sa detetom.

Pa, meni je bilo možda teže u nekim periodima. Jer, njih dve su odmah u startu bliske, preko dojenja, preko spavanja, i tako dalje. Prvo sam porođaj.

Nekako tu jeste otac malo sa strane. On može samo da pomogne. On uspostavlja odnos, Majka i dete imaju odnos, 'ajd da kažem, preko dodira. ... Dete prvo vidi majku, onda počinje polako da se... na tu granu glavnu doda se još jedna grana, to je tata.

D: A kakav je tvoj odnos prema tom odnosu?

O: Meni je super njihov odnos. Jedino što sam se trudio da ispravim jeste da taj odnos ne postane samodovoljan. Jer onda ja ispadam iz igre i onda sam pokušavao da kažem, ej postojim i ja ovde. (Miljan)

Ali, neminovno se deca emotivno više vezuju za majke, jer su telesno bliža. Majka je ta koja ima fizički neraskidiv odnos sa detetom, pa onda i emotivno. A otac je tu uvek koji dolazi kasnije, nekako pokušava da izgradi svoj odnos sa tim detetom i taj odnos nije ni po jednom biološkom odnosu vezan, nego čovek mora da ga izgradi na neki način, time što će biti nekako prijatelj, što će se igrati s tim detetom, što će biti autoritet, što će razne neke druge stvari raditi. (Slobodan)

Poslednji primeri ukazuju na pomaljanja polja kompeticije roditelja oko sveta deteta. S obzirom da roditeljstvo postaje i za muškarce veoma značajno, a odnos sa detetom primaran, ravnopravnost u ovom odnosu je i za očeve veoma bitna. Strategije kako izgraditi odnos, kako se uključiti u svet deteta, za očeve u Srbiji predstavlja ima ton inovativnosti jer nedostaju kulturni modeli uključenog i posvećenog oca.

Dobar otac vs. loš otac. Narativ o dobrom ocu se u najvećoj meri formira oko očeve prisutnosti i uključenosti u život deteta, rodne ravnopravnosti u roditeljstvu i potrebi da se razumeju dečije potrebe i pristupi im se kao individualnim ličnostima tokom odrastanja. Većina očeva navodi da je prisutnost i posvećenost deci najbitnija odlika dobrog oca (tako da je dobar otac onaj koji treba “da brine o deci”, “da bude posvećen”, “onaj koji je prisutan, psihički i emocionalno u porodici”, “da provodi dosta vremena sa decom”). Dobar otac nije samo onaj koji je fizički prisutan, već su njegove uloge od onih svakodnevnih koje uključuju “da sa detetom radi, da ga hrani, da ga kupa, da ga izvodi u šetnju” ali i “da bude emotivna podrška” deci; takođe treba da bude tu “da posavetuje”, “da bude drugar”, ali i da zarad dobrobiti samog deteta ume “da postavi granice” i bude “strog, ali pravedan”. Da bi otac to postigao on neminovno mora da razvije psihološke dispozicije za ovaj odnos koji da bi ispunio svoju funkciju od oca zahteva samokontrolu odnosno “da ima nerve” odnosno da

“ da bude strpljiv” ali i da dete posmatra kao ličnost za šta je potrebno da može “da se spusti na nivo deteta” i “da razume potrebe deteta”. Posebna uloga oca jeste da bude uzor svom detetu. Tek ponegde (i to najčešće kao dodatak na glavni narativ) se javlja i narativ o ocu koji je odgovoran za obezbeđivanje osećaja sigurnosti unutar porodice. Prema mišljenju ispitanika ovaj narativ o dobrom ocu je u bliskoj vezi sa onim o rodnoj ravnopravnosti. Dobar otac je istovremeno i dobar suprug/partner, jer on ne beži od kuće i roditeljskih obaveza već nastoji da se uključi i “da preuzme sve poslova kao i majka”.

Sa druge strane loš otac je onaj koji predstavlja suprotnost dobrom. To je onaj otac koji nije ni fizički prisutan ili onaj koji nije uključen u poslove oko kuće i u proces odrastanja svoje dece. Na određeni način i uloga modernog hranioca porodice se percipira kao loš model oca, jer je neodgovoran otac „neko ko će da dođe s posla da digno noge na krevet, uzme novine i kaže ženo, spremaj ručak, uzmi dete, to je tvoj posao” (Filip). To je takođe otac koji nije u mogućnosti da se posveti emocionalno svojoj deci i supruzi. A kako Jovan ističe to je osoba koja je u roditeljstvo zalutala jer “je to onaj koji se ne oseća dobro u toj ulozi, koji jednostavno nema strpljenja, koji se ne trudi da radi na tome, koji ne može da prihvati ulogu roditelja, koji se kaje što je ušao u sve to”.

3.2.6. Odnos sa detetom

Odnos očeva sa svojom decom smo ispitivali kroz tri dimenzije: 1. prakse uključenosti u različite aspekte roditeljstva, 2. aspekti roditeljstva koji pružaju zadovoljstvo i 3. roditeljske frustracije i nezadovoljstva. S obzirom da je jedan od kriterijuma izbora ispitanika bio stepen uključenosti u obaveze oko dece, svi očevi su visoko uključeni kao ravnomerno raspodeljuju obaveze sa suprugom/partnerkom.

Istraživanja, kao što je navedeno, ukazuju na pozitivne efekte prisutnosti očeva u životima svoje dece, i to kako na razvoj dece, tako i na lični i razvoj partnerskog odnosa. Roditeljstvo se sastoji od različitih strategija i aktivnosti koje roditelji sprovode zarad optimalnog psiho-fizičkog razvoja svoje dece. Aktivnosti očeva i roditeljskog para smo prikazali kroz tri dimenzije: uključenost, dostupnost i odgovornost. Ove dimenzije podrazumevaju različite aspekte roditeljske uloge koje supružnici/partneri

dogovaraju/pregovaraju, organizuju između sebe i sa decom. I dok je u tradicionalnim kulturnim miljeima, kao i u modernom shvatanju roditeljskih uloga, dominirala uloga oca kao hranioca i moralnog uzora – onog kome su isključive ili dominantne uloge obezbeđivanje finansija i disciplinovanje deteta i pripremanje za spoljni svet, ovakve prakse se menjaju prodorom novih vrednosnih obrazaca i životnih stilova koji podrazumevaju rodnu ravnopravnost i novi senzibilitet muškaraca u odnosu prema deci.

Kao što ćemo u nastavku videti očevi veoma uključeni u najveći broj aktivnosti oko svog deteta i postoji relativno ujednačena raspodela između supružnika oko obaveza. Videćemo isto tako i da postoje izvesne diskrepancije između narativa roditeljske i supružničke ravnopravnosti i stvarnih praksi. Ove razlike nisu velike, ali su ipak značajne jer ukazuju da iako kod ove ne toliko zastupljene populacije očeva u Srbiji još uvek postoje izvesne prakse koje su relikv konteksta u kome žive odnosno specifičnog maskulinog kulturnog nasleđa.

Uključenost. Direktna briga. Iskazi očeva ukazuju da je direktna briga oko dece koja uključuje hranjenje, oblačenje, kupanje, stavljanje u krevet, odvođenje u vrtić i čitanje priča pred spavanje među supružnicima/partnerima relativno ujednačeno podeljena. Sumarno, oko trećine očeva i oko dve trećine majki preuzima na sebe nešto više obaveza direktne brige dok ih ostali parovi podjednako dele. Ove razlike su u učestalosti uključenosti a ne između učestvovanja i neučestvovanja i najčešće se odnose na to da neki od supružnika neku od obaveza obavlja svakodnevno a drugi nekoliko puta nedeljno. Hranjenje i oblačenje/povijanje je ili ravnopravno deljeno ili je majka nešto aktivnija, dok se očevi češće uključuju u ostale aktivnosti, a inicijativu preuzimaju od supruga prilikom odvođenja dece u vrtić. Ovde se mala razlika kod nekih parova pojavljuje kao način organizacije posla i roditeljstva jer ovi očevi češće odvoze i dovoze decu do vrtića na putu za posao. Ova razlika, kao i još nekoliko narednih (iako se ne pojavljuje njihovo tumačenje u narativima), može biti posledica nasleđa organizacije života u javnoj sferi, i uloga koje supružnici imaju u njoj. Jedan od okvira objašnjenja je da se neke supruge ređe uključuju u one uloge koje su bile tradicionalno muške, poput upravljanja automobilom, tako da se pregovori/dogovori oko raspodele domaćih obaveza prave na tradicionalnijim linijama.

Situacija je nešto drugačija kada je reč o aktivnostima koje je potrebno obaviti da bi se obezbedili optimalni uslovi za svakodnevno funkcionisanje deteta. Ove aktivnosti su repetitivne i ne zahtevaju interakciju sa detetom, poput čišćenja za decom, pranja odeće, spremanja obroka, peglanja i popravljanja dečijih igračaka. Iako ni u ovom slučaju razlike između supružnika nisu velike, one su konstantne, tako da majke učestalije obavljaju sve aktivnosti osim popravljanja igračaka. Najmanje deljene aktivnosti, odnosno one u koje se muškarci najređe uključuju su pranje i peglanje dečjih stvari u kojima dve trećine očeva ne participira uopšte. Ovakva podela aktivnosti može biti indikator postepenog ulaska muškaraca u *ženski svet*, i poslednje uporište maskuliniteta kao izraza dominacije da se odredi u koje poslove (ili koji posao) muškarac ne želi da se uključi. Ovakva strategija je i izraz procesa pregovaranja ili implicitne podele obaveza u kojoj je aranžman napravljen ustupcima oko drugih aktivnosti.

Igra i zajedničko provođenje vremena. Dalje, zajedničke aktivnosti sa decom, koje uključuju vežbanje, zajedničku kupovinu, gledanje filmova, šetnje, zajedničke obroke i igru, su uravnoteženije podeljene između supružnika. Očevi su uključeni na nekom nivou u sve aktivnosti a relativne razlike između supružnika su male. Ovo vreme ili svi zajednički provode kao porodica, ili se roditelji smenjuju u aktivnostima ostavljajući jedno drugom prostora za lične obaveze i autonomiju. Ove aktivnosti su već identifikovane kao one u kojima očevi u opštoj populaciji najčešće participiraju, tako da ne čudi egalitarnost ispitivane grupe. Ista je situacija i sa narednim nizom aktivnosti.

Komunikacija oba roditelja sa decom je intenzivnija i od zajedničkih aktivnosti. Oba roditelja su svakodnevno uključena u razgovor sa svojom decom o različitim temama i oba gotovo podjednako dostupna za detetova pitanja. Iako i ovde postoji u nekoliko slučajeva izraženija razmena između majke i deteta/dece, ona je prisutna u onim slučajevima kada radne obaveze ne dozvoljavaju očevima da budu prisutni svakodnevno u životima svoje dece, tako da se radi o malim razlikama u stepenu a ne u isključenosti oca iz komuniciranja.

Realitvno ujednačena podela sa izvesnim razlikama je prisutna kod roditelja kada je reč o aktivnostima koje su usmerene na razvoj deteta. Majke nešto češće vode decu na različite aktivnosti ili kod vršnjaka, češće detetu daju različita zaduženja unutar kuće čime

razvijaju radne navike i odgovornost dece, i nešto češće uče decu kako da rešavaju konkretne probleme. S druge strane, očevi nešto češće podstiču nezavisnot deteta, grde dete i pomažu im prilikom sticanja novih veština. Ostale aktivnosti, poput savetovanja, disciplinovanja, objašnjavanja detetu kulture svog i drugih naroda su podjednako zastupljene kod oba roditelja. I ove razlike kod nekih očeva predstvaljaju deo nasleđenih modela (rodnih uloga i njega i supruge) i/ili racionalnih strategija organizovanja roditeljstva.

Najniže razlike između supružnika kao i najintenzivniji odnos sa decom je zabeležen kod razmene emocija. Naime, očevi svakodnevno razmenjuju emocije sa decom tako što se grle, ljube, maze, golicaju, smeju, ohrabruju i hvale kada učine nešto.

Dostupnost. U nekim periodima tokom dana dete se samo igra i ne zahteva direktnu uključenost roditelja, ali i tada je potrebno da neko bude detetu dostupan. U dve trećine slučajeva su oba roditelja podjednako dostupna deci. U dva slučaja je otac dostupniji s obzirom da se radi o univerzitetskim radnicima koji nemaju fiksno radno vreme a njihove supruge rade, dok je u ostalim slučajevima majka nešto dostupnija za decu. Razloge za ove razlike možemo prepoznati direktno u radnim aranžmanima roditelja. S druge strane, iako se kod većine porodica radi o maloj deci, dostupnost za decu dok su na poslu, npr. kroz telefonsku komunikaciju, podjednako je raspoređena između roditelja. Dostupnost roditelja upućuje na visok stepen ravnopravnosti očeva i majki i visok stepen njihove fleksibilnosti.

Odgovornost. Nadgledanje deteta i briga o njegovom zdravlju i sigurnosti je roditeljima visoko na skali prioriteta i među njima ne postoje velike razlike u ukupnom preuzimanju obaveza. Očevi, kao i majke, često nadgedaju da li dete spava, da li gleda televizijski program ili je na internetu, da li je sredilo sobu, da li je sigurno okruženje u kome se dete nalazi unutar i van kuće. Majke nešto češće brinu o zdravstvenom stanju dece a očevi češće odvoze i dovoze decu sa raznih aktivnosti.

Kada je reč o aktivnostima koje podrazumevaju indirektnu brigu za decu, iako ih supružnici najčešće podjednako dele, majke su češće uključene u brigu o zdravstvenom stanju dece tako što zakazuju i vode dete na (redovne) preglede, obavljaju pozive za različite stvari za dete, dok očevi češće vode računa o administrativnim poslovima – oko pasoša, zdravstvene knjižice, dečijeg dodatka i različitih oblika plaćanja. Ova podela kod

nekih parova odgovara tradicionalnijoj podeli zaduženja, gde je majka češće povezana sa službama nege dok je otac sa institucijama države i finansijske odgovornosti.

Izvesne razlike se pojavljuju kod očeva koji su intenzivnije i manje intenzivno uključeni u planiranje i organizovanje kratkoročnih i dugoročnih aktivnosti u vezi sa detetom, od toga gde će provesti vikend, odmor, a kako dečiji rođendan, do planiranja obrazovanja i ušteđevine za budućnost. Supruge su češće uključene u planiranje dečijih rođendana i načina kako će kao porodica provesti vikend, dok kod ostalih aktivnosti postoji ujednačenija raspodela. Za ovu populaciju očeva je još uvek karakteristično da češće majkama prepuštaju da organizuju kratkoročne aktivnosti (odnosno sami se manje zanimaju za to) u vezi sa decom i porodicom kao i dečije proslave. Razlika u planiranju je između strateških i konjunktivnih planova i aktivnosti, gde iako su supruge na ravnopravnom nivou uključene u strateška pitanja, muškarci nisu na istom nivou uključeni u svakodnevna.

Jedan od razloga zašto se muškarci i dalje, mada ne u tako izraženoj meri, ne ravnaju sa svojim suprugama je i u tome što u javnoj sferi i dalje imaju više opcija i/ili više mogućnosti. Iako prisutna ideologija *novog očinstva* podrazumeva vrednosti rodne ravnopravnosti unutar domaćinstva, način izdržavanja porodice zavisi od onoga što se zbiva na tržištu rada. Polovina očeva u većoj meri doprinosi budžetu domaćinstva od svoje supruge dok je u polovini slučajeva situacija ujednačena. Da li će i kojoj meri ova činjenca imati reperkusije na odnose moći unutar porodične dijade, zavisi od okolnosti, ličnih osobina supružnika i drugih resursa koje supružnici poseduju.

Simetrija unutar partnerske dijade podrazumeva, kao što je sada evidentno, preispitivanje rodosti (roditeljskih) uloga sa obe strane, njihovo dekonstruisanje i brisanje rodni predznaka (roditeljskim) aktivnostima. Navedene aktivnosti uključuju postepeno preuzimanje onih uloga koje su ranije pripisivane suprotnom polu. Ovaj ulazak u nove aktivnosti se dešava i kod muškaraca i kod žena i nije završen proces, već podrazumeva ostatke koji su rodno određeni bilo na nivou identiteta bilo na nivou praksi. Prakse i normativi ne moraju nužno da se poklapaju, jer određene prakse mogu samo formalno podsećati na tradicionalne modele ali bez sadržaja (identiteta, narativa i sl.) koji bi ih podupirao.

Ovaj proces se odnosi na ono što autori nazivaju *undoing gender* (Deutch, 2007, Risman, 2009), odnosno stvaranje određenog polja neutralnosti koje ne podrazumeva rodne dispozicije aktera niti je u očima relevantnih drugih prepoznato kao takvo. Takve prakse otvaraju prostor dekonstrukcije kako maskulinih tako i femininih uloga a u konkretnim slučajevima se ispoljavaju kao roditeljske a ne kao majčinske i očinske obaveze, dužnosti i prakse. U istraživanoj grupi očeva je proces dekonstrukcije rodni uloga definitivno otišao dalje nego u opštoj populaciji, ali za istraživače i dalje ostavlja otvoreno tumačenje takvih praksi.⁷⁴

Intimnost

Narative o zadovoljstvima roditeljstva očevi formiraju oko tri zapleta. Prvi je centriran oko posmatranja i učestvovanja u razvoju deteta, drugi oko njegovog načina ispoljavanja karaktera i individualnosti i treći oko odnosa koji se formira sa detetom na emocionalnom i kognitivnom nivou.

Razvoj deteta sam po sebi roditeljima otkriva novi svet (ili stari a zaboravljeni), mogućnost doživljaja radosti nevinosti detinjstva i postepenog ovladavanja i upoznavanja sveta. Roditelji mogu da se kroz dete vrata u period detinjstva tako da odnos sa detetom otvara vrata roditeljstvu kao praksi nostalgičnog (Dženks, 2006). Pogled na dete, na njegov razvoj, fizički, psihički i kulturni, jedan je od retkih izvora učestvovanja u nesumnjivom progresu, i samim tim pronalaženja smisla egzistencije.

Kako Milan ističe da samo posmatranje deteta i kako ono odrasta jeste najbolja nagrada za njega, gde on postaje svestan da se "fizički i emotivni trud vraća i vidite da ono oseća i isto tako sa vama se menja u pozitivnom smislu." Nenad vidi radost roditeljstva u fizičkom, psihičkom i emocionalnom napredovanju svog deteta a posebno kada za svoju ulogu u tome dobije potvrdu stručnjaka, jer kako kaže:

Lepo je kad odeš posle dva-tri meseca kod pedijatra u savetovalište na pregled i kada se Milica smeje, i na nekom svom bebičkom jeziku priča, a onda je pedijatar pohvali i kaže, vidi se da se s njom priča, da se s njom

⁷⁴ Za potpuniji uvid bi bilo potrebno dodatno istraživanje, a poželjno bi bilo uključiti i perspektivu supruge/partnerke kao i zajednički pogled na podelu uloga.

radi, vidi se po njenom ponašanju. Znači, vidi se da je to dete s kojim se non-stop priča, s kojim se radi, s kojim se uživa, kojem se posvećuje pažnja. (Nenad)

Odrastanje deteta, njegov razvoj i roditeljska participacija u tom procesu dolazi kao nagrada očevima za mnoge neprospavane noći, za brigu, za pitanja da li su u pravu kada postupaju na određeni način.

Iskustvo *razvoja karaktera* njihovog deteta, njegove individualnosti i posebnosti ali i prepoznavanja sebe u deci očevi prepoznaju kao iskustva koja ih nesumnjivo ispunjavaju. Pogled na svet iz perspektive deteta otvara mogućnosti relativizacije (ili makar umanjenja) problema i rizika sa kojima se odrasli suočavaju. Kako Petar primećuje “njihov naivni, dečiji odgovor, koji ti kaže nešto tipa car je go, na način koji nije ciničan, to mi je najdragocenije od svega toga, to da vidiš neiskvarenu ljudskost”, čime se otvaraju nove mogućnosti posmatranja ljudi i sveta oko sebe. Očevi ističu da ih deca neretko oduševavaju nečim novim, ali ne samo tako što nauče nešto novo, već način na koji povezuju određene misli, i razvoja određenih pogleda na stvari oko sebe, kao i način razvoja njihove individualnosti i posebnih talenata.

Najlepše mi je što otkrivaš kakav je taj mali čovek. I vidiš kol'ko ima nečeg tvog, koliko ima nečeg od supruge ili partnerke, i kol'ko ima nešto svoje, što je petnaesta neka stvar. I zanimljivo je videti taj mali karakter koji pokušava da izbori svoje mesto. Lepo mi je kad me ponekad oduševi s nečim. Ja sam završio akademiju, dobar sam crtač, a Milenina majka je završila primenjenu, tako da dete definitivno zna da crta, a ja vidim da to nju mrzi samo tako. Nikad to ne forsiram. Međutim ume da me iznenadi, sedne i napravi neke crteže koji su buf... Ono, otprilike kao a zašto ti ovo ne radiš svaki dan. Ona kad se zainati može da napravi jako dobre stvari. To mi je zanimljivo. (Miljan)

Nekoliko interesantnih zapažanja proizilaze iz prethodnih citata. Prvi je da se individualnost i samostalnost deteta prepoznaju kao poželjne osobine što ukazuje na visok stepen demokratičnosti u odnosu sa detetom. Drugi da se dečija perspektiva na svet uzima kao relevantna u komunikaciji (i kao legitiman pogled na svet) i treći da izvor zadovoljstva dolazi iz činjenice da očevi prepoznaju i sebe u detetu čime je njihov auloga u “stvaranju” ovog bića (bilo genetska bilo društvena) još značajnija.

Svi očevi ističu da je ljubav, *emocionalna razmena i komunikacija* sa decom nešto što su nezamenljiva iskustva koje ih obogaćuju. Emocionalna razmena predstavlja jedan od najznačajnijih benefita koje otac dobija iz iskustva sa decom. Dušan ističe da ima potrebu da “mu najmanje dvadeset puta danas kažem da ga volim. Da ga dvesta, na znam kol'ko više, puta poljubim. Dakle, ljubav prema njemu, naravno, briga, posvećenost”, a na sličan način i Danijel govori o tome šta je najlepše u njegovom roditeljstvu: “lepi trenuci su svi koje provodim sa njom, njen osmeh, njena ljubav prema meni i ljubav prema drugim ljudima prema kojima je ona slobodna i opuštena.” Iako postoje moment kada nije lako biti roditelj, radosti komunikacije sa decom, opravdavaju sve napore i rizike sa kojima se suočavaju.

Frustracije

Ono što je izvor zadovoljstva za očeve ima i svoju drugu stranu, frustrirajuću. Na sličan način kao kada govore o lepim stranama roditeljstva očevi formiraju narative i o nezadovoljstvima i frustracijama koje se generišu kroz ove prakse. Dva šira zapleta se izdvajaju, prvi kao fokus na razvojne faze deteta koje podrazumevaju visok stepen centriranosti deteta oko svojih potreba, i drugi kao zahteve roditeljstva koje vremenski i organizaciono nije lako uskladiti sa ostalim sferama života.

Ulazak u ovu ulogu za muškarca je kao što smo videli daleko manje od njihovih supruga bio ulazak u nešto za šta su bili pripremljeni ili makar imali ideju da znaju sa kakvim izazovima se suočavaju. Odrastanje deteta nosi sa sobom suočavanje i sa njegovim fizičkim, psihičkim i emocionalnim razvojnim fazama koje nije lako ni prepoznati a još manje se adekvatno u svim situacijama nositi sa njihovim ispoljavanjima. Filip vidi da je ispoljavanje karaktera njegove ćerke istovremeno i lepo i frustrirajuće jer nije lako razumeti šta dete hoće i zbog čega npr. “kad je zamoliš za nešto a ona kaže da neće, to je meni stvarno frustrirajuće. Kad kažem obući čizme, a ona kaže neću čizme, 'oću patike. Onda je lepo s jedne strane što znaš da ima svoj stav, a s druge strane frustrirajuće zato što te ne sluša, gde ti pokušaš da razumeš šta to u stvari ona izražava.” Slično, i drugi očevi se osećaju bespomoćno u mnogim situacijama jer nemaju odgovore u svakom trenutku na sve

razvojne potrebe deteta, tako Darko kao otac koji radi na univerzitetu i većim delom tokom sedmice provodi sa detetom kaže da je "frustrirajuće nesposobnost malog deteta da se decentrira, jer malo dete hoće sad i hoće sve, i u stvari, najveća je frustracija je izboriti se sa njenim razvojem ličnosti koji tek kreće da se dešava, i u stvari, kako odgovoriti na te izazove, pogotovo jer se često dešava da ja sam vaspitavam dete u toku nedelje." Miljan se seća da mu je odsustvo komunikacije koju je očekivao u jednom periodu sa detetom bilo zaista teško jer kako navodi "bilo je frustrirajuće kad je bila manja, pa me jedno vreme uopšte nije fermala ni tri posto. To mi je bilo kao teško."

Drugi zvor frustracija potiče od direktnih rizika sa kojima se deca suočavaju u ovom periodu a to su različite bolesti kojima mogu biti izložena. Briga da li su kao roditelji bili dovoljno oprezni, da li su učinili sve da dete ne dovedu u opasnost ili obezbedili adekvatne uslove da budu zdrava je prisutna kod većine očeva. Neretko je prisutan i osećaj krivice kada se dete razboli jer kako to Miloš oseća da kao roditelj možete da "imate grižu savesti i sami sebe optužujete ako se dete razboli. Aha nisam je dobro obukao, zašto sam je izveo sa tankim džemperićem, zato se i razbolela, ja sam kriv i tako neke stvari. Zbog toga možete da se loše osećate." Razlog za sličan osećaj bespomoćnosti može da dođe i iz neadekvatnih odgovora institucija u sličnim situacijama koje roditelje ostavljaju same sebi. Kada je Lukina ćerka bila bolesna on se seća da " ne možeš da dođeš na red kod doktora za ultrazvuk za nju. Ne možeš da uradiš pola stvari. Ne možeš da nađeš vakcine. Sve je to bilo frustrirajuće. Ono što ne možeš da uradiš za njih a trebalo bi jer si ti otac, majka. Sad hoćeš da uradiš a ne možeš. To je najveća frustracija. I onda ona ne spava noću i sve ti to bude strašno." Visok stepen zabrinutosti za dete svakako predstavlja okvir odgovornosti i uključenosti ovih očeva u različite aspekte dečijeg života. Kao i kod drugih aktivnosti i u ovim narativima se pojavljuju i kao individue i kao par – *mi*, sa suprugom/partnerkom.

Intervjuisani očevi su prisutni u gotovo svim aktivnostima oko dece i u sumi relativno podjednako dele roditeljske obaveze sa suprugom/partnerkom. Razlike, iako ne visoko izražene, se još uvek pojavljuju oko određenih aktivnosti poput repetitivnih, kratkoročno organizacionih i nekih aspekata brige, u koje se očevi (iako ne svi u uzorku) u nešto manjoj meri uključuju. Ova razlika ne mora da predstavlja nužno izvor moći, s obzirom da su u sva strateška odlučivanja uključeni podjednako sa suprugama, već izvor

tek postepenog uključivanja u sve aspekte roditeljstva i recidiv maskulinog identiteta kao uspostavljanja simboličke granice da se odredi koji poslovi nisu za njega.

Izvori zadovoljstva i nezadovoljstva i njihova tumačenja ukazuju da su očevi kognitivno, emocionalno i fizički veoma zainteresovani za razvoj dece. Njima pristupaju sa namerom da prate i razumeju šta se dešava tokom njihovog odrastanja i sazrevanja svesni da se i oni sami menjaju tokom tog procesa. Zahtevi roditeljstva koji nisu mali i traže vreme, energiju i različita usklađivanja su u svakom slučaju u narativima, vide kao neophodni za adekvatan razvoj deteta ali i kao izvor sopstvenog zadovoljstva, uz sve ograde i isticanje napora koji se ulaže tokom tog procesa. Upućenost na svet dece, uključenost u njihov život predstavlja i izvor uspostavljanja odnosa koji ima mogućnost da traje, koji ima izgled postojanosti na duže staze u svetu u kome su uloge promenljive, odnosi, čak i oni bliski, nedovoljno postojani a javni statusi neizvesni.

3.2.7 Odnos sa suprugom/partnerkom

3.2.7.1 Donošenje odluke o rađanju

Donošenje odluke o rađanju deteta retko kad predstavlja jednostrani čin jednog supružnika/partnera. U tradicionalnim društvima se dobijanje potomstva podrazumeva činom stupanja u brak, a u savremenim društvima uticaj muškarca ili žene na tu odluku zavisi od spleta kulturoloških, relacionih i psiholoških faktora.⁷⁵ *Novo očinstvo* podrazumeva i *novo* partnerstvo. Za razliku od supružničkih odnosa (pred)moderne koji su u visokoj meri određeni jasnom podelom rodnih uloga, kontekst savremenog društva⁷⁶ podrazumeva specifičnu dinamiku pregovaranja, dogovora, fleksivnosti, odnosno veći stepen fleksibilnosti u odnosima i posmatranje partnera kao osobe sa njenim specifičnim sklopom ideja, želja, aspiracija a manje kroz određenu ulogu, koja je izraz manje više jasnog kulturno definisanog skupa očekivanja.

⁷⁵ Više o modalitetima odlučivanja o rađanju videti u Blagojević 1997, Rajković, Tomanović, Bobić.

⁷⁶ Za određeni broj ljudi, s obzirom da možemo govoriti o ljudima koji žive u istom istorijskom periodu ali nisu savremenici u smislu kulturnih obrazaca.

Zajedničko planiranje. Za veći broj očeva je odluka o rađanju bila deo zajedničke vizije budućnosti, a sama trudnoća je bila deo zajedničkih planova partnera. U najvećem broju slučajeva se radilo o dugogodišnjim i stabilnim vezama gde se dolazak deteta video kao *prirodan* i očekivani nastavak zajedničkog života. Do odluke o rađanju je najčešće dolazilo kroz razgovore sa partnerkom/suprugom; razgovor je vođen u *duhu* preispitivanja da li postoje zajedničke želje u tom pravcu. Najčešći narativi koji opisuju kako je do te odluke došlo su *stekli su se uslovi, međusobno usaglašavanje i spontanost.*

Stekli su se uslovi. Prvim narativom očevi ukazuju da je do konkretnijeg planiranja došlo kada su se stekli materijalni i organizacioni uslovi da uđu u ulogu roditelja. Najčešću uslovi su završetak školovanja i zaposlenje kao neophodni za finansijsku autonomiju.

Pa vrlo proračunato. Pogledali smo se i rekli – imamo sad posao i želimo dete. Imamo gde da ga držimo, imamo stan. I to je bilo odlučujuće. Tako da je bilo baš proračunato. (Tomislav)

Međusobno usaglašavanje U drugom narativu muškarci ističu da je do odluke došlo usaglašavanjem njihove i tranzicione putanje partnerke/supruge. Kod nekih je postojala usaglašenost u aspiracijama i planovima i u tom slučaju su one samo osveščene kroz razgovore, ali ukoliko su postojale izvesne razlike, partneri su zajedno odlučivali o uvremenjavanju roditeljstva .

Pa, u neku ruku, da. Planirali smo da imamo dete ali nismo lovili ono kalendarski. Došlo je do nekog konsenzusa sad bi to bilo okej, moramo da računamo i u odnosu na naše karijere, i na naš kalendar, što kasnije to teže. Oboje smo stigli do tog nekog postdiplomskog nivoa i sada možemo, bilo je nekako najlogičnije da dobijemo dete i da tu karijera najmanje trpi. Karijera je bitna kao izvor prihoda ne zbog nekog ličnog osećaja, makar meni, ono...

D: Jeste li razgovarali o tome pre?

O: Pa, jesmo, jesmo... Tad je bilo nekih otpora, oboje smo gledali to i sa stanovišta našeg posla i daljeg stručnog usavršavanja, s jedne strane, s druge strane, nivo prihoda je bio u pitanju zbog nesigurnosti, prvenstveno zbog mog posla koji je tako od projekta do projekta, Jovanin posao je takav da zavisi od toga postignuća da li će se radno mesto održati. U tom smislu je to jurenje doktorata važan uslov ne bi li se taj posao kao izvor stalnih prihoda održao. (Nebojša)

Pa, ja sam već davno i završio fakultet i počeo da radim, i onog trenutka kada je ona završila fakultet, mi smo odmah planirali, zakazali venčanje, i planirali da dobijemo dete, i posle pet-šest meseci već smo saznali da je Milica na putu. (Nenad)

Spontano. Treći narativ ukazuje na spontanost razvoja događaja u vezi i odsustvo jasnih planova o dobijanju deteta. Najčešće nakon nekoliko godina veze i usaglašenosti oko ostalih stvari među partnerima se ideja o detetu javila kao prihvatljiva ali nije postala i strateški deo planiranja budućnosti, u smislu anticipacije konkretnih perioda kada bi to za njih i za dete bilo optimalno.

U suštini, jesmo. Ili, nismo vodili računa namenski. Kako bude. Nismo gledali da se venčamo, 'ajd svadba pa onda ako budu deca. (Luka)

Pa, jednostavno, priča je došla sama po sebi. Nije bilo ono, kao, na sat, tri godine smo u vezi, pa je sad prekretnica da moramo to da uradimo. Nisamo nikad to pominjali, u smislu, e, sad, to mora, sad je dete, sad je stan... Jednostavno bili smo okej, desi se, okej, ne desi se, desiće se. Nismo tempirali, ali razgovarali smo najnormalnije, složili smo se, rekli da, dete, naravno, idemo. (Filip)

I da i ne... Bilo je ono ako se desi, desilo se. Ako se ne desi, bože moj... Ne znam da l' nas dvoje imamo neke planove. Nije bilo ono, e sad ćemo da pravimo dete. (Miljan)

Nismo planirali. Za manji broj očeva odluka o dobijanju deteta nije bila deo njihovih trenutnih ili životnih ličnih planova, a nije po njihovom svedočenju bila naročito značajna ni za njihove partnerke. Sama trudnoća je ta koja je pred partnere postavila pitanje o roditeljstvu. Za Dejana i Nemanju je očinstvo postalo opcija tek sa saznanjem o trudnoći. U prvom slučaju, s obzirom na stil života koji su supružnici imali, i koji je podrazumevao intenzivan i poslovni, partnerski i privatni život, nova situacija je postavila nove opcije za budućnost. U drugom slučaju planovi nisu postojali s obzirom na nezavršenost prethodnih koraka tranzicije (obrazovanja).

Bio sam zbunjen... Mi smo se brzo odlučili za dete. To je novo, pa smo bili malo zbunjeni. Nikad nismo ni pričali o tome, što je malo čudno jer smo već bili u tim godinama. I to se desilo tako slučajno i onda smo se bukvalno za deset-petnaest minuta dogovorili. To što je dolazilo bilo je

novo za nas pa smo tako bili... Mi nismo ljudi koji su, apriori morali da imaju decu. (Dejan)

Za Davida je postojala čak ideja da nikad ne bude roditelj usled iskustava koje je sam imao sa svojim biološkim ocem. U sva tri slučaja do odluke o rađanju se došlo kroz razgovor sa partnerkom, a kvalitet odnosa se javlja kao značajan činilac u odluci da se u ovakvu životnu *avanturu* upuste.

Ova odluka pokazuje nekoliko interesantnih tendencija u zavisnosti od nekih sociodemografskih osobina očeva. Češće su očevi u braku planirali porodicu od onih koji su u kohabitacijama, što je i očekivano s obzirom na formalni karakter partnerske veze u kojoj se nalaze. Istraživanja (Bobić, 2003) inače pokazuju da se kohabitacija često vidi kao pripremna faza za brak tako da i ne podrazumeva model sa jasnom strukturom faza koje vode ka porodici bez braka, što nas upućuje na veći značaj situacionih faktora prilikom formiranja porodice. Oni koji žive u Beogradu u manjoj meri od onih u drugim gradovima a posebno od onih u manjim (gde su oba oca isključivo planski došli do sadašnjeg statusa) su planirali porodicu kao i oni sa visokim obrazovanjem od onih sa srednjim obrazovanjem. Da radni angažman možda ima i u ovim slučajevima značajan efekat upućuje nas tendencija da su očevi zaposleni u javnim preduzećima češće planirali porodicu od onih u privatnim kompanijama. Sigurnost posla i prihoda kao i viši stepen izvesnosti u planiranju vremena može predstavljati značajan okvir donošenja odluke o roditeljstvu i za očeve u našem istraživanju.

3.2.7.2 Intimnost (promene pre i tokom roditeljstva)

Studije ukazuju da sa tranzicijom u roditeljstvo dolazi do opadanja zadovoljstva u braku/partnerstvu i da je načešći uzrok tome tradicionalizacija rodnih uloga (Chin Yuan, Doherty, 2007; Bobić, 2003). Posle porođaja, muškarci najčešće više vremena posvećuju poslu i zarađivanju, dok žene u većoj meri brinu o deci i domaćinstvu. Ovakva podela rada, dovodi ne samo do rasta napetosti usled percepcije neravnomernog opterećenja, već i usled sve manje vremena za komunikaciju i intimnost supružnika/partnera. Istraživanja pokazuju vezu između stepena uključenja oca/supružnika u roditeljske i domaće obaveze i

zadovoljstva partnerstvom. Onda kada je suprug (otac) zadovoljan bračnim životom, on će više vremena provoditi kod kuće, preuzimati roditeljske obaveze oko dece, i to ne isključivo zbog ispunjavanja roditeljskih dužnosti, već i zbog toga što na taj način iskazuje i potvrđuje intimnost i zajedništvo sa suprugom/partnerkom (Chin Yuan, Doherty, 2007: 90). U tom smislu, značajan aspekt roditeljstva jeste kvalitet partnerstva. Da bismo prepoznali subjektivne precepcije ovog odnosa pitali smo ispitanike kako bi opisali odnos sa suprugom/partnerkom, da li se i kako on menjao tokom vremena (naročito posle rođenja deteta), šta bi oni u tom odnosu promenili, oko čega dolazi do nesuglasica i kako ih oni rešavaju.

Očevi svoj odnos sa suprugom/partnerkom percipiraju (i/ili predstavljaju) kao veoma blizak i intiman odnos. Unutar porodice (na osnovu utisaka, zbog granica koje postavlja metod istraživanja) postoji visok stepen fleksibilnosti i *regulacija distance* koja podrazumeva relativno visok stepen autonomije članova od porodice porekla i visok stepen intimnosti unutar vlastite porodice. Intimnost najčešće opisuju kao svakodnevnu razmenu mišljenja, iskustava, dilema, emocija, ali i dubinsko međusobno poznavanje karaktera, potreba, želja, planova i sl. Na primer Filip smatra da njegova supruga ne treba da “bude žena” u tradicionalnom smislu podela uloga unutar bračne dijade, ”nego da bude drugar, saborac, ljubavnica”. Kako dalje ističe “toliko smo zajedno da tačno znam i kako diše, i razumem svaki potez, svaki pokret.” Ostali očevi svoj odnos opisuju kao odnos razumevanja i slaganja.

Mislim da je stvar u toj vezi postizanje međusobnog razumevanja kad ko može šta da uradi ili ne može. To ti je ono neverbalno komuniciranje praktično... Ali eto, mislim da nam sad dobro ide. (Tomislav)

Kao brat i sestra, kao cimeri (smeh). Pa naravno, da smo bliži, i te kako. Nekako se saživite bukvalno. Što kažu ljudi – istina je kad posle nekog vremena postanete kao brat i sestra, tako se dobro poznajete (Nemanja).

Intimnost se vidi kao bliskost kojoj nije potrebno potvrđivanje kroz rituale, već svakodnevno usklađivanje i pažljivost i osećaji koji povezuju partnere.

...da joj kupim ružu... ne, jednostavno dobro nam je zajedno. Planiramo stvari zajedno, tako da nam je generalno dobro. To su te neke male stvari koje ti radiš tokom dana i bitna je ta neka povezanost. (Jovan)

Veoma čest narativ je deljenje dilema i problema koji su generisani van porodičnog okvira. Mogućnost da sa suprugom/partnerkom podele ono što im se dešavalo van kuće, kao i da saslušaju njene probleme predstavlja bitnu dimenziju njihovog zajedničkog života.

D: Koliko često razgovarate, ali o ličnim problemima, o dilemama?

O: Često. Pa, skoro svaki dan. Pogotovo sad gde ja hoću da menjam posao, ona je potpuno upućena u tu priču. Moje nezadovoljstvo koje donosim s posla, utiče na kuću, naravno. I naravno, da je bolje da taj razgovor postoji da se vidi o čemu se radi. (Dragan)

Očevi kvalitet odnosa vide i u načinu rešavanja nesuglasica i konflikata, koje percipiraju kao normalna ispoljavanja različitosti, ali naglašavaju i značaj njihovog prevazilaženja kroz fleksibilnost, dogovor i razumevanje. U skladu sa prethodnim narativom i ovde partnerski odnos ima mogućnost kanalisanja/praznjenja određenih nezadovoljstava koji nisu nužno generisani unutar partnerske dijade.

Nesuglasice su na svakodnevnom nivou. Prosto to je normalno. To su neke stvari koje su svakodnevnne i može se reći banalne za neki dublji odnos i za odnos među nama. (Milan)

Uglavnom nesuglasice proizilaze iz nervoze zato što čovek nije spavao dovoljno, pa reaguje nervoznije na nešto na šta ne bi trebalo da reaguje, pa mu smeta nešto što ne bi trebalo da mu smeta, i tako... Uglavnom su to neke sitnice dnevne, neke tekuće stvari, i uglavnom i mi shvatamo u tom momentu kada se one kažu, da je to pogrešno. Jednostavno, svesni smo toga. Nema nekih radikalnih nesuglasica koje bi uticale na život u suštini. (Jovan)

Svi očevi ističu da je roditeljstvo uticalo na njihov odnos sa suprugom/partnerkom. U njihovim narativima se izdvaja nekoliko zapleta: *dublji odnos i viši stepen razumevanja, manje vremena za oboje (i društveni život), neophodnost fleksibilnosti*. Prvi se odnosi na iskustvo svih očeva da je nova životna faza donela nove izazove i neophodnost međusobnog prilagođavanja. Očevi svedoče da je ovaj period podrazumevao konflikte, impulsivnost usled frustracije koju nosi nedovoljno poznavanje nove uloge i neophodnosti da se dotadašnji način života promeni. Međutim, kao najčešći rezultat tog prilagođavanja oni ističu dublji i iskreniji odnos sa partnerom.

Mogao bih da kažem da smo sada bliskiji ali na jednom dubljem nivou. Odnos postaje sve dublji i dublji. Bili smo klinci koji su se voleli, sad se sve to usložilo zapravo, i naša ljubav je sada drugačija nego što je bila pre sedam godina. Mnogo je sve složenije. (Miljan)

Bliži smo nego što smo bili na samom početku. Više se znamo, bolje se znamo. Već mislim da znam šta bi ko mislio u kom trenutku, svejedno pozitivno ili negativno, pa onda nekako se usaglašavamo. (Dušan)

Mislim da se unapredio, da se poboljšao. Ne mogu da kažem da mi je bilo, ne znam, mnogo lošije ranije, ali smo sad kompletniji. Na jedan način vidimo jedno drugo i u tom roditeljskom smislu. Nama je to već postala rutina, ali mislim da nam je bolje. (Tomislav)

S vremenom sve više učvršćivali naš odnos, jer mi smo desetak godina bili zajedno, a već smo sedam-osam godina živeli zajedno pre nego što se Milica rodila. Naravno, kao i u svakoj vezi, bilo je tu uspona i padova, ali nije bilo nekih preispitivanja, nedoumica. I zahvaljujući roditeljstvu došlo je do dodatnog učvršćenja. (Nenad)

Očevi prepoznaju, da je odnos postao *kompleksniji, dublji, čvršći, kompletniji, usaglašeniji* u odnosu na period zabavljanja. Usled odgovornosti ne samo prema sebi, već i prema drugim osobama (supružniku i detetu) došlo je do intenzivnije saradnje, boljeg upoznavanja i razumevanja što je rezultiralo i višim stepenom intimnosti. Očevi, kao što se iz njihovih izvoda vidi, ne pružaju puno detalja i ne opisuju preciznije (kroz neke primere) u čemu se sve ta promena ogleda, već najčešće sumiraju utiske na jednom apstraktnijem nivou.

Iako je odnos postao *dublji i intimniji* put do njega je neretko podrazumevao krizne situacije nakon rođenja deteta. Prilagođavanje dnevnim ritmovima novog člana porodice, raspodela obaveza u kući i van nje kao i usaglašavanje porodičnog, poslovnog i privatnog života dovodi do pada zadovoljstva, povećanja anksioznosti i do potencijalnih sukoba između supružnika/partnera.

Mislim i da smo možda bili manje bliski u tom nekom prvom periodu po dobijanju deteta, prvih nekoliko meseci, dok se nismo adaptirali na tu jednu novu situaciju. U početku nam je bilo teže da razumemo jedno drugo, prosto zato što smo fizički bili iscrpljeni. I zbog toga smo možda bili impulsivniji, imali neke razmirice koje do tada nismo imali, ali posle pet-šest meseci to je potpuno nestalo. Sada je odnos možda i kvalitetniji u tom nekom smislu privrženosti, možda i zato što sad imamo još jedan zajednički interes, zajednički cilj. (Milan)

Imali smo neku vrstu male krize kada se dete rodilo, recimo, prvih godinu i po dana. U dobroj meri nam je poremetila neki eko-sistem koji smo mi do

tada imali, i trebalo je neko vreme da se mi priviknemo, u stvari, da prihvatimo pomeranje nekih naših prioriteta na niže pozicije. Ali već negde oko druge godine, kada je mala već krenula da bude razumnija i spremnija da se i ona prilagodi i našim željama i težnjama, tad je već bilo lakše. Znači, blizak nam je odnos, značajno ga je to dete promenilo i učinilo da, u stvari, odnos evoluirao, da nismo više samo odgovorni jedno prema drugom, nego da smo i odgovorni prema nekom trećem. (Darko)

Neki očevi ističu da je prevazilaženje izazova (fizičkih, mentalnih i organizacionih) koje je dolazak deteta doneo, dodatno učvrstio njihove veze. Oni nedvosmisleno potvrđuju da je dolazak deteta postavio nove prioritete i nove ciljeve, koji su u daleko većoj meri bili zajednički, deljeni, te samim tim i izvor zajedništva i intimnosti. U skladu sa percipiranjem promene kao nečeg *prirodnog* i u skladu sa novom fazom života, postoji značajno razvijena svest o neophodnosti fleksibilnosti u odnosima. Ona se prvenstveno odnosi na stavove i načine preagovanja. Očevi često ističu da je roditeljstvo učinilo da postanu osetljiviji na potrebe svoje supruge.

Svi se mi menjamo kroz brak. Svaka sledeća godina sa nekim, donosi neke izazove. Ne smeju se ljudi zakucati, ja sam takav pa sam takav i kao baš me briga. Neke stvari se moraju menjati i uvek se moraju menjati. Meni bi bilo nenormalno da mi supruga svake godine kaže, e super je, ja ništa ne bih menjala. Ma koliko idealna situacija bila, kad dođeš do onog momenta ja ništa ne bih menjao, lažeš ili sebe ili partnera. (Dragan)

Da se u uzorku naših očeva izdvaja obrazac u kome partnerski odnos podrazumeva visok stepen poštovanja autonomije i individualnosti članova pokazuju već navedeni stavovi o shvatanju individualnosti deteta ali i poštovanje individualnih potreba partnerke/supruge. Svi očevi navode da podržavaju suprugu u onome što ona nastoji da radi u svojoj profesiji kao i potrebe koje ima tokom slobodnog vremena. Očevi redovno preuzimaju obaveze u kući i oko dece kada njihove supruge/partnerke idu na sportske ili hobi aktivnosti, ili kada se samostalno viđaju sa prijateljima. Oko aranžmana samostalnog korišćenja slobodnog vremena (i oca i majke) najčešće postoje dogovori koji predstavljaju izraz prihvatanja individualnosti drugog i podrška istoj. Ovakva dinamika se najčešće tumači kao dodatni izvor poverenja i intimnosti, a ne distance između partnera.

Supruga ima neke prijateljice sa fakulteta, i sad neke iz firme. Vidi se sa njima, ali to nije na nekoj redovnoj bazi. Vikendom se vidi sa njima, ali to je tipa na mesečnom nivou. ... Meni je to potpuno zdravo da se ja čak trudim

da ona izlazi više. Zdravo je za čoveka da ima neki ventil. Čovek kad izade i kad se vidi sa nekim, jednostavno se izduva i onda ima više strpljenja za decu. (Jovan)

Kao posebno značajno saznanje se izdvaja *nezagarantovanost* odnosa, odnosno mogućnost disolucije braka/partnerstva i porodice ukoliko se na njemu ne radi. Svi očevi su veoma svesni značaja održavanja partnerstva za dobre odnose unutar porodice i ovaj narativ je veoma razvijen kod većine očeva. Ova osobina kod muškaraca ukazuje na promenu koja se pomerila od značaja uloga ka dinamici ličnosti u odnosima, te izražava karakteristike kasno modernih stilova života. Ovaj stil života podrazumeva napetost između individualnosti i zajedničkog života i stalno pomeranje ravnoteže i balansiranje između ova dva pola. Kao što Miljan primećuje osvrćući se na činjenicu da se mnogi parovi rastave ili razvedu čak iako imaju decu:

Ta opasnost je tu, ona stoji pred vratima. Na porodici mora da se radi konstantno. Prvo je ubija ova dosadna svakodnevica, jer to je, u principu, odnos između muškarca i žene. Svakodnevica je ta koja uništava odnose zapravo. Iz te perspektive to treba držati na okupu i starati se, brinuti se, zapravo. I brinuti se o detetu i brinuti se da to nekako ostane na okupu. (Miljan)

Mislim da imamo normalan odnos, pričamo o svemu, pa čak i o nekim emotivnim sumnjama. Svi smo svedoci da današnji brakovi, nažalost, ne opstaju. Deca nisu garant da će brak opstati. Supružnici bi trebalo da rade na tom braku. Imamo pitanja i sumnje, i naglas komentarišemo šta, kako, šta ako se nama to desi, nije nemoguće. Ne želim da budem optimista već realista. I šta bi onda bilo najbolje za decu, a šta bi bilo najbolje za nas. Mislim da imamo dosta otvoren odnos I da možemo o svemu da pričamo. (Miloš)

Oboje smo okrenuti detetu. Znači, izgubi se intimnost u toj meri koja je postojala pre. Jednostavno to dete je tu. To je prirodni proces. Okej, svestan si da će neki deo intimnosti da se izgubi, ali ne sme da se izgubi skroz. Jer, onda ispada da vam je dete jedina zajednička stvar, što nije dobro. Na tome, na intimnosti treba raditi. Gledam te neke parove, okrenuti su samo detetu, i taj nedostatak intimnosti ih je udaljio, postaju sve odaljeniji. (Dragan)

Kad se dete rodi, opet treba ljubomorno čuvati vezu, ono, može veza da bude i ugrožena, s druge strane može da bude i dobra veza. Ali šta je veza. Činjenica što dvoje dobiju dete pa ostanu zajedno zbog tog deteta, a to

ostane onako prazna ljuštura, i to je isto loša stvar, jednostavno veza treba da postoji nezavisno od ijedne od tih stvari. (Petar)

Ja imam dva iskustva braka. Prvo iskustvo je da čovek nekako gubi kontakt. Ali to je prevashodno zato što smo bili mladi, nismo znali, nismo primetili da se to događa i tu čovek nekako gubi kontakt, i onda se cela stvar raspada. I vrlo lako se čovek predaje tome da nema vremena, da mu je vreme pojedeno, da teme kojima se bavi s partnerom su dete i teme koje se tiču deteta. A sad u drugom pokušaju, mislim da se mi dosta trudimo, da to vreme koje imamo intezivnije i korisnije iskoristimo. Čovek uvek ima vremena, samo je pitanje kako to vreme rasporedi. (Slobodan)

Ali kada ostanemo sami, uživamo u svakom momentu. Evo, sad smo 5 dana ostavili decu na selu i procvetali. Ja mislim da je vrlo bitno negovati taj period pre, znači da se posvetiš partneru. Nije sad da se završio tvoj bračni život i da sad više nema toga, jer ako je tako, onda će sve potpuno da pukne. Znači, treba da se neguje i jedno i drugo. (Nemanja)

Svakodnevni ritmovi i obaveze, koje neretko rezultiraju iscrpljenošću i brigom, smanjuju osetljivost na emocionalne i socijalne potrebe partnera. Supružnici smatraju da je neophodno biti svestan toga i ne zapostaviti tu dimenziju života i porodice. Miloš ide čak i dalje i sa svojom parterkom je osvestio i mogućnost rastave u budućnosti. Iz navedenog citata vidimo i visok stepen emocionalne i funkcionalne refleksivnosti supružnika. Izvor saznanja o neophodnosti rada na partnerstvu dolazi kako iz ličnog iskustva sa sadašnjom partnerkom, tako i u slučaju Slobodan iz njegovog prvog braka gde je naknadno prepoznao ovaj problem ili kao kod Dragana koji isključivu upućenost na dete i zapostavljanje partnerstva vidi kod drugih parova.

Iako je održavanje partnerstva veliki izazov usled višestruke opterećenosti supružnika, po svedočenju očeva, postoji međusobno razumevanje ukoliko partneri ne uspevaju u željenoj meri da se posvete jedno drugom. Ipak, dobar deo njih uspeva da pronađe (dovoljno ili makar malo) vremena da održi partnerski odnos vitalnim. Dve su najčešće strategije dolaženja do svog *partnerskog* vremena. Prva je pomoć oko čuvanja dece od strane roditelja, a druga je u vidu plaćenih dadilja.

Nekad dete ostane kod babe i dede, mi odemo na koncert, u bioskop ili tako nešto... Za to se uvek nađe vremena, to se dogovorimo. Dođu baba, deda, da je pričuvaju dva-tri sata. (Filip)

S vremena na vreme da ostavimo Maju kod mojih da spava. Ostavimo je petkom, i izađemo petkom uveče. Tako po jedan ili dva dana ostane kod mojih. (Miljan)

Uspevamo to i da ostvarimo tako što su njeni roditelji ovde i oni preuzmu barem jednom nedeljno brigu o detetu na par sati. I tada mi radimo neke stvari koje smo ranije radili, recimo, sednemo u kafić, pričamo neobavezno, čitamo novine zajedno. Znači taj intiman odnos koji nam pričinjava veliko zadovoljstvo, uspevamo da ostvarimo. Mislim da je važno da se to ostvari, i na svu sreću. mi to možemo. (Milan)

Da. Pa, recimo, svaki vikend, ili svaki drugi vikend, supruga i ja imamo po jedan dan slobodno, kada dete ode kod prababe ili kod dede. A na svakih šest do sedam nedelja ona ode na tri-četiri dana kod ove druge babe i dede, što mi uglavnom iskoristimo da odemo na neko kraće putovanje ili da ovde poobavljamo neke stvari. (Darko)

Mogućnost pomoći svojih roditelja varira od nekoliko sati dnevno ili nedeljno do nekoliko dana kada je to potrebno. Značajno je da ova pomoć nije tražena usled nemogućnosti organizovanja roditeljske brige, već isključivo sa ciljem rada na, i uživanja u, partnerstvu. Značaj ovog vremena i pomoći koja dolazi od roditelja jasno eksplicira Milan. Ovi obrasci odnosa su češći kod onih parova koji žive u istom mestu sa roditeljima kao i kod onih čija su deca nešto velika. Prva osobina predstavlja uslov stepena i načina pomoći koja se dobija od roditelja, dok druga upućuje na tendenciju da roditelji češće ostavljaju veliku decu svojim roditeljima na čuvanje, kada su nešto manje zahtevna u smislu nege. Oni očevi koji iz različitih razloga nemaju ovu vrstu pomoći na raspolaganju, prepoznaju nedovoljno samostalnog/zajedničkog vremena sa partnerkom kao potencijalni problem.

Promenio se dosta. Dosadimo jedno drugom. Ona je stalno s decom. Moj luft je posao. Odem tamo ispričam se malo s ljudima. Ona je vezana za kuću. I onda tu se neki put ne razumemo i tu je problem i to je to. U suštini to je sve normalna varijanta. Dosta pričamo o tome šta deci treba, malo između, šta nama treba. To je najveći problem u vezi, da to ne potraje predugo. (Luka)

3.2.7.3 Podela poslova u kući

Podela kućnih poslova odnosno aranžmani svakodnevnog održavanja domaćinstva predstavljaju značajan indikator porodične i bračne/partnerske dinamike. S jedne strane ova

podela može da odražava specifične vrednosti i shvatanje rodni uolga, a sa druge specifičan dnevni (nedeljni, mesečni) raspored aktivnosti koji zavisi isključivo od dinamike para.

Očevi u uzorku su se prema načinu učestvovanja u ovoj dinamici iskristalisali u četiri obrasca. Prvi (koji je i najzastupljeniji) jeste ravnomerna podela poslova u domaćinstvu koja je nastala spontano; drugi podrazumeva dogovor (pregovaranje) koji je prethodio ravnomernoj podeli poslova; treći je narativ o *pomoći* koju muškarci pružaju ženama oko domaćih poslova i četvrti obrazac podrazumeva prebacivanje (najvećeg) dela poslova na (ne)plaćenu pomoć.

Ravnomernost. U prvom slučaju do podele kućnih poslova su partneri/supružnici došli spontano, bez pregovora, već jednostavno prilagođavanjem dnevnim ritmovima i funkcionalnim zahtevima domaćih poslova. U nekim slučajevima ne postoji podela poslova već se supružnici organizuju tako da svako radi sve. U većini slučajeva najveći deo kućnih poslova je zajednički, s tim što oko nekih poslova postoji podela, najčešće muškarci ne peglaju, ali zato češće obavljaju teže fizičke poslove (odlazak u nabavku, usisavanje, čišćenje i sl.).

O: Milena pere sudove i pegla, ja usisavam, i ja umem da odem na pijac, Prošle nedelje smo bili zajedno, pa mi je to bilo suviše sporo.

D: Kako ste došli do takve podele? Da li ste se dogovarali?

O: Ne, Milena ne voli da ide na pijacu. A ja sam kao klinac uvek usisavao i kod mojih, tako da sam to preuzeo. (Miljan)

Svi radimo sve. Jedinu stvar koju ja ne radim to je peglanje. Ali jedini razlog je što sam za to glup ko tocilo. Ne postoji ono kao, e sad ona radi to, ja radim ovo, nego kako dohvatimo. Recimo, ja mnogo više kuvam.

D: Da li je oduvek bila takva podela poslova?

O: Oduvek je bila, od početka kad smo počeli zajedno da živimo. Kažem, nema podele posla. Ako treba nešto da se uradi, ako sam tu, ja ću uraditi, ako je ona tu, ona će uraditi. (Dragan)

D: Da li ste se tako nekako dogovorili kad ste počeli da živite zajedno?

O: Nismo se ništa dogovarali, uvek smo se trudili zajedno da radimo. Ja sam eto malo izbegavao peglanje, jer to ne volim, ali ove ostale poslove nisam. Ako se nešto teško fizički radi, kad smo se ranije preseljavali, da se nose kutije s knjigama, takođe Anja nije to izbegavala. Trudim se da ja očistim sneg i da ne peglam. A ostalo radimo zajedno. Nekad ja spremim ceo ručak, nekad Ana, nekad zajedno. Sve zavisi od trenutka. Nešto lepše ja spremam,

nešto ona, pa onda zavisi kad se Čistimo zajedno kuću, a pranje rade naše pomoćnice mašina za veš i mašina za pranje sudova. To su nam najbolje prijateljice u kući. Ako se dogovorimo da pospremimo kuću, radimo zajedno. Neko usisava, neko briše prašinu. I nema dogovora, nego ko šta prvo uzme, to radi. Ako ja uzmem usisivač, Anja uzme da briše prašinu, ili obrnuto. Tako da nemamo neki specijalan dogovor što se toga tiče, niti podelu. (Nenad)

Ali usled određenih okolnosti kao kod Milana gde postoji nesrazmera u radnom angažovanju po njegovom rečima postoji podela poslova i značajno veća uključenost supruge.

Te lakše poslove, koje može, supruga obavlja, to se odnosi na pranje sudova, brisanje prašine, a teže neke fizičke poslove ja obavljam, recimo, nedeljno usisavanje, pranje WC-a. Tako da postoji neka podela posla, međutim, da budem iskren, supruga je ipak više angažovana oko tih nekih kućnih poslova, ali to je prosto sticajem okolnosti, jer ja više radim, više sam angažovan na poslu i prosto nemam vremena. Ali ne postoji situacija u kojoj ja gledam TV, čitam novine, a ona nešto radi. (Milan)

Pregovori. Drugi obrazac podrazumeva dogovor/pregovore koji su prethodili sadašnjoj podeli obaveza između supružnika ili obrazac koji uključuje pregovore kao deo dinamike para. Nebojša smatra da pored toga što on ne prihvata da postoji podela na rodne poslove ni on ne treba da bude pod opterećenjem *muških*, u ovom slučaju vožnje. Ali, na ovom nivou je došlo do dogovora kako i šta će partneri raditi u kući, i on predstavlja dogovor međusobnog uvažavanja vremena i kompetencija.

Mada bi kao nominalno trebalo da bude svi radimo sve, na kraju su se iskristalisale stvari koje jedan radi više a drugi radi manje. Ja kukam na vožnju, da samo ja vozim, da sam tu pod teretom da sam šofer, itd. 'Ajd, generalno, to je nešto što ja radim. Jovana najčešće kuva. Ja radim te vikend poslove, brisanje prašine, usisavanje, pranje sudova kad ne radi mašina za sudove a nije radila u dva navrata, meni pada ribanje s hemikalijama da bi ona bila s njom da je izvede napolje.

D: Kako ste došli do te podele? Jeste li to imali i kad ste počeli da živite zajedno, ili...?

O: Posle vojske navikao sam da neke stvari moraju da se rade vikendom, mora da se sredi kuća. Što se tiče kupatila i te hemije, meni za to treba pola sata, tebi treba sat i po, možda je efikasnije da ja to uradim. Praksa je utrla put tome kakva će biti podela rada. Ali, generalno, oboje radimo. Ja ću ili da izvedem dete napolje, da operem sudove, da bih tebe rasteretio kućnih poslova da bi ti eventualno mogla da kompenzuješ to vreme provedeno kući

za svoj posao. Kad je dete bolesno uglavnom je Jovana tu, onda ona snosi veći deo tereta čuvanja Bojane, ne stiže da se bavi svojim poslom, koji bi po prirodi možda mogla da radi kod kuće. tako da gledam da deo tih poslova više preuzmem na sebe, a i cenim da sam u nekim stvarima efikasniji, i onda imamo više tog zajedničkog vremena. (Nebojša)

Ja joj pomažem. Petorica očeva formiraju narativ o učešću u kućnom radu kao pomaganju supruzi da obavi ove svakodnevne obaveze. Ovaj narativ s jedne strane najdirektnije može odražavati elemente patrijarhalne matrice u kojoj taj posao i inače pripada ženi, a sa druge može biti deo aranžmana između partnera. Kod očeva uključenih u ovo istraživanje, te prakse se javljaju kao deo specifične dinamike između sfere rada i domaćinstva. Od njih petorice, četvorica su jedini u porodici koji su zaposleni (neretko i prekovremeno, a jedan svakog dana putuje 70km na posao - Luka), dok je u poslednjem slučaju Markova supruga zaposlena na fakultetu i ima fleksibilnije radno vreme.

Sve radi ona, generalno. Ja joj pomažem. Sve ona radi. Ja odem na posao pre no što se oni probude. Ona ih spremi za vrtić, ona ih odvede u vrtić, ona sprema klopnu, ona ode u vrtić po njih. Ja dođem oni su već ručali. Onda ih ja čuvam popodne, i tu sam da joj pomognem od četiri do osam. To je jako malo vremena gde joj ja pomažem. Znači, kupanje, večera i ubacivanje u krevet. U suštini, svodi se da ona radi sve, a joj pomažem. Tako je sticajem okolnosti. Ne znam kako bi bilo da i ona radi. (Luka)

O: E, pa to je sve palo na Maju u mom slučaju. Naravno, vikendom joj pomažem... ono... volim da spremim ručak zajedno sa njom. Pomognem joj ukoliko treba kuća da se sredi, ali to radim samo vikendom. Čak i volim kada odradimo to zajedno. Nemam neki veliki stan – 40ak kvadrata – i ona kad radimo zajedno, to je za pola sata cela kuća sređena. Dok ona prostre veš, nešto sredi, ja joj pomognem – prebrišem podove i tako... u zavisnosti šta mi da kao zaduženje. Ja izbacujem smeće uvek.

D: Da li je oduvek bila ovakva podela uloga ili se to menjalo tokom vremena?

O: Da, oduvek je bila takva podela. Da, ona je više radila u kući. Jednostavno, ima više vremena. Ja sam veći deo dana na poslu i ona to kapira. (Danijel)

Pa, zavisi od obaveza. Ti neki dnevni poslovi, prašina, sređivanje po kući, nije problem, to radimo kako ko stigne. Preko nedelje ručak spremi supruga. Vikendom moram ja da kuvam. Tako da i tu smo podeljeni.

D: A pranje veša?

O: Supruga.

D: Peglanje?

O: Ona, ali ako ne može ona ja očas to ispeglam.

D: A kako ste došli do te podele, jeste li se to dogovarali?

O: Spontano.

D: Da li te je terala, kao, 'ajd da se malo više uključiš? Ili si ti sam preuzeo?

O: Otprilike mi stavi do znanja da sam preterao. Ali, kad vidim da izgara sa poslom, onda ja to radim, to nije problem. Ona to isto vidi oseća kod mene. U hodu se dogovorimo. Nije nikakav problem. I spontano. (Marko)

Imamo pomoć. Četvrti obrazac je prisutan kod sledeće četvorice očeva gde postoji dnevna pomoć roditelja (u ovom slučaju njegovih) ili postoje finansijski uslovi da značajan deo posla obavlja osoba koja je za to plaćena. U prvom slučaju Nemanja svedoči da on iako je spreman da obavlja kućne poslove nema potrebe za tim s obzirom da je njegova majka preuzela većinu obaveza. Iako on smatra da je u redu da sa suprugom podeli poslove, ipak koristi usluge koje mu pruža majka.

Kad su moji tu, a većinu vremena jesu tu, to sve radi moja majka. I mi ručamo sa njima. Veš pere Monika – Sofijin i njen. Moj veš pere moja majka. Ja umem da perem svoj kad mi nešto treba, pošto me iritira to čekanje na pranje veša. Kada ostavim nešto ponekad, pa mi to ustreba, onda neke stvari i sam operem sebi. Živeo sam i sam neko vreme u Beogradu. Stvari svoje sam peglao sam i kad sam živeo sa tri žene u kući – sa kevom i dve sestre – tako da mi to nije problem. Ja mislim da ja mogu sve da radim. Ona ne voli da namešta krevet. Voli da pere sudove, to sam primetio. Nemam drugo objašnjenje da neko pere sudove stalno, a ima mašinu za pranje sudova (SMEH). Ja kapiram da jednostavno voli. Ja to guram u mašinu. Pravo da ti kažem, ništa mi nije toliko teško. Jednostavno, po inerciji, sad kako i ja radim neke stvari, ona je to preuzela na sebe. Kad počne da radi, verovatno će da preuzme moja majka to. A kad budemo sami, videćemo. Mislim da može da se organizuje. Mlađa sestra i zet su baš lepo organizovani, tako da mislim da je to dobar model – dvoje ljudi koji rado podele kućne poslove. Ti ovo, ja ono – i svako ono što voli ili što manje ne voli. (Nemanja)

Ostala trojica imaju mogućnost da veći deo težih i repetitivnih poslova plate i prebace na druge osobe, tako da podela poslova između partnera ne predstavlja opterećenje ni za jednu stranu i nije značajan aspekt pregovora u vezi, samim tim ni nezadovoljstva.

Mislim mi imamo osobu koja čisti stan. Higijenu stana ne održavamo sami, pošto imamo ženu koja dolazi četiri puta nedeljno. Čišćenje, peglanje, to ona sve radi. Vrlo često kuva, mada i mi kuvamo. Ne kuva bogzna kako, pa onda

mi volimo sami da spremimo. Uveče kad dođemo imamo, to kupanje dece, večera. Vikendima radimo sve.

D: A što se tiče kućnih poslova, je l' imate neku podelu ko šta radi, ili...?

O: Ja više kuvam.

D: A Jelena?

O: Ona više hrani decu. (Dejan)

Kao što se vidi i na osnovu analize uključenosti očeva u negu i brigu oko deteta, i ovde je jasno da su porodični odnosi u visokoj meri fleksibilni. Podela moći, odlučivanje, raspodela dnevnih dužnosti je takva da oko gotovo svih ovih dimenzija postoji dogovor između partnera, ili je svaki postojeći aranžman dostupan revidiranju, promišljanju i promeni. Čak i onda kada postoji izvesna asimetrija u podeli domaćih poslova, očevi formiraju narativ ne o nužnosti takve podele rada koja bi bila rodno definisana, već o specifičnom dogovoru/aranžmanu između supružnika/partnera kao izrazu usklađivanja sfere rada, domaće sfere i roditeljstva.

Određeni situacioni faktori utiču i na raspodelu obaveza unutar domaćinstva. Očevi koji su zaposleni sa fleksibilnim radnim vremenom češće imaju ravnopravnu raspodelu kućnih zadataka od očeva koji imaju fiksno radno vreme. Neretko su ovi očevi daleko više prisutni u kući od svojih supruge tako da i preuzimaju dobar deo kućnog rada. U porodicama gde supruge ne rade (ili rade povremeno) je prisutniji narativ o pomoći muškarca, tako da ovakvi aranžmani predstavljaju u prvom redu racionalne strategije supružnika kao deo logike ravnomernog opterećenja radom u privatnoj i javnoj sferi.

3.2.7.4 Narativi – veze

Sledeći nivo analize narativa počiva na pretpostavci da su određeni narativi međusobno povezani, odnosno da su interpretacije događaja kroz vreme i kroz različite domene roditeljskog iskustva međusobno u vezi i da na osnovu njih možemo da prepoznamo tipove načina kako svoje roditeljstvo doživljavaju različiti muškarci.

Odluka o rađanju pokazuje izvesne veze sa ličnom odlukom kao i sa načinom kako su partneri došli do odluke. Tamo gde je kod muškarca postojala autonomna motivacija da bude roditelj, češće je sa svojom partnerkom planirao porodicu, za razliku od onih situacija

gde je ideja za dobijanje deteta bila deo relacionog narativa, tada su očevi tumačili osnivanje porodice kao spontano i neplanski. Oni očevi koji su imali narativ o socijalnom pritisku kao motivaciji da stupe u brak su planski sa suprugom došli do porodičnog okvira funkcionisanja.

Potpm, kad je odluka oca o rađanju imala autonomne motivacione izvore, period trudnoće je češće doživljavan kao faza u kojoj se nije mnogo šta promenilo u odnosu na prethodni period. Ovi muškarci su psihički bili pripremljeniji i saznanje da će postati očevi nije donelo neku veliku promenu. Oni očevi kod kojih je okvir odluke bio relacioni (koji je ponekad podrazumevao slučajnost) ili pod uticajem društvene sredine su ovu fazu češće doživljavali kao novu fazu, fazu koja je donela nova pitanja, drugačiji okvir funkcionisanja i neretko značajna prilagođavanja u anticipaciji roditeljstva. S obzirom da je za neke od njih razmišljanje o roditeljstvu započelo tek sa samom trudnoćom, šok i prilagođavanje novoj ulozi su bili intenzivnije doživljeni.

Očevi koji su se pripremali za dolazaka deteta tokom trudnoće (bilo kroz stručnu literaturu i izvore ili samo tehnički pripremajući uslove za dolazaka deteta) su češće prisustvovali rađanju deteta (bilo u samoj sali ili u bolnici) od onih koji se nisu pripremali. Da su trenutak rađanja deteta i potreba da se bude sa suprugom značajniji nekim očevima, ukazuje i tendencija da su porođaju češće svedočili oni koji čitavu trudnoću nisu doživljavali kao nešto značajnije drugačiju fazu u odnosu na prethodni period, odnosno oni očevi koji su imali autonomne izvore odluke o rađanju. Ovi roditelji su bili motivisaniji i pripremljeniji za dolazaka deteta i zato su od samog početka bili na visokom nivou uključeni u sve aspekte života (buduće) bebe.

Narativi o tranziciji kroz roditeljstvo nisu sistematski međusobno povezani, kao što nisu povezani ni sa odlukom i motivacijom za roditeljstvo ili sa pripremanjem.

Značajne međusobne veze narativi pokazuju sa načinom učenja roditeljstva. Model vaspitanja svojih roditelja češće reprodukuju očevi koji imaju autonomni izvor odluke o roditeljstvu od onih kod kojih je to deo relacionog okvira (koji češće kritikuju roditeljski model). Oni koji se prisećaju sopstvenog detinjstva sa nostalgijom a svojih roditelja kao toplih, u manjoj meri dovode u pitanje način kako su i sami bili odgajani i vaspitavani. očevi koji se nisu značajnije pripremali tokom trudnoće češće su reprodukovali model

svojih roditelja. Iskustvo da je model već pokazao izvesnu vrednost na njihovom primeru, doveo je do toga da jedan deo ovih očeva nije osećao posebnu potrebu da se na drugi način priprema za roditeljstvo, na šta ukazuje i ređi doživljaj perioda trudnoće kao neke posebne nove životne faze. S druge strane, očevi koji su imali kritički odnos prema svom detinjstvu su se gotovo svi oslanjali na stručne savete i literaturu prilikom koncipiranja načina odgajanja deteta, a češće su još u periodu trudnoće bili pod utiskom da je nastupio značajno drugačiji životni period.

Shvatanje rodnih uloga očeva je u vezi i sa drugim narativima. Najpre, oni očevi koji razvijaju narativ o tome da postoje rodne razlike su češće motivacionu osnovu da osnoju porodicu imali u drugim osobama (relaciono ili usled društvenog pritiska), dok je rodna roditeljska jednakost prisutnija kod onih koji razvijaju autonomni motivacioni narativ. Interesantno je da kada su partneri planski i zajedno došli do odluke o porodici tada i očevi smatraju da nema rodnih razlika za razliku od onih porodica koje su nastale spontano i u zavisnosti od situacionih faktora. Oni koji se nisu pripremali ni na koji poseban način tokom trudnoće za dolazaka deteta takođe su bliži narativu rodnih razlika, od onih koji su se na bilo koji način pripremali. Očevi koji su kritički nastrojeni prema obrascu vaspitanja svojih roditelja imaju u većoj meri prisutan i razvijen narativ o nepostojanju razlika u rodnim ulogama roditelja za razliku od onih koji imaju pozitivna sećanja i reprodukuju roditeljski obrazac.

Nešto je drugačija situacija sa narativima kome je teže u svojoj koži (majkama ili oćevima). Oni koji su imali autonomnu motivaciju da postanu roditelji (kao i oni koji su to radili usled društvenog pritiska) su češće razvijali narativ da je majkama nešto lakše da se snađu u svojoj ulozi od onih koji su u roditeljsku ulogu ušli tek kroz komunikaciju sa partnerkom. S obzirom da je prva populacija češće i odluku o porodici donosila planski, očekivano je da su narativ planiranja i narativ o majkama kojima je lakše povezani. Oni očevi koji češće kritikuju roditeljski model svojih roditelja ističu podjednak teret roditeljstva, dok oni koji reprodukuju roditeljski model nešto češće imaju narativ da je majkama nešto lakše.

Narativi, kojima očevi opisuju podelu poslova u kući, na indikativan način su povezani sa ostalim narativima a posebno sa onima kojima se opisuju rodne razlike. Tamo

gde su očevi autonomno došli do odluke o roditeljstvu (ili usled spoljašnjih pritisaka) - češće je prisutan narativ o njegovoj pomoći supruzi kao i o postojanju spoljne pomoći od onih očeva koji su do ove odluke došli kroz partnersko iskustvo, gde je prisutniji narativ o ravnomernoj podeli kućnih poslova. Na isti način su povezani i partnerski načini dolaska do ove odluke. Sa planiranjem porodice češće ide i narativ o muškarcu koji pomaže u kućnim poslovima dok je ravnomernost prisutnija kod nepostojanja plana osnivanja porodice kod partnera. Na sličan način kao i kod prethodnog narativa oni očevi koji kritikuju roditeljski obrazac po kom su oni vaspitavani češće razvijaju narativ o ravnomernoj raspodeli obaveza u kući dok očevi koji reprodukuju roditeljski obrazac imaju češći narativ o „pomoći“ supruzi/partnerki. Ovaj narativ je u vezi i sa narativima o rodnim razlikama. Oni koji smatraju da nema razlika češće ravnomerno dele obaveze kao i što oni koji ističu da rodne roditeljske razlike postoje nešto češće razvijaju narativ o „pomaganju u kući“. Slično, oni koji razvijaju narativ o tome da je podjednako teško i majkama i očevima češće ravnomerno dele obaveze u kući sa suprugama, kao što i oni koji smatraju da je majkama lakše nešto češće im „pomažu“ ili imaju spoljnu pomoć.

Dok druge dimenzije roditeljskih praksi nisu pokazale značajne varijacije u odnosu na narativime, (a ni same nisu pokazale velike razlike prema polu roditelja) u analizu smo uveli samo nivo uključenosti u aktivnosti svakodnevnog održavanja dece, sa idejom da vidimo u kakvoj je vezi raspodela ovih aktivnosti sa različitim narativima koji ih podupiru, direktno ili indirektno. Oni očevi koji se sećaju da su prvih dana bili pripremljeni i isticali značaj odgovornost, su u nešto manjoj meri ravnomerno delili obaveze sa suprugom nego oni koji svedoče o šoku i prilagođavanju. Prvi su funkcionisali u određenoj meri po već naučenom modelu, koji podrazumeva nešto viši stepen asimetrije, dok su drugi sam model raspodele obaveza tek izgrađivali kroz odnos. Izvesna asimetrija je prisutna i u vezi sa narativima učenja roditeljstva. Oni očevi koji razvijaju narativ kritike roditeljskog ili izgradnje sopstvenog modela češće imaju ravnomernu raspodelu obaveza od onih koji narativ formiraju oko reprodukcije roditeljskog modela svojih roditelja. Ukoliko su partneri zajednički doneli odluku o osnivanju porodice, i ukoliko su planirali unapred decu, nešto je češće angažovana majka dok je ravnoteža prisutnija kod onih koji su dete dobili bez planova, spontano. Raspodela obaveza je i u jasnoj vezi sa narativima o rodnim razlikama.

Oni očevi koji ističu da je i majkama i očevima podjednako teško češće ravnomerno dele obaveze, dok oni koji ističu da je majkama nešto lakše se sami nešto ređe spremni da ih preuzmu. Takođe, oni koji ravnomerno dele obaveze oko dece češće ravnomerno dele i ostali rad u kući, dok tamo gde supruga preuzima nešto više obaveza muškarci češće razvijaju narativ o svom radu kao *pomoći*.

Na osnovu navedenog, uslovno je moguće prepoznati dva „čistija“ obrasca kompozicije roditeljskih narativa. Iako polovinu očeva ne možemo svrstati ni u jedan od ova dva obrasca, čini nam se da je motivacija da se postane roditelj značajna u predviđanju i objašnjenju njihovog ponašanja i interpretacije tog ponašanja.

Prvi obrazac čine očevi čija je odluka o roditeljstvu imala autonomnu motivacionu osnovu, a način stvaranja porodice je podrazumevao plan i dogovor sa suprugom/partnerkom. Ovi očevi period trudnoće nisu doživljavali kao radikalno drugačiji i češće su nakon rođenja deteta reprodukovali roditeljski obrazac vaspitanja i odgajanja svojih roditelja. Interesantno je da oni jasnije razvijaju narativ o rodnoj roditeljskoj ravnopravnosti, zauzimajući na taj način isto mesto u životu deteta kao i majka, ali istovremeno smatraju da je majkama nešto lakše da se snađu u ulozi roditelja. Iz poslednjeg narativa sledi i da se kod ove grupe očeva češće razvijaju prakse „pomoći u kući“ i oslanjanje na pomoć (plaćene ili neplaćene) sa strane.

Drugi obrazac je karakterističan za očeve čija je odluka o stvaranju porodice bila deo narativa partnerske dinamike. Donošenje odluke o formiranju porodice je neretko bilo situaciono ili se u ove vode uplivalo spontano, bez jasnih planova ili dogovora sa partnerkom. Oni su period trudnoće supruge/partnerke češće opisivali kao nešto zaista novo u njihovom životu. S obzirom da im je nedostajalo pozitivno sećanje na način kako su i sami odrastali, češće su se kritički odnosili prema modelu vaspitanja njihovih roditelja. Kao i kod prethodne grupe, odnos prema rodnim razlikama je značajan indikator posebnosti ovih očeva. Svi očevi jasno ističu da je bez obzira na pol roditeljima podjednako teško da se snađu u ulozi roditelja. Ali, ovi očevi češće razvijaju narativ da izvesne razlike između onog što mogu da urade majke i očevi ipak postoje. Ma koliko ove razlike bile male one su prepoznate. Ovde je opravdano otvoriti pitanje, da li ovi očevi imaju možda bolje razumevanje kulturoloških i bioloških razlika usled intenzivnijeg prisusva i refleksije i baš

usled ne ponašanja po nasleđenom modelu? Ipak, ove razlike im ne daju opravdanje da se isključe u većoj meri iz kućnih obaveza, već je kod njih jasno razvijen narativ o potpunoj ravnopravnosti u podeli kućnih obaveza.

3.2.8 identiteti - studije slučaja

Teorija identiteta počiva na ideji da postoji jasna veza između značaja koji osoba pridaje nekoj svojoj ulozi – odnosno značaja samog identiteta u identitetskoj strukturi ličnosti – i ponašanja te osobe (Rane, McBride, 2000:348). Dve dimenzije suštinski određuju identitet – uloga koju neko obavlja i značenja koja joj pripisuje. Odnos između ove dve dimenzije utiče na formira identitet kroz ono što osoba konkretno radi i manje više koherentne mreže značenja koja ima funkciju da motiviše, opravdava, racionalizuje takvo delanje. Sama mreža značenja formira određeni diskurs (koji otkrivamo kroz narative), ali on ne mora biti delatan, niti značajan za identitet samog pojedinca ukoliko nije bitan aspekt određene uloge.

Cilj ovog dela studije je da ispita koji se identiteti pojavljuju među očevima, kakav je njihov međusobni odnos, koliko je roditeljski identitet bitan i kako muškarci povezuju ovu ulogu sa drugim ulogama u kojima se nalaze.

U korišćenju narativa kao metodološkog oruđa, na ovom nivou analize jedinice posmatranja će nam biti pojedinačni očevi, a ne delovi njihovih narativa. Iz tog razloga smo izabrali pet studija slučaja koje predstavljaju tipične kombinacije organizacije identitetske strukture. Imajući u vidu posebnost mikro socijalnog, kulturološkog i istorijskog konteksta za analizu smo izdvojili one očeve koji na distinktivan način izražavaju kombinacije četiri ključna identiteta: roditeljskog, profesionalnog, lične ekspresije (izraženog kroz hobi ili slobodno vreme) i relacionog. Prvi se odnosi na značaj i značenja koji očevi pripisuju odnosu sa detetom, koju je ulogu on odigrao u njihovom životu, šta su sve spremni da urade i čega da se odreknu zarad ove uloge i sl. Drugi pozicionira značaj profesionalne karijere u životu muškarca. Značaj profesionalne uloge može biti prvi i najznačajniji, ali može biti shvaćen i kao nužno zlo preživljavanja; može biti izvor zadovoljstva i osećaja superiornosti ali i izvor frustracije i poniženja. U kontekstu veoma rizičnog tržišta rada i

životne faze koja podrazumeva tek otvaranje pozicija unutar njega, uz dodatnu kompeticiju koja se odvija i sa ženama (u javnoj ali i privatnoj sferi – gde supruga/partnerka može imati više uspeha), ovaj identet ne pruža nužno identitetsko utočište svim muškarcima i ne osigurava hegemonitet maskuliniteta. Treći se odnosi na značaj individualnosti izražene kroz neki drugi oblik (neprofesionalni) aktivnosti, kroz hobi, sport, način provođenja slobodnog vremena. Poslednja identitetska struktura se odnosi na značaj društvenih (intimnih) odnosa u životu muškarca. Odnosi mogu biti dijadski (sa partnerkom, roditeljem, rođakom, prijateljem) ali i predstavljati specifičan sklop, koji se izražava kroz pripadanja određenoj grupi. U našem istraživanju porodica se pojavljuje kao specifičan splet odnosa i grupa kojoj su pojedinci na određeni način privrženi i sa kojom se identifikuju.

Karijera i očinstvo

Usavršavanje i očinstvo

Milan je lekar koji je roditelj deteta starosti dve godine. Postao je otac sa trideset godina. Trenutno radi na klinici u Beogradu dok istovremeno obavlja stručnu specijalizaciju i pohađa doktorske studije na Medicinskom fakultetu u Beogradu. Njegov rad na klinici je direktno povezan sa studijama i usavršavanjem. Sa sadašnjom suprugom je nakon sedam godina veze počeo da živi zajedno i nakon godinu dana su dobili dete. Šest meseci pre nego što su postali roditelji su stupili u brak. I ona je kao i on po profesiji lekar, a trenutno žive u sopstvenom stanu.

Svakodnevnica u narativu. Narativ o svakodnevnoj rutini otvara detaljnim opisom poslovnih zadataka koje obavlja svakog radnog dana. Najveći deo ovog narativa je centriran oko sfere rada i napredovanja u karijeri. Poslovni dan počinje rano ujutru i traje i duže od redovnog radnog vremena, jer neretko uključuje i dežurstva i dodatni rad. Rad se deli na onaj koji predstavlja deo redovnih aktivnosti i na prekovremeni rad koji je u funkciji njegovog ličnog usavršavanja i napredovanja. Milan svedoči da redovno ostaje na poslu „duže sat, sat i po vremena. Trideset posto je zbog pacijenata, zbog iznenadnog i neočekivanog posla koji je nepredvidiv, a sedamdeset posto je zbog ličnih potreba za

istraživanjem, za usavršavanjem“ jer ukoliko želi da napreduje u karijeri, taj deo posla mora da obavi van regularnog radnog vremena. Nakon završenog posla, ukoliko je izvodljivo, sledi odmor, a posle toga aktivno uključivanje u porodičnu dnevnu dinamiku. Svoje dnevne roditeljske obaveze Milan opisuje najpre kroz interakciju sa detetom (šetnja, igra) a zatim i kroz negu (spremanje, kupanje) deteta koju deli sa suprugom. Završetak dana je blagi odmor od dnevnih aktivnosti i/ili priprema za sutrašnji poslovni dan. Slična je situacija i sa aktivnostima tokom vikenda. I u ovom narativu se pojavljuju dve ključne aktivnosti – rad i odmor.

D: Kako izgleda vikend?

O: Jednu subotu obavezno radim tokom meseca. Ostalim subotama, odnosno vikendima, pokušavam da se odmorim, da jedan dan prođe u odmoru, svejedno da l' je subota ili nedelja. To je druženje s prijateljima, odlazak do grada, šopingovanje, hodanje, a drugi deo je obično namenjen tom nekom mom ličnom usavršavanju, radu za koji ne uspem preko nedelje da nađem vreme, a potreban je kako zbog stručnog tako i zbog akademskog usavršavanja.

S obzirom na prirodu posla i lične ambicije Milan ističe da vikendi nisu isključivo sfera odmora, već povremeno deo redovnih radnih aktivnosti, ali i aktivnosti usavršavanja koje uključuju pisanje, čitanje, učenje. Najveći deo redovnih, rutinskih aktivnosti, koje su predstavljene jesu koncentrisane oko posla i karijere.

Tranzicija u roditeljstvo. U opisivanju kako je došlo do roditeljstva, Milan se priseća da on nije ranije aktivno razmišljao o tome da postane otac već da je kroz komunikaciju sa suprugom počeo o tome da misli kao o realnoj opciji. U trenutku kada su se stekli finansijski i stambeni uslovi oni su se odlučili na taj korak. Pre tog trenutka nije pravio planove da li će i kada postati otac jer je bio „svestan da ne postoje uslovi za dete“. Okvir roditeljstva je kod njega jasno povezan sa razvojem partnerstva i stabilnim porodičnim životom koji pretpostavlja egzistencijalnu sigurnost. Kada je do odluke došlo Milan dalje objašnjava:

Ja sam svakako želeo da budem roditelj. Mislim da to jeste nešto jako lepo, ispunjavajuće, što na kraju krajeva ispunjava čoveka u potpunosti. Mislim da čovek bez dece nekako nije potpun. Ja sam odrastao u porodici u kojoj su bili harmonični odnosi, gde je postojala ljubav između roditelja i dece. Tako da

sam odrastao i nekako sam ceo život znao da ću biti roditelj, odnosno želeo sam i smatrao sam da je to potrebno. Tako da ne mogu da izdvojim da je mene nešto opredelilo za roditeljstvo. Nekako bilo mi je potpuno prirodno da ja jednoga dana postanem roditelj.

Značaj roditeljstva za sebe vidi kao upotpunjavanje i zaokruživanje ličnosti, nešto bez čega čovek nije *potpun*. On ističe da kroz dete i sam sazreva, menja se u boljem pravcu. Kao dodatno obrazloženje za ovaj korak on navodi sopstveno iskustvo iz porodice porekla gde su odnosi bili harmonični i ispunjujući i za roditelje i za decu. Ovaj korak percipira i kao savršeno prirodan. Dete pruža osećaj zadovoljstva, kroz nesebičnu ljubav i posmatranje njegovog odrastanja i sazrevanja.

D: Šta je ono što u odnosu sa detetom nalaziš kao lepo?

O: Zapravo, celo to roditeljstvo jeste lepo, koliko god bilo naporno to je jedna divna stvar. Najlepše je zapravo odgajanje tog deteta. Ta promena koja je očigledna iz dana u dan. I spoznaja da dete iskreno voli, iskreno se obraduje kada vas vidi. Nekako sazreva to dete pored vas i vi sa njim, mislim da je to neka najlepša stvar, gde vi vidite da se taj fizički i emotivni trud vraća, i to malo biće nekako vam vraća i vi vidite da ono oseća i isto tako sa vama se menja u pozitivnom smislu.

D: A šta je frustrirajuće u tom odnosu sa detetom?

O: Frustrirajuća je ta fizička zahtevnost i ta potreba deteta sa stalnim fizičkim angažovanjem. Dete sve vreme traži pažnju, traži aktivnost, traži da budete posvećeni sto posto njemu. Praktično sve potrebe, želje lične, stavljate u drugi plan. Dete isplivava u prvi plan i ono to i traži, zahteva, i to jeste u neku ruku frustrirajuće.

Zadovoljstva koja dolaze od roditeljstva su relaciona i potiču od participacije u odrastanju deteta. Ali pored ovog narativa se formira i narativ o konkurenciji sfera roditeljstva i ostalog života koji generiše frustracije. S obzirom da roditeljstvo zahteva punu posvećenost i mnogo energije, ono predstavlja i ključni razlog pravljenja kompromisa sa drugim ulogama i identitetima. Milan ovde naglašava konkurentnost ove i drugih uloga i ističe teškoće njihovog pomirenja. Pomirenja koje se dešava uz visoku cenu odricanja od stila života na koji je bio navikao pre dobijanja deteta. S obzirom da je znao da će biti roditelj, ali da nije postojala refleksija unapred na ovu životnu fazu koja nosi specifične obaveze, nespavanja, nervoze i druge roditeljske prakse, nije anticipirao, a nije ni aktivno

promišljao kako će uskladiti roditeljstvo i ostale sfere života. Ali nakon rođenja deteta ova uloga je, kao i očinski identitet, počela da zauzima veoma značajno mesto.

Nakon dobijanja deteta dolazi do značajne promene u prioritetima. Kao ključne promene on izdvaja iskustvo spoznaje bespomoćnosti deteta i njegovo lično preuzimanje odgovornosti i sazrevanje. Iz ove spoznaje je došlo i do promišljanja onoga što je zasista značajno u životu, a po njemu je „odgajanje deteta postalo prioritet u odnosu na sve drugo“. I u opisivanju ranih iskustava u vezi sa detetom se javljaju istovremeno dva zapleta, roditeljsko zadovoljstvo i značajan napor:

To zaista jeste najveći blagoslov, i jeste jako lepo, i potrebno za ispunjenje celokupne čovekove ličnosti, to je s jedne strane. A s druge strane to je fizičko naprezanje i fizički umor koji je potreban i koji je zaista ogroman.

I sadašnje iskustvo kada je dete poraslo doživljava na sličan način. Ilustraciju ovog odnosa sa detetom opisuje praveći paralelu u odnosu na period kada još nije bio roditelj. I dok je ranije imao više vremena za sebe i mogao u potpunosti da organizuje život u odnosu na svoje potrebe, sada je značajan deo organizacije vremena u funkciji detetovih potreba.

Najdrastičniji je primer posle mog dolaska s posla. Recimo, ja sam dve godine pre no što smo dobili dete radio. To je bilo tako što ja dođem s posla u četiri sata, legnem odspavam do šest, posle toga se probudim, organizujem vreme kako hoću, izlazim, viđam se sa ljudima, gledam televiziju. A sada je situacija da dolazim u četiri sata, potpuno umoran, iscrpljen, dete me s osmehom dočekuje na vratima, već se naspavalo s bakama, tako da vreme je za novu akciju, nema odmora, mislim, uspem da jedem nešto usput, i to je sada briga o detetu, igranje s detetom, hranjenje i sve što uz to ide ostatak dana. Tako da se to drastično izmenilo.

Uloge roditelja. U napetostima uloga oca se prepoznaju i njegove najznačajnije uloge. Dve su najvažnije. S jedne strane je materijalno obezbeđenje porodice i dece. Značaj ove uloge je odmah prepoznat i istaknut jer po njemu otac „mora da obezbeđuje neku materijalnu potporu za porodicu, treba da bude kako fizički tako i emotivno angažovan u vaspitanju deteta, definitivno. Iz mog ugla jako je teško odgajati dete, jako je zahtevno, tako da jedna osoba sama jako teško to može.“ S druge strane je uloga uključenog oca, odnosno emotivno angažovanje i uključenost u sve dimenzije roditeljske nege i brige.

Mislim da otac mora kompletno da bude uključen u funkcionisanje porodice, a u to spada, svakako, i odgajanje deteta. Mora i da okupa to dete, da pomaže u hranjenju, presvlačenju, da mazi dete, da se igra s njim. Podela poslova treba da bude na ravne časti.

Očinska uloga nije suštinski različita u odnosu na majčinsku, ali je komplementarna, i u tome se ogleda sadržaj ovog identiteta za Milana. Otac učestvuje u svim sferama roditeljstva a dobar otac je onaj koji je „prisutan u porodici“, koji je posvećen „i psihički i emocionalno“. U sledećem citatu se prepoznaje narativ posvećenosti detetu i porodici i ova lojalnost zajedničkim ciljevima i funkcijama predstavlja suštinski element roditeljstva.

Prosto ta posvećenost po meni je ključna, celokupna prisutnost oca kao bića u svim aspektima funkcionisanja porodice. Mislim da je to dobar otac. I da je to jedina važna uloga oca. Sve drugo može da se nadomesti na drugi način, ali ovo ne može.

Iako ističe da ne postoje neke značajne razlike u tome šta roditelji mogu ili ne mogu da urade u odnosu na njihov pol, ipak prepoznaje da je majka za nijansu nežnija i da je to veoma bitno za „rane stadijuma razvoja deteta“.

Emotivno imaju mogućnost da više daju nego muškarci. Tako da je u tom emotivnom smislu supruga više angažovana od mene, u smislu, tog nekog maženja, tepanja, pevanja. Sve drugo mislim da treba i otac da obavlja.

Milan nema spremne odgovore na pitanje po čemu je otac distinktivan u svojoj ulozi. Tokom razgovora se preispituje da li je to možda u njegovom slučaju roditeljski autoritet.

Teško pitanje. Nisam siguran šta bi to bilo. Možda je to nametanje nekog autoriteta. Kažem, nisam siguran. Mislim da bi i majka mogla da bude autoritet tog tipa. Do sada nisam uspeo da pronađem nešto što ja mogu da uradim a supruga ne može.

Konkurencija uloga – otac i profesija. Ključni odnos u kome se kristališu značaji identiteta je dinamika između posla i roditeljstva. Milan svedoči da je ovaj odnos kompleksan i da on, iako mu je prioritet porodica i dete, ima paralelan tok ličnog profesionalnog usavršavanja. I dok je prvi deo narativa obeležen napetošću očinske uloge i svih drugih aspekata života, razmatrajući pitanja odnosa očinstva i karijere, Milan ne prepoznaje suštinske smetnje usklađivanja.

D: Da li je roditeljstvo uticalo nekako na tvoj posao i karijeru?

O: Na moj posao mislim da nije. To neko usavršavanje i nadogradnje posle fakulteta idu nekim svojim tempom, možda bi išle brže a možda i ne bi, da nema deteta, ali sveukupno nije uticalo.

D: Kako usklađuješ obaveze na poslu i obaveze oko deteta?

O: Manjkom sna. Jedini način usklađivanja je veća fizička angažovanost. Zaista manje sna, manje posvećivanja vremena nekim svojim ličnim zadovoljstvima, manje odlazaka u bioskop, manje čitanja informacija po internetu, manje viđanja sa ljudima. Većim fizičkim angažovanjem to uspevam da nadoknadim što je zaista jako teško, ali nekako to uspevam.

Nakon rođenja deteta su se ove dve uloge iskristalisale kao najznačajnije i neretko u konkurenciji sa drugim ulogama. Svaka od ove uloge ima svoje autonomne korene, ali i se u njegovoj interpretaciji one prerdstvaljaju kao uloge koje su međusobno komplementarne. Milan na ovom nivou pravi nekoliko kompromisa između zahteva individualnosti i kolektivnih/porodičnih ciljeva. Najpre, roditeljstvo je dovelo do potiskivanja većeg dela životnog stila koji je postojao pre dobijanja deteta, prvenstveno onog dela koji se odnosi na individualne prohteve i nepredvidivu svakodnevicu. Da bi ispunio ono što očekuje od sebe u obe sfere, druge dimenzije života su morale da trpe, u prvom redu lična zadovoljstva, slobodno vreme, ali i manje sna.

Aspekt njegovog života koji zadržava svoj značaj koji je imao i ranije jeste sam posao i karijera. Ipak rođenje deteta je dovelo do „prepakivanja“ prioriteta, i uticalo na ambicije, u smislu smanjivanja cili odlaganja, koje je postavio još dok nije bio otac.

O: planovi vezani za odgajanje deteta su izmenili te neke osnovne ambicije koje sam imao pre nego što sam postao otac. I sada je budućnost vezana za to dete a pre nisam o tome ni razmišljao.

D: A u kom smislu misliš ambicije koje si imao ranije?

O: Pa, pre ovoga primarna ambicija bila mi je da završim te doktorske studije, da se uključim u nastavu, da napredujem u karijeri, znači karijera mi je bila prva ambicija, a sad je nekako ambicija interesi tog deteta ili dece. Nadam se da ću imati još dece.

Da je posao koji radi značajan izvor identiteta, svedoči i nespremnost da se, ukoliko bi postojali finansijski uslovi za to, posveti isključivo porodici i deci. I u takvoj zamišljenoj

situaciji Milan se ne bi odrekao struke, posla koji voli da radi, mada bi imao viši stepene slobode u organizaciji svog vremena.

Partnerstvo. Sa sadašnjom suprugom je posle sedam godina zabavljanja počeo da živi zajedno i posle godinu dana je ona ostala u drugom stanju. Nakon tog saznanja su se venčali. Odnos sa njom opisuje kao “blizak od početka zabavljanja”. Svedoči da je tokom vremena njihov odnos postajao iskreniji i bliži. Iako je u jednom periodu nakon rođenja deteta bilo napetosti i nesuglasica, nakon prilagođavanja novoj situaciji oseća da je među njima došlo do još veće bliskosti i razumevanaja. Milan smatra da je jedan od razloga zbog čega imaju ovakav odnos rad na partnerstvu i mogućnost da održavaju svoj odnos nezavisno od deteta. S obzirom da roditelji supruge najmanje jednom nedeljno preuzimaju obavezu čuvanja deteta oni imaju i vremena za sebe, da prošetaju, odu kafic i sl.

Biznis i očinstvo

Dejan je uspešan advokat koji ima sopstvenu firmu u Beogradu. S obzirom da je posao koji obavlja deo privatnog sektora u veoma zahtevnom tržišnom miljeu, posao zahteva dosta vremena i energije. U firmi radi i njegova partnerka sa kojom ima dvoje dece, ćerku od četiri i sina dve godine starosti. Žive u sopstvenom stanu, a Dejan je sa četrdeset četiri godine prvi put postao otac.

Svakodnevnica u narativu. Dejan priču o svakodnevnim obavezama počinje svojom dnevnom rutinom i objašnjava je za početak vrlo svedeno: trening, posao, deca. Da bi ostao u dobroj fizičkoj formi, dan započinje sportskim aktivnostima. Sledi dug poslovni dan koji ne podrazumeva fiksno radno vreme dok je poslednja trećina radnog dana posvećena porodičnoj intimi. U aktivnosti koje navodi da svakodnevno radi sa decom spadaju i aktivnosti interakcije i zabave ali i brige i nege.

O: Ustajem u šest da bih se bavio sportom, kojim sam se bavio redovno pre no što sam dobio decu, da bih stigao na posao u devet, onda radim do šest, sedam, osam, kako kad. Pre pola sedam, sedam teško stižem kući, onda se bavim decom...

D: Šta podrazumeva bavljenje decom?

O: Pa, budem s njima, jedemo, pričamo, radimo nešto... Mislim, to, kao radimo s njima, večera, razgovaramo, igramo se, trudimo se da ih učimo, onda ide kupanje, onda ide uspavljivanje, što u našem slučaju nije baš tako lako, takva su nam deca, valjda su željna roditelja, pa neće da spavaju. To se sve završava negde oko jedanaest, i onda... padnem u krevet. Legnem u dvanaest, i onda sve iz početka...

S obzirom da je suvlasnik uspešne privatne firme, u kojoj inače radi i njegova partnerka, dnevni ritam primarno definišu obaveze na poslu. Pored i nakon posla, najveći deo vremena posvećuje deci. Narativi oko roditeljstva i oko posla su obeleženi *mi* konstrukcijama. Dejan i poslovni i roditeljski domen deli sa partnerkom tako da je u većem delu dnevnih obaveza upućen na nju. Pa ipak na dnevnom nivou on ima i svoje vreme, ono posvećeno treningu, sa kojim započinje dan. U narativu svakodnevice ističe tri domena od značaja: posao, porodicu i lični prostor. Prva dva se trenutno nalaze u primarnom fokusu i predstavljaju kako izvore lične satisfakcije tako i izvore opterećenja.

To je privatna posao, i tu, znači... jako malo vremena imamo za kuću. Dođemo kući u pola sedam, sedam. Ako treba da se radi vikendom, radi se, ako treba da se radi do ponoći, radi se. Ali, zato, praktično, celokupno slobodno vreme posvećujemo deci. Jedino što ja ujutru ustanem u šest i odem na trening od sedam do devet.

Iako je radna nedelja prilično užurbana i ne ostavlja puno vremena za roditeljske obaveze i uživanja, Dejan kaže da se trudi da vikende provede isključivo sa decom i time nadoknadi vreme koje nije imao preko nedelje. Vikend predstavlja vreme porodične intime, vreme komunikacije i zajedničkih aktivnosti cele porodice. Dok su tokom radne nedelje dadilje zadužene za veći deo dnevne rutine dece, vikendom roditelji samostalno obavljaju sve domaće obaveze. U ovim aktivnostima ističu ravnomernu podelu kućnog rada. On češće sprema ručak, dok njegova partnerka češće hrani decu.

D: A vikend, subota, nedelja kad ne radite?

O: Vikendom se trudimo da budemo isključivo sa decom. Vikendom imamo više fizičkog posla, preko nedelje imamo logistiku, pa bebi-siterke, pa ovaj, pa onaj, pa razni pomažu... Vikendima smo sami. Pošto retko vidamo decu, vikendima nikada ne dajemo decu babama i dedama, ili vrlo retko. Znači, deca ujutru ustanu, znači sređivanje, pelene, kupanje, pranje zuba, doručak, kupovina za doručak, sve to sa pripremanjem traje do jedanaest, onda izađemo napolje od

jedanaest do jedan. Onda u jedan, spremaj ručak da bi ručali u dva. U dva ručaju. Onda legnu da spavaju, sin, ćerka neće da spava. On spava do četiri, onda iz početka, užina, eventualno ih izvedu napolje. Onda dođe večera, isto to. Usput se trudimo da pričamo sa njima, da se igramo, da ih nešto učimo, i onda legnu da spavaju. To je non-stop posao gde vi uopšte nemate vremena za sebe otkad ustanu, pa dok ne legnu.

Dejan sebe predstavlja kao kompetentnog roditelja koji vlada svim aspektima brige i nege dece i koji je aktivno uključen u sve aspekte roditeljstva. Ovakav narativ može biti rezultat i osećaja odsustva iz dečijeg života tokom radne nedelje i potrebe da kao roditelj(i) uključi kada god za to postoji mogućnost, ali i da se predstavi u skladu sa onim što očekuje od sebe kao oca.

Tranzicija u roditeljstvo. Dejan je postao otac kada je imao 46 godina, a ni on ni njegova supruga nisu planirali decu. Po njihovim rečima, to se desilo igrom slučaja, i u trenutku su zajedno doneli odluku da će postati roditelji. Priseća se da ova dimenzija života nije bila ona o kojoj je ranije razmišljao, jer je i pre toga bio zadovoljan svojim stilom života. Roditeljstvo je predstavljalo šok, promenu za koju nije bio pripremljen, i koja je nenadano uticala da se promeni i razvije u pravcu i na način na koji nije sebe ranije doživljavao.

Mi smo i pre dece imali ispunjene živote, i posao, interesovanja, hobije. Nismo ni znali kakvo je to iskustvo. Definitivno to je nešto najbolje što nam se desilo, i što nam je jako promenilo i oplemenilo život. Ali smo malo bili zatečeni. ... Mislim da se nama život užasno promenio od trenutka kad se dete rodilo. Tu više... život koji ste imali pre, zaboravite. To je potpuno novi život. I sigurno da nas promeni, zato što on promeni i fokus i sistem vrednosti. On trenutka kad vam dete uđe u kuće, to je gotovo, više ne postoji onaj život koji ste vodili pre. S druge strane dobijete neki potpuno drugi kvalitet. To je potpuna promena života. Ako imate odnos s decom kakav mi imamo. Mi se trudimo da budemo što više sa njima, da im budemo aktivni, da smo prisutni, koliko god možemo, u njihovom životu, da putujemo svi zajedno.

Iako je postojao visok stepen zadovoljstva poslom, dokolicom, partnerstvom dolazak dece je otvorio novu, po njegovim rečima *plemenitu* i drugačiju dimenziju života, uz sve teškoće koje roditeljstvo nosi sa sobom. Ranija samousmerenost, i usmerenost na

partnerstvo se značajno promenila, i imajući u vidu stil roditeljstva koji preferiraju - svo slobodno vreme nastoje da provedu sa svojom decom.

Mi možemo sebi da priuštimo i da bude drugačije, imamo i bebi-siterke. Mogu da se pokupim i da odem na deset dana i da me nema. Neko će da čuva tu decu. Ali, mi vidimo po deci da ona to ne vole... Tako, da... Promenjen nam je život potpuno. Mislim, ne žalim se, čak naprotiv.

Iako porodica poseduje materijalne uslove da svojoj deci obezbedi najbolje pomažuće servise za čuvanje i odgoj dece, Dejan smatra da je roditelj nezamenljiv u životu deteta, kao i da je zadovoljstvo biti prisutan u svakom aspektu života svog deteta.

D: Zbog čega je bitno da se bude roditelj?

O: Pa, ja ne mislim da je bitno da se bude roditelj, mislim da je to individualna odluka. Mislim da je poštenije da čovek kaže neću decu, zato što hoću komfor, hoću da putujem, da radim šta hoću, nego da pravite decu zato što društvo to očekuje od vas, a onda da vam tu decu vaspitavaju babe, dede i bebi-siterke. Ako odlučite da budete roditelj onda treba da budete fer prema toj deci i stvarno da im se posvetite. S moje tačke gledišta sada, onaj koji nije roditelj, možda je uskraćen za te neke emocije, ali mislim da onaj koji nema decu, nije ništa ni bolji ni gori od onoga koji ima decu. Mislim da je to samo individualna odluka i da treba da imate decu zato što vi to hoćete a ne zato što društvo to očekuje od vas, i da treba da budete fer prema deci. Ako nećete da se posvetite, i da žrtvujete neke vaše interese, onda je poštenije i bolje je da ih nemate.

Očinski identitet povezuje samo sa ličnom odlukom i privrženošću deci kao ličnostima, što ukazuje na visoko vrednovanje refleksivnosti prilikom donošenja ove odluke i zahteva za poštovanjem individualnosti kako (ne)roditelja tako i dece. Dejan smatra da nikakvi makro ili mikro društveni pritisci ne treba da utiču na nečiju odluku o dobijanju deteta. Iako je prvi put postao otac igrom slučaja, ovo iskustvo ga je promenilo u pravcu roditeljstva kao poželjnog okvira funkcionisanja i rađanjem želje i planiranje još jednog deteta.

Uloge roditelja. Preuzimanjem odgovornosti za ovu odluku, čovek treba da prihvati sve što sa njom ide. U prvom redu to znači da je neophodno da roditelj bude uz decu, na svaki mogući način. U tome se ogleda fer odnos prema deci.

O: Zadovoljstvo da razvijate odnos sa njima i da ih gledate kako rastu, i kako vi obogaćujete odnos sa njima. Zadovoljstvo je da imate u kući još neka bića koja imaju svoj život. ... Mislim da je najvažnije da se deci da ljubav. Ovo ostalo u skladu sa mogućnostima. Mislim da je najvažnije da im se da ljubav kroz odnos, a ne sad da ih zasipate parama, poklonima...

U poslednjoj rečenici prethodnog citata on jasno govori da dobar roditelj mora da žrtvuje određene lične interese ukoliko zaista želi da se posveti deci, a ova odricanja sa sobom nose i zadovoljstva koja će zauzvrat dobiti.

D: Možete li da kažete šta bi u svakodnevnom životu deteta bile uloge oca?

O: Dok ga majka doji, vezano je za majku. Posle toga uloga oca je ista, da se brine o tom detetu, da ga vaspitava. Mi delimo to dosta ravnopravno.

D: Da li postoje neke stvari koje samo otac može da uradi, ili nešto što može samo majka da uradi?

O: Pa, ne, ne... Mislim, da je možda za nijansu majka detetu bitnija dok je baš mnogo malo, mada je i to pitanje, ali generalno kad prestanete da dojite dete, sve mogu da urade i otac i majka.

Dejan ističe nedvosmisleno da u životu dece ne postoji značajna razlika u ulogama majke i oca. Ta razlika je vidljiva samo u najranijem periodu razvoja deteta dok je ono u velikoj meri fiziološki vezano za majku. Nakon toga, po njemu, razlike nestaju. U ovom kao i prethodnim narativima je prisutan *mi* zaplet. *Mi* se odnosi na supružničku dijadu sa akcentom na ravnopravnosti u podeli obaveza, ali i slaganju (nekonfliktnosti) oko takve podele odgovornosti.

Svoj roditeljski razvoj tumači kroz dva zapleta. Prvi ukazuje na samostalnost u prosuđivanju i dolaženju do onog što bi bio dobar obrazac roditeljstva. Drugi predstavlja refleksiju i otklon od obrasca koji su njegovi roditelji primenjivali. Po sopstvenoj proceni on se decom bavi daleko više nego što su to radili njegovi roditelji, s obzirom da su njega u velikoj meri čuvali bake i deke. I ovde kao distinktivnost u odnosu na svoje roditelje podvlači individualnost ličnosti deteta kojoj treba omogućiti da se autonomno razvije.

D: Kako ste vi naučili, kako ste došli do tog modela kako da se ponašate kao otac?

O: Intuitivno. Mislim da decu treba posmatrati kao ličnosti. I treba i da ih drilujete, i da ih usmeravate, i da im postavljate granice, ali generalno treba da ih posmatrate kao ličnosti. Meni se vrlo često čini da su mene moji roditelji posmatrali s aspekta kako neko treba da bude. Stalno su me posmatrali kao da sam ja nešto problematičan, a ja, u stvari, nikad nisam bio neko problematično dete. Završio sam fakultet, magistrirao dva puta. Ali, vrlo često sam ulazio u konflikt s njima. I sad kad se osvrnem na to vreme, ja se nisam uklapao u njihovu viziju. Ja imam viziju generalno, a to je da ih pustite da se kao ličnosti razvijaju. Treba da ih usmeravate, učite, ali ako se dete ne uklapa sto posto, ne znači da treba da pravite dramu oko toga. Trudim se da to izbegnem.

Konkurencija uloga – otac, partner i profesija. Dve sfere, i u ovoj porodici, koje se međusobno preklapaju, dopunjuju ali i predstavljaju konkurentne domene su posao i породčni život. S obzirom na količinu vremena koju oba roditelja posvećuju poslu, Dejan podvlači da je potrebno dosta napora da se ove dve sfere usklade, i da je neretko to na štetu ove druge. Biti vlasnik privatne kompanije podrazumeva stalnu dostupnost za klijente, prekovremeni rad i ne uvek predvidljivost svojih poslovnih obaveza.

D: Da li je roditeljstvo nekako uticalo na Vaš posao, karijeru?

O: Mislim, ja se trudim da ne utiče. Mi radimo privatno, imamo profesionalnih ambicija s jedne strane, s druge strane mi moramo da ostvarimo egzistenciju i tu onda nema zezanja. Nekad mora da se žrtvuje to, ne mogu da dođem uveče, i nekad ne mogu vikendom da budem sa decom zato što moram da radim. Nije novac najbitniji, ali bitna je ta materijalna komponenta da možete da priuštite sebi neki život. Tako da mislim da roditeljstvo nije uticalo na karijeru, mislim da sigurno nije uticalo negativno.

D: Zamislite situaciju da možete da ne radite, da imate neke dividende, akcije, nešto od čega biste mogli da živite. Da li biste bili spremni da se odreknete posla i da se posvetite samo deci?

O: Ne, ne bih. Voleo bih da mogu da radim manje, ali ne bih voleo da ne radim. Nisam taj tip.

Iako je roditeljstvo veoma značajna sfera, posao i karijera predstavljaju autonomni izvor satisfakcije. Dejan podvlači finansijsku stranu svog posla kao značajan motiv rada, evidentno je da je profesionalna sfera značajan izvor identifikacije. S obzirom na količinu uloženog truda u svoje obrazovanje i energije u privatni biznis, razumljiv je značaj posla koji obavlja. Sličan zaključak se može izvući i iz narednog citata, u kome je njemu veoma

teško zamisliti da se (ali i njegova supruga) povuče iz sfere rada i posveti isključivo deci. I on i supruga smatraju da su im karijere značajne.

D: Kada biste bili, opet, u zamišljenoj situaciji da treba da odlučite sa partnerkom, da, recimo, jedno od vas dvoje možda manje radi, ili da se odrekne karijere na neki period, kako biste to rešili?

O: Pa, ne znam... Ovako kako sad stoje stvari, ja bih teško mogao da se odreknem karijere, pošto sam ja taj koji uglavnom donosi poslove, mislim većina posla zavisi od mene ovde. Kada bih se ja odrekao karijere to bi drastično uticalo. A i Jelena ima profesionalne ambicije. Mi baš često pričamo kako je teško. U stvari, shvatamo da ako hoćete karijeru, da morate malo da uskratite deci. Vrlo je teško da se postigne i karijera i deca.

On je svestan da su ove dve sfere konkurentske, (sa suprugom neretko razgovara o tome), ali je jedini način da se one usklade je da se sve ostale sfere života nađu niže na skali prioriteta. To, između ostalog, podrazumeva da čak i partnerski život trpi ponekad jer kako kaže „Prosto dešava se da smo toliko zatrpani obavezama, posao, deca, da samo dođete i legnete i spavate. Nemate petanest minuta vremena.“

Dejan i ulogu oca i ulogu zaposlenog muškarca vidi kao autonomne izvore zadovoljstva. Oba identiteta su mu značajna i pokušava da ih uskladi na način da ne ugrozi nijedan. Profesionalni identitet je razvijao godinama, kroz produženo obrazovanje i borbu na tržištu rada, sa svojom privatnom kompanijom. Uloga oca je došla u srednjim četrdesetim godinama bez prethodnog planiranja i otvorila jednu novu perspektivu života koja je u međuvremenu postala značajan izvor satisfakcije. Ove dve sfere se međusobno nadopunjuju, potpomažu ali imaju i svoje samostalne motivacione impulse.

Partnerstvo. S obzirom da privatnu firmu vodi zajedno sa suprugom, postoji svakodnevna gotovo celodnevna upućenost supružnika jedno na drugo. Veliki deo komunikacije se odvija u vezi sa poslom i oboje su intenzivno uključeni u poslove koji neretko okupiraju i vreme kada napuste kancelarije. Iako postoji veliki deo vremena koji provode zajedno, Dejan primećuje da nemaju dovoljno vremena koje bi provodili samo njih dvoje. Svaki slobodan trenutak provodu sa decom, ali je malo mogućnosti da nađu vremena isključivo za sebe. Iako smatra da bi bilo dobro da imaju više vremena, zadovoljan je jer

postoji saglasnost između partnera da je ovakav ekvilibrijum između partnerstva, roditeljstva i posla najbolji i za njega, njih kao par i kao porodicu.

Zaključak. Prve dve studije slučaja predstavljaju primere identiteta centriranih oko posla i karijere. Zbog značaja ovakve kompozicije identiteta, prikazane su dve tipične strukture: muškarci sa karijerom u javnom i privatnom sektoru. U prvom slučaju se radi o karijeri u javnoj ustanovi (bolnici) koja obuhvata kontinuirano obrazovanje i neretko dopunski rad. Kod Milana se roditeljstvo javlja kao uloga koja ide uporedo sa poslom, podjednako važna, komplementarna, ali ponekad u sukobu sa sferom rada oko prioriteta i energije. U narativima je primetna dinamika između komplementarnosti i kontradiktornosti ove dve uloge koje Milan pokušava da poveže i pomiri. On ističe da su obe uloge za njega podjednako bitne, ali je evidentno u načinu funkcionisanja i planiranju da su zahtevale odricanja. Rešenje je pronađeno u izvesnom snižavanju aspiracija na profesionalnom planu i prihvatanjem odgovornosti na privatnom. U njegovom slučaju bi nabolje rešenje bilo da dan traje duže. Više vremena bi mu omogućilo da brže profesionalno napreduje ali i da u većoj meri i na kvalitetniji način bude prisutan u dečijem životu.

Drugi slučaj se odnosi na veoma aktivnog vlasnika privatne firme, koji rad vidi kao izvor zadovoljstva i zarade, a aktivno očinstvo kao ulogu u kojoj se ostvaruje u privatnoj sferi. Roditeljstvo u njegovom slučaju nije značajnije uticalo na njegov poslovni život i karijeru. Veliki zahtevi posla i karijere otkrivaju kroz narative provejavanje osećaja krivice zbog nemogućnosti da se sa decom bude u meri u kojoj bi želeo. Na nekoliko mesta Dejan ističe kako između potreba za materijalnom sigurnošću i aktivnije uključenosti u život dece, ponekad ovo drugo mora da trpi. Ovakav aranžman on opravdava funkcijom koju posao ima na duže staze za njegovu decu (poput obezbeđivanja dobrog starta u životu, kvalitetno obrazovanje i sl.). Iz prethodne kontradikcije karijere i roditeljstva je moguće prepoznati i elemente prezentovanja (displaying) sebe kao odgovornog roditelja, odnosno naglašavanja da najveći deo onoga što čini, čini za svoju decu.

Otklon od posla

Petar je otac ćerke starosti šest godina. Sa ćerkom i suprugom živi u Beogradu u iznajmljenom stanu. Ni on ni njegova supruga nisu odrasli u Beogradu, već su u Beograd došli zbog studija, tu se upoznali i u međuvremenu osnovali porodicu. On je završio pravni fakultet i trenutno radi u privatnoj firmi posao koji nije direktno povezan sa onim za šta se školovao. Njegova supruga je apsolventkinja na državnom fakultetu, i u tom statusu se nalazi od vremena od kada je ostala u drugom stanju, ali nije odustala od studija. Ona nije u radnom odnosu već ima nekoliko povremenih poslova, tako da tokom nedelje desetak dana radi sa fleksibilnim radnim vremenom, a ostatak vremena provodi sa ćerkom. Dete su dobili posle pet godina veze.

Svakodnevnica u narativu. Petar narativ o svakodnevnim aktivnostima otvara jutarnjim aktivnostima sa ćerkom. Redosled aktivnosti uključuje roditeljske jutarnje obaveze (koje vidi kao izvor zadovoljstva), radni dan i ponovo roditeljske obaveze. S obzirom da većinu radnog dana, ali i svaku drugu subotu, provede na poslu, on nije zadovoljan ovakvom organizacijom vremena. Produženo radno vreme mu ne ostavlja dovoljno vremena za uživanje sa detetom i Petar to vidi kao vreme koje je izgubljeno.

O: Znači, ustajem oko pola šest, šest sati, onda se spremam sa ćerkom za vrtić, ono, polako spremamo se, doručak i to, i onda smo u vrtiću oko osam, pola devet. U devet sam na poslu i onda zavisi, znači pošto imam običaj da radim duže od predviđenog radnog vremena onda, znači, kući dolazim oko sedam, osam po nekom prosečnom vremenu i nakon toga imam još sat, sat i po vremena za neke te kućne aktivnosti, znači ono, okej, normalno, da jedem i da se odmorim pet minuta, i onda imam vremena za igru dok ćerka ne zaspi, znači negde do devet, pola deset imamo još vremena. I to je otprilike radni dan, baš bezveze.

D: A tokom vikenda?

O: Vikend, pošto isto imam obaveze, neke radne subote, dve u mesecu, onda je tim subotama otprilike isti dan kao što je i radni dan, a vikendima je uglavnom vreme, znači, predviđeno za igru, za šetnju neku, za neke aktivnosti u kući, to je ono što sam pričao vezano za dete, za igranje ili za učenje ili za šta god. Nemamo nešto sad u planu ... šetnje, uglavnom šetnje napolju i to je to.

Celokupan narativ o svakodnevicu je fokusiran oko deteta i odnosa sa njim što ukazuje na značaj koji ova sfera ima u njegovom životu. Posao se pomije kroz vreme koje prekida ovaj kontinuum i kao nešto što ga izdvaja iz porodičnog okvira, što je po njegovim rečima „bez veze“ jer ne ostavlja dovoljno prostora da uživa u onome u čemu bi zaista želeo. *Mi* zaplet se javlja kroz odnos koji on ima sa detetom, a ne sa porodicom kao grupom ili suprugom i odiše nostalgijom. Odnos sa detetom se izdvaja kao centralni odnos. Ovaj odnos će biti još jasnije vidljiv u zapletima koji slede.

Tranzicija u roditeljstvo. Petar se priseća da trudnoća nije bila unapred planirana, ali su se partneri brzo dogovorili i složili da žele dete. Tokom perioda trudnoće je bio podrška supruzi i sa njom je redovno odlazio na sve preglede. Jedan deo priprema za roditeljstvo su obavljali zajedno čitajući savremenu literaturu o tome šta mogu da očekuju tokom perioda trudnoće a šta nakon rađanja. Ali i u ovom periodu je on najveći deo vremena tokom dana provodio na poslu tako da je supruga samostalno čitala i pripremala se i nakon toga ga upoznavala sa nekim od tih sadržaja. Petar kaže da se oko većine stvari u takvoj situaciji oslonio na suprugu jer je “imao apsolutno poverenje u nju”. Kada se dete rodilo kroz interakciju sa svojom suprugom i uz njenu podršku se u potpunosti uključio u sve poslove oko deteta.

Kada nam se ćerka rodila ja jesam imao taj, malo taj strah donekle kako ću je ja držati i taj... Mislilo sam da je to strašno teško držati je, međutim, supruga je ubrzo tu dilemu rešila kod mene tako što bukvalno već prvog, drugog, trećeg dana sam bio zadužen za kupanje i za presvlačenje i za oblačenje, tako da me je ona jednostavno, što se kaže, bacila u vatru. Mislilo, na taj način me je naučila da brzo prevaziđem taj neki, strah i neugodnost i strašno sam joj zahvalan zbog toga, zato što od početka nisam imao neku distancu u bilo kojim poslovima vezanim za dete: presvlačenje, oblačenje, uspavlivanje i ostale stvari. Znači to smo potpuno ravnopravno radili.

Narativ kojim opisuje rođenje i rani period je obeležen šokom, postepenim privikavanjem i prilagođavanjem na novu situaciju, a dalje svedoči i da ga je roditeljstvo promenilo na način da je postao odgovorniji prema radnim obavezama, ali i osetljiviji prema rizicima kojima deca mogu biti izložena – od saobraćaja, nedoličnog ponašanja

starijih do kulture kiča. Sa dolaskom deteta iznenada se otvorio novi svet koji će postati značajni izvor satisfakcije.

Uloge roditelja. Rodni aspekt roditeljstva za Petra je kulturni konstrukt i on smatra da u suštini ne postoje razlike između oca i majke u onome što mogu i treba da učine za svoje dete. Odbacuje autoritet i stabilnost kao osobine oca, i nežnost i emocionalnu razmenu sa detetom kao karakteristike majke. Takođe, ističe da je taj obrazac deo tradicionalnih društava i da je u izvesnom smislu bio potreban napor da se on osvesti i prevaziđe. Zbog toga se i nada društvu u kome će ti narativi postati beznačajni. Ulogu roditelja, pa i oca, vidi kao nekog ko treba detetu da se nađe i da ga usmeri u pravom pravcu, ali na način da pomogne detetu da ostvari autonomiju.

Pa jednostavno, da bude tu kad treba, da se nađe kad treba, ili za pitanja ... mislim da nije najvažnija priča ... ja sam imao problematičan odnos sa svojim ocem, vrlo problematičan i neki aspekti tog odnosa su mi postali jasni tek kad sam ja postao roditelj i to mi sad strašno koristi, strašno mi koristi jer ... meni je sad tek jasno, neke stvari koje sam imao sa svojim ocem, tek sad mi postaje jasno gde je on grešio, zašto, ja sam uvek mislio da je on imao neki drugi razlog, međutim, on samo jednostavno nije razmišljao, on je gledao svet samo iz sebe i činio samo ono što njemu odgovara i to obilato koristim sad u ovoj drugoj situaciji, znam šta treba da radim, da ne budem taj, da ne ponavljam istu grešku. Jednostavno roditelj treba da se nađe, da bude tu... mislim da je najvažnija stvar svojim ponašanjem, deca ulaze u odnos sa tobom već sa šest, sedam godina... možeš ti da pričaš, ali deca vole da vide od svojih roditelja. Okej pričaj i sve to...e tu, zašto mislim da sam podbacio, zato što nismo svi mi fit uvek u svakom momentu da dosegnemo taj energetski nivo koji deca imaju, a deca, ono, kipte od energije i jednostavno da bi parirao njima moraš da budeš baš na visokom nivou i skoncentrisan i sve to, ali niko od nas nije nikada na tom nivou, a oni koji dopuste sebi da padnu baš onako nisko...to proizvodi kontraefekat jer detetu priča da treba da se ponaša na jedan način, a sam se ne ponaša na taj isti način, onda džaba sve te priče.

Da bi se pomoglo detetu da odraste i suoči se sa sobom i sa svetom, bitniji je primer nego priča, i ovde Petar oseća krivicu s obzirom da usled obaveza koje ima ne uspeva da provodi dovoljno vremena sa detetom, da ima dovoljno energije i/ili koncentracije da bi bio roditelj kakav bi želeo da bude.

Opisujući način na koji doživljava sopstveno roditeljstvo, on podvlači da je njegovo roditeljstvo svojevrsna *žrtva*. Ne žrtva sa kojom je on identifikovan na tradicionalan način i koju lako podnosi, već u smislu nemogućnosti da se bude sa svojim detetom. Dakle, ne žrtva zbog deteta, žrtva koja bi podrazumevala žrtvovanje sopstvenog vremena, resursa i drugog zarad deteta, već sprečenost da se bude sa detetom zbog deteta i zbog sebe.

Zbog čega je tebi bitno roditeljstvo?

Ne znam, el mi veruješ ne znam. Jer ja nekako stvari posmatram, bar kad je to roditeljstvo u pitanju, to gledam nekako iz sebe. Ne znam kako da ti kažem. Problem sa mnom je, ja koji sam svestan da se svesno žrtvujem u tom nekom smislu... Žrtvujem, ne mogu da kažem da se žrtvujem, nije to žrtva, to je tako kako je, sreća je da imam suprugu koju volim i kojoj verujem i čak i da se desi da ona potpuno utiče na vaspitanje i obrazovanje deteta... jer ja stvarno puno radim, često nisam tu. Imam sat i po vremena prepodne i sat i po vremena posle podne. Sad sam se malo odaljio, ali vratiću se, nadam se. Na neki način, žao mi je zbog toga što ne provodim više vremena, onda bih možda mogao da ti odgovorim na ovo pitanje, ali obzirom da stvari nisu toliko u mojoj kontroli, ja jednostavno gledam iz sebe i gledam od trenutka do trenutka, ne razmišljam toliko kakav je benefit za mene, ne znam, zaista ne znam, jer ja nisam ista osoba kao pre sedam godina, jednostavno, ja sam, drugačiji sam, sigurno je da je ta uloga roditeljstva upletena u moju ličnost, sad koliko i šta je to, ne razmišljam baš često o tome na taj način, nemam tu introspekciju da razmišljam o tome koliko sam bio dobar. Jednostavno, život ide, više volim u trenutku da razmišljam o stvarima, šta znam.

U narativu je prisutna nostalgija za vremenom koje je propušteno usled poslovnih obaveza. Navedeni kontekst ne ostavlja puno mesta ni za planiranje ni za jasno promišljanje o sopstvenoj ulozi u dečijem životu ni o uticaju koje dete ima na njegov život. Ovaj deo života vidi kao da se odvija delimično van lične kontrole, te samim tim i ne ostavlja puno mogućnosti za refleksiju.

Ali nemogućnost da se definiše i objasni međusobni uticaj roditelj-dete, ne podrazumeva odsustvo koncepcije ovog odnosa, odnosno svojevrsne *teorije* roditeljstva. U njegovom slučaju ovaj konstrukt podrazumeva i individualizovano roditeljstvo i poštovanje autonomije ličnosti deteta, odnosno demokratski obrazac unutar porodice (Baumrind, 1967).

“Dete je gost u kući”. Ta izreka mi se mnogo sviđa. Tvoj zadatak je da ti budeš njemu dobar domaćin – da ga othraniš, da ga otškoluješ i sve, i jednog dana će otići iz te kuće. Znači ja sad ne želim da kažem da se vezujem za to dete, kao što vidim da većina roditelja radi, kao “moj je”, znaš. Ta omaška u govoru koja često otkriva i psihološke motive – moje dete, moja žena, moja kuća, ja se ne izražavam tako, nego to mi je dete, to mi je žena, znači više relacija nego posjedovanje. Znači, ne želim da ja budem takva osoba da sutra dete, kad eventualno počne da se emancipuje i odlazi od kuće, da ja imam taj neki ljubomorni stav psihološki, kao da sam ja svom detetu život udahnuo. Ne, ja se trudim da egzistencije bukvalno postoje paralelno i želim da ih preplićem u nekoj meri, ali opet ne previše neke distance, jer jednostavno detetu treba, naravno... treba da oseća da je podržano od strane roditelja, da ima tu vezu. Ja se trudim uvek i u razgovoru i sa njom i sve to da uvek potcrtavam to. Znači, ti reci, ti razmisli, ne želim ja uvek da ti kažem, znaš, možda ja preterujem sa tim, možda, znaš, ali...Eventualno, vidim kako drugi ljudi greše i tu donekle želim da ispravim to. Znači ne želim da ja budem tu sad neka figura koja će da.. bez koje kasnije dete neće moći, jer ko zna, možda ona bude i bez mene, ko zna...

Unutar porodice on smatra da sve treba da počiva na ravnopravnim odnosima na a ne na pozicijama (roditelja i dece, muša i žene) i na ideji posjedovanja drugih osoba, odnosno identifikovanja sebe kroz druge.

Konkurencija uloga – otac i profesija. Kada je u pitanju odnos između dve sfere koje su u ovom slučaju u značajnoj koliziji, posao i roditeljstvo, Petar se žali da je resurs koji mu najviše nedostaje vreme, ali i da obaveze koje sa sobom nosi roditeljstvo ne omogućavaju stvaranje osnova (u vidu dodatnog obrazovanja i obuke) za napredovanje u poslu.

D: A da li je na neki način uticalo to što si dobio dete na tvoj posao? Ili na karijeru?

I: Pa u situaciji kad imam ograničen resurs vremena, a naravno da bi bilo bolje da sam završio još neki kurs, da sam, ne znam ni ja šta, da sam bio na nekim kursevima, ali nisam položio te neke finalne ispite, verovatno da bih i položio da je drugačija situacija verujem da znaš, u profesionalnom smislu....

D: Zbog čega nisi?

I: Pa, jednostavno, treba mnogo da se uči, a ja jednostavno, izmoren sam od posla i to traje, već imam deset godina staža, ne znam, ubijena mi je nekako volja. Taj ispit bi trebalo da učim tri meseca bar po šest sati dnevno, a ja jednostavno nemam te resurse, ni zbog posla, a naravno ni zbog obaveza kod

kuće, sad naravno, da nije deteta možda bih i to završio, ali sad, kažem, ne volim da posmatram stvari na taj način, tu sam gde sam, sa svim resursima....

Ovde nastaje začarani krug. S jedne strane neophodno je raditi i prekovremeno da bi se porodica izdržavala. Zatim postoje obaveze i zadovoljstva oko deteta koja zahtevaju svakodnevno posvećivanje. I jedno i drugo zahtevaju vreme kao resurs, koje ne ostaje na raspolaganju da bi se napredovalo u struci, eventualno promenio i našao bolji posao, koji bi bio možda bio bolje plaćen ili ostavljao više vremena za život sa detetom.

Usklađivanje radnih i roditeljskih obaveza ide na štetu roditeljskih. Roditeljstvo predstavlja reziduum rada, a posao posledica potreba roditeljstva i porodičnog života. Situacija je dodatno složenija s obzirom da poslodavci znaju da je supruga nezaposlena, tako da ne postoji razumevanje za Petrove roditeljske obaveze, već očekuju potpunu posvećenost poslu. On svedoči da je tokom svog radnog veka samo jednom koristio jedan dan bolovanja zbog deteta.

Da postoji hipotetička mogućnost da ne mora da radi, ili da da njegova supruga dovoljno zarađuje da izdržava celu porodicu, Petar bi odustao u potpunosti od rada i bio bi spreman da se posveti isključivo porodici i detetu.

D:Da imaš mogućnost da uopšte ne radiš i da ostaneš kod kuće, da li bi to mogao?

O:Ja bih to najviše voleo. Ja bih to najviše voleo, zaista. Znači, ne znam, ja kad sam kod kuće i kad se desi recimo taj vikend, taj dan da sam kod kuće, ja onda uzmem, krenem da sređujem, samo da me niko ne izbaci napolje. Čak i nekad kad ćerka i supruga hoće da šetaju, meni se ne šeta, ja bih više voleo da sedim kući, jer sam isfrustriran time što sam po ceo dan u cipelama i voleo bih da što više sedim kući i što više vremena provodim kući, da bude neka drugačija atmosfera.

D:Da li je razlog za to i sam posao?

O:Problem je što zaista radim puno, jednostavno, voleo bih više da sam kući. Mislim, ne vidim drugi razlog osim toga, ovo je glavni razlog. Više bih voleo da sam kod kuće, da više vremena provodimo zajedno. Ali, jednostavno, posao je takav da ponekad imam i po 240 sati mesečno. Znači toliko provedem na poslu. To su meni u glavi, ja dok stignem do kuće, dok uđem u stan, meni je i dalje u glavi da li je to to. U isto vreme mi se jede i ponekad imam anksioznost i nervozan sam, znaš. Ali, ono, trudim sa da to,

jednostavno, koliko mogu kanališem, da izbrojim do nekog broja, da se malo skoncentrišem. Hronični nedostatak vremena, hronični umor i to je to.

Usled takve atmosfere na poslu, posla koji konzumira previše vremena i energije, sfere rada koja se ne percipira kao izvor zadovoljstva, satisfakcije i identifikacije, porodični dom i domaćinstvo se vide kao mesto mira i zadovoljstva. Javna sfera za muškarce može predstavljati i izvor frustracije i opterećenja a porodica utočište. Utočište u kome su roditeljstvo i partnerstvo identitetsko sidro u okruženju u kome su drugi izvori lične satisfakcije ograničeni. Petrov identitet je fokusiran na privatnu sferu i relacije unutar porodice kao rezultat zahtevnog poslovnog okruženja. Da će ova uloga imati ovakav značaj, Petar nije mogao da pretpostavi s obzirom da nije ni planirao niti unapred jasno razmišljao o sebi na taj način. Ulaskom u ovu ulogu druge sfere života počele su da gube na značaju, usled nedostatka vremena i energije, a roditeljstvo i posao koji je u funkciji materijalnog obezbeđenja porodice su postale centralne ose preokupacije. Želja da bude dovoljno prisutan u životu svog deteta, kao i inače u porodičnom miljeu, način je da se pronade onaj deo života koji je obeležen smislom i radošću.

Partnerstvo. Partnerstvo razdvaja od odnosa roditeljstva i smatra da je ovo relacija koja mora imati sopstveni život i logiku nezavisnu od drugih sfera sa kojima se može dopunjavati ali ne i svoditi na njih. Na opštem planu postoji razumevanje i bliskost između supružnika; razumevanje i podrška imajući u vidu kontekst roditeljstva i partnerstva. Ipak, određene okolnosti dovode do situacija neusaglašenosti u dnevnim ritmovima supružnika i napetosti: Petrove obaveze na poslu, povremen i nesiguran posao njegove supruge, podela obaveza oko deteta i činjenica da ne žive u rodnom gradu i nemaju mogućnost pomoći svojih roditelja.

Da je drugačija situacija bili bi mnogo bliskiji nego sad, ali opet mnoge stvari se odbacuju zbog nedostatka vremena, zbog nedostatka kontakta, jer ja kad dođem kući, vreme je da ona odmori malo i onda kad ja završim moj posao, mislim posao sa ćerkom, onda je meni malo do odmora, malo se ponekad, znaš, mašimo.

Dodatni razlog je i nezadovoljstvo supruge svojim radnim statusom i nezavršenim fakultetom, koji u praksi dovode do podele rada i sfera koje su bliske tradicionalnim linijama. Ovakva situacija nije preferirana tako da dovodi do osećaja bezizlaznosti.

Zaključak. Ovaj tip identiteta se formira oko porodičnog polja i posebno očinske uloge u njemu. Iako je značaj rada i ovde veoma bitan, on ima izvesnu dozu negativnih konotacija s obzirom da posao, iako obezbeđuje materijalnu sigurnost porodici, troši dva najznačajnija resursa oca vreme i energiju. Posao izdvaja oca u većoj meri nego što bi on to voleo iz života ćerke i supruge i dok se porodična intimnost (više kao nostalgija) javlja kao utočište od spoljašnjeg sveta. U ovakvom zapletu se otkrivaju dva moguća pravca tumačenja. Prvi bi pripadao diskursu krize maskuliniteta, prema kome muškarcima nije lako da se ostvare u javnoj sferi, tako da osećaj pripadanja češće pronalaze u privatnom, porodičnom domenu. Nemogućnost nastavka obrazovanja, ograničenost profesionalnog napredovanja, obavljanje u velikoj meri rutinskog posla bez dovoljno visoke nagrade, čine okvir u kome je Petru lakše da odbaci/kompenzuje maskuline osobine, drugim i novim načinom ponašanja. Rešenje koje pronalazi, nalikuje *žrtvujućem* modelu roditeljstva, najčešće majčinstva. Roditelj svoje emocionalno i identitetsko sidro pronalazi u deci.

Mi, porodica

Nenad je asistent na fakultetu u gradu u centralnoj Srbiji a istovremeno sa suprugom i ćerkom od dve i po godine živi u manjem gradu na jugu Srbije i jednom nedeljno putuje na posao. Njegova supruga, koja je diplomirala društvene nauke trenutno je bez posla. U vezi su bili preko deset godina, kada su odlučili da se venčaju. Ubrzo su dobili ćerku koja sada ima dve godine. Supruga je trenutno u drugom stanju i pripremaju se za dolazak još jednog deteta.

Svakodnevnica u narativu. Nenadova radna nedelja je netipična jer ima dva tipa radnih aktivnosti. Jedan dan nedeljno je na fakultetu a ostalim danima radi kod kuće. Narativ o radnoj nedelji otvara sa danom kada radi sa studentima. Ovaj dan je u potpunosti

posvećen radu i Nenad je gotovo celog dana van kuće, ali uveče ipak vreme provodi sa porodicom.

O: Dan kad idem na posao to je u ovom semestru utorak, i pošto mi je posao dvesta kilometara daleko od mene, onda, ceo dan je posvećen putovanju tamo i radu sa studentima. Krećem ujutru oko pola sedam, stižem oko jedanaest, od jedanaest do tri radim sa studentima, i od tri krećem nazad i oko pola osam stižem kući. Tako radim poslednje dve godine otkad živim ovde, tako da to vreme od pola osam do otprilike deset sati kad dete krene na spavanje, mi provedemo zajedno.

D: A kako izgledaju ostali dani?

O: Ostalim danima sam ja tu i onda smo ceo dan zajedno ukoliko nemam druge obaveze u gradu, tipa nešto u biblioteci, ili ako me pozove neko od prijatelja da se vidimo. U principu, ceo dan smo zajedno.

D: Znači, ti čuvaš ćerkicu?

O: Zajedno smo supruga i ja, jer ona ne radi. Ja sam samo utorkom odsutan. Tako da smo svim ostalima danim, osim u toku ispitnih rokova, svih dana smo sve troje zajedno.

U narativu je naglašen *mi* zaplet, odnos sa suprugom i detetom – porodicom. Najveći deo dana supružnici i dete provode zajedno dok supružnici dele sve aktivnosti oko deteta. S obzirom da supruga ne radi a da je njegovo radno vreme veoma fleksibilno supružnici su značajno upućeni jedno na drugo. Ovakav odnos je dodatno pojačan činjenicom da žive u malom gradu, ali i zbog činjenice da žive u svom stanu, nezavisnog od porodice porekla.

Tranzicija u roditeljstvo. Sa sadašnjom suprugom je pre dobijanja deteta bio u vezi čitavu deceniju i imali su usaglašene planove u pogledu budućnosti. Prilikom planiranja deteta i porodice složili su se da je najpre neophodno obezbediti ključne preduslove, a tu su bili njegov posao i njen završetak školovanja.

Pa, ja sam već davno i završio fakultet i počeo da radim, i onog trenutka kada je ona završila fakultet, mi smo odmah planirali, zakazali venčanje, i planirali da dobijemo dete, i posle pet-šest meseci već smo saznali da je Maja na putu.

D: Kada si ti po prvi put počeo da razmišljaš da postaneš otac?

O: Mi smo deset godina bili zajedno, i sigurno smo poslednje tri-četiri godine o tome govorili, ali čekali smo da i ona privede fakultet kraju. U to vreme sam i

ja završavao magistarski, opredeljivao se za doktorat. Recimo, jedno tri-četiri godine pre nego što se Maja rodila počeli smo ozbiljno da govorimo o tome.

D: Da li si pre toga ti samostalno razmišljao o tome?

O: Jesam, ali nismo planirali. Kad smo počeli da planiramo, mi smo bili već jedno pet godina zajedno. Već deset godina smo mi povremeno pominjali to. Sigurno jedno sedam-osam zadnjih godina bilo je reči o tome.

Ovakav tip tranzicije u roditeljstvo odgovara klasičnoj standardizovanoj putanji, po kojoj su obezbeđivanje finasijskih i stambenih uslova ključni preduslovi ulaska u novu životnu fazu, i u kojoj sklapanje braka prethodi rađanju deteta. U pogledu planiranja i dobijanja deteta postojali su razgovori i razmišljanja tokom većeg dela veze. I ovde je reč o zajedničkom planiranju i razgovorima između partnera. Iz dugog razmišljanja i Nenadovog narativa je jasno da su sadašnji supružnici već dugo imali usaglašene želje, bili *uvremenjeni* u svojim fazama i nakon deset godina veze, od dijade postali mala grupa. Ovakav odnos uzajamnosti je karakterističan bio i za period prve trudnoće, a i danas kada je supruga ponovo u drugom stanju.

D: Dok je supruga bila trudna, da li si išao s njom kod lekara, na one redovne preglede?

O: Ona nikada nije otišla sama kod lekara. Evo sad čekamo i drugu bebe, i sad, danas smo bili, juče smo bili, u petak smo bili, ne u petak nego pre praznika, u sredu, znači. Nikad nije otišla sama, bez mene, kod lekara.

Nenad u prethodnom citatu dva puta decidno ističe da njegova supruga nikada nije sama otišla na pregled kod lekara, stavljajući do znanja da je njegova uloga kao supruga i oca budućeg deteta da bude na tom mestu ista kao i njena. Na ovaj način opisuje sopstvene obaveze prema porodici, ali i mesto unutar nje.

Da mu je ova uloga bila značajna svedoče i opsežne pripreme na svim nivoima koje su prethodile rađanju deteta. Priseća se da je tokom trudnoće, ali i nakon rađanja deteta čitao puno stručne i popularne literature u vezi sa razvojem deteta. U kući je od trenutka kada su počeli da planiraju bebu nastala „čitava biblioteka posvećena deci“, a izdvaja samo neke od naslova „*Šta da očekujete dok čekate bebu, Samostalna deca su srećnija, Šta da očekujete dok čekate da zatrudnite*“ što je kako svedoči „bila i njena i moja literatura“.

U sećanju na prve dane po rođenju deteta, izdvaja iskustvo preuzimanja uloge roditelja na ravnopravnim osnovama sa svojom suprugom. Ova uloga je podrazumevala intenzivan osećaj odgovornosti i potrebe da se postavi kao zaštitnik prema detetu što je dalo jedan novi kvalitet samopoimanju.

Ona je izašla posle pet dana. Ja imam iskustva sa decom, jer moja braća su imala decu pre mene, ali ovo je bilo nešto potpuno drugačije, kad dobiješ svoje dete. Evo jednog iskustva kojeg se sećam, i koje često pominjem. Ne znam da li je to bilo prve, ili možda druge večeri kad je Maja izašla, i kad je prenoćila kod kuće, ona je spavala u svom krevetu, ali uveče je supruga uzela nju i stavila je u krevet pored mene. Rekla je ja sam spavala sa njom u istom krevetu u porodilištu, evo sad da vidiš i ti kakav je to osećaj. I Maja je, naravno, spavala, bila je okrenuta prema meni. I stvarno nikad u životu nešto tako snažna osećanja nisam doživeo. Ništa lepše nema, niti može, čini mi se, čoveku da se desi u životu, nego tako kad malo biće od tri-četiri kila prvi put pored vas legne. Osećate da ste vi jedini koji ga štite, i koji ga paze. To mi je jedan od najsnažnijih momenata otkako se ona rodila.

Nenad u opisivanju ranog iskustva sa detetom izdvaja događaj koji naglašava roditeljsku ravnopravnost. Ovim činom je njegova supruga, majka deteta, otvorila i njemu svet roditeljstva, omogućavajući mu da doživi ista osećanja i razvije odnos sa detetom na isti način kao i ona. U poslednjoj rečenici *mi* kao roditelji, sa istim odnosom prema detetu, sa istim osećanjima, bez razlike, su oni koji ga štite i sa kojim prave novu zajednicu poverenja.

Rodne uloge. U opisivanju rodničkih roditeljskih uloga Nenad smatra da jedine razlike koje postoje jesu razlike obeležene biologijom, ali da u svakodnevnim praksama one ne igraju važnu ulogu.

Osim onoga što su rekli biologija i priroda, ne vidim da treba nešto specijalno da se razlikuju otac i majka. Ja njoj i kuvam i hranim je i kupam je. Kažem, ono što je priroda, nisam mogao da je dojam, ali mogao sam da je hranim na flašicu. Ne vidim da nešto specijalno očevi treba da rade jedne poslove a majke druge. Ja zaista tako ne razmišljam i sve što radi Milena, radim i ja.

Kao i kod prethodnih očeva, isticanje samo (minimalnih) bioloških razlika ima za cilj da sa jedne strane da potvrdi stav o rodnoj ravnopravnosti roditelja, ali i sa druge da

očevima otvori jedno novo područje koje je ranije isticanjem (značajnih) bioloških, psiholoških, kulturoloških razlika bilo rezervisano u najvećoj meri za žene/majke.

Narativ o dobrom ocu i dobrom roditelju se formira oko potpune posvećenosti dobrobiti deteta. Otac treba da „da voli dete, da mu posveti vreme, da sa njim radi, da ga hrani, da ga kupa, da ga izvodi u šetnju. Znači, da non-stop razgovara sa detetom, peva, uči ga pesmice, jer kroz to će ga naučiti nekim važnim stvarima u životu.“ Roditelj kroz razne oblike interakcije sa detetom treba da pronađe najbolje za svoje dete u skladu sa njegovom ličnošću i razvojnim potrebama.

Roditeljstvo je za Nenada značajno iz tri suštinska razloga: ono s jedne strane „menja čoveka na bolje“, „oplemenjuje ga“, s druge to je deo prirodnog procesa i sa treće to je „slatka obaveza koju svako treba da odradi u životu, jer osim toga što su važne i lepe stvari, važno je znati i odgovoriti na neke obaveze i preuzeti odgovornosti.“ Roditeljstvo se vidi kao prirodni stepenik, odnosno prirodna faza u životu; ova faza sa sobom nosi mogućnost sazrevanja i oplemenjivanja čoveka, a takođe je obaveza (koja je prijatna) koju bi *trebalo* svako da preuzme na sebe. Na ovaj način određeno, Nenad roditeljstvo vidi i kao svojevrsnu *obavezu* svake osobe. Kao svojevrsni dug sebi i budućim potomcima. ...

Na pitanje u čemu bi se njegov život razlikovao da nije postao otac, Nenad odgovara da bi njegov život imao sličan tok, bio ispunjen određenim sadržajima, ali da bi bio značajno uskraćen za jednu značajnu dimenziju života.

O: Pa, verovatno bih radio ono što sam radio pre toga, pisao članke, učestvovao na konferencijama još više nego inače, radio sa studentima, čitao, išao u pozorište, bioskop. E, sad, tamo jednog dana kad se svode računi, šta bih rekao na kraju, verovatno bih bio nezadovoljan da nisam oformio porodicu. Imao bih druge stvari kojima bih se bavio, ali ne mislim da bi te stvari mogle da zamene ovo.

Odnos sa detetom on vezuje za porodicu kao grupu koja nadilazi pojedinačne odnose (sa suprugom i detetom). Demokratski odnos roditeljskih uloga je u funkciji generalnog odnosa između supružnika i njihove međusobne upućenosti i intimnosti.

O: Pa, odnos između nas se nije mnogo menjao, samo što smo s vremenom sve više učvršćivali naš odnos, jer mi smo desetak godina bili zajedno, a već smo

sedam-osam godina živeli zajedno pre nego što se Maja rodila. Tako da kad se Maja rodila i kad smo se venčali to je dodatno učvrstilo naš odnos. Naravno, kao i u svakoj vezi, bilo je tu uspona i padova, ali nije bilo nekih preispitivanja, nedoumica. I zahvaljujući roditeljstvu došlo je do dodatnog učvršćenja.

D: Ćerka je još uvek mala, imate li vremena da se posvetite sebi?

O: Pa, opet, kažem, nažalost, zahvaljujući tome što Milena nema posao, i srećom da sam ja poslom jednom nedeljno odsutan, mi sve vreme provodimo zajedno, izlazimo i u šetnju i kod kuće smo zajedno, tako da vezani smo jedno za drugo i upućeni smo jedno na drugo. Da li bi bilo drugačije da smo više razdvojeni, da oboje radimo, ne znam, stvarno.

Svedoči da unutar kuće ne postoji podela poslova (osim peglanja koje on ne radi) već se u hodu o svemu dogovara sa suprugom.

Nekad ja spremim ceo ručak, nekad Milena, nekad zajedno. Sve zavisi od trenutka. Nešto lepše ja spremam, nešto ona, pa onda zavisi kad se šta sprema.

Ako se dogovorimo da pospremimo kuću, radimo zajedno. Neko usisava, neko briše prašinu. I nema dogovora, nego ko šta prvo uzme, to radi. Ako ja uzmem usisivač, Ana uzme da briše prašinu, ili obrnuto. Tako da nemamo neki specijalan dogovor što se toga tiče, niti podelu.

To znači da ste prilično fleksibilni oko tih uloga?

Apsolutno. To se u trenutku određuje ko će šta. A opet kažem da smo mi malo atipični, jer opet naglašavam da smo oboje po ceo dan sa detetom. Ja je nahranim za doručak, Milena za ručak, ja za večeru, u međuvremenu ona ima užine, ko stigne da joj, i tako. Ako joj se čita, čitamo joj otprilike podjednako oboje. Jer, ona uzme knjigu pa kaže 'ajde mi čitaj, pa pročitam ja, pa onda neću, onda ona traži od mame, pa joj pročita mama, pa joj posle opet ja pročitam, i tako. Ali, to je sve zahvaljujući tome što smo nas dvoje non-stop tu. Pa je to kod nas tako otprilike podjednako.

Slična je stvar i sa komunikacijom između supružnika o stvarima koje su se dešavale tog dana, ličnim problemima, razmišljanjima i sl. Svakodnevno razgovaraju i o problemima, nedoumicama ali o onim lepim događajima koji su obeležili dan i posebno onom što se događalo sa detetom.

Posao i roditeljstvo – simfonija. Odnos posla i roditeljstva u ovom slučaju je na optimalnom nivou očekivanja. S obzirom da ima obavezu da jednom nedeljno fizički odsustvuje od kuće, i da ima mogućnost fleksibilne organizacije vremena rada (pisanja

radova, doktorata, pregledanja kolokvijuma, studentskih radova i sl.) i roditeljskih i kućnih poslova, sam dolazak deteta nije u značajnoj meri uticao na posao. Jedino su neke obaveze malo odložene (rad na doktoratu je prolongiran). Nenad ne bi napustio posao i posvetio se samo porodici jer mu posao i inače ne odnosi previše vremena i ne udaljava ga od porodičnog života. I inače smatra da bi u svakom slučaju nešto radio i da bi u svakom slučaju uspevao i da radi i da se posveti detetu i porodici.

Na skali prioriteta nema dileme da je roditeljstvo na prvom mestu.

I ranije sam mislio da je to zaista jedna od najvažnijih stvari. To mislim i sad. Sad mi je, u stvari, potvrđeno da je to tačno. Znači, lepo je posvetiti se karijeri, i poslu, i svemu, ali iznad svega mislim da je biti roditelj važno, pa onda sve ostalo.

U ovom narativu dominira tzv. „mi zaplet“. Nenadov identitet je značajnije usmeren ka relacijama, supruzi i deci. Istovremeno se zapaža visok nivo identifikacije sa porodicom kao grupom, tako da je ovaj društveni okvir njemu veoma bitan izvor zadovoljstva i smisla. U narativima nema isticanja lične (ili drugih članova porodice) diferencijacije od porodice kao grupe. Odnosi sa suprugom i detetom su najvažniji odnosi u njegovom životu, a uloge oca i supruge su njemu bez dileme najznačajnije. Ovakav identitet ima korene u načinu odrastanja, u značaju koji je oduvek imao prema porodičnom životu ali i dugotrajnom stabilnom partnerskom iskustvu u predbačnoj fazi zabavljanja i usklađenim životnim planovima sa suprugom. Očinstvo i na ovom mestu pokazuje crte *žrtvujućeg* modela, s obzirom da je i na nivou praksi i na nivou normativa vidljivo prepoznavanje kao manje bitnih drugih sfera ličnog života.

Roditeljstvo, posao, dokolica

Miljan je otac starosti 35 godina i ima ćerku koja ima šest godina. Sa partnerkom je bio nekoliko meseci u vezi pre nego što je ona zatrudnela i odmah potom su otpočeli zajednički život i zajedničke planove. Trenutno žive u stanu koji iznajmljuju od rođaka i plaćaju nešto nižu cenu stanarine od tržišne. Završio je fakultet umetnosti ali se ne bavi

poslom u struci već trenutno radi u jednoj organizaciji u privatnom sektoru preko mesečnih ugovora, iako mu je pozicija, kako sam svedoči, prilično stabilna.

Svakodnevnica u narativu. Dan tokom nedelje Miljan počinje dnevnim porodičnim aktivnostima vezanim za ustajanje, doručak, spremanje deteta za školu. Narativ o tome što se dešava na poslu je nerazvijen i sastoji se od odlaska na i dolaska sa posla. Svedoči da neretko i nakon posla radi kod kuće. Dan se završava opuštanjem uz video igrice.

O: Ustanem negde oko sedam, pola osam, otprilike. Njih dve su već odradile klop, doručak. Ja se tu ono sredim, i onda oko petnaest do osam izlazimo Mina i ja. Ja je vodim u školu. Ostavim je u osam u školi i idem na posao? I onda, šta znam, negde oko pet sam kod kuće. Onda se malo odmorim, i nastavim da radim poslove sa strane, tezge. I onda na kuntanje. Vrlo je, u principu, dosadno. Oko jedanaest igram kompjuterske igrice, League of legends. To odigram sat vremena i na spavanje.

D: A vikendom?

O: Radim, kol'ko mogu tih tezgi da završim. Tako da, u principu, radim vikendom.

D: Imaš li neku razonodu vikendom?

O: Misliš kao neki hobi? Nekad sam pikao fudbal. Sad pokušavam da organizujem ekipu, da se sastave ovi matorci, koji jedva mogu da potrče. Malo kao neka fizička aktivnost. I s vremena na vreme odem na pecanje, i Minu vodim sa sobom.

D: Gde pecate?

O: Pecali smo letos gore, ovaj Stara Palanka, u Banatu, kod kanala Dunav-Tisa-Dunav, ono bukvalno na granici sa Rumunijom. Prođe se Deliblatska peščara. Ima tu par dobrih mesta, ima Dubovački rit, ima kanal Dunav-Tisa-Dunav i tako.

Vikendi služe da se završe neki od poslova koji su preostali tokom nedelje ili da se urade dodatni poslovi. Vikend služi i za razonodu jer kada ima vremena nastoji da izađe u prirodu (bilo sam ili sa ćerkom) i opusti se uz pecanje. Miljan je jedan od retkih očeva koji u narativu o svakodnevici pominje aktivnosti vezane za njegovo lično vreme i dokolicu.

Posao koji Miljan obavlja podrazumeva fiksno radno vreme i otvara mogućnost dodatne zarade kroz poslovne kontakte koji obezbeđuju honorarne (najčešće sezonski aktuelne) stručne poslove. On objašnjava da je u ovom poslu odnedavno i da mu sam rad

veoma znači za lični razvoj i finansijsku sigurnost. Vrlo brzo otkriva kontradikciju pozicije u kojoj se nalazi. Iako mu posao prija i donosi određeni stepen finansijske sigurnosti, uz sav trud ipak ne uspeva da ima potpunu materijalnu satisfakciju što dovodi do izvesnog nezadovoljstva. Miljan uvodni narativ formira oko sfere rada i dokolice, ali njegov je narativ o očinstvu i odnosu sa detetom veoma razvijen.

Tranzicija u roditeljstvo. Ulazak u ovu ulogu opisuje kroz spontanost. Trudnoća nije bila ni planirana ni neplanirana, a desila se posle nekoliko meseci zabavljanja. Postajenje roditeljem je zahtevalo od njega da se „prepakuje“ i da promeni način života koji je imao pre toga a koji je u velikoj meri počivao na druženjima i izlascima sa drugarima. Uloga oca mu nije ranije bila strana jer kako kaže:

Zamišljao sam sebe u toj ulozi još dok sam bio klinac. Bilo mi je to neka skroz komotna uloga. Verovatno to vučem iz familije, takav je moj otac bio.

Trenutak kada je prvi put video dete opisuje kao iskustvo koje ga je u potpunosti ispunilo:

Mislim da je to ono... Ti si najveći car na svetu. Ne znam da l' može nekako rečima to da se opiše baš najbolje, ali zaista jedan onako ispunjujući doživljaj. A u isto vreme ima i malo straha. Ima puno emocija koje su pomešane.

I dok je prethodni život podrazumevao odgovornost samo prema sebi, i kako kaže iz ove perspektive „jedan poprilično bezvezni život pre toga“, kvalitet roditeljstva je pored odnosa sa detetom i u tome što „čovjek mora da se uhvati u koštac sam sa sobom ... roditeljstvo bi trebalo da te dovede do toga da izvučeš one najbolje osobine iz sebe.“ Dakle, narativ roditeljstva razvija kroz prizmu ličnog razvoja i sazrevanja, onog što je njemu roditeljstvo donelo. Smatra da generalno nije bitno da se bude roditelj, i da ne postoje razlike između ljudi koji imaju i koji nemaju decu, već da su oni koji nemaju decu uskraćeni za određeni emotivni aspekt u životu, dok su roditelji uskraćeni za određeni stepen „ležernosti“ i samousmerenosti. Međutim, glavna dobit od roditeljstva je odgovornost za drugu osobu i sve što dolazi sa tim – odnos sa drugom osobom i lična promena.

Odnos sa detetom opisuje kroz posmatranje i učestvovanje u razvoju jednog malog bića i njegovog karaktera, a posebno frustrirajući period mu je bio kada je u jednom periodu odrastanja ćerka bila usmerena gotovo isključivo na majku, jer kako kaže: „meni je bilo frustrirajuće kad je bila manja, pa me jedno vreme uopšte nije fermala”.

Roditeljske uloge. Na nivou roditeljskih rodni uloga smatra da u osnovnim aktivnostima i ulogama ne postoje razlike u onome što majka i otac mogu da rade. Uloge oca i majke se ne razlikuju generalno.

D: Šta bi trebalo dobar otac da radi?

O: Da bude jaka emotivna podrška u svim stvarima i da pomaže tamo gde treba da pomogne, ako vidi da ima nekih problema da pogura, da posavetuje, da bude drugar sa svojim detetom, da bude zapravo emotivni oslonac. Mislim da je emotivno tu najvažnije.

D: A majka?

O: Majka isto. Ne bih joj dao nikakvu drugu ulogu. Mislim da su, kako dete raste, uloge zaista jednake.

S obzirom da je njihova ćerka na gornjoj granici uzrasta dece uključenih u uzorak on smatra da su se sad pojavile aktivnosti koje on preuzima kao otac, i koje mu više leže ali da se razvija određeni specifičan odnos između majke i ćerke. On je uspeo da je nauči da vozi bicikl a osobinu koja ga razlikuje od supruge jeste niži stepen popustljivosti i mogućnost da dete nauči iz perspektive „grublje prirode“. Sebe vidi kao oca koji je manje popustljiv ali to ne vezuje za rod, već za dinamiku odnosa unutar porodice

D: A postoje li stvari koje samo otac može da uradi?

O: Da. Na primer, ja je vodim u Deliblatsku peščaru, po prirodi, mada i Mina to voli. Moj ćale je profesor biologije, i iz studentskih dana ima tu pasiju da prstenuje ptice. I onda svake subote i nedelje ide u Deliblatsku peščaru i prstenuje ptice i onda idemo mi sa njim. I onda od mene, i od mog ćaleta uči to. Tako moj udeo je nekako to, priroda, i odnos prema prirodi. Klinci ovde zablokiraju ispred TV-a, i misle da je priroda Ada Ciganlija.

Pored dnevnih obaveza i odnosa sa ćerkom, posebnost njegove uloge jeste specifičan način uvođenja deteta u svet prirode, svet koji je i njemu samom značio dok je odrastao, i koji je bio bitan u odnosu sa njegovim ocem.

Posao i roditeljstvo. Odnos posla i roditeljstva formuliše na sledeći način. Kada je postao roditelj, morao je još značajnije da se posveti poslu, jer u trenutku kada se ćerka rodila on nije radio i živeli su od suprugine plate. U međuvremenu su mu se u firmi u kojoj trenutno radi otvorile mogućnosti i za dodatne poslove i zaradu. Ove poslove prihvata zbog dodatnih prihoda ali imajući u vidu i „profesionalni aspekt“ takvih angažmana, jer kako kaže „mislim da treba da pravim neku svoju karijeru. U isto vreme je i lepo i korisno.“

Radna organizacija u kojoj radi gaji dobre međuljudske odnose, tako da postoji razumevanje za njegove roditeljske obaveze. Posao i rad predstavljaju sferu koja mu je bitna tako da ne bi odustao od rada čak i kada bi imao priliku da ne mora da radi,.

Ne bih. Radio bih i dalje. Mislim da je rad jako bitan. Ne može čovek samo da se bavi porodicom. Porodica, kolika god da je, treba da bude supa koja se stalno meša. Ne može jedan da sedi kod kuće, jer onda već nastaju neki jazovi. Treba raditi na toj nekoj jednakosti između uloga koje postoje u porodici.

Posao ima značaj za lični identitet, ali ova sfera utiče na pravljenje određene dinamike unutar porodice, koja dovodi do ravnopravnijeg i prisnijeg odnosa između supružnika.

Pored posla i roditeljstva Miljan ističe i značaj dokolice i onih aktivnosti koje nisu u funkciji zarade. Pored dnevne navike igranje video igrice kada ćerka ode da spava, ističe i značaj sporta i razonode u prirodi.

Takođe, nedostaje mu i rad iz osnovne struke – grafike, koju je diplomirao na Likovnoj akademiji. Ovaj deo posla koji podrazumeva visok stepen kreativnosti i autonomije je nešto što bi voleo da ima u budućnosti, iako je svestan da je za tako nešto potrebno dosta novca.

Voleo bih da se vratim grafici, ali to onako s vremena na vreme, da mi bude hobi. Fali mi taj radioničarski aspekt. Voleo bih da imam dovoljno prostora da mogu sebi da priuštim da se time bavim. Za to treba lova.

Miljan sebe opisuje kao roditelja, partnera, zaposlenog čoveka i kroz svoje hobije. Svi domeni se prepliću sa manje više podjednakim značajem. U sferu rada je ušao kasnije od svoje supruge i kasnije započeo sa svojom karijerom. U tom smislu je posao koji radi za

njega veoma značajan izvor satisfakcije jer mu pruža mogućnost da radi korisne stvari i da zarađuje. Roditeljstvo je uticalo da promeni stil života koji je do tada imao i da postane odgovorniji i prema sebi i prema drugima. Akcenat koji je prisutan u ovoj studiji slučaja je značaj sfere ličnog vremena i prostora koji još uvek postoji ili nastoji da se uspostavi. Navodeći svoje hobi aktivnosti (sport, pećanje, odlasci u prirodu) Miljan podvlači i značaj onih interesovanja koja su deo individualnih želja u koje mogu biti uključeni i ostali članovi porodice. Značajan identitet, profesionalni, jeste vezan za profesiju za koju se školovao. Trenutno nema ni vremena ni sredstava da se u tom polju aktuelizuje. Međutim, ovaj identitet predstavlja značajan deo lične identifikacije koja u određenim uslovima može da se manifestuje kao deo aktivnosti u sferi dokolice.

Partnerstvo. Miljan i njegova supruga su vezu gotovo istovremeno započeli sa roditeljstvom tako da su dve tranzicije (kroz partnerstvo i roditeljstvo) tekle uporedo. Iako prepoznanje da je odnos postao složeniji, dublji i iskreniji ipak ne može da jasno opiše na koji način se odnos promenio tokom vremena. To nam ne govori da je intimnost manje značajna od drugih sfera života, već da su narativi o intimnim odnosima muškaraca u manjoj meri deo „muškog sveta“.

Zaključak. Ova studija slučaja ukazuje na nešto razlomljeniji fokus i odnosi se na povezivanje nekoliko sfera života muškarca, odnosno njegovih identitetskih struktura: rada, partnerstva, roditeljstva i slobodnog vremena. Sve se pojavljuju u kombinaciji kao relevantne za objašnjenje načina na koji ovaj otac sebe doživljava, odnosno kako se otkriva u narativima. Izjednačavanjem ovih sfera dolazi do otkrivanja značaja individualnosti koja se izražava kroz profesiju i slobodno vreme, pojedinačnih odnosa prepoznatih kroz podnos sa suprugom i detetom i odnosa prema grupi/porodici kao celini. Iako povezani, ovi identiteti imaju i autonomne izvore i linije razvoja.

4. Zaključak

U istraživanju smo krenuli od osnovnog cilja koji je podrazumevao opis pojavljivanja novog obrasca ponašanja među očevima, tzv. *novog očinstva* u Srbiji. Novo očinstvo smo prepoznali kao prakse koje uključuju najmanje tri dimenzije: 1. visok nivo uključenosti očeva u negu i brigu dece, 2. vrednosti i prakse rodne ravnopravnosti 3. razvijen roditeljski identitet muškarca. Na prvom nivou analize smo nastojali da prepoznamo opšte prakse i trendove očeva u Srbiji i odredimo porodične i lične osobine koje su u vezi sa stepenom uključenosti očeva u život svoje dece. Za tu svrhu smo koristili tri teorijska pristupa (teoriju resursa, teorije rodnih uloga i patrijarhata i teorije porodične dinamike) koja su već pokazala značaj u predviđanju ponašanja muškaraca u privatnom domenu. Na drugom nivou analize smo formulisali istraživačka pitanja koja je trebalo da nam ponude dublje i sadržajnije uvide u stvarne prakse, tumačenje tih praksi i identitete onih očeva koji su unapred selekcionisani tako da pripadaju grupi očeva koja iskazuje obeležja obrasca *novog očinstva*. Na osnovu analize njihovih narativa stekli smo uvid u proces postajanja roditeljem (tranziciju u očinstvo), njihove vrednosti i prakse, odnose sa partnerkom/suprugom, odnos sa detetom, u način na koji doživljavaju sebe i ulogu oca i dr.

4.1 Ostvarivanje roditeljstva u društvenom i kulturnom kontekstu Srbije

Posao. Uloga oca je tradicionalno podrazumevala zaštitinika i hranioca porodice, kao i vezu sa spoljnim svetom u kome zastupa interese svoje porodične grupe i brani svoju i čast članova porodice. Dok su procesi modernizacije ulogu oca kao zastupnika pred drugima svodili na simboličku reprezentaciju ili izjednačavali sa majkom u ovoj funkciji, pitanje hranioca porodice je i danas veoma značajno. Iako je izjednačavanje muškaraca i žena u javnoj sferi dovelo do manje asimetrije u prihodima i veoma značajnog učešća žena u kućnom budžetu, uloga muškaraca kao hranioca se i na nivou identiteta i na nivou realnih praksi sporije menja. Žene ulaze u javnu sferu, ali to ne dovodi do istiskanja muškaraca iz iste, već pre do konkurencije unutar nje. Za muškarce se pojavljuju nove

uloge u porodici – uloge poput brižnog supruga/partnera (sa značajnim stepenom refleksivnosti u odnosu čiji sadržaj čini intimnost) i brižnog oca koji je uključen u sve aspekte dečijeg života kao i majka, ali uloga hranioca nije izgubila na značaju. Dok usled rasta stope razvoda i vanbračnih rađanja raste i nezainteresovanost jednog dela očeva za izdržavanje svoje dece, istovremeno usled sabijanja porodice i njenog svodenja na nuklearnu formu, generalno raste pritisak na roditelje, a u prvom redu očeve, da preuzmu obavezu materijalnog obezbeđenja porodice. S obzirom da se povećavaju zahtevi koje roditelji treba da ispune da bi njihovo dete bilo na kulturno adekvatan način uključeno u društvo (dobar uspeh u školi, dodatna nastava, vanškolske aktivnosti i sl.) rastu i materijalni izdaci koje treba obezbediti u veoma nestabilnom tržišnom okruženju.

Javna sfera u Srbiji je i dalje prilično patrijarhalna i to ima svoje posledice na ono što se dešava u okviru privatnog domena. Među zaposlenima i dalje dominiraju muškarci, a kada je reč o roditeljima ta se disproporcija značajno povećava. Još uvek je značajno više žena koje odustaju od traženja posla zbog porodičnih razloga i zanemarljivo mali broj muškaraca koji se isključuju sa tržišta rada na neko vreme zbog roditeljstva (u vidu roditeljskog odsustva na koje imaju pravo). Veoma mali broj porodica zavisi isključivo od prihoda majke/supruge i veoma mali broj očeva sa maloletnom decom ne radi i ne ostvaruje prihode. Iako su žene u značajnom broju uključene u sferu rada, kada je reč o uspostavljanju balansa između rada i porodičnog života, one će češće napustiti posao i posvetiti se privremeno ili trajno porodici i domaćinstvu. Patrijarhalnost u javnoj sferi stvara određena očekivanja od muškarca i žene. Od muškarca se očekuje da svojim radom materijalno obezbeđuje porodicu i odgovornost prema porodici se vidi i u odgovornosti prema poslu. U uslovima neregulisanog tržišta rada, nepoštovanja radne satnice od strane poslodavaca i obaveza koje zaposleni imaju van radnog mesta, postoji veoma malo razumevanja za direktne obaveze očeva prema deci. Ovakvi odnosi dovode do reprodukcije, i/ili sporog menjanja, rodničkih roditeljskih uloga zasnovanih na još uvek značajno segregiranim domenima. Reprodukcijska dominacija muškaraca na tržištu rada, koja je izražena bilo kroz stepen zaposlenosti, visinu prihoda ili pozicije moći koju zauzimaju unutar hijerarhije radne organizacije, ide ruku pod ruku sa muškom dominacijom u privatnoj sferi koja se ogleda u niskom stepenu uključenosti u kućni rad i višim nivoom

strateškog odlučivanja. Na ovim osnovama opstaje nejednak odnos moći unutar bračne dijade i porodice o čemu svedoči i značajno manja asimetrija u preuzimanju roditeljskih obaveza ukoliko je supruga zaposlena.

Institucije. Srbija je usled svog kulturnog i institucionalnog nasleđa zemlja u kojoj postoji istorijski značaj institucionalnog preuzimanja jednog dela nege i brige o deci od strane društva, ali i zemlja u kojoj ovaj proces nikada nije u potpunosti dovršen, tako da se značajan deo reprodukcije roditeljstva i dalje odvija unutar porodice i mreže neformalne pomoći. Najveći deo sistema podrške je razvijen u periodu socijalizma i od tada veoma malo unapređen. Institucionalna podrška roditeljstvu je i dalje nedovoljno razvijena i ne odgovara adekvatno na savremene potrebe roditeljstva.⁷⁷ Dostupnost predškolskih ustanova je i dalje neadekvatna a pohađanje dece relativno nisko – svega trećina dece do tri godine starosti. Pored ustanova dečije zaštite za čuvanje dece – jasli i obdaništa, ne postoji drugi oblik organizacione podrške roditeljstvu. Ukoliko ne postoji mogućnost podrške mladom bračnom paru u roditeljstvu od strane porodice porekla, stvaraju se uslovi da jedan roditelj, manje više trajno, odustane od rada i posveti se isključivo deci. Imajući u vidu još uvek veliki značaj tradicionalnih vrednosti u porodičnom domenu kao i prisustvo partijarhalnih rešenja u javnoj sferi, očekivano je da će žene češće odustajati od rada o čemu svedoče i rezultati u ovoj studji i na nivou opšte populacije i na nivou porodica *novih očeva*. Na ovaj način se usporavaju procesi razvoja rodne ravnopravnosti u javnom i privatnom domenu i reprodukuju različite sfere kompetencije za muškarce i žene. Kao što naši rezultati pokazuju, ukoliko su žene van tržišta rada, ukoliko nemaju lične prihode, ukoliko žive u proširenim domaćinstvima veća je verovatnoća da će one same biti opterećenije kućnim i roditeljskim obavezama nego njihovi supružnici. Institucionalna podrška je relevantna ne samo u slučaju odlučivanja o rađanju, već je veoma značajan faktor koji utiče na kvalitet društvenih odnosa – rodni i generacijskih. Prebacivanjem jednog dela brige na institucije dolazi do iskoraka ka egalizaciji roditeljskih (rodni) uloga. S druge strane, nedostatak institucionalne podrške dodatno vrši pritisak na društvene odnose, trošeći socijalni kapital porodica. Usled teškoća uspostavljanja balansa između posla i roditeljstva, mladi bračni

⁷⁷ Sa merama štednje i razvojem privatno-javnog partnerstva, ova pomoć će biti još manje dostupna i verovatno skuplja.

parovi se često oslanjaju na svoje roditelje (i srodničke mreže) koji neretko moraju na kraju svog radnog veka ponovo da pronalaze rešenja za pomirenje sfere rada i porodice. Oslanjanje na ovu podršku i visoka očekivanja mogu dovesti do napetosti, nerazumevanja i konflikata između generacija.

Drugi oblici institucionalne podrške poput finansijske i materijalne pomoći roditeljstvu su u Srbiji najčešće deo jednodne podrške neposredno nakon rođenja deteta i kontinuirano samo ukoliko se radi o slučajevima materijalno ugroženih porodica. Pravo na finansijsku nadoknadu tokom perioda trudnoće i kada je dete malo imaju samo majke koje su zaposlene i koje su na porodiljskom i roditeljskom odsustvu. Žene koje su nezaposlene nemaju pravo na finansijsku pomoć ili nadoknadu u ovom periodu tako da su najčešće zavisne od prihoda drugih osoba (supruga, porodice porekla i dr.). Iako su socijalni transferi iz javnih fondova značajni, njima se u veoma nepovoljnom ekonomskom kontekstu samo ublažavaju efekti krize i ne doprinose razvoju uslova za ravnopravnu uključenost u roditeljstvo oba roditelja.

Način na koji su institucionalna rešenja značajna za roditeljstvo se ogleda i u normativima odnosno pravima i obavezama koji iz njih proizilaze. Iako je moguće govoriti o pomaljanju novih, manje asimetričnih praksi i nezavisno od uticaja institucija socijalne zaštite, određena institucionalna rešenja mogu značajnije ubrzati ovaj proces i dati mu značajniji legitimitet. Od 2005. godine Zakonom o radu je predviđena pravna mogućnost da otac deteta preuzme jedan deo roditeljskog odustva. Na ovaj način se oba roditelja društveno legitimišu kao ravnopravna i u privatnoj i u javnoj sferi. Postoji mogućnost da se muškarac povuče sa tržišta rada i posveti roditeljskim obavezama kao i da se vreme koje žena provede van sfere rada skрати. Iako je ova praksa još uvek nerazvijena i nedovoljno podstaknuta od strane poslodavaca i države, ovim pravnim rešenjem je stvoren okvir unutar kog supružnici mogu da se dogovaraju o aranžmanima usklađivanja roditeljstva i posla.

Kulturni modeli roditeljstva. Jedan od problema roditeljstva u Srbiji danas je i nedostatak različitih modela roditeljstva i porodičnih oblika u praksi i kulturnih modela u javnosti. Dominantni model porodičnog života je nuklearna porodica zasnovana na bračnoj vezi. Diskursi koji određuju porodični život i roditeljstvo su uglavnom u skladu sa dominantnim modelima koji favorizuju brak, nuklearnu formu, i rodno segregiranu podelu

sfera. Vrednosti koje uokviruju porodični domen su i dalje u najvećoj meri pod uticajem tradicionalnih patrijarhalnih diskursa. O značaju braka svedoči inače veoma visoka stopa bračnosti i veoma visoko vrednovanje bračnog života među stanovništvom. Ni mlade generacije ne napuštaju rapidno ideju bračnosti kao legitimnog okvira porodičnog života. Kohabitacije su i dalje veoma nisko vrednovane i zastupljene, a najčešće predstavljaju oblik prebračnog života. Ostali oblici porodičnog života, poput jednoroditeljskih porodica, bračnih parova bez dece, neheteroseksualnih parova (sa decom), relativno su nisko zastupljeni, a mnogi od njih su pre izraz nužde nego izbora. Kao takvi su u javnosti veoma često stigmatizovani i okarakterisani kao *devijantni, krnji, nepotpuni*. Nisko učešće pluraliteta porodičnih oblika i odsustvo legitimiteta istih sa sobom nosi i viši stepen oslanjanja na prošlost i tradicionalne modele uređenja odnosa unutar bračne dijade i porodice. O ovome svedoče i rezultati istraživanja koji ukazuju da se sa ulaskom u brak i nakon dobijanja dece dešava povećanje asimetrije u podeli (domaćih) poslova između supružnika, jer sa ovim događjima muškarci i žene preuzimaju tradicionalno shvaćene rodne uloge.

Narativi očeva koji su uspeli da iskorače iz ovog „modela uloga“ svedoče da su svoje roditeljstvo i odnos sa suprugom morali da *izmišljaju*, da stvore na osnovu opštih pretpostavki vrednosti koje gaje. Neretko su morali da plate cenu usamljenosti svojih iskustava i dilema jer nemaju puno muškaraca sa kojima mogu da razgovaraju o roditeljstvu. Modeli koji bi počivali na nesegregiranim rodnom ulogama nisu ni u velikom broju prisutni među populacijom niti naročito vidljivi u javnosti. I dok Tina Miler (Miller, 2010: 171-172) primećuje da su na Zapadu muškarci uglavnom svesni savremenih očekivanja od njih kao *brižnih očeva*, što podrazumeva da postoje manje više jasni modeli, diskursi i normativi koji ih podupiru, a da često ne mogu da ih isprate u svojim praksama, u populaciji očeva u ovoj studiji je situacija drugačija. Očevi zapravo svedoče da ne postoje jasni modeli novog očinstva, ali ono što mi prepoznajemo je da postoje prakse koje ovi muškarci pokušavaju da osmisle i koje tek treba da zadobiju legitimitet, vidljivost i status *kulturnog modela*.

4.2 Dimenzije roditeljstva

Prakse očeva. Očevi maloletne dece u Srbiji su, ukoliko posmatramo prosek, prilično tradicionalni i u visokoj meri reprodukuju patrijarhalne roditeljske prakse. Gotovo četvrtina nije uključena ni u jedan oblik roditeljske nege dok je dete još malo a svaki šesti ni kada dete odraste. U svim pojedinačnim aktivnostima majke više participiraju od očeva. Očevi su u nešto većoj meri voljni da se uključe u aktivnosti interakcije sa decom, ali u velikoj meri izbegavaju repetitivne svakodnevne poslove. Zato su očevi spremniji da vode brigu oko velike dece jer ona podrazumeva viši stepen interakcije, odgovornosti i zastupanje deteta prema trećim licima (institucijama obrazovanja, zdravstva i dr.) čime mogu u javnosti da potvrde svoj roditeljski status i muški identitet. Slična je situacija i kada se posmatra relativni odnos uključenosti roditelja. Veoma mali broj očeva je više angažovan od svoje supruge kada je dete malo (tek svaki dvadeseti), ali i kada je dete veliko (svaki šesti), a tek svaki sedmi podjednako kao i njegova supruga učestvuje kada je dete malo i svaki treći kada je dete veliko.

Odnos između roditelja ukazuje još uvek na značajnu asimetriju u podeli roditeljskih obaveza. Najširi okvir objašnjenja ovih razlika je deo opštijih objašnjenja modernizacijskih procesa i promena u javnoj sferi koja ide u pravcu rodne ravnopravnosti, ali i na nivou porodičnog domena gde se unutar urbanog konteksta i kontrakcije srodničkih odnosa menja i odnos između partnera u pravcu veće simetrije. Asimetrija opstaje u značajnijoj meri u onim domaćinstvima u kojima pod istim krovom živi više od dve generacije. U proširenim porodičnim domaćinstvima jedan deo obaveza na sebe preuzimaju najčešće roditelji (odnosno majka) i dele sa suprugom, čime se otac dodatno oslobađa ovih aktivnosti. Proširene porodice ostaju u svojim praksama više tradicionalne od nuklearnih u kojima su aktivnosti u većoj meri deljene i pregovarane isključivo između supružnika. Obrazac višeg stepena uključenosti oca je prisutniji u gradu nego u selu. Iako starost oca ne dovodi do višeg nivoa uključenosti, što su majke starije, očevi su spremniji da podele obaveze oko malog deteta.

Istraživanjem narativa i praksi prepoznali smo da čak i kod očeva koji pripadaju novom tipu očinstva, opstaju izvesne razlike u načinu i stepenu uključenosti u roditeljstvo u

odnosu na njihove supruge/partnerke. Oni su gotovo podjednako kao i supruge/partnerke uključeni u direktnu negu (hranjenje, oblačenje, kupanje, stavljanje u krevet, odvođenje u vrtić i čitanje priča pred spavanje), igru, komunikaciju sa decom, podjednako su dostupni za decu u kući i dok su na poslu, i podjednako su direktno odgovorni za dobrobit deteta. Razlike se ipak pojavljuju kod onih obaveza koje su indirektne i koje treba obaviti za svakodnevno funkcionisanje deteta (čišćenja, pranja odeće, spremanja obroka, peglanja i sl.) ili indirektne odgovornosti prema institucijama nege (vrtići, zdravstvene ustanove) i kratkoročnih planiranja za dete. Većina očeva ovih ne participira u njima ili se uključuje u značajno manjem obimu od svojih supruga/partnerki.

Dva su moguća okvira objašnjenja ovih razlika. Prvi je deo nasleđenih tradicionalnih obrazaca podele na rodne (roditeljske) sfere koji opstaje čak i u slučajevima kada očevi imaju razvijenu svest o rodnoj ravnopravnosti. Ovaj okvir podrazumeva postepeno brisanje razlika i približavanje u načinu delanja i tumačenju tog delanja od strane roditelja – očeva i majki. Preuzimanje onih obaveza koje su nekada bile deo rodni diskursa *ženstvenosti* predstavlja proces koji se kod različitih očeva na različit odvija. Odbacivanje rodni stereotipa i segregacije roditeljskih aktivnosti prema rodu, ne dovodi automatski i do promena praksi muškaraca. U nekim slučajevima je dovoljna simbolička prisutnost u određenim aktivnostima koje su smatrane *ženskim* da bi se iskazala spremnost da se ova granica prekorači i samim tim dovede u pitanje. Podjednako deljenje realni obaveza zahteva više od same spremnosti, zahteva motivisanost, model ponašanja na koji će se muškarac ugledati i resurse (najčešće vreme). Druga strana ovog procesa jeste da neki recidivi tradicionalnog maskulinog identiteta mogu opstati. Možda je poslednje utočište ovog identiteta ne u mogućnosti da se odredi okvir slobode, odnosno onoga što muškarac želi da radi, već da se postavi poslednja granica onoga šta ne želi da radi. U slučaju analiziranih očeva u ovom istraživanju poslednje uporište muškosti bi bilo neobavljanje, ili eksplicitno ili implicitno odbijanje obavljanja peglanja ili pranja sudova koje mogu simbolički predstavljati *moć* da se postavi granica.

Drugi okvir objašnjenja razlika je specifična dinamika unutar para. Ona može imati svoju racionalnu stranu, ali i vrednosno obojenu dimenziju. U prvom slučaju radni angažmani supružnika dovode do racionalne raspodele aktivnosti unutar domaćinstva. U

dominantno patrijarhalnoj javnoj sferi, u kojoj postoji značajniji stepen zaposlenosti muškaraca, a posebno očeva, ali i u kojoj postoji niži stepen senzibiliteta prema roditeljskim obavezama muškaraca, raspodela dnevnog opterećenja supružnika (radom na poslu, u kući i oko dece) može biti zasnovana na načelu ravnopravnosti, tako da očevi ponesu više opterećenja na poslu a manje u kući. Kompenzacija se tada češće javlja oko repetitivnih poslova, jer oni ne uključuju oca u interakciju sa decom. Na ovaj način se dolazi do balansa između opterećenja i zadovoljstva oba supružnika.

Dinamika para podrazumeva ne samo oca kao aktera, već i suprugu/partnerku sa njenim normativima roditeljstva. Raspodela aktivnosti može zavisiti i od njegovog ali i od njenog načina definisanja okvira šta su čije obaveze. Reprodukција razlika na tradicionalnim linijama je često i deo kulturnog habitusa žene koji opstaje na nekom nivou bez obzira na refleksivnost na svim drugim nivoima. U ovom slučaju čak i muškarci koji su visoko refleksivni o ravnopravnosti rodnih uloga mogu ostvarivati *maskulinu dividendu*, ne uključujući se u one poslove koji su manje zanimljivi i teži i ne insistirajući na ravnopravnosti u svim sferama. Par prećutno ostvari određeni ekvilibrijum ne preispitujući dalje granice ravnopravnosti. Zadovoljstvo podelom rada se postiže pomeranjem granica u odnosu na prethodne generacije i distanciranjem od načina funkcionisanja onih negativnih modela koje imaju u svom okruženju.

Resursi. Prva teorijska pretpostavka koju smo testirali na celoj populaciji očeva jeste odnos resursa i moći unutar domaćinstva i reperkusije ovog odnosa na odnos prema roditeljskim obavezama. Podaci ukazuju da resursi supruge direktno koreliraju sa stepenom uključenosti u roditeljske obaveze njenog supruga u obaveze oko dece. Resursi su značajniji pokazatelji roditeljstva dok je dete još uvek malo i kada treba na dnevnom nivou obaviti dosta repetitivnih aktivnosti poput hranjenja, oblačenja, spremanja hrane i sl. Ukoliko je supruga zaposlena, ukoliko ostvaruje prihode, ukoliko pripada srednjim društvenim slojevima, sa povećanjem godina obrazovanja i prihoda čitavog domaćinstva - dolazi do veće spremnosti oca da se uključi u svakodnevne roditeljske obaveze. Više resursa, ili ujednačenje u količini resursa kod supružnika, sa sobom nosi i viši nivo ravnopravnosti u pregovorima, dogovorima, raspodeli svakodnevnih poslova i zadovoljstava. Dobar deo svakodnevnih aktivnosti koje supružnici obavljaju u

domaćinstvu, uključujući i roditeljske obaveze, repetitivne su, nezanimljive i potencijalni izvor frustracija ukoliko ih obavlja samo jedna osoba. Podela rada na rodnim osnovama je deo tradicionalnih shvatanja roditeljskih uloga i može biti i, kao što ćemo videti, neosetljiva na količinu resursa u jednom delu populacije roditelja. Ipak, za jedan deo parova, podaci nedvosmisleno pokazuju da su resursi supruge značajno povezani sa načinom podele moći unutar domaćinstva čime je njena pregovaračka pozicija drugačija, a dinamika podele poslova je ravnopravnija ukoliko žena ima sopstvene (akumulirane) resurse. Uspostavljanje ovakvog odnosa ne mora da prati refleksivnost partnera o samom procesu, već će se implicitno ili kroz proces pregovaranja (najčešće u ranoj fazi partnerstva i roditeljstva) uspostaviti određeni ekvilibrijum raspodele obaveza. Čak i u integrativnom regresionom modelu kojim smo merili različite uzroke uključenosti očeva jasni su nezavisni efekti resursa žene na stepen uključenosti njenog supruga u obaveze oko dece.

Kvalitativni deo studije ide korak dalje i dopunjuje i nijansira ovako shvaćenu interpretaciju značaja resursa, moći i podele poslova u kući i roditeljstvu kod jednog dela populacije očeva – *novih očeva*. U procesu pregovaranja ulog nije samo količina resursa, već su tu i lični identiteti, preferencije, odnos između partnera, emocionalna razmena i dr. Ukoliko su partneri svesniji različitih aspekata razmene i ukoliko ih prihvataju kao legitimne, onda će i značaj samih resursa biti manji. Iako je i kod ovih parova prisutna tendencija da supružnici u manjoj meri dele roditeljske obaveze ukoliko je supruga nezaposlena, ovakav model nije uvek i samo deo logike raspodele moći u odlučivanju i pregovaranju. On je, a naročito kod populacije porodica *novih očeva*, deo razmišljanja o optimizaciji resursa i različitih sfera između partnera. U tom slučaju širi kontekst, a posebno tržište rada, utiče na raspodelu finansijskih resursa i vremena, ali se partneri zajedno dogovaraju na koji način je najbolje raspodeliti između njih dnevne obaveze (koje uključuju i rad i roditeljstvo). Prekovremeni rad i niži angažman oko domaćih poslova supruga/partnera je tada način uspostavljanja balansa ravnomernih dnevnih opterećenja do kojih par racionalno dolazi. Ipak, interesantno je da čak i onda kada muškarci imaju veoma fleksibilno radno vreme, a supruge ne, oni ne preuzimaju više dnevnih obaveza kao što to žene čine u sličnim okolnostima. Iako su muškarci u ovakvim situacijama zaista više uključeni i ponekad više od svojih supruga, razlika je i dalje manja nego kada je situacija

obrnuta. Ovakva odnos između sfere rada i roditeljstva stvara mogućnost da očevi više učestvuju u roditeljskim obavezama, ali, kako vidimo najčešće samo do određene granice; roditeljske obaveze muškarca gotovo nikada ne oslobađaju ženu dela njene *polovine* roditeljskih obaveza bez obzira na njen angažman na tržištu rada. Tako da se opet vraćamo relativnom značaju resursa i nasleđenim modelima ponašanja. Resursi mogu implicitno ostati delatni čak i onda kada postoji razumevanje i pregovaranje oko podele obaveza između partnera (u uzorku *novih očeva* nismo imali slučajeve u kojima je muškarac nezaposlen a supruga zaposlena), tako da njegova zaposlenost ostaje garant granice do koje će se on uključiti bez obzira na zaposlenost, tip radnog angažmana i resurse žene. Razlike u shvatanju roditeljskih obaveza za majke i očeve ostaju implicitno sadržani jer se radi o kulturnom modelu ponašanja koji je široko prisutan i jedan njegov deo ostaje na nivou samorazumljivog. Na nivou narativa očeva se tako rodna (roditeljska) ravnopravnost izražava kao potpuna iako je kada posmatramo njihove prakse pre reč o (u slučaju analiziranih roditelja, veoma značajnom) *iskoraku ka ravnopravnosti*. Određena rezidua razlika opstaje na nivou praksi, iako je negirana na nivou narativa. Zbog čega, ostaje pitanje na koje ćemo pokušati da damo odgovor kada se budemo osvrnuli na rodni identitet očeva.

Pored ličnih resursa kojima supružnici/partneri raspolažu, interesantan je značaj resursa porodice kao grupe, i to u prvom redu socijalnog kapitala. Iako istraživanje nije imalo za cilj povezivanje ovog resursa sa praksama roditeljstva, nekoliko interesantnih nalaza se ipak pojavilo. Socijalni kapital, a posebno vezujući, može pomagati opstajanju ili razvijanju kako tradicionalnih odnosa i podele rada između supružnika, a isto tako i omogućavati dinamiku para koja ide ka ravnomernoj raspodeli obaveza i povećanju intimnosti partnera. U prvom slučaju najčešće pomoć oko kućnih poslova i oko dece, oslobađa jednog dela ili u potpunosti obaveze muškarca da se u njih uključi. Osobe koje preuzimaju ove obaveze mogu biti njegovi ili njeni roditelji, ali se tada najčešće posao deli između supruge i starije generacije. O ovome svedoči i podatak da su muškarci značajno manje uključeni u domaće poslove i roditeljske obaveze onda kada porodica živi unutar proširenog domaćinstva. S obzirom da se gotovo uvek radi o patrilokalnom domaćinstvu, muškarac kompenzaciju za svoje neučestvovanje vrši najčešće preko rada svoje majke, čime ovakav porodični okvir češće reprodukuje tradicionalne, patrijarhalne prakse podele

rada i na generacijskom i na rodnom planu. U integrativnom modelu, ovaj faktor se pokazuje kao najznačajniji u predviđanju učešća oca u obavezama oko malog deteta.

Sa druge strane, socijalni kapital, koji omogućava da se jedan deo obaveza povremeno prebaci na stariju generaciju, može imati i efekat da pomaže roditeljima da podjednako budu uključeni u sferu rada, da razvijaju svoju individualnost i intimnost u odnosu. Ukoliko u blizini žive bake i deke koje mogu da preuzmu decu iz vrtića ili škole, da ih s vremena na vreme pričaju ili spremaju obrok, onda je i verovatnije da će oba supružnika moći da rade. Oboje će takav radni aranžman naći kao racionalan i poželjan, jer povećava resurse domaćinstva a istovremeno ne lišava decu adekvatne brige i nege. U takvim okolnostima je lakše napraviti i ravnomernu podelu poslova, jer je jedan deo obaveza već prebačen na druge. Ovaj resurs će postati značajan i za individualizaciju oba roditelja, koji mogu imati i druge preferencije pored sfere rada i porodice. Moći će češće da se posvete nekim aktivnostima u dokolici samostalno ili sa prijateljima. Ali ono što se u narativima otkriva kao veoma značajno, jeste da ovakav vid pomoći otvara prostor za rad na partnerstvu. Dok su partneri kao roditelji upućeni jedno na drugo najveći deo vremena kroz odnos ka detetu, povremeni (ili redovni) zajednički proveden slobodan dan, vikend, putovanje udvoje, predstavlja značajan aspekt očuvanja intimnosti unutar partnerske dijade. Iako dolazak deteta podiže kvalitet veze na viši nivo, manje je vremena za održanja dijade, tako da preči opasnost njenog zapostavljanja ili svođenja na reziduu roditeljstva. Kod onih partnera/supružnika koji su reflektivni i svesni rizika koje savremene veze nose sa sobom, ovakva vrsta pomoći može stvoriti okvire unutar kojih je lakše raditi i uživati u međusobnim odnosima.

Vrednosti – rodne uloge roditelja. Veoma značajan motivacioni i orijentacioni okvir ponašanja u privatnoj i javnoj sferi jesu vrednosne orijentacije i u skladu sa njima norme, narativi i identiteti koje razvijaju muškarci kao partneri/supružnici i očevi da bi sebi i drugima predstavili sebe i svojim postupcima dali smisao i opravdanje. Muškarci i žene odrastaju i socijalizuju se za svoje rodne (roditeljske) uloge u društvu Srbije koje je i dalje u visokoj meri partijarhalno i autoritarno, u kojoj vrednosti kolektiviteta i komunitarizma imaju veoma visok značaj u životima većine ljudi i gde se porodični okvir percipira kao optimalan za ostvarenje lične sreće. Ovakav vrednosni milje Srbije je razumljiv s obzirom

na visok stepen rizika materijalne sigurnosti koji doprinosi opstajanju vrednosti preživljavanja i unutar kog još uvek ne mogu u značajnoj meri među stanovništvom da se razviju teme koje preispituju društvene (uključujući rodne) odnose na ravnopravnim osnovama. Ove teme jesu deo javnih diskursa i utiču na postepno širenje i menjanje stavova na šta ukazuju rezultati više istraživanja. Sa procesom prihvatanja demokratskih institucija i evropskim integracijama dolazi do postepenog menjanja i vrednosti među populacijom. Varijacije na skali patrijarhalnih vrednosti, koje se kreću od na tradicionalan način shvaćene asimetrije do potpune rodne simetrije, su prisutne i među očevima u Srbiji i zavise u značajnoj meri od njihovih individualnih obeležja (obrazovanja, mesta stanovanja i dr.).

Vrednosni okvir se pokazuje kao prilično značajan za objašnjenje značajnog dela varijacija u ponašanju očeva. Očevi koji izražavaju vrednosti rodne ravnopravnosti na svim nivoima (od javnog do privatnog domena) su spremniji da se češće uključe u poslove oko dece. Ukoliko načelno smatraju da ne postoje (značajne) razlike između muškaraca i žena na tržištu rada, politici, unutar porodice, u seksualnim praksama i sl., muškarci će imati više sklonosti da se uključe u one poslove koji su tradicionalno pripadali domenu žena.

Vrednosne orijentacije su veoma značajan faktor ponašanja očeva kada je dete malo i kada je potrebno uključiti se u svakodnevne obaveze reprodukcije. I najopštije vrednosti rodne ravnopravnosti, ali i vrednosti braka i porodice i one koje izražavaju vrednosti roditeljske ravnopravnosti, utiču na stepen preuzimanja svakodnevnih roditeljskih obaveza kod očeva. Tek oni očevi koji su svesni i prihvataju ideje nepostojanja bitnih rodni razlika će u visokoj i podjednako meri učestvovati u raspodeli roditeljskih dužnosti. Kada dete odraste, situacija je nešto drugačija jer je manje svakodnevnih obaveza oko deteta, tako da se očevi inače češće uključuju u njih. Ove aktivnosti predstavljaju i odnos prema svetu izvan porodice tako da su očevi spremniji da zastupaju članove svoje porodice pred drugima. Zato vrednosne orijentacije objašnjavaju manje varijacija u praksama očeva kada je dete veliko. Ali, i dalje tek sa povećanjem prihvatanja stavova da ne postoje značajne razlike u onome što majke i očevi mogu i treba da rade kao roditelji, dolazi i do značajnijeg preuzimanja brige oko velikog deteta kod očeva. Shvatanje rodni uloga kroz patrijarhalni fokus iste podrazumeva i legitimiše kao segregirane i nefleksibilne u roditeljskim

praksama, i implicira ne samo podelu rada, sfera, nego i sposobnosti i moći između muškaraca i žena. Sa druge strane vrednosti u značajnoj meri jesu u saglasnosti sa praksama i životnim stilom očeva i onda kada su prisutne dispozicije koje podržavaju ideje sličnosti u onome što muškarci i žene jesu, mogu da urade ili treba da rade kao roditelji.

Sa vrednostima rodne simetrije ide i poboljšana komunikacija i otvorenost u razmeni mišljenja i emocija između roditelja i dece, što nas upućuje da sa promenom vrednosnih okvira dolazi do promena praksi koje svedoče rađanju i ustanovljenju novog senzibiliteta i demokratskijeg odnosa unutar porodice. Pokazuje se da je rodni patrijarhat u korelaciji i sa uzrasnim patrijarhatom. Sa prihvatanjem vrednosti rodne ravnopravnosti roditelji razvijaju i vrednosti autoritativnog obrasca odgajanja dece, koji uključuje češće razgovore, razmenu mišljenja, emocija, dilema sa decom. Ovakve porodice će pre razviti odnose zasnovane na kompetencijama aktera i autoritetu koji proizilazi iz argumentacije, nego autoritet zasnovan na pripisanim statusima i povinovanju starijima zarad konformizma normama.

Vrednosne orijentacije pokazuju nezavisan efekat na ponašanje očeva kada se pod kontrolom drže drugi sociološki relevantni faktori, poput obrazovanja, resursa oba supružnika, porodične dinamike, godina starosti tipa domaćinstva i dr. To znači da u zavisnosti od toga u kom konceptualnom svetu muškarci žive, na koji način sebi i drugima objašnjavaju kako društveni odnosi funkcionišu zavisice i smer njihovog delanja.

U narativima populacije *uključenih očeva* je podvučena načelna potpuna ravnopravnost u rodnim odnosima i roditeljskim ulogama. Principijelno su svi očevi jasno istakli da ne treba da postoje značajne razlike u praksama roditeljstva u odnosu na pol i da jedine razlike koje se pojavljuju mogu da budu one koje određuje biologija (a one se odnose isključivo na rađanje i dojenje). Bez obzira da li vrednosti dolaze pre ili posle praksi, da li predstavljaju njihov uzrok ili opravdanje, postoji visok stepen homologije između vrednosti i praksi roditeljstva. Bez obzira da li su samostalno došli do ovakvog okvira posmatranja rodnih uloga ili su kroz odnos sa partnerkom razvili senzibilitet za nepostojanje značajnih rodnih razlika, ovaj simbolički sistem ima svoje evidentene reperkusije na njihove dnevne prakse. Vrednosti rodne ravnopravnosti se nadopunjuju

odgovornim roditeljstvom i radom na partnerstvu. Odgovoran otac je onaj koji je na svim nivoima uključen u život dece i koji je pritom angažovan i posvećen partner/suprug.

Kao rezultat svog roditeljstva i percepcije roditeljstva supruge, čak i u ovoj populaciji neki očevi primećuju da se izvesne razlike pomaljavu u stilu i pristupu roditeljstva između njega i supruge/partnerke i u odnosu na pol deteta. Ove razlike se tumače delom kao razlike u načinu rane socijalizacije žena koja je osetljivija, nežnija i pristupačnija, i muškaraca koji imaju *grublji* karakter koji decu može na adekvantiji način pripremiti za suočavanje sa svetom izvan porodice. Ove razlike se pojavljuju neretko kao refleksivno osvešćeni kulturni konstrukti i mogu biti i deo implicitne ili eksplicitne podele sfere kompetencije između partnera/supružnika.

Porodična dinamika – odnosi i intimnost. Kao što do sad navedene analize pokazuju efekti društvene strukture se pokazuju kao relevantni za objašnjenje stepena uključenosti roditelja u obaveze oko dece i stepena (a)simetrije između supružnika. Rezultati takođe ukazuju da resursi utiču na supružničku dinamiku uloga, ali da nisu jedini faktor koji može uticati na manje ili više egalitarnu raspodelu poslova, već da određeni deo objašnjenja može da ponudi kvalitet već uspostavljenih odnosa unutar bračne/partnerske dijade i porodice kao grupe. Iako na odnose u porodici mogu da utiču i faktori koji nisu mereni ovim instrumentom, poput načina socijalizacije roditelja, radnih angažmana i roditeljskih praksi svojih roditelja, porodičnih odnosa unutar porodice porekla, crta ličnosti i dr. značajan rezultat je svakako otkriće da varijable kojima je merena mikro-grupna dinamika pokazuju nezavisne efekte na stepen uključenosti oca u obaveze oko dece. Kada je reč o malom detetu, gotovo sve varijable kojima smo merili porodične odnose (učestvovanje u poslovima domaćinstva oca, uključenost oca u odlučivanje, intimnost supružnika, fleksibilnost i kohezivnost) pokazuju korelacije sa stepenom očevog preuzimanja obaveza oko deteta i smanjenjem asimetrije između supružnika. Model kojim smo ispitivali samo efekte dinamike je pokazao da će na stepen uključenosti oca kao i na smanjenje asimetrije između supružnika značajan uticaj imati stepen intimnosti između supružnika, već uspostavljen model egalitarnije raspodele poslova unutar domaćinstva (odnosno njegov viši stepen) i fleksibilnost unutar porodice. Integrativni model koji je uključivao i druge faktore je pokazao da jedino stepen odgovornosti oca za svakodnevno

funkcionisanje domaćinstva (stepen uključenosti u odlučivanje) ima nezavisan efekat na njegov viši stepen uključenosti u roditeljstvo oko malog deteta, dok su ostali efekti dinamike posredovani drugim osobinama ispitanika.

Od svih varijabli kojima se meri dinamika – nezavisan efekat u predviđanju je dostigla samo ona koja meri stepen uključenosti oca u odlučivanje, a zapravo preuzimanje odgovornosti za funkcionisanje domaćinstva i porodice. Ova osobina izražava opštiju dispoziciju habitusa muškarca prema privatnom domenu i u pozitivnom je odnosu sa stepenom uključenosti u negu deteta dok je ono još uvek malo.

Slična je situacija i kada je dete veliko. Korelacije stepena brige i porodične dinamike ukazuju na visok stepen povezanosti ovih osobina i praksi muškarca, para i porodice kao grupe. U integrativnom modelu, na stepen uključenosti u brigu oko deteta dva faktora su pokazala statističku značajnost: stepen uključenosti u dnevne kućne poslove i stepen preuzimanja odgovornosti oko funkcionisanja domaćinstva (učestvovanje u odlučivanju). Muškarci koji su inače odgovorniji i uključeniji u privatni domen, koji sa svojom suprugom imaju dogovor koji je realizovan i podrazumeva viši stepen simetrije u podeli domaćih obaveza i odgovornosti imaju i ravnomerniju raspodelu poslova oko dece.

Iako je u integrativnim modelima mali broj varijabli dostigao statističku značajnost, značajano saznanje jeste da ovi faktori deluju u istom smeru, iako nemaju svi podjednak značaj u objašnjenju fenomena. U onim porodicama u kojima postoji fleksibilnija organizacija uloga, poslova, odlučivanja, u kojima je regulacija distance na optimalnom nivou, u kojima je podela poslova i preuzimanje odgovornosti za odluke koje se tiču porodice i domaćinstva ravnomernije raspodeljeno (što podrazumeva veći stepen uključenosti muškarca) i u kojima je viši stepen intimnosti između partnera, u takvom mikro okruženju očevi češće preuzimaju obaveze i oko male i oko velike dece.

U istom pravcu idu i narativi *novih očeva*. Oni ističu da im je nova životna faza donela nova preispitivanja odnosa, ali i nove zahteve u prilagođavanju ritmovima supruge/partnerke i deteta. Posledice nove situacije za njih najčešće podrazumevaju viši stepen fleksibilnosti u odnosima i viši stepen intimnosti sa partnerkom/suprugom. U prvom slučaju su zahtevi koje roditeljstvo nosi sa sobom uključivali neophodnost reorganizovanja sopstvenog života i načina funkcionisanja partnerske dijade, kao i napetosti i konflikte.

Tokom ovog perioda prilagođavanja je postepeno uspostavljen novi balans i odnos koji uključuje viši stepen razumevanja osećanja i potreba drugog. Aktivna uključenost u ovu roditeljsku fazu sa sobom nosi potpunije saznanje o drugom (partneru i detetu) i značaj sopstvenog uključivanja u roditeljstvo za njih ali i sebe. Dakle, očevi koji su aktivno uključeni u život svog deteta od početka, imaju više prilika da prepoznaju teškoće i zadovoljstva koje nosi roditeljstvo, koje zatim mogu da podele sa suprugom/partnerkom. Ovo deljenje predstavlja značajan uslov uspostavljanja i/ili održavanja intimnosti između supružnika. S obzirom da istraživanja pokazuju da nakon rađanja deteta najčešće dolazi do povećavanja asimetrije između supružnika i smanjenja intimnosti, uključenost oca u ovu fazu je veoma značajna za dalju partnersku dinamiku.

Ovakva dinamika je i rezultat detradicionalizacije modela bračnog i porodičnog života. I dok su ideje i prakse *braka zauvek* bile garantovane tradicijom, društvenim i pravnim normama i potpomognute popularnom kulturom, kao takav on sve brže gubi svoje uporište. Da bi veza trajala ona podrazumeva reflektivnost o potrebama i osećanjima drugih i fleksibilnost u prilagođavanju novim situacijama. Baš zato što postoji svest da odnos nije garantovan, da supruga/partnerka može napustiti vezu ukoliko nije zadovoljna odnosom, zato se razvija veći senzibilitet prema njoj. Za ovaj odnos ne postoje jasni modeli u okruženju već se model *pravi u hodu*, i može biti predmet redefinisavanja. Očevi u uzorku su veoma svesni opasnosti da se njihov odnos unutar porodice svede na odnos prema porodici kao grupi, već nastoje da održavaju dijadske odnose (sa suprugom i sa decom). Pored vremena provedenog sa decom i vremena koje provde kao porodica, svi očevi ističu značaj vremena i aktivnosti koje imaju samo sa suprugom kao neophodan uslov održanja ovog odnosa zdravim. Deo dana, jedan dan nedeljno ili poneko zajedničko putovanje koje provedu sami ne dovodi nužno do povećanja roditeljske krivice, već održavanja bliskosti partnera koja vodi uspostavljanju i skladnijih odnosa unutar porodice. Intimnost partnera u našem uzorku podrazumeva visok stepen emocionalne i psihološke nezavisnosti od porodice porekla (iako postoji funkcionalna razmena) i visok stepen upućenosti na sebe i partnera.

4.3 Rizici – odnos prema detetu kao nostalgiji

Rizici savremenog društva vrše pritisak na muškarce da nađu nove domene u kojima će makar na određeni rok njihov status biti siguran a identitet utemeljen. Žene su ulaskom u javnu sferu imale mogućnost (i/ili bile pod pritiskom) da zadrže i mnoge ranije uloge – domaćice, majke, sestre, ćerke – koje su im garantovale (najčešće podređeni) društveni status i postojani identitet. Muškarci, u novim okolnostima nemaju više tako siguran i zagrntovan status u javnoj sferi pa se mogu okrenuti i ka onim domenima koji im ranije nisu bili kulturno svojstveni. Dok se pozicija svih, pa i muškaraca, na tržištu rada značajno menja sa ubrzanim promenama u globalnoj ekonomiji, usled fleksibilizacije i povećanja nesigurnosti svih radni angažmana, roditeljstvo se otvara a kao novo polje kompetencija za muškarce. Ovome naravno doprinosi smanjenje asimetrije između žena i muškaraca u javnoj sferi i sve veća mogućnost žena da finansijski budu samostalne. Odnos sa detetom postaje značajan pošto stvara novo polje sigurnosti iz kog su ranije muškarci bili (samo)isključeni, jer je ovo polje bilo shvaćeno kao *žensko*. „Poverenje koje se nekad očekivalo u braku, partnerstvu, prijateljstvu, klasnoj solidarnosti i tako dalje, danas se u većini slučajeva investira u dete” (Dženks, 2006: 105). Dete postaje jedna od značajnijih ličnih preokupacija ne samo majki već i očeva i sve manje postaje projekat a sve više iskustvo (ponovo proživljene) izgubljene prošlosti.

Na periferiji evropske ekonomije, jedan deo očeva u našem istraživanju u roditeljstvu prepoznaje *sidro*, jedini sigurni društveni odnos u svom životu a privatnu sferu kao utočište pred nesigurnostima karakterističnim za ekonomski i politički turbulentan društveni prostor. Dok su odnosi sa suprugom/partnerkom potencijalno upitni na duži rok, bez obzira na uloženi trud, odnos sa detetom je nešto što stvara utisak trajnosti, a učestvovanje u detetovom razvoju osećaj svrhovitosti.⁷⁸ Mnogi očevi ističu da ih je

⁷⁸ I dok su ideje društvenog progresa, slobode, jednakosti, demokratije i dr. bile veoma značajne ideje objašnjenja i sopstvene egzistencije mnogih muškaraca, sa savremenom krizom institucija i ideja, sa kasno modernim promenama koje nose sa sobom pluralitet i legitimitet pluraliteta, opšte ideje postaju u manjoj meri izvor identifikovanja a privatna sfera dobija na svom značaju. Kako kaže Dženks „kada se vratimo stvarnim, aktivnim ljudima, ne uočavamo snove, niti pak ostvarenje noćnih mora, već pragmatično stanje gubitka

roditeljstvo promenilo u pravcu prihvatanja novog stila života koji ima daleko više smisla nego život kojim su živeli pre nego su dobili decu. Odgovornost za drugo biće, koja podrazumeva svakodnevnu uključenost, značajan je obrt u svesti muškarca koji se od javne okreće ka privatnoj sferi. Neki od njih se trude da postanu upućeni tako što su prisutni u ovom polju, čitaju relevantnu literaturu, pretražuju internet, konsultuju se sa stručnjacima, komuniciraju sa suprugom oko dobrobiti deteta, i sebi a (neretko) i drugima se predstavljaju kao kompetentni roditelji.⁷⁹

Odnos sa detetom je i pored teškoća i frustracija potpuno nezamenljiv odnos, a iskustva koja očevi navode u odnosu sa decom su za njih jedinstvena. Ova iskustva su iskustva direktnog odnosa sa detetom a ne hod ka određenom cilju. Većina roditelja ne razmišlja ni o sebi ni o svojoj deci kroz ciljeve u (dalekoj) budućnosti, već decu doživljava kroz sadašnjost. A ta iskustva su emocionalna razmena, posmatranje i učestvovanje u razvoju, iskustva koja makar na određeni rok stvaraju osećaj sigurnosti i postojanosti u veoma rizičnom i promenljivom kontekstu. Upravo zato su i nosioci ovih promena, u našem slučaju *novog očinstva*, oni muškarci koji su u najvećoj meri pod uticajem procesa detradicionalizacije, koje je drugo ima za nastavak procesa promena u periodu kasne moderne, muškarci koji su urbani, obrazovani, mladi, svesni savremenih rizika. I dok se neki muškarci čvrsto drže sveta koji nestaje, tradicionalnih rodnih uloga, drugi reaktivno i situaciono rešavaju određene probleme u odnosima, treća grupa aktivno pronalazi nova polja kompetencije, sigurnosti u odnosima i usidrenosti identiteta, ma koliko oni bili nestabilni i *stojali na oblacima*.

iluzija. Umesto života provedenog u potrazi za utopijama, stanje kasne moderne je stanje izbegavanja ili minimiziranja distopija.” (Dženks, 2006: 103)

⁷⁹ Lični utisak tokom intervjua je da su ispitanici imali jaku želju da sa nekim podele svoja znanja, svoja iskustva, što su neki naveli i kao glavni motiv da se odazovu pozivu za učestvovanje.

4.4 Delanje – navigacija između različitih domena da bi se ostvario kompetentnim

Analizirani narativi *novih očeva* nam otvaraju nove perspektive uvida kako se delanje odvija u periodu kasne moderne na periferiji Evrope. Kao što smo već naveli, značenja koja očevi pridaju svojim praksama ne potiču od jasnih javnih diskursa kojim se određuju normativi *novog očinstva*. Osnovna premisa prisutna kod svih intervjuisanih očeva jesu ideje rodne ravnopravnosti i iz njih izvedene prakse roditeljstva. Ideja da otac može da bude jednako dobar roditelj kao i majka i da može gotovo sve isto da uradi vodilja je koja muškarcu otvara novo polje u kome on može da bude podjednako kompetentan kao i žena/majka.

Intencionalnost u korenu njihovih praksi ima različite izvore. Neki do njih nasleđuju i *unapređuju* prakse koje su imali njihovi očevi, neki se jasno distanciraju od njih, neki su do načina ponašanja došli autonomnim promišljanjem, a neki kroz komunikaciju sa partnerkom. Iako dominantni diskursi ne podržavaju i ne pružaju materijal za prakse *novog očinstva*, distanciranje od istih predstavlja simbolički važan motivacioni faktor ponašanja. Mnogi očevi su svoje roditeljstvo određivali u odnosu na dominantne modele, distancirajući se od njih sa manje-više jasnim političkim konotacijama (autoritarno – demokratsko). Tako da motivacija da se dela na određeni način ne leži isključivo i u identifikaciji sa nečim što nam se sviđa, posebno u uslovima kada je ono na šta se ugledamo prilično maglovito, već u značajnoj meri u distanciranju u odnosu na ono što u širem kontekstu percipiramo kao loše, nazadno, nefunkcionalno. Obitavanje na polju koje isključuje ili dekonstruiše tradiciju, podrazumeva refleksivnost i rizik. Rizik postojanosti statusa u javnoj sferi koji posledično dovodi u pitanje njihovu *muškost* u privatnoj sferi, i rizik partnerstva koje više nema zagwarantovanost trajanja. Kao što smo već napred naveli, ova dva faktora dovode do *ontološke nesigurnosti* (Giddens, 1990) i potrebe za novim usidrenjem. Dete i porodični život pružaju taj osećaj i dodatno ga pojačavaju kako društveni kontekst biva rizičniji.

Temporalnost ovog delanja podrazumeva da se prošlost i budućnost povezuju na više različitih načina stvarajući manje više koherentnu sliku životnih iskustava. Za razliku od *produžene sadašnjosti* (Brannen, Nilsen 2002, Tomanović, 2012c; Tomanović, 2010b)

karakteristične za većinu mladih koji tek ulaze u svet odraslih, kao i intervjuisanih očeva kad navode sopstvena iskustva pre nego su postali roditelji, temporalnost zadobija strukturisanije dimenzije sa dobijanjem dece. Na nivou vremena dužeg trajanja (koje podrazumeva strateške životne ciljeve) očevi postaju organizovaniji, usmereniji na budućnost. U osnovi ovih planova stoji ideja materijalnog obezbeđenja porodice i dobrog starta za svoju decu. Planovi za obezbeđenje stambene jedinice, finansija, uštedevine za decu, dobrog obrazovanja, kvalitetnih iskustava su deo promišljanja i strategije koje određuju šta će raditi. Očevi otkrivaju da je značajan preduslov za to sopstveno zdravlje i dnevna rutina pa se redefinišu i svakodnevne navike. Ipak, svakodnevno vreme za mnoge očeve je fragmentisano i podeljeno na konkurentne sfere: rada, roditeljstva, partnerstva i slobodnog vremena. Pokušaji njihovog usklađivanja najčešće dovode do zapostavljanja nekih od njih, među kojima prvo trpe slobodno vreme i partnerstvo. Gotovo svi očevi svedoče o nedostatku vremena za delanje u različitim sferama. Ponašajući se u skladu sa ciljevima koji su dugoročno određeni, očevi strukturiraju svoje delanje prvenstveno u pravcu obezbeđenja egzistencije porodice i uključenosti u svet deteta. Roditeljstvo postaje novo polje kompetencije i izvor identiteta za muškarce i najčešće zamenjuje ili nadomešćuje identitete koje je muškarac ranije ostvarivao tokom slobodnog vremena.

Način na koji će ovo delanje biti strukturisano u velikoj meri zavisi od društvenih struktura i drugih aktera koji se nalaze u različitim poljima unutar kojih delaju. Sfera rada se javlja kao najznačajniji okvir unutar kog će se odrediti mogućnosti ostvarenja roditeljstva. Ova sfera je dvostruko značajna jer od nje zavisi i pozicija muškarca i pozicija žene. Već smo videli da će zaposlenost žene dovesti do značajnijeg uključivanja muškaraca u svet roditeljstva, ali će na ovaj stepen uticati i gde muškarac radi: da li u javnom ili privatnom sektoru, kakvu poziciju u firmi ima, kolike prihode ostvaruje i u kojoj je meri radno okruženje senzibilisano za očinstvo. Generalni trend je da su zaposleni u privatnom sektoru, na nižim pozicijama u nepovoljnijoj situaciji od onih zaposlenih u javnim, uslužnim delatnostima sa fleksibilnim radnim vremenom. Već smo naveli značaj institucionalne podrške za reprodukovanje patrijarhalnih odnosa, ali smo takođe prepoznali i značaj neformalnih struktura (mreža pomoći) kao okvira koji može pomagati reprodukovanju asimetričnih odnosa unutar domaćinstva ali i otvarati mogućnosti za

adekvatnije usklađivanje različitih sfera života. S obzirom da je osnovna pretpostavka *novog očinstva* ravnopravnost partnera, mnoge prakse nemaju unapred data rešenja, već su izraz pregovora i dogovora a rezultati će zavisiti kako karaktera očeva tako i od uslova (mikro i makro) u kojima se interakcija dešava. O ovome svedoči većina očeva koji su supružničku dinamiku tumačili kao izraz spontanog prilagođavanja kroz pregovore.

4.5 Rod/identitet – ostvarivanje novih aspekata uloge kao manje hegemonih u svrhu obezbeđivanja sigurnog prostora za sebe.

Diskursi koji pudupiru prakse muškaraca kao roditelja su deo kontinuumu od tradicionalnih do savremenih načina predstavljanja i samopoimanja sebe. Odsustvo i specifičan način uključenosti – nizak nivo ili samo u interaktivne i/ili aktivnosti prema trećim licima – je deo tradicionalnih normativa distanciranog oca, koji je hranilac i (odsutni) autoritet. Na drugom kraju ovog kontinuumu je angažovani i uključeni otac, čiji narativi podrazumevaju visok stepen reflektivnosti o dečijim potrebama i značaju ovog domena za lični razvoj i svakodnevnu satisfakciju.

Na osnovu reprezentativnih podataka očeva u Srbiji može se tvrditi da je uloga oca kao hranitelja i dalje dominantna uloga koju on ima kao roditelj. Od toga da li otac radi ili ne radi ne zavisi da li će se uključiti u poslove oko dece niti da li će se smanjiti (a)simetrija između supružnika. Drugi faktori objašnjavaju stepen uključenosti očeva (a ne količina vremena koju ima na raspolaganju) dok se uloga hranioca ne dovodi u pitanje i ne preispituje. Drugo pitanje koje se otvara jeste da li uloga hranioca isključuje ulogu *uključenog oca*? Kod većine muškaraca u Srbiji uloga hranioca istovremeno podrazumeva i manje više jasnu podelu na javnu i privatnu sferu, tako da preuzimanjem odgovornosti u javnoj, muškarac privatnu prepušta ženama. U domen porodičnog on se može uključivati u određenoj meri, ali je na njemu veća sloboda da odredi kada, koliko i na koji način će biti uključen. Čak su i *novi očevi*, što zbog shvatanja da ovo jeste njihova uloga, što zbog pritiska obezbeđivanja egzistencije, ključni ili veoma bitni za obezbeđivanje materijalne potpore porodici. Iako dolazi do preispitivanja uloge muškarca kao *bržnog i uključenog* roditelja, ne dolazi do preispitivanja njegove uloge u javnoj sferi i onoga što treba da bude njegova primarna uloga u privatnoj – obezbeđivanje egzistencije za porodicu.

Kada određuju uloge oca, *novi očevi* u našem istraživanju govore uglavnom o ulozi roditelja bez rodni predznaka. Načelno se većina očeva slaže da ne (treba da) postoje razlike u onom što čine majke i očevi. Dobar otac/roditelj je onaj koji je prisutan u svim aspektima dečijeg života, zainteresovan za njegov razvoj, ali istovremeno i emocionalno i psihološki stabilan i zreo i spreman na ravnopravnu komunikaciju i razmenu sa suprugom. Primere koji su drugačiji i suprotni od onoga što ovi očevi formiraju kao diskurs *dobrog očinstva* ima i previše u njihovom okruženju. Neki ih pronalaze među prijateljima, u medijima, popularnoj kulturi, ali i promišljajući roditeljstvo svojih očeva. Ovakvi primeri služe kao način distanciranja i samodefinisanja šta on jeste a šta nije kao otac i kao muškarac. Dobar otac, odnosno onako kako sebe vide i/ili ono što očekuju od sebe, je veoma značajna i odgovorna uloga u životu ovih muškarca. Ova uloga ima više dimenzija i ne svodi se na ulogu hranioca. Ispitivani očevi su pokazali veoma visok stepen uključenosti u sve aspekte života svog deteta, potvrđujući da ova uloga nije jednostrana i ograničena na neke aspekte ličnog života. Postoji visok stepen kongruencije između onoga što muškarci govore o sebi i onog što čine što dodatno potvrđuje značaj koji oni sami pridaju ovom identitetu. Ono što oni rade za svoju decu nije deo *izmamljenih*, ispregovaranih praksi u koje su ga uvukli drugi (supruga, šira porodica). Ovaj način funkcionisanja je deo ličnih odluka, na osnovu onoga šta oni vide kao bitno u svom životu.

Iako načelno podržavaju ideje rodne roditeljske ravnopravnosti, neki od njih prepoznaju izvesne razlike koje su nastale bilo usled različitih kulturnih modela žena i muškaraca tokom odrastanja bilo iz specifičnih situacija koje određuju biološke razlike majke i oca. U prvom slučaju otac će češće morati da preuzme na sebe ulogu zaštitnika, moralnog autoriteta, spona ka spolnom svetu i da izražava *grublju* prirodu, dok će majka biti popustljivija i nežnija. U drugom slučaju, činjenica da je majka bila trudna, da se dete u njoj razvijalo i da je ona prošla kroz porođaj, njoj garantuje skup iskustava koja otac nikada neće imati. Ženama je iskustvo majčinstva prisutnije (i moguće intenzivnije) jer je od trenutka začeća nešto što je deo njenog života sve vreme čemu svedoči da većina očeva smatra da je majkama lakše da uđu u ovu ulogu roditelja nego njima. Imajući u vidu ovu činjenicu ali i kulturološke matrice koje podrazumevaju bliskost majke i deteta kao primarni odnos, očevi kao roditelji tek treba da izgrade ovaj odnos sa detetom. Oni tek

treba da postanu deo ovog sveta, tako što će pokušati da naprave trougao, još jedan odnos koji je manje *prirodan* od onog koja postoji između majke i deteta. Zato se očevi ponekada osećaju da su na drugom mestu, da njihov odnos sa detetom preči da postane rezidua odnosa koje dete ima sa majkom. I dok se odnos deteta i majke implicitno vidi kao kontinuitet procesa nastanka deteta tokom trudnoće, kao neometan proces, otac ukoliko želi da ostvari svoje očinstvo mora da se umeša u ovu dijadu, on mora da dela. U ovom procesu on mora da uđe u domen koji je nekada bio rezervisan za žene i da u njemu pokuša da ostvari prostor za sebe. U tom smislu prakse novog očinstva iako podsećaju na ono što istraživači nazivaju *nepraktikovanje roda (undoing gender)* mogu biti veoma rodne, jer podrazumevaju pokušaj ostvarenja prava na prisutnost u jednoj sferi koja ne isključuje mogućnost borbe u njoj, borbe i pregovora koji su rodno određeni ali koji se ne odvijaju otvoreno, već kroz polaganje prava na prisutnost u ovoj sferi.

Ulog ostvarenja prava na ovu sferu jeste promenjeni odnos prema raspodeli moći unutar bračne dijade i unutar porodice. Zadobijanje legitimnog učešća u ovoj sferi se odvija u okolnostima načelnog prihvatanja rodne ravnopravnosti partnera u svim aspektima ovog odnosa. Pa ipak, kao što smo videli u svojim roditeljskim praksama muškarci češće (ne) biraju neke od aktivnosti roditeljstva i kućnog rada. Mogućnost da ostvari uključenost u roditeljstvo i u većinu aspekata dečijeg života, ali i da zadrži mogućnost da ne mora da pegla dečije stvari, pere sudove, ili ne radi neki drugi kućni posao je u svakom slučaju rezultat rodne dinamike. Dinamike koja zavisi od različitih aspekata iskustva muškarca (socijalizacije, vrednosti, odnosa posla i roditeljstva i dr.) ali i istih aspekata iskustva žene. Ukoliko prepoznamo odsustvo muškarca u nekoj sferi, to može biti rezultat nekoliko stvari. U prvom slučaju može biti implicitni ili eksplicitni dogovor između supružnika, tako da će možda supruga manje voziti auto. U ovom slučaju linija razgraničenja poslova prati tradicionalnu podelu rada, ali ne podrazumeva nužno i razliku u moći. U drugom slučaju to može biti deo maskuline dividende koju muškarci ostvaruju usled patrijarhalnog vrednosnog sistema supruge kada se ovakvo pitanje i ne postavlja između supružnika. Treći oblik ispoljavanja ovih razlika može biti deo dinamike moći, poslednjeg uporišta maskuliniteta gde sam muškarac određuje granice onog u šta se ne meša.

Proces postajanja ocem u Srbiji je daleko od uniformnog. Ovo istraživanje nije imalo za cilj poređenje svih mogućih putanja u roditeljstvo očeva, već samo jednog malog dela te populacije, ali i na osnovu njihovih iskustava moguće je videti da su različiti faktori odredili njihov put u roditeljstvo. Promišljanje roditeljstva je kod nekih muškaraca bilo deo životnih projekata, kod drugih deo partnerske dinamike a kod trećih *posthoc* snalaženje usled neplanirane ili spontane trudnoće i rađanja. Za neke su promene tokom trudnoće bile značajne dok drugi nisu primetili preveliku razliku u odnosu na prethodni period. Neki su se pripremali aktivno na više načina a neki ne. Ali, za sve je dolazak deteta predstavljao značajnu prekretnicu u dotadašnjem životu. Promene koje očevi navode su: 1. *psihološke* koje podrazumevaju odgovornost, strpljivost, taktičnost, izdržljivost i dr., 2. *organizacione* jer podrazumevaju redefinisavanje prioriteta. Primarni fokus se pomera od sebe, ili od para kao dijade, ka detetu i porodici kao grupi. Od dečka ili supruga, muškarac postaje ne samo otac već i porodičan čovek. Obaveze i odgovornosti koje dobija su sasvim drugačije i na daleko višem nivou nego ranije. Dugoročna perspektiva se sve jače pomalja i o detetu i porodici se razmišlja češće na duge staze. Promene se javljaju i u zdravstvenim navikama i u moralnim načelima očeva. Prema sebi očevi postaju odgovorniji jer su svesni odgovornosti koju imaju za drugo biće, ali isto tako i od sebe i od drugih češće očekuju pristojnije društveno ponašanje jer na drugačiji način postaju svesni makro i mikro društvenog okvira u kome njihovo dete odrasta. Prema ovom prostoru (uopšteno društvu Srbije) postoji visok stepen kritičnosti a za način funkcionisanja svakodnevice značajna zabrinutost. U svakom slučaju ova uloga dovodi do značajne promene u životu nekih muškaraca, promene koja je *tektonska* jer menja redosled prioriteta, samopoimanja i aktivnosti.

Promena prioriteta je zahtevala redefinisavanje sebe i odnosa sa drugima. Nekoliko sfera su očevi morali da izbalansiraju na novim osnovama da bi uspostavili balans između različitih uloga i identiteta – roditeljstva, posla, partnerstva, društvenih veza i slobodnog vremena. U tom procesu njihovi identiteti koji su bili deo dokolice najčešće su postajali sekundarni. Ili je značajno manje ili uopšte više nemaju vremena za hobije, sport, izlaske i druge aktivnosti koje su im bile veoma značajna preokupacija i izvor satisfakcije dok nisu postali roditelji. U ovom procesu kod muškaraca se neretko menja i odnos prema *muškim*

grupama, prijateljima koji su takođe veoma važan oslonac muškog identiteta. Povećava se konkurencija između porodice s jedne strane i mreže prijatelja sa druge i sa dolaskom deteta neretko druga doživljava osipanje i gubitak značaja koja je imala ranije. Ovaj proces biva dodatno ubrzan ukoliko većina prijatelja još uvek nisu postali očevi ili ukoliko nemaju razumevanja za način na koji *uključeni očevi* praktikuju roditeljstvo. Drugi odnos koji se menja u ovom procesu jeste odnos sa suprugom/partnerkom. Svi očevi svedoče da daleko manje vremena posvećuju ovom odnosu, ali su veoma svesni značaja i neophodnosti rada na njemu da bi porodica kao grupa adekvatno funkcionisala. Dva identiteta koja su u najvećoj meri izražena kod većine muškarca su roditeljski i profesionalni. Ove dve sfere su u velikoj meri u konkurenciji, ali i podrazumevaju međusobne dopune na nivou samopoimanja. Dobar otac je odgovoran otac, što podrazumeva da pored onoga što čini direktno za dete on i indirektno obezbeđuje uslove (u prvom redu materijalne) za njegov adekvatan razvoj. Značaj posla može imati autonomne korene satisfakcije ili biti izražen kroz ulogu koju sam posao ima za roditeljstvo. Da li će u pitanju biti prvi ili drugi slučaj najviše zavisi od radnih okolnosti u kojima se muškarac nalazi. U prvom slučaju se najčešće radi o poslovima koji podrazumevaju karijeru muškarca, stručne i visokokvalifikovane poslove, neretko dobro plaćene ili visoko kotirane u hijerarhiji firme. U drugom slučaju poslovi koje muškarci obavljaju mogu biti rutinski, nezanimljivi, da podrazumevaju niske kvalifikacije ili loše uslove rada, tako da kao odgovor na ovakvu situaciju opstaje značaj ove sfere ali primarno kao instrumentalne gde u korisnosti i osećaju odgovornosti (koji je glavni motiv rada) leži i njen značaj. Odgovor na veoma teške i nesigurne uslove rada (što može biti objektivno stanje ali i subjektivna percepcija) može biti i prihvatanje instrumentalnog značaja rada, ali negiranje bilo kakve veze sa ličnim identitetom. U istraživanju je identifikovan jedan broj očeva koji bi se rado odrekli posla i prisutnosti u javnoj sferi i posvetili primarno porodici i detetu.

Sadržaj onoga što nove prakse podrazumevaju počiva na različitim osnovama. *Novo očinstvo* u domaćem kontekstu se može ostvariti u najmanje dva „ključa“; individualističkom u kome je roditeljstvo samo još jedan identitet i jedna posebna sfera ostvarenja muškarca, ili *žrtvujućem* u kome i otac poprima *tradicionalističke* crte odricanja za dobrobiti deteta i porodice. U prvom slučaju ravnopravnost rodnih uloga se ostvaruje

kroz vrednosti lične slobode i izbora a u drugom kroz izjednačavanje značaja relacija i porodice kao grupe za oba pola i po kvalitetu i po kvanitetu. Potonji model *novog očinstva* može predstavljati specifičan izraz očeva južnoevropskog kruga, gde se roditeljstvo kasne moderne ostvaruje u ambijentu kulturnog nasleđa visokog vrednovanja zajednice/porodice. U tom slučaju su vrednosti primarnih/prisnih odnosa i srodničke solidarnosti okvir refleksivnosti očeva.

Literatura

- (ARS) *Anketa o radnoj snazi april 2012.* (2012): Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Aarseth, H. (2009): „From modernized masculinity to degendered lifestyle projects: Changes in men’s narratives on domestic participation 1990-2005“, *Men and Masculinities*, Volume 11 No 4, 424-440.
- Allen, S., Daly, K. (2007): *The Effects of Father Involvement: An Updated Research Summary of the Evidence Inventory*, Centre for Families, Work & Well-Being, University of Guelph.
- Anderson, A., S. Gavazzi, M., S. (1990): A Test of the Olson Circumplex Model: Examining its Curvilinear Assumption and the Presence of Extreme Types, *Journal of Marital and Family Therapy* 29, 309-324.
- Aries, P. (1980): „Two successive motivations for the declining birth rate in the West“. *Population and Development Review*. 6(4): pp. 645-650.
- Babović, M. (2004): „Ekonomске strategije domaćinstava u post-socijalističkoj transformaciji Srbije“, u Milić, A. (ur.): *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu: 239-275
- Babović, M. (2006): „Socio-ekonomske strategije i odnosi unutar domaćinstva“, u S. Tomanović, prir. *Društvo u previranju*, Beograd, ISI FF, str. 81-100.
- Babović, M. (2009a): *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*, Beograd, ISI FF.
- Babović, M., (2009b): „Radne strategije i odnosi u domaćinstvu: srbija 2003-2007“, u: Milić, A. Tomanović, S. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Baumrind, D. (1967): „Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior“. *Genetic Psychology Monographs*, 75, 43–88.

- Bek, U. (2001): *Rizično društvo*, Beograd: Filip Višnjić.
- Bek, U. (2003): „Živeti sopstveni život u svetu koji se ubrzano menja: individualizacija, globalizacija i politika”, u: V. Haton i E. Gidens (prir.) *Na ivici. Živeti sa globalnim kapitalizmom*, Beograd: Plato: 216–229.
- Beck, U., Beck-Gernsheim, E. (2002): *Individualization*, London, Sage.
- Bianchi, S. M., Milkie, M. A., Sayer, L. C., & Robinson, J. P. (2000): „Is anyone doing the housework? Trends in the gender division of household labor“, *Social Forces*, 79, 191–228.
- Bittman, M., England, P., Sayer, L. S., Folbre, N. and Matheson, G. (2003): „When Does Gender Trump Money? Bargaining and Time in Household Work“, *American Journal of Sociology*, 109, 186–214.
- Blagojević, M. (1997): *Roditeljstvo i/ili fertilitet*, ISIFF, Beograd
- Blagojević, M. (2000): (ur.): *Mapiranje mizoginije u Srbiji*, Tom I, AŽIN, Beograd,
- Blagojević M. (2002) „Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000, Urođnjavanje cene haosa“, u *Srbija krajem milenijuma, razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd, ISIFF, str. 283-314.
- Blagojević, M. (2005): (ur.): *Mapiranje mizoginije u Srbiji*, Tom II, AŽIN, Beograd
- Blagojević, M. (2006): *Rodni barometar u Srbiji 2006: društveni položaj i kvalitet života žena i muškaraca* <http://www.awin.org.yu/images/pdf/RodniBarometar.pdf>
- Blagojević – Hjuson, M. (2013): *Rodni barometar u Srbiji: Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN Women.
- Blagojević M. (2014): „Transnationalization and Its Absence: The Balkan Semiperipheral Perspective on Masculinities“, in: eds Hearn, Blagojević, Harrison, *Rethinking Transnational Men: Beyond, Between and Within Nations*, Routledge.
- Bobić, M. (2003): *Brak ili/i partnerstvo, demografsko-sociološka studija*, ISI FF, Beograd
- Bobić, M. (2004): „Transformacija braka – strategije konzerviranja i odlaganja promena“, u: Milić, Anđelka et al, *Društvena transformacija i strategije društvenih*

grupa: *Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, ISI FF, Beograd, str. 375-402.

- Bobić, M. (2006): „Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak „Druge demografske tranzicije“?, u: S. Tomanović (ur): *Društvo u previranju*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 121–139.
- Bobić, M. (2008) “O intimnosti u braku/partnerstvu – ljubav, konflikti, odlučivanje u bitnim domenima svakodnevice – teorijski okvir za istraživanje” u S. Vujović, (ur): *Društvo Rizika, Promene, Nejednakosti i Socijalni Problemi u današnjoj Srbiji*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Beograd: Čigoja Štampa
- Bobić, M. (2010): „Partnerstvo kao porodični sistem“ u: Milić, A. i dr. *Vreme porodica, Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 115–147.
- Bobić M. (2013) *Postmoderne populacione studije. Demografija kao intersekcija*, Beograd, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja štampa.
- Bobić, M., Vukelić, J. (2009) „Osobine i iskustva nezadovoljnih (bračnih) partnera?“, u: Milić, A., Tomanović, S. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta
- Bouchard, G., Lee, M.C., Asgary, V., Pelletier, L. (2007) „Fathers' Motivation for Involvement with Their Children: A Self-Determination Theory Perspective, Fathering“. Harriman: Winter 2007. Vol. 5, Iss. 1.
- Brannen, J, Lewis, S., Nilsen, A. and Smithson, J. (eds) (2002): *Young Europeans, Work and Family: futures in transition*. London: Routledge.
- Brannen, J., Nilsen, A. (2002): “Young people’s time perspectives: From youth to adulthood”, *Sociology*, 36, 3, 513–539.
- Brannen, J., Nilsen, A. (2005): „Individualisation, Choice, and Structure: A Discussion on Current Trends in Sociological Analysis”, *The Sociological Review*, 53, 3, 412–428.

- Brayfield, A. (1992): „Employment resources and housework in Canada“, *Journal of Marriage and the Family*, 54, 19-30.
- Brines, J. (1993): „The exchange value of housework“. *Rationality and Society*, 5, 302-340.
- Brines, J. (1994): „Economic dependency, gender, and the division of labor at home“, *American Journal of Sociology* 100:652-688.
- Brittan, A. (1989): *Masculinity and Power*, Basil Blackwell, Oxford.
- Bryan, A. (2002): “Couple relationships over the transition to parenthood: Methodological issues in testing for an intervention effect”, *Journal of Family Nursing*, 8, 201-220.
- Burdje, P. (2001) *Vladavina muškaraca*, CID i Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
- Burke, P. J., & Stets, J. E. (2009): *Identity Theory*, New York: Oxford University Press.
- Chih-Yuan, S. L., Doherty, W. J. (2007): “Marital satisfaction and father involvement during the transition to parenthood”, *Fathering*, 5(2), 75-96.
- Clandinin, D., J., Rosiek, J. (2006): „Mapping a Landscape of Narrative Inquiry“, in ed. Clandinin, D., *Handbook of Narrative Inquiry, Mapping a Methodology*, SAGE Publications, Inc.
- Collins, R., Chafetz, J., S., Blumberg, R., L., Coltrane, S., and Turner, H., J. (1993): „Toward an Integrated Theory of Gender Stratification“, *Sociological Perspectives*, Vol. 36, No. 3, pp. 185-216.
- Coltrane, S. (2000): „Research on Household Labor: Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work“, *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1208–1233.
- Coltrane, S., Ishii-Kuntz, M. (1992): „Men’s housework: A life course perspective“, *Journal of Marriage and the Family*, 54, 43-57.
- Connell, R. W. (2000): *The men and the boys*. Cambridge, UK: Polity.
- Connell, R. W. (2009): *Gender in World perspective*, Cambridge, Polity press.

- Connell, Robert W. (2005) *Masculinities*, (second edititon) University of California Press, Berkeley Los Angeles.
- Connelly, M., Clandinin, D., J. (1990): „Stories of Experience and Narrative Inquiry“, *Educational Researcher*, Vol. 19, No. 5, pp. 2-14
- Cowan, P. W., Cowan, P., A. (1995): Interventions to Ease the Transition to Parenthood: Why They Are Needed and What They Can Do, *Family Relations*, Vol. 44, No. 4, Helping Contemporary Families, pp. 412-423.
- Cunningham, M. (2001): „Parental influences on the gendered division of housework“, *American Sociological Review* 66, 184–203.
- Daly, K. (1993): „Reshaping fatherhood: Finding the models“, *Journal of Family Issues*, 14, 510–530.
- Davis, S., Greenstein, T. N. (2004): „Cross-national variations in the division of household labor“, *Journal of Marriage and Family*, 66, 1260–1271.
- Deutsch, F. (2007): „Undoing Gender“, *Gender and Society*, 21: 106–127.
- Deutsch, F. M., Lussier, J. B., & Servis, L. J. (1993): „Husbands at home: Predictors of paternal participation in childcare and housework“, *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 1154-1166.
- Divac, Z. (2006): “Porodične i bračne (ne)prilike u Srbiji (19. vek)”, Glasnik Ethofrafskog instituta, LIV, SANU, Beograd.
- Dyson, A. H., Genishi, C. (1994): *The Need for Story: Cultural Diversity in Classroom and Community*, Urbana, IL: National Council of Teachers of English.
- Dženks, K. (2006): „Postmoderno dete“, u (ur.) Tomanović, S. *Sociologija detinjstva*, ZUNS, Beograd.
- Elliot, J. (2005): *Using Narrative in Social Research Qualitative and Quantitative Approaches*, SAGE Publications Inc, Lonodon.
- Erlih, V. (1971): *Porodica u transformaciji*, Naprijed, Zagreb
- EUROSTAT – database

- Evertsson, M. and Nermo, M. (2004): „Dependence within Families and the Division of Labour: Comparing Sweden and the United States“, *Journal of Marriage and Family*, 66, 1272–1286.
- Evertsson, M. and Nermo, M. (2007): „Changing Resources and the Division of Housework: A Longitudinal Study of Swedish Couples“, *European Sociological Review*, Volume 23, number 4, 455–470.
- Ewick, P., Silbey, S. (1995): "Subversive Stories and Hegemonic Tales: Toward A Sociology of Narrative", *Law & Society Review*, Volume 29, Number 2, p. 197-226.
- Filipović, M. (2001): „Sociologija smeta“ (predgovor): u Burdže, P., *Vladavina muškaraca*, CID i Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
- Fokkema, T., Liefbroer, A., C. (2008) „Trends in living arrangements in Europe: Convergence or divergence? Volume 19, pp 1351-1418.
- Fox, D. J. (1999): „Masculinity and Fatherhood Re-examined: An Ethnographic Account of the UContradictions of Manhood in a Rural Jamaican Town“, in *Men and Masculinities*, Vol. 2, No. 1, July.
- Fuwa, M. (2004): „Macro-level gender inequality and the division of household labor in 22 countries“, *American Sociological Review*, 69, 751–767.
- Gerson, K. (1997): „The Social Construction of Fatherhood“ in Arendell, T., (ed) *Contemporary Parenting*, SAGE, USA.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society. Towards a Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1990): *The consequences of modernity*, Cambridge: Polity Press
- Gillies, V. (2009): „Understandings and experiences of involved fathering in the United Kingdom: exploring classed dimensions“, *Special Issue: Fathering Across Diversity and Adversity: International Perspectives and Policy Interventions* (eds A. Doucet, R. Edwards and F. Furstenberg): *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 624: 49-60.

- Greenstein, Theodore N. (2000): “Economic Dependence, Gender, and the Division of Labor in the Home: A Replication and Extension”, *Journal of Marriage and the Family* 62:322–350.
- Gross, N. (2005): “The Detraditionalization of Intimacy Reconsidered”, *Sociological Theory* 23(3): 286–311
- Gudac-Dodić, V. (2006): *Žena u socijalizmu*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd.
- Gupta, S. (2006): „Her money, her time: Women’s earnings and their housework hours“, *Social Science Research*, 35, 975–999.
- Gutmann, C. M., (1997): „Trafficking in Men: The Anthropology of Masculinity“, *Annual Review of Anthropology*, Vol. 26, pp. 385-409.
- Hardesty, C., & Bokemeier, J. (1989): „Finding time and making do: Distribution of household labor in nonmetropolitan marriages“, *Journal of Marriage and the Family*, 51, 227-253.
- Henson, K. D., Rogers, J. K. (2009): „"Why Marcia You've Changed!": Male Clerical Temporary Workers Doing Masculinity in a Feminized Occupation“, in *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M., S., Messner, A., M., Allyn & Bacon, Boston.
- Hobson, B., Morgan, D. (2004): „Introduction: Making Man into Fathers in Hobson“, B. (ed): *Making Man into Fathers*, Cambridge University Press.
- Hochschild, A. R. (1989): *The second shift*. Berkeley: University of California Press.
- Hodges, M. J., Budig, M. J. (2010): „Who gets the daddy bonus?: Organizational hegemonic masculinity and the impact of fatherhood on earnings“, *Gender & Society*, 24, 717-745.
- Holter, O. (2007): “Men’s work and family reconciliation in Europe”, *Men and Masculinities*, 9, 4, 425–56.
- Iacovou, M. (2002): “Regional Differences in the Transition to Adulthood”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 580, 1, 40–69.

- Ilić, V. (2000): „Kvantitativni i kvalitativni pristup u uporednom istraživanju“, *Sociologija*, vol. 42, br. 2, str. 235-257.
- Inglehart, R., Norris, P. (2005): *Rising Tide Gender Equality and Cultural Change around the World*, Cambridge University Press New York.
- Jamieson, L. (2002): *Intimacy. Personal Relationship in Modern Societies*. Polity Press, Cambridge, UK.
- Johansson, T., Klinth, R. (2008): „Caring fathers. The ideology of gender equality and masculine positions“, *Men and Masculinities*, 11, 42–62.
- Jones, G., Wallace C. (1990): “Beyond Individualization: What Sort of Social Change?” in Chisholm, L., P. Buchner, H.H. Kruger and P. Brown (eds.) *Childhood, Youth and Social Change: A Comparative Perspective*, London: The Falmer Press.
- Jones, G., Wallace, C. (1992): *Youth, Family and Citizenship*, Open University Press.
- Jordan, E., Cowan, A. (2009): „Warrior Narratives in the Kindergarten Classroom: Renegotiating the Social Contract?“ in *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M., S., Messner, A., M., Allyn & Bacon, Boston.
- Kane, E., W. (2009): „No Way My Boys Are Going to Be like That!": Parents' Responses to Children's Gender Nonconformity“, in *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M., S., Messner, A., M., Allyn & Bacon, Boston.
- Kazer, K. (2002): *Porodica i srodstvo na Balkanu: analiza jedne kulture koja nestaje*. Beograd: Udruženje za društvenu istoriju
- Kessler, J., S., McKenna, W. (1978): *Gender: An Ethnomethodological Approach*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Kimmel, M. (2009): „Guyland: Gendering the Transition to Adulthood“, in *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M., S., Messner, A., M., Allyn & Bacon, Boston.

- Kitterod, Ragni, Hege, and Silje Vatne Pettersen (2006): „Making up for mothers' employed working hours? Housework and childcare among Norwegian fathers“, *Work Employment Society* 2006 20: 473 – 492.
- Kivel, P. (2009): „The Act-Like-a-Man Box“, in *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M., S., Messner, A., M., Allyn & Bacon, Boston.
- Knudsen, K., Wærness, K. (2008): „National context and spouses' housework in 34 countries“, *European Sociological Review*, 24, 97–113.
- *Korišćenje vremena u Republici Srbiji* (2012): Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Kroska, A. (2004): „Divisions of domestic work: Revising and expanding the theoretical explanations“, *Journal of Family Issues*, 25, 900–932.
- Krstić, et al (1998): *Anliza sive ekonomije u SR Jugoslaviji sa precenama za 1997 i preporukama za njenu legalizaciju*, Beograd, Ekonomski Institut.
- Kuhar, M. (2009): „Da li su bivše jugoslovenske republike države druge demografske tranzicije?“, u: Milić, A., Tomanović, S. (ur.) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 43–62.
- Labov, W. (1972): „The transformation of experience in narrative syntax“ In W. Labov (Ed.): *Language in the inner city*, Studies in Black English vernacular Philadelphia: University of Washington Press: 354-396.
- Lachance-Grzela, M., Bouchard, G. (2010): „Why do women do the lion's share of housework? A decade of research“ *Sex Roles*, 63, 767-780.
- Lamb, M. E. (ed.) (1987a): *The father's role: Crosscultural perspectives*. New York, NY: Lawrence Erlbaum.
- Lamb, M. E. (1987b): „Introduction: The emergent father“ in *The father's role: A cross-cultural perspective*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Lamb, M. E. (1997): *The role of the father in child development* (3rd ed.): New York, NY: Wiley.

- Lawrence, E.; Nylén, K.; Cobb, R. J. (2007): "Prenatal expectations and marital satisfaction over the transition to parenthood", *Journal of Family Psychology*, Vol 21(2): Jun 2007, 155-164.
- Lazić, M. (2000): „Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva“, u: Lazić, M. (ur.) *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*. Filip Višnjić. Beograd: 1-64.
- Lazić, M. i Cvejić, S. (2004): „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post- socijalističke transformacije“, u: A. Milić et al. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF, str. 107-134.
- Lee, C. (1988): "Theories of Family Adaptability: Toward a Synthesis of Olson's Circumplex and the Beavers Systems Models" *Journal of Marital and Family Therapy*, 27:73-8.
- Lesthaeghe, R., and Moors, G. (2000): "Recent trends in fertility and household formation in the industrialised west." *Review of Population and Social Policy* 9: 121-170.
- Lesthaeghe, R., and Neels, K. (2002): "From the first to the second demographic transition – an interpretation of the spatial continuity of demographic innovation in France, Belgium and Switzerland." *European Journal of Population* 18: 325- 360.
- Lieblich, A., Zilber, T., B., Tuval-Mashiach, B. (2008): „Narrating Human Actions The Subjective Experience of Agency, Structure, Communion, and Serendipity“, *Qualitative Inquiry* 2008 14: 613-631
- Losh-Hasselbart, S. (1987): „The development of gender roles“, in M. B. Sussman & S. Steinmetz (Eds.): *Handbook of marriage and the family* (pp. 535–563): New York: Plenum.
- Lyman, P. (2009) *The Fraternal Bond as a Joking Relationship: A Case Study of the Role of Sexist Jokes in Male Group Bonding*, in *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M., S., Messner, A., M., Allyn & Bacon, Boston.

- Ljubičić, M. (2009): „Istraživanje povezanosti između nekih sociodemografskih odlika porodice i njene funkcionalnosti“, u: Milić A., Tomanović S. (prir.): *Porodice u Srbiji danas*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 77–97.
- Ljubičić, M. (2010): „Aspekti porodične funkcionalnosti“, u: Milić A. (prir.): *Vreme porodica*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 257–283.
- Maksić, S., Pavlović, Z. (2009): „Vrednovanje dečje mašte u evropskom kulturno-istorijskom kontekstu“, *Sociologija*, 3/2009, Beograd, str. 263-277.
- Mannino, C.; Deutsch, F. (2007): „Changing the Division of Household Labor: A Negotiated Process Between Partners“, *Sex Roles*, Volume 56, Numbers 5-6, March 2007 , pp. 309-324(16)
- Marković, P. (2007): „Seksualnost između privatnog i javnog“, u Ristović, M. (ur) *Privatni život kod Srba u XX veku*, CLIO, Beograd.
- Marsiglio, W. (1993): „Contemporary Scholarship on Fatherhood“, *Journal of Family Issues*, 14:4 p. 484-509.
- Marsiglio, W. (1995): „Fathers’ diverse life course patterns and roles: Theory and social interventions“ in W. Marsiglio (Ed.): *Fatherhood: Contemporary theory, research, and social policy*, Thousand Oaks, CA: Sage.
- Marsiglio, W. (1997): *Procreative Man*. New York: New York University Press.
- Marsiglio, W., Amato, P., Day, R. D., Lamb, M. E. (2000): „Scholarship on fatherhood in the 1990s and beyond“, *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1173-1191.
- Marsiglio, W., Day, R., Lamb, M. (2000): „Exploring Fatherhood Diversity“, *Marriage & Family Review*, 29:4, 269-293
- Marsiglio, W. (1998): *Procreative man*. New York: New York University Press.
- Marsiglio et al (1998): „Social fatherhood and paternal involvement: conceptual, data, and policymaking issues“ in *Nurturing fatherhood* <http://fatherhood.hhs.gov/CFSForum/c4.htm>

- McAdams, D., P., Diamond, A., Aubin, E. S. (1997): „Stories of Commitment: the Psychological Construction of Generative Lives“, *Journal of Personality and Social Psychology*, Vol 72, No 3, 678-694.
- Mertens, D. (2010): *Research and evaluation in education and psychology: integrating diversity with quantitative, qualitative, and mixed methods*, 3rd ed. SAGE Publications, Inc, London.
- Merton, R., Kendall, P. L. (1946): *Focused interview*, Free Press; 2 edition neobjavljeni prevod delova, Aleksandar Gordić.
- Milenković, M., (1998): “Žene radnice u privredi Srbije 1881-1929” u *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2*, Beograd.
- Miletić-Stepanović, V. (2011): *Proširena porodica u Srbiji*, Beograd: Čigoja štampa i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Milić A. (2010): „Porodice u klasno-slojnom ključu“, u Milić, A. *Vreme porodica*, ISI FF, Beograd.
- Milić, A. (2002): „Dobitnici i gubitnici u procesu tranzicije iz ugla porodične svakodnevice. Srbija 1991-2001“, u: S. Bolčić i A. Milić (ur): *Srbija krajem milenijuma. Razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISI FF, str. 251-280.
- Milić, A. (2004): „Transformacija porodice i domaćinstava – zastoj i strategije preživljavanja“ u: Milić, A., et al, *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: ISI FF, str. 251-281.
- Milić, A. (2007): *Sociologija porodice, kritike i izazovi*, Čigoja, Beograd
- Milić, A. (2010a): *Vreme porodica*, ISI FF, Beograd.
- Miller, T. (2010): *Making Sense of Fatherhood*, Cambridge University Press
- Newman, I., Benz, C. (1998): *Qualitative-Quantitative Research Methodology Exploring the Interactive Continuum*, Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville.

- Nye, R. A. (2005): „Locating masculinity: some recent work on men“, *Journal of Women in Culture and Society*, 30 (3): 1937–1962.
- Nystrom, K., Ohrling, K. (2004): „Parenthood experiences during the child’s first year: Literature review“, *Journal of Advanced Nursing*, 46(3): 319-330.
- Olson, D. (1999): „Circumplex Model of Marital & Family Systems, (Empirical Approaches to Family Assessment)“: special edition of the *Journal of Family Therapy*.
- Palkovitz, R. (1997): Reconstructing „involvement“: Expanding conceptualisation of men’s caring in contemporary families, in A.J. Hawkins, D.C. Dollahite (eds.) *Generative fathering: Beyond deficit perspectives*, Thousand Oaks, CA, Sage.
- Palkovitz, R. (2002): *Involved Fathering and Men's Adult Development*, Lawrence Erlbaum associates, publishers 2002 Mahwah, NJ London.
- Parke, R. D. (2002): „Fathers and families“, in M. H. Bornstein (Ed.): *Handbook of parenting*. 2nd ed. Volume 3 Being and becoming a parent (pp. 27-73): Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Parkman, A. M. (2004): „Bargaining over housework: The frustrating situation of secondary wage earners“, *The American Journal of Economics and Sociology*, 63, 765–794.
- Parsons, T. (2009): *Društveni sistem i drugi ogledi*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad.
- Pascoe, C., J. (2009): "Dude, You're a Fag": Adolescent Masculinity and the Fag Discourse, in *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M., S., Messner, A., M., Allyn & Bacon, Boston.
- Pešić, J. (2006): „Persistence of Traditionalist Value Orientations in Serbia“, *Sociologija*, Vol. XLVIII, No 4, Beograd: ISI FF, str. 289-307.
- Petrović, M. (1993): *Svakodnevni život u gradu i roditeljstvo*, Beograd, IDN.
- Petrović, M. (2002): Stambene i dohodovne nejednakosti: (na primeru) parova koji sklapaju brak, u: B., Silvano (ur.): M., Anđelka (ur.): *Srbija krajem milenijuma*: :

razaranje društva, promene i svakodnevni život. [1. izd.]. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, 2002, str. 341-385.

- Petrović, M. (2004): „Stambeni položaj i stambene strategije domaćinstava u Srbiji“ u: A. Milić, (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Petrović, M. (2009): „Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: Između (pre)modernosti i (post)modernosti“, u: Milić, A. i Tomanović, S. (ur) *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 115–135
- Pittman, J., F., Blanchard, D. (1996): „The effects of work history and timing of marriage on the division of Household labor“, *Journal of Marriage and the Family*; Feb 1996; 58, 1. 78-90.
- Plantin, L., Mansson, S. and Kearney, J. (2003): „Talking and doing fatherhood: On fatherhood and masculinity in Sweden and Britain“, *Fathering. 1 (1)*: 3–26
- Pleck, H. (1997): „Paternal involvement: Levels, sources, and consequences“, in *The role of the father in child development*, 3rd edition, pp. 66-103. New York: Wiley
- Pleck, J. (1987): „American fathering in historical perspective“, in M. S. Kimmel (Ed.) *Changing men: New directions in research on men and masculinity*. Beverly Hills, CA: Sage. Reprinted in K. Hansen, A. Garvey (Eds.): *Families in the U.S.: Kinship and domestic policies in the U.S.* (pp. 351-362): Philadelphia: Temple University Press, 1998.
- Pleck, J., Stueve, J. (2004): „A narrative approach to parental identity: The importance of parental identity “conjointness.” In R. Day & M. Lamb (Eds.): *Conceptualizing and measuring father involvement*, p. 83-108. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Presser, H. B. (1994): „Employment schedules among dual-earner spouses and the division of household labor by gender“, *American Sociological Review*, 59, 348-364.

- Radulović, L. (2009): *Pol/rod i religija, konstrukcija roda u narodnoj religiji Srba*, Etnološka biblioteka, knjiga 42, Beograd.
- Rane T., McBride B. (2000): „Identity theory as a guide to understanding fathers' involvement with their children“, *Family Issues*; 21:347–366.
- Ridgeway, C., L., Smith-Lovin, L. (1999): “The Gender System and Interaction.” *Annual Review of Sociology* 25: 191–216.
- Risman, B., J. (2009). “From Doing to Undoing: Gender as We Know It.” *Gender and Society* 23 (1): 81-84.
- Ross, C. E. (1987): „The division of labor at home“, *Social Forces*, 65, 816-833.
- Schilt, K. (2009): „Just One of the Guys?: How Transmen Make Gender Visible at Work“, in *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M., S., Messner, A., M., Allyn & Bacon, Boston.
- Segal, L. (1993): „Masculinities in Context“, *Theory and Society*, Vol. 22, No. 5, Special Issue: Masculinities, pp. 625-641
- Sekulić, J. (2012): *Usklađivanje privatnog i profesionalnog života*, Uprava za rodnu ravnopravnost, Beograd.
- Sekulić, N. (2010): “Porodični kulturni kapital – kulturna potrošnja i ulaganje u kulturu, porodica“, u: Milić A., Tomanović S. (prir): *Vreme porodica*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 93–115.
- Sociologija (2014): Vol. 56/4.
- Spasić I. (2004): *Sociologije svakodnevnog života*, ZUNS, Beograd.
- *Srpski građanski zakonik* (1844): <http://www.overa.rs/gradanski-zakonik-kraljevine-srbije-1844-god-sa-kasnijim-izmenama.html>
- Stanojević, D. (2012): „Obeležja društvenog položaja mladih“, u Tomanovic S. et al, *Mladi – naša sadašnjost*, ISIFF, Beograd
- Stanojević, D. (2013): „Međugeneracijska obrazovna pokretljivost u Srbiji u XX veku“, u *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, ur. Mladen Lazić i Slobodan Cvejić, ISI FF: Beograd, ISBN 978-86-531-0020-9, str 119-139.

- Sullivan, O. (2006): „Changing Gender Practices within the Household: A Theoretical Perspective“, *Gender and Society*, Vol. 18, No. 2, pp. 207-222
- Švab, A., Huber, Ž. (2010): „Two Different Stories? Active Fathering and Equal Division of Family Labour in Slovenia“ *ANNALES*, 20, 1, 2010. Koper, Historical Society of Southern Primorska.
- Teddlie, C., Tashakkori, A. (2009): *Foundations of mixed methods research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- *The Fathering Indicator Framework (FIF)* (2001): Report Roundup. Youth Today.
- Thevenon, O., (2011): „Family Policies in OECD Countries: A Comparative Analysis“, *Population and Development Review* 37(1): 57–87.
- Thomas, V., Ozechowski, T. J. (2000): „A test of the circumplex model of marital and family systems using the Clinical Rating Scale“, *Journal of Marital and Family Therapy*, 26, 523-534.
- Tichenor, V. J. (1999): „Status and Income as Gendered Resources: The Case of Marital Power“, *Journal of Marriage and the Family*, 61, 638–650.
- Tomanović, S. (2004): „Roditeljstvo u transformaciji: kapitali, problemi, strategije“, u: A. Milić, (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 349–375.
- Tomanović, S. (2008): „Families and Social Capital: Some Issues in Research and Policy“, *Sociologija*, L, 1, 1–16.
- Tomanović, S. (2010a): „Odlike roditeljstva“, u *Vreme porodica. Sociološka studija o porodičnoj transformaciji u savremenoj Srbiji*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 177–195.
- Tomanović, S. (2010b): *Odrastanje u Beogradu*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Tomanović, S. (2010c): „Razmatranje koncepta delanja u okviru pristupa socijalne biografije“, *Sociologija*, LII, 4, 447–452.

- Tomanović, S. (2010d): “Socijalni kapital porodica“, u: Milić, A., Tomanović, S. (prir): *Vreme porodica*, Beograd: Čigoja i Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta: 77–92.
- Timotijević, M. (2011): „U osvit novog doba“, Timotijević et al, *Istorija privatnog života u Srba od srednjeg veka do savremenog doba*, Clio, Beograd.
- Tomanović, S., (2012a): „Tranzicije u porodičnom domenu“ u Tomanović, S. et al. *Mladi – naša sadašnjost*, ISIFF, Beograd
- Tomanović S. (2012b): “Changes in Transition to Adulthood of Young People in Serbia between 2003 and 2011”, *Sociologija*, LIV, 2, 227–243
- Tomanović, S. et al. (2012): *Mladi – naša sadašnjost*, ISIFF, Beograd
- Tomanović S., Petrović, M. (2006): “Rizici i bezbednost u susedstvu iz perspektive dece i njihovih roditelja” u S. Tomanović, prir. *Društvo u previranju*, Beograd: ISI FF: 139-157.
- Tomanović, S., Ignjatović, S. (2004): Mladi u tranziciji: između porodice porekla i porodice opredeljenja u Mladi zagubljeni u tranziciji, ur. Nikolić, Milan, Mihajlović, Srećko, Beograd: CPA, str. 39-64.
- Tomanović, S., Ignjatovic, S. (2006): “Transition of Young People in a Transitional Society: The Case of Serbia”, *Journal of Youth Studies*, Vol. 9, No. 3: 269-285.
- Tomanović, S., Ignjatovic S. (2010): “The Significance and Meaning of Family Transitions For Young People. The Case of Serbia in Comparative Perspective” *ANNALES*, 20, 1, 2010. Koper, Historical Society of Southern Primorska.
- Tomanović-Mihajlović, S. (1997): *Detinjstvo u Rakovici. Svakodnevni život dece u radničkoj porodici*, Beograd, ISI FF.
- Townsend, N.W. (2002): *The Package Deal: Marriage, Work and Fatherhood in Men’s Lives*. Philadelphia: Temple University Press.
- Tripković, G. (1997): *Materinstvo. Kulturni obrazac Srba*, Matica srpska, Novi Sad.
- Tuzin, D. (2004): „Male bonding“, in eds Kimmel M., Aronson A, *Men and masculinities : a social, cultural, and historical encyclopedia*, ABC-CLIO, Inc., Santa Barbara, California.

- *Ustanove za decu predškolskog uzrasta 2010/2011*, Republički zavod za statistiku, Beograd.
- Van de Kaa, D. J. (1997): „Options and sequences: Europe’s demographic patterns“, *Journal of the Australian Population Association*, 14 (1): 1-30.
- Van de Kaa, D. J. (2002): „The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries“, Paper presented at the *Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security*, Tokyo, Japan, 29 January 2002.
- Vučetić, R. (2007): „Žena u gradu“, u Ristović, M (ur) *Privatni život kod Srba u XX veku*, CLIO, Beograd.
- Vuletić, A. (2006): „Vlast muškaraca, pokornost žena - između ideologije i prakse“, u (ur) Ristović, M, *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*, Beograd, Clio, 112-132.
- Vuori, J. (2009): „Men’s choices and masculine duties. Fathers in expert discussions“, *Men and Masculinities*, 12 (1): 45–72.
- Walby, S. (1991): *Theorising Patriarchy*, Oxford: Blackwell.
- Wallace, C. and Kovatcheva S., (1998): *Youth in Society: The Construction and Deconstruction of Youth in East and West Europe*, London : MacMillan.
- Walther, A. (2006): “Regimes of Youth Transitions. Choice, flexibility and security in young people’s experiences across different European contexts”, *Young*, 14, 1, 119–141.
- Walther, A., Stauber, B., Pohl, A. (2009): *Youth: Actor of Social Change. Final Report*. Tübingen: IRIS.
- Webster, L., Mertova, P. (2007): *Using Narrative Inquiry as a Research Method*, Routledge, New York.
- West, C., Fenstermaker, S. (1995): „Doing Difference“, *Gender and Society*, Vol. 9, No. 4 (Aug., 1995): pp. 491-506.
- West, C., Zimmerman, D. (1987): „Doing Gender“, *Gender and Society*, Vol. 1, No. 2. (Jun., 1987): pp. 125-151.

- Wharton S., A. (2005): *The sociology of gender: an introduction to theory and research*, Blackwell Publishing Ltd, USA.
- White, J. M., Klein, D. M. (2008): *Family theories*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- White, R., N. (1994): „About Fathers: Masculinity and the Social Construction of Fatherhood“, *Journal of Sociology* 30: 119-131.
- Williams, C., L. (2009): „The Glass Escalator: Hidden Advantages for Men in the "Female" Professions“, in *Men's lives*, (eighth edition) eds. Kimmel, M., S., Messner, A., M., Allyn & Bacon, Boston.
- *Zakon o radu*, Službeni glasnik 24/05, 61/05 i 54/09.
- Zilber T., Tuval-Mashiach, B., Lieblich, B., Zilber, A. (2008): „The Embedded Narrative: Navigating Through Multiple Contexts“, *Qualitative Inquiry* 2008 14: 1047-1069.
- *Žene i muškarci u Srbiji* (2008) Republički zavod za statistiku, Beograd.
- *Žene i muškarci u Republici Srbiji* (2011) Republički zavod za statistiku, Beograd.

Prilog 1 Vodič za intervju o očinstvu

1. Opiši jedan radni dan i jedan dan tokom vikenda?
2. Šta imaš od škole? Kad si završio sa obrazovanjem? A tvoja supruga?

Gde radiš? Gde radi tvoja supruga?

- 2.1. Kako obezbeđujete sredstva za život?
 - 2.2. Da li imaš neke dodatne poslove? Koje? Koliko često? Zbog čega radiš dodatno ili prekovremeno?
3. Hajde sada da porazgovaramo gde i sa kim stanuješ? Od kada? ako žive samostalno: Kako ste došli do stana?
 - Da li si zadovoljan uslovima u kojima živiš? (Zašto?) Ako su u proširenoj porodici: kako je podeljen stan, prostor ...? imaju li posebnu sobu? Osećaj privatnosti?)

4. Da porazgovaramo sada o roditeljstvu

- Kada se rodilo prvo dete? (nakon koliko godina braka - zajedničkog života)
- Koliko si godina imao kad si dobio prvo dete?
- Da li je trudnoća bila planirana? Kako si reagovao kad ti je rekla? (Kako je doneta odluka? Da li ste razgovarali o tome? Da li je bilo problema oko začeća? Lečenje?)
- Kada si počeo da razmišljaš prvi put o tome da postaneš roditelj. Kako se to desilo?
- Da li si išao sa suprugom kod lekara dok je bila trudna? Kako si se pripremao za dolazak deteta (da li si nešto čitao o tome, šta? priprema sobe i sl.). A kako se supruga pripremala?
- Koliko se tvoj život promenio u periodu dok je supruga bila trudna?

- Da li si prisustvovao rođenju deteta? Gde si se nalazio? Kako si i s kim proslavio?
- Kako si se osećao kad si prvi put video dete?
- Kada se dete rodilo (neposredno po rođenju) da li možeš da opišeš neko od upečatljivih iskustava? (ono koje je ostalo u sećanju) (primer)
- Od koga ste dobili najveću pomoć kada se dete rodilo? (Kakvu? Da li si to očekivao?)
- Da li ste tražili ili dobili neku pomoć od države kad je dete bilo beba/malo?
- Šta je u periodu kad je dete bilo beba (prva godina) za tebe bilo posebno upečatljivo? (primer)
- Koje bi iskustvo kao roditelj danas izdvojio? Navedi nešto bitno u odnosu sa detetom? (primer)
- Kojih se još iskustava prisećaš?
- Neke ljude roditeljstvo ne promeni nimalo, s druge strane neki osećaju da su se veoma promenili. Kakva je situacija sa tobom, da li je to što si otac uticalo na tebe i kako?
- Zbog čega si se odlučio da postaneš roditelj? Zašto je bitno da se bude roditelj?
- U čemu bi se razlikovao tvoj život da nemaš decu/dete? (šta bi bilo dobro a šta loše u tome)
- Koja osećanja povezuješ sa roditeljstvom (pozitivna i negativna)? Da li se ova osećanja mogu doživeti u nekom drugom odnosu?
- Navedi sve što nalaziš da je lepo ili frustrirajuće u odnosu sa detetom?
- Da li je roditeljstvo imalo uticaj na tvoj posao i karijeru? kakav? objasni? (dodatni poslovi, smanjenje posla, promena posla ili nešto drugo?)
- Da nemaš dece, da li misliš da bi u karijeri postigao više, isto ili manje?

- Kako usklađuješ obaveze na poslu i kod kuće? Da li pretpostavljeni i kolege imaju razumevanja za tvoje obaveze?
- Da imaš mogućnosti, da li bi prestao da radiš i čuvao decu? A supruga?
- Da treba da birate supruga i ti da se jedno od vas odrekne karijere zbog porodice ko bi to bio i zašto?
- Objasni šta su u svakodnevnom životu uloge oca? A majke?
- Da li postoje stvari koje samo otac može da uradi? A majka?
- Koja je najteža stvar u tome kad si otac? A šta misliš šta je najteže u tome biti majka?
- Da li je ženama lakše kao majkama? (da se snađu u ulogama) Zašto?
- Zbog čega je otac bitan u životu deteta? A majka?
- Opiši šta je za tebe DOBAR OTAC?
- Opiši šta je LOŠ OTAC?
- Kako si naučio da budeš otac? (od svojih roditelja, oca, iz časopisa, knjiga) Od koga?
- Da li se informišeš na neki način kako bi kao otac trebalo da se ponašaš prema detetu? Da li si se ranije informisao? Kako?
- Da li pričaš sa drugim očevima o svojim iskustvima sa decom, dilemama, strahovima, lepim stvarima?
- Kako je roditeljstvo uticalo na tvoj odnos prema tvom detinjstvu?
- Kako se sećaš detinjstva? A svog oca?

- Koju je najveću promenu u tvom životu donelo roditeljstvo? (Kako to misliš? Zašto?)
- Da li je roditeljstvo uticalo na način na koji misliš o, i planiraš budućnost?
- Da li je roditeljstvo uticalo na način kako vidiš šta je bitno u životu? Objasni?
- Da li je očinstvo uticalo na tvoje lično sazrevanje? Kako?
- Da li je roditeljstvo uticalo na sledeće sfere u tvom životu?:
 - na tvoj moral? kako, objasni?
 - na religioznost? - u smislu verovanja; - u smislu prakse?
 - na zdravstvene navike (ishrana, vežbanje, pušenje/droga/alkohol, pregledi i sl.)

5. Sada da porazgovaramo o supruzi i tebi

- Možeš li da mi objasniš kako ste vas dvoje postali par i (kako ste dospeli do ove tačke u životu?)
- Šta bi ti rekao koliko ste supruga i ti međusobno bliski? A u odnosu na početak vašeg braka? (*Ako jesu bliski: Kako vas dvoje pokazujete da vam je stalo jedno od drugoga?; Ako je došlo do promene: Zašto? Šta se promenilo?*)
- Koliko vremena provodite supruga i ti sami? (*Odgovor ne i ne dovoljno: Zašto?*) Da li si zadovoljan time? Zašto?
- Da li se vaš odnos promenio od kada ste postali roditelji? (*Odgovor manje/više potvrđan: Kako? Zašto je do promene došlo? Kako si time zadovoljan?*)
- Oko čega obično dođe do nesuglasica između vas dvoje? Koliko su česte? Kako ih najčešće rešavate?

- Šta bi ti voleo da bude drugačije u vašem odnosu? Čime si zadovoljan/šta ne bi menjao?
- Kako se kod vas u kući odlučuje o novcu? Ko donosi odluke šta i kad treba da se kupi deci? Druge investicije vezane za decu (*vannastavne aktivnosti, izleti, i sl*).
- Kako je podeljen posao u domaćinstvu? Ko šta radi? (kuvanje, pranje veša, čišćenje..._Ko? Kako?) Kako je došlo do takve podele? Koliko si zadovoljan tim aranžmanom?
- Da li je oduvek bila ovakva podela uloga ili se to menjalo tokom vremena? Da li je roditeljstvo uticalo na to? Kako?
- Da li ti i supruga razgovarate o sledećim dečijim potrebama? (zdravstvenom stanju, obrazovanju, društvenim potrebama, fizičkim potrebama, razvoju)
- Kako dolazite do toga šta je najbolje za vaše dete?
- Da li se supruga i ti slažete oko odgajanja dece?
- Da li ona uvažava tvoje mišljenje? Šta da a šta ne? (objasni)

6. Kad se kaže slobodno vreme, šta to za tebe znači?

- Da li ga imaš više ili manje od kad si postao otac? Kako se osećaš zbog toga?
- Kako provodiš slobodno vreme tokom radne nedelje? Kako obično provodiš slobodno vreme tokom vikenda?

(šta radiš kad dođeš sa posla odnosno kad završiš sve obaveze? Zašto tako prodiš slobodno vreme? Da li imaš neki hobi? (Zašto da/ne? O čemu se radi? Koliko često se time baviš? Od kad?). A supruga?

- Da li si zadovoljan načinom na koji provodiš slobodno vreme? Da li si zadovoljan svojim kontaktima sa ljudima i druženjima? Zašto?
- S kim se družiš i koliko često (svakodnevno, tokom radne nedelje a sa kim tokom vikenda). Zbog čega sa tim osobama? Gde se družite (*kafić, kuća, društvene*

aktivnosti - javni/privatni prostori, koji?)? Sa kim se družite kao porodica? (prijatelji, rođaci – o čijim prijateljima se radi). Da li supruga ima svoje prijatelje/prijateljice? Ko su te osobe (odakle ih zna)? Koliko učestalo se ona družila sa njima i gde (nezavisno od tebe)? Kako gledaš na to?

- Da li je roditeljstvo uticalo na tvoj društveni život i prijateljstva?
- Da li ti nedostaje život koji si vodio pre nego što si dobio dete? Objasni.

7. Odnos sa roditeljima

- Da li se kao roditelj osećaš samostalnim u odnosu na tvoje i suprugine roditelje? Zašto? (ako je odgovor ne: šta preduzimaš povodom toga? Ako kaže da se mešaju: Šta misliš zašto oni to rade?; Šta ti preduzimaš povodom toga?)
- Koju vrstu pomoći ili podrške očekuješ od svojih roditelja (od oca, od majke)?
- Da li roditelji (posebno otac, posebno majka) znaju šta od njih očekuješ? Da li od roditelja dobijaš (navedenu) pomoć i/ili podršku? *Ako ne-Zašto?*
- Zbog čega najčešće dolazi do sukoba/nesuglasica između tebe i tvojih?
- Zbog čega najčešće dolazi do sukoba/nesuglasica između tebe i njenih roditelja (majke i oca)?
- Da li svoje dete/decu odgajaš onako kako su tebe odgajali tvoji roditelji? Šta radiš drugačije? Zašto?

8. Generalno (uopšteno) gledano koliko si zadovoljan svojim životom? Čime jesi, a čime nisi?

Pokušaj da zamisliš svoj život za 5 godina.

- Šta će se promeniti? Stan, posao ...
- Da li planirate još dece? Kada? Pod kojim uslovima?

- Da li postoje neke stvari kojima bi se bavio da nisi otac? Da li postoje neki drugi interesi koje bi imao da nisi otac?
- Da nisi postao otac, da li bi ostao uskraćen za razvoj nekih kompetencija? Da li bi možda razvio neke druge koje sad ne poseduješ?
- Da imaš čarobni štapić šta bi sve promenio u sledećim oblastima svog života?
 - sa svojom surugom
 - u svom roditeljstvu
 - kod dece
 - u svom najbližem okruženju
 - u svom poslovnom okruženju
 - u društvu
 - u svom životu do sada

- Kako ste supruga i ti podelili obaveze oko deteta/dece?
- Kako je došlo do takve podele? Da li si zadovoljan time? (Zašto?) Da li vam neko još pomaže? (roditelji, rođaci, prijatelji ili neko u vidu plaćenog rada u kući)
- Da li je oduvek bila ovakva podela uloga ili se to menjalo tokom vremena?

	1. Svakodnevno	2. nekoliko puta nedeljno	3. ponekad	4. nikad	5. nema toga
Ko šta radi?					
(nega)					
	OTAC				
	MAJKA				
hranjenje	1	2	3	4	5
povijanje/oblačenje	1	2	3	4	5
kupanje	1	2	3	4	5
stavljanje u krevet	1	2	3	4	5
Odvođenje decu u školu	1	2	3	4	5
zabavljanje i čitanje priča deci	1	2	3	4	5
Čišćenje za detetom	1	2	3	4	5
Popravljanje dečijih stvari (igračaka i sl.)	1	2	3	4	5
Pranje	1	2	3	4	5
Peglanje	1	2	3	4	5
Spremanje obroka za dete	1	2	3	4	5
ko sa detetom radi na domaćim zadacima	1	2	3	4	5
vodi dete na razne aktivnosti u kojima se ono uključuje u društvene grupe	1	2	3	4	5
Ko savetuje dete?	1	2	3	4	5
Ko mu daje zaduženja? (u kući, ko ga tera da radi domaće zadatke)	1	2	3	4	5
Ko priča sa decom? Koliko?	1	2	3	4	5
Vežbanje sa decom	1	2	3	4	5
Kupovina sa decom	1	2	3	4	5
Odvođenje u park	1	2	3	4	5

Gledanje filmova	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Zajednički obroci	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Koliko se učestalo igraš sa detetom	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Nadgledanje												
Sređivanja sobe	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Izrade školskih zadataka	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Da li dete spava	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Da li dete gleda TV ili je na internetu	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
osećaš zabrinutost za dete	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Sanjariš o detetu (<i>šta bi sve moglo da postane, ili da bude</i>)	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Moliš se za dete	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
"si tu za njega kad je potrebno"	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Ko je od vas zadužen za												
odevanje dece	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
brigu o hrani	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Koliko često iskazuješ emocije prema detetu. Koliko učestalo se sa decom ...												
grlite	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
ljubite	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
mazite	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
golicate	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
smejete	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
hvalite dete	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
ohrabrujete da uradi nešto	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
	1. Veoma često/često					2. umereno		3. malo		4. uopšte ne		5. nema toga
Ko predstavlja uzor detetu?	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Podučavanje deteta kako da rešava probleme?	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Disciplinovanje deteta?	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Podsticanje nezavisnosti deteta?	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Učenje religijskim praksama?	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		
Ko usaduje detetu dugoročne planove?	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5		

Pomaganje pri sticanju novih veština (bickl, plivanje, muzika i sl)	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Ko grdi dete?	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Ko mu objašnjava običaje svoje i drugih kultura?	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Ko odgovara na pitanja dece?	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Ko podstiče hobije i interese kod dece?	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Ko i na koji način izražava oprostaj detetu kad nešto skrivi?	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
ko vrši zakazivanje lekara, ko vodi dete kod lekara, (kao i na redovne preglede, vaccine i sl)	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
ko organizuje brigu za dete, vrtić i sl. (ukoliko to obavlja dadilja, ko je odvozi, komuncira sa njom sl.)	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
ko završava potrebnu administraciju oko deteta (dečiji dodaci, pasoš, knjižice, plaćanja i sl.)	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Kupovina raznih stvari	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Obavljanje poziva za različite stvari za dete	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
(koliko je ko dostupan za dete)	OTAC	MAJKA
U toku dana dete neko vreme provodi tako što se samo igra, uči ili sl. Ko o njemu tad i u kojoj meri vodi računa?	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Koga dete zove na posao ukoliko ima neki problem, ili potrebu?	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Ko nadgleda sa kim se dete druži	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Ko brine o sigurnosti detetea (u kući, napolju)	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Ko brine o zdravstvenom stanju (da li je dete zdravo)	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Odlazak na školske sastanke	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Vožnja deteta do raznih mesta	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Ko od vas je uolikoj meri uključen u planiranje		
Rođendana	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Odmora	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Obrazovanja	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Vikenda	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Uštedevine za budućnost	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Ko je od vas zadužen za	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5
Obezbeđivanje finansija za dete	1 2 3 4 5	1 2 3 4 5

Prilog 2 Deo instrumenta anketnog istraživanja „Porodični život u Srbiji“

3. Sada ćemo Vas pitati za neke detalje o svakom članu domaćinstva pojedinačno. Molimo Vas da za svakog od njih navedete potrebne podatke.

r.b.	a) član domaćinstva <i>lista A</i>	b) pol 1. M. 2. Z.	c) godina rođenja	d) završena škola <i>lista D</i>	e) sadašnje radno mesto, socio-ekonomski status <i>lista E</i>	f) bračni/partnerski status <i>lista F</i>	g) godine stupanja u prvi brak	i) izvor prihoda (za svakog člana pojedinačno) <i>lista I</i>
3.1								

4. Ukupni mesečni prihodi domaćinstva?

(na osnovu zbira navedenih izvora prihoda)/...../din.

50. Kako se u Vašoj porodici odlučuje o potrebama i interesima članova u vezi sa navedenim situacijama?

(ponuditi ispitaniku **KARTICU BR. 3**)

50.1.	Raspodela kućnog budžeta za mesec dana	
50.2.	Štednja radi kupovine većih stvari	
50.3.	Veće kupovine (nameštaj, automobil i sl)	
50.4.	Kupovina obuće i odeće	
50.5.	Uređivanje stana/kuće (adaptacije, krećenje, hoblovanje parketa i sl)	
50.6.	Način provođenja godišnjeg odmora (letovanja, zimovanja)	
50.7.	Školovanje dece	
50.8.	Dečji izlasci (do kada sme da ostane, gde može da ide i sa kim)	
50.9.	Dodatne aktivnosti dece	
50.10.	Briga o bolesnom članu	
50.11.	Briga i pomoć o starim osobama	

51. Molimo Vas da navedete ko u Vašem domaćinstvu najčešće obavlja sledeće aktivnosti

	Vrsta aktivnosti	ispitanik	drugi roditelj	oba roditelja	neko drugi ja	niko	nema dece tog uzrasta
51.1.	vodi dete/decu u zabavište	1	2	3	4	0	00
51.2.	vodi dete/decu u školu	1	2	3	4	0	00
51.3.	pomaže detetu/decu u resavanju školskih zadataka	1	2	3	4	0	00
51.4.	odlazi u školu/ na roditeljske sastanke	1	2	3	4	0	00
51.5.	vodi dete/decu na vanškolske aktivnosti (npr. treninge, pozorišne predstave...)	1	2	3	4	0	00
51.6.	vodi dete/decu kod lekara	1	2	3	4	0	00

52. Ko u Vašem domaćinstvu uglavnom obavlja sledeće svakodnevne kućne poslove?

	Vrsta posla	Ko obavlja (<i>lista A</i>)
52.1.	Kuvanje	
52.2.	Pranje sudova	
52.3.	Pranje odeće	
52.4.	Čišćenje	
52.5.	Peglanje	
52.6.	Sređivanje dečje sobe	
52.7.	Svakodnevna kupovina	

55. Koliko često imate intimne (seksualne) odnose u braku/partnerstvu?

- nemamo seksualne odnose.....	0
- retko, jednom godišnje.....	1
- jednom u 6 meseci.....	2
- jednom u 2-3 meseca	3
- jednom mesečno	4
- jednom ili više puta nedeljno.....	5

56. Za mene su seksualni odnosi sa mojim suprugom/partnerom, najčešće:

- neprijatnost.....	1
- dosada	2
- bračna obaveza.....	3
- uživanje	4
- uspostavljanje bliskosti-prisnosti	5

59. U kojoj meri u Vašoj porodici članovi jedni drugima saopštavaju svoja raspoloženja, želje i osećanja?

	Tip interakcije	često	retko	nikad
59.1.	Muž ženi; Partner partnerki	3	2	1
59.2.	Žena mužu; Partnerka partneru	3	2	1
59.3.	Roditelji deci	3	2	1
59.4.	Deca roditeljima	3	2	1

64. Molimo Vas da navedete ko najčešće u vashem domaćinstvu obavlja ili je obavljao sledeće aktivnosti vezane za negu i staranje o maloj deci:

		ispitanik	drugi roditelj	oba roditelja	neko drugi	nema dece tog uzrasta
64.1.	hrani dete/decu	1	2	3	4	00
64.2.	kupa dete/decu	1	2	3	4	00
64.3.	pregovija dete/decu	1	2	3	4	00
64.4.	zabavlja i čita deci price	1	2	3	4	00
64.5.	uspavljuje decu	1	2	3	4	00

71. Molimo Vas da navedete sa kim Vase dete najčešće razgovara o sledecim temama:

		sa Vama	sa drugim roditeljem	ne pričamo o tome	sa oba roditelja istovremeno	sa oba roditelja odvojeno	sa nekim drugim	dete je malo
71.1	o izboru prijatelja	1	2	3	4	5	6	00
71.2	o narkomaniji	1	2	3	4	5	6	00
71.3	o alkoholizmu	1	2	3	4	5	6	00
71.4	o seksualnosti	1	2	3	4	5	6	00
71.5	o porodičnim prilikama (materijalnom stanju, odnosima u široj porodici)	1	2	3	4	5	6	00
71.6	o detetovim planovima za budućnost	1	2	3	4	5	6	00
71.7	o prilikama u društvu	1	2	3	4	5	6	00

85. Ovdje imate jedan niz tvrdnji sa kojima se pojedini ljudi slažu ili ne slažu. Molim vas da nam odgovorite koliko se Vi sa tim tvrdnjama slažete:

		u potpunosti se slažem	slažem se	neodlučan sam	ne slažem se	uopšte ne slažem
85.1.	Žena je jedino ispunjena kada postane majka.	1	2	3	4	5
85.2.	Brak (kao institucija) je prevaziđen.	1	2	3	4	5
85.3.	Otac može isto tako dobro da vaspitava dete kao i majka.	1	2	3	4	5
85.4.	Prirodno je i razumljivo da muškarac ima više seksualnih sloboda.	1	2	3	4	5
85.5.	Nije u redu da nevenčani parovi žive zajedno.	1	2	3	4	5
85.6.	Ljudi u braku su generalno srećniji od onih koji nisu oženjeni/udate.	1	2	3	4	5
85.7.	Abortus treba zabraniti zakonom.	1	2	3	4	5
85.8.	Vrlo je verovatno da će dete u predškolskom uzrastu čija je majka zaposlena, zbog toga trpeti posledice.	1	2	3	4	5
85.9.	Dobro je da su žene i muškarci ravnopravni u braku, ali je po pravilu bolje da muškarac ima poslednju reč.	1	2	3	4	5
85.10.	Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen prirodnije je da to bude muškarac.	1	2	3	4	5
85.11.	Brigom o deci prvenstveno treba da se bavi majka, pa tek onda otac.	1	2	3	4	5
85.12.	Sloga i jedinstvo porodice treba uvek da budu iznad interesa i potreba svakog pojedinog člana.	1	2	3	4	5
85.13.	Kada par ne može da reši bračne probleme, najbolje je da se razvede.	1	2	3	4	5
85.14.	Za dete je neophodno da živi sa majkom i ocem da bi srećno odraslo.	1	2	3	4	5

86. Molimo Vas da pažljivo pročitate sledećih 20 iskaza i ocenite koliko često se u vašoj porodici javlja napred opisano ponašanje tako što ćete pored svakog iskaza zaokružiti odgovarajući broj od 1 (za skoro nikad) do 5 (za skoro uvek).

		skoro nikad	retko	ponekad	često	skoro uvek
86.1.	Članovi porodice se obraćaju jedan drugome za pomoc	1	2	3	4	5
86.2.	U rešavanju problema se uvažavaju predlozi dece	1	2	3	4	5
86.3.	Svako od nas prihvata prijatelje ostalih	1	2	3	4	5
86.4.	Deca se ponašaju po svome (kako ona žele)	1	2	3	4	5
86.5.	Mi volimo da nesto radimo bas u krugu nase uze porodice	1	2	3	4	5
86.6.	Različite osobe u našoj porodici preuzimaju ulogu vođe	1	2	3	4	5
86.7.	Članovi porodice osećaju da su bliskiji jedan drugom nego osobama izvan naše porodice	1	2	3	4	5
86.8.	U našoj porodici se menja način na koji se obavljaju poslovi	1	2	3	4	5
86.9.	Članovi porodice vole da provode svoje slobodno vreme zajedno	1	2	3	4	5
86.10.	Roditelji i deca zajedno raspravljaju o kažnjavanju	1	2	3	4	5
86.11.	Članovi porodice osećaju da su veoma bliski jedan drugom	1	2	3	4	5
86.12.	Deca odlučuju u našoj porodici	1	2	3	4	5
86.13.	Kada je naša porodica na okupu zbog neke zajedničke aktivnosti, hobija ili interesovanja svi su prisutni	1	2	3	4	5
86.14.	U našoj porodici se menjaju pravila	1	2	3	4	5
86.15.	Mi lako možemo da smislimo stvari koje ćemo da radimo	1	2	3	4	5
86.16.	Mi prebacujemo obaveze u domaćinstvu jedan na drugoga	1	2	3	4	5
86.17.	Članovi porodice se savetuju sa ostalim članovima porodice pri donošenju svojih odluka	1	2	3	4	5
86.18.	Teško je odrediti ko je vođa u našoj porodici	1	2	3	4	5
86.19.	Sloga u porodici nam je najvažnija	1	2	3	4	5
86.20.	Tesko je reći ko obavlja koje kućne poslove	1	2	3	4	5

Biografija autora

Dragan Stanojević je asistent na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu. Završio je osnovne studije na Odeljenju za sociologiju i Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Univerziteta u Beogradu. Ključna oblast njegovog interesovanja je Sociologija porodice, ali se takođe bavi i omladinom i temama iz opšte sociologije. Njegov dosadašnji rad je bio u velikoj meri empirijski orijentisan. Učestvovao je u više empirijskih istraživanja a najznačajnija od njih su: Mladi, akteri društvenih promena (2010-2012), Jednoroditeljske porodice u Srbiji (2011), Porodični život u Srbiji (2008). Učestvovao je u nekoliko međunarodnih istraživačkih projekata. Koautor je knjige *Jednoroditeljske porodice u Srbiji*. Objavio je do sada više članaka u domaćim i stranim zbornicima radova i časopisima.

Prilozi o autorstvu, istovetnosti i korišćenju

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Драган Станојевић

број уписа 1CO70074

Изјављујем

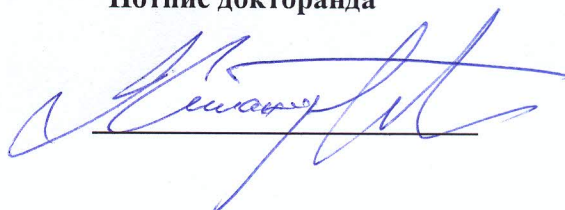
да је докторска дисертација под насловом

Обликовање новог очинства кроз праксе очева у Србији

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 5/11/2015

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Драган Станојевић

Број уписа 1СО70074

Студијски програм Социологија

Наслов рада Обликовање новог очинства кроз праксе очева у Србији

Ментор Др Смиљка Томановић, редовна професорка Филозофског факултета у Београду

Потписани

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

У Београду, 5/11/2015

Потпис докторанда

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Обликовање новог очинства кроз праксе очева у Србији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Београду, _____ 5/11/2015. _____

Потпис докторанда

